P. J. BLOK,

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK.

LIBRARY OF PRINCETON
* MAY 2 1901 *
THEOLOGICAL SEMINARY.

Division DJ109
Section B65
No. v.1

~~B. J. [illegible].~~ W3lok[illegible]

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS, TE GRONINGEN.

. Aalderink, Wetten op Militie en Schutterij . . f 2,90
ardrijksk. Schrijfboek van Nederland (in 16 kaarten) 0,10
ardrijksk. Schrijfboek van Europa (in 16 kaarten) 0,10
eschylus—Hecker, Agamemnon 0,75
eschylus—Hecker, Prometheus 0,75
sselyn's Werken, door Dr. A. de Jager 3,60
. van Assen, School-wandkaart van Friesland . . 12,00
tlas van Nederland voor lei en schrift. 5e druk . 0,15
aale en Van Duinen, Cours de Lecture. I—III à 1,25
. Baas, Ons Vaderland 0,25
r. A. Baehrens, Miscellanea Critica 2,90
r. A. Baehrens, Lectiones Horationae 1,25
D. Bakker, De kleine taalgids. 5 stukjes . . à 0,25
D. Bakker en J. Mulder, Aardrijksk. van Nederland 0,20
. H. M. Bartels, Het rekenen uit het hoofd . . 0,15
. H. M. Bartels, Nederlandsche schoolliederen. 1—6.
1 f 0,20, 2 en 3 f 0,25, 4 en 5 f 0,30, 6 0,40
eekman en Van Goor, Duitsch leesboek. I. 4e druk 0,50
eekman en Van Goor, Duitsch leesboek. II. 3e druk 0,75
eekman en Van Goor, Duitsch leesboek. III. 2e druk 1,00
eekman en Van Goor, Duitsch leesboek. IV, V à 1,00
r. J. A. Beijerman, Intreerede bij de Remonstrantsche
Gemeente te Groningen 0,30
van den Berg, Eerste teekenschriften. 1—6 . à 0,10
v. d. Berg, Teekenschriften. 1—4 à f 0,15, 5—8 à 0,20
. Lz. Berghuis, Beknopte burgerlijke bouwkunde . 2,50
. Lz. Berghuis, Water- en burgerlijke bouwk. Geb. 25,00
oh. Berghuis, Het opstel voor de volksschool . . 0,50
oh. Berghuis, Schelpjes. I, II . . . . 5e druk à 0,25
oh. Berghuis, Vertelselb. voor school en huis. 2e dr. 1,50
erghuis en Dijken, Uit vaders en grootvaders tijd 0,30
an den Berg—Stomp, Het knipboek 0,90
an den Berg—Stomp, Vrouwel. Handwerken. 3e dr. 1,25
. J. Bergsma, Proeve van Plaatselijk reglement . 0,30
r. J. Bergsma, Onze kamerplanten 0,90
r. J. Bergsma, Tekstcritiek v. d. Karel ende Elegast 0,75
. Bes, Klassikale teekenmethode in 60 platen. I . 4,90
. Bes, Klassikale teekenmethode in 40 platen. II . 3,90
. Bes, Teekenschriften bij bovenstaande. 1—5 . à 0,20
. Bes, Teekenen naar de natuur. I 2,90
eschrijving der vruchtsoorten. 3 stukken 2,25
ibliotheek van midden-Nederl. letterk. Afl. 1—47 à 1,50
iblioth. voor Nederlandsche Letterkunde. I—IV. à 0,50
leeker en Marwitz, Wandkaart voor Bijbelsche geschiedenis met handleiding 5,90
leeker en Marwitz, Schoolkaart van Palestina, in 6 bladen, met handleiding 3,90
r. P. J. Blok, Geschiedenis v. h. Nederl. volk. Dl. I geb. 4,90
H. Blum, Zestig jaartallen uit onze geschied. 3e dr. 0,07[5]
r. W. B. S. Boeles, Financiëele regtsbetrekking . 1,25
r. W. B. S. Boeles, Scheiding van kerk en staat 0,75
r. W. B. S. Boeles, Stemregt van eigenerfden . 1,90
. Boerma, Rekenopgaven voor kweekelingen . . 0,40
. Boerma, Beginselen der Fransche taal. 3e druk 0,90
. Boerma, Exercises de lecture. . . . 2e druk 0,75
. Boerma, De Fransche taal. I 0,30
h. Boersma en P. van der Maen, Zuivelbereiding 1,00
ogaerts en Koenen, Taalstudie. 9e druk. 3 deelen à 1,25
r. U. P. Boissevain, De waarde der epigraphiek . 0,50
r. D. Bos, Beginselen der analytische meetkunde 1,00
. R. Bos, Teekenatlas van Nederland 0,15
. R. Bos, Teekenschrift 0,05
. R. Bos, Landen en Volken. Deel I—IV. Geb. à 3,75
. R. Bos, Leerboek der aardrijkskunde. 7e druk 3,75
. R. Bos, Beknopt leerboek der aardrijkskunde 8e dr. 1,90
. R. Bos, Leiddraad onderwijs aardrijkskunde. 2e dr. 0,90
. R. Bos, School-atlas der aarde . . . 10e druk 4,00
. R. Bos, Atlas der geheele aarde in 60 kaarten . 1,75
. R. Bos, Natuur- en staatkundige atlas 2,90
. R. Bos, Atlas voor de volksschool . . 11e druk 1,00
. R. Bos, Aardrijkskunde voor de volksschool 8e druk 0,40
. R. Bos, Nederland en zijne overz. bezittingen 3e dr. 0,25
. R. Bos, De plaats der aardrijkskunde 0,40
. R. Bos, Platen voor aardrijkskunde . 11e druk 0,60
. R. Bos, De globe. Aardrijkskundig schetsboek . 3,00
. R. Bos, Kleine atlas voor de volksschool. 4e druk 0,50
. R. Bos, Eerste atlas voor de volksschool. 5e druk 0,35
. R. Bos, Schetsen uit Nederland en Nederl. Indië 0,35
. R. Bos, Schoolplaten voor aanschouwelijk onderwijs in aardrijkskunde, 1—13, met handleiding . 9,75
. R. Bos, Schoolkaart van Groningen in 9 bladen 10,00
. R. Bos, Wereldkaart 8,75
. R. Bos, Wandkaart van Midden- en Zuid-Europa in 9 bladen 9,00
. R. Bos, *Nieuwe* atlas voor de volksschool . . . 1,00
os, Van Gelder en Rijkens, Schoolkaart van Oost-Indië . . . . 2e druk met handleiding 15,50
r. J. Ritzema Bos, Landbouwdierkunde. 2 deelen 21,25
r. J. Ritzema Bos, Insectenschade 2,50
r. J. Ritzema Bos, De vogels 0,30
r. J. Ritzema Bos, Schetsen uit het dierenrijk . . 0,30
r. J. Ritzema Bos en Dr. H. Bos, Dierkunde. 3e dr. 2,50
oswijk en Zijlstra, Het rekenen. 1 en 2. 2e druk à 0,20
oswijk en Zijlstra, Het rekenen. 3—8. 2e druk à 0,25

Boswijk en Zijlstra, Het rekenen. Voorl. 6e stukje f 0,20
Boswijk en Zijlstra, Rekenkundige vraagstukken . 0,25
Boswijk en Zijlstra, Theorie der rekenkunde . . . 0,40
Boswijk en Zijlstra, Cijferoefeningen 0,25
D. Boswijk, Repetitieboek . . . . . . *ter perse.*
H. Bouman, Opvoeding en onderwijs. I, II 1e . . . 4,90
H. Bouman, Beknopte opvoedkunde v. d. lagere school 1,25
H. Bouman, Vormleer in de lagere school. 9e druk 1,80
H. Bouman, Vormleer in opgaven en oefen. 2 st. à 0,25
H. Bouman, Aanschouwelijk onderwijs. 12 pl. 3e druk 2,90
H. Bouman, Handleiding b. h. aansch. onderw. 5e dr. 0,90
H. Bouman, Het gulden kinderboek. Geïllustreerd . 1,25
H. Bouman, Leesboekjes. 5 stukjes. 31e druk . à 0,25
H. Bouman, Eerste schooljaren. 6 stukjes. 6e druk à 0,25
H. Bouman, Platen bij de Eerste schooljaren . . 2,90
H. Bouman, Handboek voor het leiden der oefeningen 0,75
H. Bouman, De paedagogie der lagere school. Geb. 1,50
L. Bouwman, Examen-opgaven v. hulponderwijzeress. 0,40
L. Bouwman, Examen-opgaven v. hoofdonderwijzer 0,40
L. Bouwman, Examen-opgaven voor onderwijzers . 0,50
L. Bouwman Jz., Gonometrie en vlakke trigonometrie 0,90
Marius A. Brandts Buys, Twaalf kinderliederen . 0,65
A. Br. van Eikema, Mijn eerste boekje . 4e druk 0,25
A. Br. van Eikema, Mijn tweede boekje . 3e druk 0,25
J. Brouwer, Het zinsverband 0,60
B. van Bruggen, Stijloefeningen 0,75
B. Brugsma, Schetsen uit het natuurleven. 7e druk 0,30
B. Brugsma, Aanschouwingsonderwijs. 40 pl. 5e druk 4,90
B. Brugsma en P. Eldering, Dertig platen voor aanschouwingsonderwijs met handleiding 3,90
F. C. Brugsma, Statistieke atlas d. Nederlanden. 3e dr. 3,00
F. C. Brugsma, Atlas der Nederlanden. . 6e druk 1,00
K. ten Bruggencate, Hoofdzaken d. Eng. gramm. 2e dr. 0,60
K. ten Bruggencate, The Chimes by Charles Dickens 0,60
K. ten Bruggencate, The Cricket on the Hearth . 0,60
K. ten Bruggencate, A Christmas carol 0,60
K. ten Bruggencate, De uitspraak v. h. Engelsch. 2e dr. 0,75
P. Bruining, Schets der zede- en geloofsleer . . . 0,15
Bijdragen tot geschiedenis en oudheidkunde. 10 dln. 39,00
Dr. van Capelle en Ekker, Ned.-Lat. woordenb. Geb. 4,90
Ten Cate en Van Milligen, Lager onderwijs. 3e druk 1,25
Ten Cate en A. Moens, De wet op het lager onderwijs, met aanteekeningen en bijlagen. . . . . 4e druk 4,50
I. J. Blaupot ten Cate, Het domicilie van onderstand 1,60
Dr. T. Cannegieter, De zedelijkheid 1,90
Dr. T. Cannegieter, Kerk, kerkleer, kerkrecht . . . 0,50
Dr. T. Cannegieter, Object. en subject. in de dogmatiek 0,50
Dr. T. Cannegieter, Dogmatische wetenschap . . . 0,50
Dr. T. Cannegieter, Evangeliedienaar 0,50
Dr. L. Ali Cohen c.s., Openb. gezondheidsregelen. 2 dln. 12,50
Dr. J. J. Cornelissen, Libellis Jocularis 0,75
Dr. Coster en Opwyrda, Pharm. Neerl. 4 deelen. . 36,75
Mr. Cremers, Aanteekeningen op de Nederlandsche wetboeken. 6 deelen met 18 vervolgen 99,55
Mr. W. C. I. J. Cremers, De gemeentewet. 4e dr. Geb. 6,00
Mr. W. C. I. J. Cremers, Wetgeving op h. notarisambt 1,90
Mr. W. C. I. J. Cremers, Aanteeken. op de Grondwet 2,65
Nieuw Bijbelsch Dagschrift. 12 afleveringen per jaar 3,75
F. C. Delfos, Beginselen d. Scheikunde, met fig. 2e dr. 1,25
F. C. Delfos, Kennis der natuur. 2 stukjes. . . . à 0,30
Mr. G. Diephuis, Nederl. burgerlijk regt. 13 dln. 3e dr. 116,00
Mr. G. Diephuis, Handb. Ned. burg. regt. 3 dln. 3e dr. 15,00
Mr. G. Diephuis, Handelsregt. 3 deelen . . 2e druk 15,00
Mr. G. Diephuis, De wet op het lager onderwijs. . 1,80
H. W. Dijken, Vlinders voor 't jonge volkje. 5e druk 0,25
H. W. Dijken, Woorden en zinnen. 7 stukjes . . . 0,45
H. W. Dijken, Natuurkennis 0,30
H. W. Dijken, Aanteekeningslijst voor het onderwijs 0,15
R. Dijkstra, Wegwijzer voor de Duitsche taal . . . 0,50
H. C. P. Dirks, Lecture et récitation . . . 2e druk 1,00
Dittes—Wendel, Ziel- en redeneerkunde. . 2e druk 1,25
J. Doornbos, Huisboek voor den landman 3,90
Douwes, De kleine wekker. 3 stukjes. 3e druk à 0,20
Douwes en Feith, Ned. kerkelijk wetboek. Geb. 2e dr. 3,75
J. Douwes, De wijsgeer J. F. L. Schröder 3,00
J. Douwes, Een storm in de Ned. Herv. kerk . . . 0,50
J. Douwes, Gouden gansje. Kinder-operette met zang 0,30
E. Drenth, Zakwoordenboekje der muziek 0,60
J. A. van Droogenbroeck, Zonnestralen. Geïll. 4e druk 1,25
J. L. Ph. Duijser, Nederlandsche taaloefeningen. 2e dr. 0,35
J. L. Ph. Duijser, Nederl. Stijloefeningen 0,50
J. L. Ph. Duijser, Nederlandsche taal. 3 stukj. 2e dr. à 0,50
J. L. Ph. Duijser, Algemeene geschiedenis. 2 dln. à 0,90
J. L. Ph. Duijser, Leerboek der vaderl. gesch. 2 dln. à 0,90
J. L. Ph. Duijser, Overzicht v. d. Gesch. d. Ned. letterk. 1,50
Duijser en Van Goor, Letterk. leesboek. I en II. 2e dr. à 1,25
Duijser en Groeneveld, Nederl. lectuur. I en II . à 0,75
P. van Duinen, Recueil de traductions 0,50
P. van Duinen, Recueil de phrases 1,25
C. F. v. Duyl, Geschiedenis zonder geschiedenis. 1e dl. 0,35
C. F. van Duyl, Fransch lees- en vertaalboek. I f 0,90, II f 1,00, III 1,25
C. F. van Duyl, Onze geschiedenis. I, II. . 2e druk 0,75
C. F. van Duyl, Het juiste woord 1,00

Van de School-uitgaven kan men present-exemplaren ter kennisneming aanvragen.

C. F. van Duyl, Leerboek der Fransche taal. I . . f 1,25

C. F. van Duyl, Fransche volksvertelsels 2,50

C. F. van Duyl, Mijn vaderland. . . . . . 3e druk 0,25

C. F. van Duyl, De eerste trap van het taalonderwijs. Serie **A.** I—IV . . . . 8e druk à 0,25

C. F. van Duyl, De eerste trap van het taalonderwijs. Serie **B.** I—IV (Stijloefeningen) . . . . 2e druk à 0,25

C. F. van Duyl, Oefeningen in 't Nederlandsch. 5e dr. 0,50

C. F. van Duyl, Langue française. 1e en 2e partie à 0,50

C. F. van Duyl, Langue française. 3e, 4e en 5e partie à 0,75

C. F. van Duyl, Nichten en neven 2,90

C. F. v. Duyl, Beschavingsgeschiedenis v. Nederland 2,25

Dr. Is. van Dijk, Verkeerd Bijbelgebruik 0,60

J. van Effen, De Holl. Spect., bew. d. A.W. Stellwagen 2,50

Dr. Engelbregt, Latijnsch woordenboek. Geb. 4e dr. 9,75

Mr. A.W. Engelen, Algemeene geschied. 4 dln. 3e dr. 13,00

Mr. A. W. Engelen, Tijdtafels der algem. geschiedenis 1,25

Dr. J. E. Enklaar, Eerste beginselen der scheikunde 0,75

Dr. J. E. Enklaar, Handleiding eerste begins. d. scheik. 0,40

Dr. van den Es, Grieksch woordenboek. Geb. 4e druk 9,75

Dr. van den Es, Nederl.-Grieksche woordenlijst. 4e dr. 2,50

Dr. van den Es, Grieksche antiquiteiten. . 3e druk 2,00

Dr. van den Es, Grieksche opstellen. 4 stukjes. 7e dr. à 1,25

Dr. v. d. Es, Grieksche en Romeinsche letterk. 2e druk 3,75

Dr. van den Es, Grieksche spraakkunst . . 2e druk 3,75

Dr. van den Es, Grieksche buigingsleer 1,25

Dr. van den Es, Uittreksel Gr. en Rom. letterkunde 0,50

Dr. van den Es, Studie Grieksche oudheid 0,50

F. L. Faisely, Cours pratique de langue française. I f 1,15, II 0,85

F. L. Faisely, Questionnaire. 0,25

Mr. H. O. Feith, Het Groninger beklemregt. 2 deelen 6,00

F. F. C. Fischer, Vocabularium 0,75

Dr. J. W. Fockens, De graankorrel 0,75

Dr. C. M. Francken, Studie over taal- en letterkunde 0,25

Dr. C. M. Francken, De wet op het hooger onderwijs 0,50

Dr. C. M. Francken, Grieksche en Romeinsche letterk. 0,40

Dr. C. M. Francken, Oratio de civitate Atheniensi . 0,60

Dr. C. M. Francken, Prometheus en Pandora . . . 0,50

Dr. C. M. Francken, Plauti Aulularia 1,50

J. G. Frederiks, Oefeningen i. h. schrijven d. Ned. taal 0,90

Aimé Gauthey, La gerbe 0,90

Mr. C. C. Geertsema, De zijlvestenijen in Groningen 0,90

Mr. C. J. Geertsema, Ongebouwde eigendommen . 0,90

W. v. Gelder, Schoolatlas v. Nederl. Oost-Indië. 2e dr. 2,50

W. van Gelder, Uit Indië de aarde rond. I. 3e druk 0,40

W. van Gelder, Uit Indië de aarde rond. II. 2e druk 0,60

W. van Gelder, Kaart van Java en Madoera . . . 1,00

I. van Gelderen, Nederlandsche taal in de lagere school. 1e stukje f 0,20, 2e en 3e stukje à f 0,25, 4e stukje 0,30

I. van Gelderen, De candidaat-hoofdonderwijzer . . 0,75

J. Geluk, Opvoedingsleer 1,50

J. Geluk, Woordenboek voor opvoeding en onderwijs 12,50

A. van Gestel, De justitia et lege civili 1,90

Gids voor den onderwijzer. I—VIII . . . . . . à 4,90

Dr. W. Gleuns, Leerboek der meetkunde . 4e druk 1,25

Dr. W. Gleuns, Beschouwingen van het heelal. 2e druk 3,00

Dr. W. Gleuns, Wis- of sterrekundige aardrijksk. 3e dr. 0,90

W. Gleuns Jr., Algebra, naar Fallisse en Graindorge 2,50

J. J. A. Goeverneur, 140 kinderliederen . . 4e druk 1,25

J. J. A. Goeverneur, Vijftig kinderspelen . 2e druk 0,50

J. J. A. Goeverneur, Fabelboek. 4 stukjes. 10e dr. à 0,25

J. J. A. Goeverneur, Nieuw fabelboek met gekleurde platen. 4 deeltjes . . . . 10e druk à 0,60

J. J. A. Goeverneur, De keesiade 0,50

A. W. Gravelaar, Leerboek der rekenkunde. I. . . 0,75

A. W. Gravelaar, Rekenkundige vraagstukken. . . 0,50

A. W. Gravelaar, Rekenkundige vraagstukken. II . 0,50

N. L. W. A. Gravelaar, Vraagstukken. I: Planimetrie 0,50

N. L. W. A. Gravelaar, Vraagstukken. II: Stereometrie 0,50

N. L. W. A. Gravelaar, Leerboek der algebra. 1e ged. 1,25

N. L. W. A. Gravelaar, Grondbegins. der perspectief 0,60

T. Greidanus, Theorie der rekenkunde . . 2e druk 1,50

T. Greidanus, Rekenvoorstellen . . . . . . 4e druk 1,25

T. Greidanus, Antwoorden op de rekenvoorstellen . 0,10

T. Greidanus, Leerboek der algebra. I en II. . . à 1,75

Van Grieken, Burgerlijke bouwkunde. 3 deelen . . 25,00

Dr. F. G. Groneman, Natuurkundige vraagst. 3e dr. 1,25

Dr. F. G. Groneman, Honderd vraagstukken ter herhaling van de natuurkunde . . . . . 2e druk 0,60

J. Groneman, Dagboek v. e. Nederl.-Indisch geneesh. 3,75

H. J. H. Groneman, Hedendaagsche bouwkunst. Geb. 40,00

H. J. H. Groneman, Leer der perspectief 0,60

De Groot, Leopold en Rijkens, Nederl. letterk. 6e druk 3,80

P. Grosjean, De nuttige handwerken 0,90

Dr. J. H. Gunning JHz., Het protestantsche Nederland 1,90

Dr. J. H. Gunning JHz., Onze eeredienst 1,90

Dr. J. H. Gunning JHz., De chasidim 1,25

Dr. J. H. Gunning JHz., Leven en arbeid van Hermann Willem Witteveen 0,75

Dr. J. H. Gunning JHz., De blijvende Heer daarboven 0,60

J. H. A. Günther, Leerboek der Engelsche taal. I . 1,25

J. H. A. Günther, A Handbook of the English Language 1,90

Dr. A. Halberstadt, Oefening in de Latijnsche vormleer 0,90

Dr. A. Halberstadt, Lhomond's Urbis romae . . . 1,90

Dr. Tj. Halbertsma, Hooger onderw. en Grieksche lett. 0,40

Dr. A. G. van Hamel, La chaire de Français . . . 0,60

H. M. Hartog, Scheikundig onderzoek van den grond 0,90

J. Heeringa Gz., Nederlandsche stijl. I en II . . à 0,75

J. E. Helge, Schetsen van dieren. I . . . . 18e druk f 0,30

J. E. Helge, Schetsen van Dieren. II 0,30

J. E. Helge, Schetsen van planten . . . 13e druk 0,30

J. E. Helge, Schetsen van delfstoffen . . 9e druk 0,30

J. E. Helge, Schetsen v. natuurversch. 1e en 2e st. 6e dr. à 0,30

J. E. Helge, De mensch . . . . 5e druk 0,30

J. E. Helge, Het dierenrijk . . . . 2e druk 0,30

J. E. Helge, Het plantenrijk 0,30

J. E. Helge, De plant. 0,30

Dr. W. L. v. Helten, Kleine Nederl. spraakkunst. 5e dr. 1,90

Dr. W. L. van Helten, Vondels taal. 3,75

Dr. W. L. v. Helten, Bijdrage vaderlandsche taalstudie 0,60

Dr. W. L. van Helten, Middelnederlandsche versbouw 1,90

Dr. W. L. v. Helten, Middelnederlandsche spraakkunst 7,50

Dr. W. L. van Helten, Van den Vos Reynaerde . . 3,00

S. G. Heringa, Aardrijkskundig woordenb. v. Nederland 2,90

H. Hermans en Dr. J. Woltjer, Historische atlas. 3e dr. 2,90

D. Hoekzema, Gleanings from English prose. 5e druk 1,60

D. Hoekzema, Gleanings from English poetry. 3e druk 1,60

D. Hoekzema, Matériaux biographiques . . 2e druk 0,75

A. F. C. Hoffmann, Teekencursus v. d. lagere school. 2 st. à 0,40

K. Hofkamp, Vertellingen van een torenwachter. 9e dr. 0,30

K. Hofkamp, Klokjes. Nieuwe vertellingen. 7e druk. 0,25

Hofkamp en Haarman, Schrijfcursus. 2 stukj. 3e dr. à 0,25

C. Honigh, Hoogduitsch leesboek. I . . . . 4e druk 0,75

C. Honigh, Hoogduitsch leesboek. II. . . . 3e druk 1,00

C. Honigh, Hoogduitsch leesboek. III . . . 2e druk 1,25

C. Honigh en G. J. Vos Az., Van eigen bodem. **A.** Uit tweeërlei pen. Inleidende reeks. 1—6. 6e druk à 0,30

C. Honigh en G. J. Vos Az., Van eigen bodem. **B.** Uit velerlei pen. Voor de lagere school. 1—6. à 0,25

C. Honigh en G. J. Vos Az., Van eigen bodem. **C.** Uit velerlei pen. Voor de lagere en middelb. school. 1—3. 10e druk. à f 0,30. 4—6 . . . . . 7e druk à 0,40

C. Honigh en G. J. Vos Az., Van eigen bodem. **C.** 7e en 8e stukje. Slotbundel. 1,25

C. Honigh en G. J. Vos Az., Liedeboek. I 0,25

I. M. J. Hoog, Belijdenis en ontboezeming. Gebonden 1,25

J. v. d. Hout en T. J. Tengeler, Aant. o. d. studie d. rekenk. 0,90

Mr. S. van Houten, Verhandeling over de waarde . 1,60

Mr. S. van Houten, Staatsleer Thorbecke 0,60

C. Huygens, Dichtwerken door Dr. J. A. Worp, 8 dln. gebonden. . . . . à 2,90

C. Huygens, Zedeprinten door H. J. Eijmael . . . 1,25

Jaarboek der Groninger universiteit. I—XIII. . . à 1,90

H. Jacobs, Foutieve oplossingen 0,25

H. Jacobs, De theorie der rekenkunde. 0,40

Dr. A. de Jager, Nieuwe taal- en letteroefeningen . 1,00

J. G. Jeen, Verwarming en ventilatie 1,25

Dr. Jonckbloet, Nederl. letterkunde 6 dln. Geb. 4e dr. 17,40

Dr. Jonckbloet, Bekn. gesch. d. Nederl. letterk. 3e dr. 2,50

Dr. Jonckbloet, Beoefening d. Nederlandsche letterk. 0,60

Dr. Jonckbloet, Vanden Vos Reinaerde 4,90

Dr. Jonckbloet, Etude sur le roman de Rénart . . 6,90

Dr. Jonckbloet, Gedenkboek d. Gron. hoogesch. Geb. 10,90

Kaart der Nederlanden, in 9 bladen . . . 3e druk 10,00

D. Kanon, Rekenonderwijs. 4 stukjes . . . . . . à 0,20

G. L. Kepper, Regeering van Willem III 37,50

Dr. P. J. van Kerckhoff, Tegenw. toestand der scheikunde 0,60

Dr. P. J. van Kerckhoff, Over chemische verbinding 0,60

A. J. Kikkert en I. Bulk, Boekhouden v. bloemkweekers 0,60

Dr. S. S. de Koe, Christelijke godgeleerdheid . . . 0,60

M. J. Koenen, De Kleine Steller, 2 stukjes . . . à 0,15

M. J. Koenen, Het nieuwe taalboek. I—IV. 1,2. 10e dr. à 0,20

M. J. Koenen, Het nieuwe taalboek. V. 7e druk . . 0,50

M. J. Koenen, Het nieuwe taalboek. VI. 4e druk. . 0,50

M. J. Koenen, Voorlooper v. h. nieuwe taalboek. 4e druk 0,25

M. J. Koenen, Denken en schrijven. I—III. 2e druk à 0,20

M. J. Koenen, Denken en schrijven. IV en V. 2e druk à 0,25

M. J. Koenen, Handleiding 0,50

M. J. Koenen, Een kleine sleutel 0,25

M. J. Koenen, Nederlandsch zakwoordenboekje. 6e dr. 0,25

M. J. Koenen, Handleiding b. h. rekenen op rekenraam 0,50

M. J. Koenen, Rekenboek der aanvangsklasse . . . 0,20

M. J. Koenen, Hoofdrekenen. 2e afdeeling 0,20

M. J. Koenen, Keur uit Staring 1,00

M. J. Koenen, Nederlandsche spraakkunst 1,50

M. J. Koenen, Practische stijlleer 1,00

M. J. Koenen, Proefsteen voor 't examen 0,60

M. J. Koenen, Kleine Nederlandsche spraakkunst . 0,50

M. J. Koenen, Ter herhaling 0,90

M. J. Koenen, Korte lessen 0,60

M. J. Koenen, De hoofdzaken d. Nederlandsche spraakk. 0,35

M. J. Koenen, Oefenschool der spraakkunst 0,75

M. J. Koenen en W. Westendorp, Taalonderwijs . 0,25

A. M. Kollewijn, Nederl. Bezittingen . . 4e druk 0,75

Dr. J. A. Korteweg, De grenzen der heelkunde . . 0,65

De Kostschool, door een Kostschoolhouder. 0,50

W. Kreling, Beginselen der meetkunde . . 6e druk 1,75

W. Kreling, Meetkundige werkstukken 0,90

W. Kreling, Meetkundige vraagstukken. 1,00

K. W. Krüger, Grieksche spraakleer. I, II. 2,90

Dr. E. F. Kruijf, Naamlijst der zendelingen in plano 0,25

Joh. A. Leopold, Hochdeutsche Sprachschule. 3e druk 1,90

Joh. A. Leopold, Deutsches Lesebuch. I, II. 4e druk à 1,90

Joh. A. Leopold, Kleine Deutsche Sprachschule . 1,25

Joh. A. en L. Leopold, Nederl. leesb. 1e, 7e en 8e st. 3e dr. à 0,30

Joh. A. en L. Leopold, Van de Schelde t. de Weichsel. 3 dln. 18,00

Kath. Leopold, Tooneelstukjes voor de jeugd . . . 0,75

L. Leopold, Nederlandsche schrijvers. Gebonden . . ƒ 2,50
L. Leopold, Blaren van allerlei boomen . . 5e druk 0,30
L. Leopold, Uit Zuid-Nederland 1,75
L. Leopold, Ned. letterk., met 36 portretten, 2e druk 4,50
L. Leopold, 1. Meiregen . . . . Serie A 19e druk 0,30
L. Leopold, 2. Dauwdroppels . . » A 21e druk 0,30
L. Leopold, 3. Sneeuwvlokken . » A 19e druk 0,30
L. Leopold, 4. Mosroosjes . . . » A 23e druk 0,30
L. Leopold, 5. Wildzang . . . » A 14e druk 0,30
L. Leopold, 6. Klimop . . . . » A 10e druk 0,30
L. Leopold, 7. Stofgoud . . . . » A 17e druk 0,30
L. Leopold, 8. Bonte steenen . . » A 10e druk 0,30
L. Leopold, 9. Uit onze gesch. . » A 8e druk 0,30
L. Leopold, 1. Meiregen . . . Serie B 9e druk 0,30
L. Leopold, 2. Dauwdroppels . . » B 8e druk 0,30
L. Leopold, 3. Sneeuwvlokken . » B 8e druk 0,30
L. Leopold, 4. Mosroosjes . . . » B 8e druk 0,30
L. Leopold, 5. Wildzang . . . » B 7e druk 0,30
L. Leopold, 6. Klimop . . . . » B 6e druk 0,30
L. Leopold, 7. Stofgoud . . . . » B 6e druk 0,30
L. Leopold, 8. Bonte steenen . . » B 3e druk 0,30
L. Leopold, 1. Meiregen . . . . Serie C 3e druk 0,30
L. Leopold, 2. Dauwdroppels . . » C 4e druk 0,30
L. Leopold, 3. Sneeuwvlokken . . » C 3e druk 0,30
L. Leopold, 4. Mosroosjes . . . » C 3e druk 0,30
M. en L. Leopold, Een sleutel, I (proza) Inl. lett. 5e dr. 1,90
M. en L. Leopold, Een sleutel, II (poëzie) Inl. lett. 3e dr. 1,90
M. en L. Leopold, Oud en Nieuw. I, II. 2e druk à 1,75
M. Leopold, Opvoeding in huis en school. 6e druk 1,25
M. Leopold, De tolk, bloeml. ter vertaling. 4e druk 0,90
M. Leopold, Natuurgenot . . . . 7e druk 0,30
J. J. Lagers, Duitsch leesboek 0,90
Dr. J. J. Le Roy, De menschelijke bewegingstoestel 1,25
Dr. J. J. Le Roy, Grondstellingen der natuurkunde 1,25
Dr. J. J. Le Roy, Natuurkennis van den gezonden mensch 1,25
Mr. P. W. A. Cort v. d. Linden, Zilvercrisis 0,75
Mr. P. W. A. Cort v. d. Linden, Muntpolitiek . . . 0,50
Mr. P. W. A. Cort v. d. Linden, De Malaise 0,75
Mr. P. W. A. Cort v. d. Linden, De liberale partij 2,50
Mr. W. H. de Sav. Lohman, De Ned. staatswetten 5,50
Mr. W. H. de Sav. Lohman, Het Staatsblad. 5 deelen 81,50
Mr. W. H. de Sav. Lohman, De prostitutie 0,60
Dr. Diest Lorgion, Kerkgeschiedenis van Nederland 6,00
P. Louwerse, Alles zingt. Geïllustreerd. 2e dr. geb. 1,50
P. Louwerse, Geschiedenisversjes 0,35
P. Louwerse, De kleine huisvriend. 10 deelen . . à 0,65
P. Louwerse, Uit den Franschen tijd 0,30
P. Louwerse, Uit ouden tijd 0,30
P. Pouwerse, Vier koningen 0,30
P. Louwerse, De wonderwereld. Sprookjes 0,30
P. Louwerse, Uit het jonge leven 0,30
P. Louwerse, Kinderlief. Kleine verhalen 0,30
P. Louwerse, Rijmpjes en vertellingen. 5 stukjes à 0,50
R. en V. Loveling, Gedichten. Gebonden. 2e druk 2,90
G. W. Lovendaal, Lentedagen 0,30
G. W. Lovendaal, Aan moeders schoot. Met platen 0,50
G. W. Lovendaal, Lied der liefde 1,50
Maerlant's Strophische gedichten, door Dr. E. Verwijs 4,50
Maerlant's history van Troye, door Dr. J. Verdam. 4,50
Maerlant's Naturen bloeme, door Dr. E. Verwijs. . 7,50
Dr. W. C. v. Manen, Persoonl. karakter der Godgel. 0,50
Dr. W. C. v. Manen, Christelijke letterkunde . . . 0,50
Dr. W. C. v. Manen, Het Nieuwe Testament . . . 2,90
Dr. Margadant, Gesch. der Grieken en Romeinen . 1,25
H. Uden Masman, Nalatenschap 2,90
Dr. J. C. Matthes, Het boek Job. Afl. 1—3. 2e druk 2,70
Dr. J. C. Matthes, De nieuwe richting . . . 6e druk 1,50
Dr. J. C. Matthes, Nederl. taal- en spelregels 4e druk 0,60
Dr. J. C. Matthes, De vier heemskinderen 1,50
Dr. J. C. Matthes, Uit onze beste schrijvers 2e druk 1,90
Dr. J. C. Matthes, Brandt's leven van P. C. Hooft 0,90
Dr. J. C. Matthes, Reinout de Montalbaen 2,50
Dr. J. C. Matthes, De roman der Lorreinen 1,50
Dr. R. A. Mees, Nieuwe denkb. op Natuurk. gebied 0,60
Dr. E. Mehler, Grieksche Syntaxis 1,00
Dr. A. J. Mertens, Eng. Spraakkunst I—III. 3e druk 3,00
Dr. A. J. Mertens, English Grammar . . . 2e druk 2,90
Dr. A. J. Mertens, Beknopte Eng. Spraakkunst . . 0,60
Dr. A. J. Mertens, Inleiding Engelsche taal 0,60
Dr. A. J. Mertens, Fransche spreekoefeningen . . . 0,75
Dr. A. J. Mertens, Duitsche spreekoefeningen . . . 0,75
Dr. A. J. Mertens, Engelsche spreekoefeningen . . 0,75
Van der Meulen en Douwes, Het kompas 0,90
Dr. H. C. Michaelis, Bloeml. Lat. prozaschrijvers . 1,25
J. H. Meijer, History of the English literature . . . 1,50
Dr. H. W. Middendorp, De waarde van Koch's geneesmiddel tegen tuberculose 1,00
Dr. H. W. Middendorp, Nadere mededeelingen omtrent het niet bestaan der tuberkelbacillen . . . 0,50
John Stuart Mill, Staathuishoudkunde. 2 deelen . . 12,50
G. van Milligen, Programma's voor de verschillende akten lager onderwijs 0,25
G. van Milligen, Nederl. staatsburger . . . 3e druk 1,25
G. van Milligen, Beroepskeuze . . . . . . 2e druk 2,90
G. van Milligen, Wiskundige Aardrijkskunde . . . 1,00
G. van Milligen, Methodiek voor de lagere school . 1,00
W. B. G. Molkenboer, Teekenen in de lagere school, Handleiding voor den onderwijzer met 80 pl. 2e druk 0,90

W. B. G. Molkenboer, Teekenschrift v. d. leerl. 1—5 à ƒ 0,12⁵
Mr. W. Modderman, Hedendaagsche regtsgeleerdheid 0,60
Mr. W. Modderman, Receptie voor het Rom. recht 1,25
Mr. W. Modderman, Pract. en theor. der rechtswetens. 0,60
Mr. W. Modderman, Handboek Rom. recht. I—III. 1|2. 12,40
Mr. W. Modderman, Friedrich Carl von Savigny . 0,40
Mr. W. Modderman, Wil of Vertrouwen 0,75
Mr. H. E. Moltzer, Middelnederl. dramatische poezy 7,50
Mr. H. E. Moltzer, Anna Roemers Visscher 0,40
Mr. H. E. Moltzer, Heiligerlee 0,30
Mr. H. E. Moltzer, Studeeren 0,25
Mr. H. E. Moltzer, Taalkunde 0,50
Mr. H. E. Moltzer, Bilderdijk 0,25
Mr. H. E. Moltzer, Shakspeare 0,75
Mr. H. E. Moltzer, Hareniana 1,50
Mr. H. E. Moltzer, Historische beoefening. Ned. taal 0,40
Mr. H. E. Moltzer, De volksverb. in het rijk der taal 0,60
B. C. J. Mosselmans, Uit het leven voor het leven. geb. 2,50
B. C. J. Mosselmans, Kruimels. Leerredenen 1,25
J. Mulder, Aanschouwelijk rekenen 0,75
J. Mulder, Schriftelijk rekenen (1—100) 0,20
J. Mulder, Rekenplaten. Per stel 3,75
L. Mulder, Eerste onderr. in de Vad. Gesch. 5e druk 0,40
L. Mulder, Handl. tot de kennis der Vad. Gesch. 13e dr. 1,90
L. Mulder, Beknopt handboek der Alg. Geschiedenis 1,90
L. Mulder, Handl. tot de kennis d. Alg. Gesch. I. 10e dr. 1,90
L. Mulder, Handl. tot de kennis d. Alg. Gesch. II. 9e dr. 1,90
Nassau's Geschriften. 3 deelen 15,00
Nassau's Gedachten over opvoeding, door Stellwagen 0,60
Nassau, Nederl. Koloniën door Stellwagen 1,00
D. R. Nauta, Repetitorium voor de Fransche letterk. 0,75
M. G. van Neck, Easy English Prose 1,00
M. G. van Neck, Preparatory Englisch Prose . . . 0,90
M. G. van Neck, Advanced Englisch Prose 1,25
Neêrlands Plantentuin, door prof. Oudemans, 3 dln. 27,00
Nederlandsche Flora door H. Witte. Gebonden . . 50,00
Nederlandsche Flora en Pomona. Gebonden 55,00
Nederlandsche Boomgaard. 2 deelen. Gebonden . . 70,00
Niederländische Obstgarten. 2 Bände. Gebonden . . 70,00
Nuiver en Reinders, Oude geschiedenis . . 4e druk 0,30
Nuiver en Reinders, Nieuwe geschiedenis . 5e druk 0,35
Nuiver en Reinders, Vaderl. geschiedenis . 8e druk 0,35
Nuiver en Reinders, Kleine Vaderl. geschied. 4e druk 0,30
Nuiver en Reinders, Nieuw honderdtal . . 2e druk 0,35
Nuiver en Reinders, Tijdrekenk. overz. vad. gesch. 4e dr. 0,30
Nuiver en Reinders, Ons Vaderland . . . . 3e druk 0,75
Nuiver en Reinders, Oudheid en Middeleeuwen. 3e dr. 0,30
Nuiver en Reinders, Tijdrekenk. overzicht. Alg. Gesch. 0,30
Mr. J. Domela Nieuwenhuis, Gevangenisstraf . . . 0,60
A. Nuyens, De Vogelwereld. Met 300 afbeeld. Geb. 48,00
De practische Onderwijzer. Per jaargang 2,50
Mr. J. Oppenheim, Wet bij het oprichten van fabrieken 1,25
Mr. J. Oppenheim, Handboek Ned. Gemeenterecht. 1|5 6,75
Mr. J. Oppenheim, De volksregeering 0,75
Mr. J. Oppenheim, De wet van 5 Mei 1889 (Sb. no. 48) 1,50
Jul. Oppenheim, De dubbele standaard 0,40
K. J. W. Ottolander, De beste vruchten 0,50
K. J. W. Ottolander, Handb. ooftboomteelt, met 24 pl. 2,50
Mr. A. Oudeman, Burgel. regtsvorder. 3 dln. 4e druk 15,00
Mr. A. Oudeman, Strafvordering en strafrecht . . . 2,50
Mr. A. Oudeman, Groninger beklemregt . . 2e druk 2,00
A. A. v. Oijen, Wapenb. van Ned. familiën. 3 dln. Geb. 200,00
W. Palmer, De golden kette 0,60
Van Pelt, Even of oneven. 6 stukjes à 0,25
Van Pelt, Handleiding rekenboek. Even of oneven . 0,50
Dr. G. Penon, Bijdragen. Gesch. der Ned. letterkunde 5,70
Dr. G. Penon, Ned. dicht- en prozaw. I, III, IV, V. Geb. à 2,90
Periodiek Woordenboek van administratieve en gerechtelijke beslissingen. 1846—1887. 2e dr. 6 dln. Geb. 60,00
Periodiek Woordenboek, 1829—1891 . . . . à 5,00
Mr. P. Pet, Waarheid en bewijs in het burgerl. proces 0,50
Dr. O. Pitsch, Landbouw-onderwijs in Nederland . 0,60
J. Poortman, Vioolschool . . . . 2e druk 3,75
Mr. S. M. S. de Ranitz, Art. 68 der grondwet . . . 1,60
G. Reinders, Ned. landbouw en veeteelt. 3 dln. 3e druk 14,00
G. Reinders en J. Milatz, Landbouwboekhouden. Geb. 1,50
W. Reinkingh, De Nederlandsche werkman 1,20
W. Reinkingh, In huis en hof . . . . 2e druk 0,30
W. Reinkingh, N'Oetmiening ien'n jagtwaide 0,25
Dr. J. Reitsma en Dr. S. D. van Veen, De handelingen der provinciale Synoden. Dl. I . *ter perse.*
Dr. J. Reitsma, Gesch. der gereformeerde kerk van Nederland. I 2,90
Rekenboek voor de volksschool, door J. Th. Closse, J. Kemper, A. C. W. Scheffer, J. Temmink, G. Tiemersma Hz. en A. Ufkes. 6 stukjes. 6e druk à 0,20
J. B. Rietstap, Wapenboek Nederl. adel. 2 dln. Geb. 200.00
J. B. Rietstap, Wapens v. d. Nederl. adel. . . Geb. 8,00
J. B. Rietstap, Aardrijkskundig Woordenboek . . . 2,90
C. M. Robert, Recueil de traductions . . . 2e druk 0,75
C. M. Robert, Grammaire Française . . geb. 2e druk 2,90
C. M. Robert, Questionnaire 0,30
C. M. Robert, Exercices sur la grammaire française 1,90
C. M. Robert, Tot eigen oefening 1,00
C. M. Robert, Abrégé de la Grammaire Française . 1,00
W. van Roekel, Vragen Wisk. Aardrijkskunde. 2e druk 0,25
Mr. Rogers, Staathuishoudk., door Mr. L. de Hartog 1,50
P. Roorda, Klankleer en hare practische toepassing 1,50
Mr. W. v. Rossem Bzn., Burgelijke rechtsvorder. afl. 1 1,25

Mr. B. en Mr. H. H. A. van Roijen, De Strafwetgeving met betrekking tot de Kantongerechten	*f* 6,25
R. R. Rijkens, Aardrijkskunde van Nederland. 8e druk	1,25
R. R. Rijkens, Bekn. aardrijksk. van Nederland. 7e druk	0,60
R. R. Rijkens, De reiziger. . . . . 4e druk	0,35
R. R. Rijkens, Schoolatlas van Nederland . 5e druk	2,90
R. R. Rijkens, Kleine atlas van Nederland. 10e druk	0,40
R. R. Rijkens, Kaart van Frankrijk in groot plano	1,90
R. R. Rijkens, Opvoedkunde der lag. school. Geb. 6e dr.	1,90
Rijkens en Bos, Aardrijkskunde in schetsen	5,25
F. van Rijsens, Vaderlandsche geschiedenis. 3e druk	0,35
F. van Rijsens, Alg. gesch. in beknopten vorm. 2e druk	0,30
F. van Rijsens, Geschiedenis des Vaderlands. 2e druk	1,75
F. van Rijsens, Algemeene Geschiedenis.	1,75
F. van Rijsens, Leesboek v. d. vaderl. geschiedenis	0,30
Dr. M. Salverda, Plant- en dierkunde . . . 8e druk	3,75
Dr. M. Salverda, Kennis der Natuur. 2 dln. 2e druk	10,00
Dr. M. Salverda, Over natuurkunde . . . . 2e druk	0,30
J. C. Sander, Onze omgeving. 1e stukje . . 7e druk	0,20
J. C. Sander, Onze omgeving. 2e stukje . . 6e druk	0,25
J. C. Sander, Onze omgeving. 3—8e stukje . . . à	0,30
J. C. Sander, De kleine Humboldt. . . . . 5e druk	0,20
J. C. Sander, De geschiedenis van ons Vaderl. 3e dr.	0,30
J. C. Sander, Buiten Europa . . . . 2e druk	0,30
J. C. Sander, Schets uit het gr. boek der gesch. 5e dr.	0,30
Dr. W. M. H. Sänger, Handboek der obstetrie. 3e druk	7,50
H. Scheepstra en W. Walstra, 20 Platen voor Aanschouw. onderwijs	8,00
H. Scheepstra en W. Walstra, Handleid. bij de Platen	1,00
B. Schelts van Kloosterhuis, Een toetssteen	0,50
H. Schierbeek, Schoolkaart van Europa . . 2e druk	15,00
H. Schierbeek, Nieuwe schoolk. van Nederland. 2e dr.	12,00
Schlez, Natuurlijke leestoon, door Brugsma. 10e druk	0,25
Dr. J. G. Schlimmer, Handb. Rom. antiquiteiten. 2e dr.	3,90
Dr. J. G. Schlimmer, Romeinsche antiquiteiten. 5e dr.	1,75
Dr. J. G. Schlimmer, Oude Aardrijkskunde	2,90
Dr. J. G. Schlimmer, Leerboek der oude Aardrijksk.	1,25
Dr. G. J. Schlimmer, Coniunctivus	0,50
J. Schmal, De Nijverheid	0,35
De Schoolbode. Tijdschr. voor onderw. en opv. 12 dln. à	4,90
De Schoolwereld. Per jaargang, franco per post . .	3,00
Dr. P. H. Schoute, De kegelsnede	0,60
Dr. C. D. Schönfeld, Beknopt leerb. der planim. 2e dr.	1,00
Dr. C. D. Schönfeld, Beknopt leerboek der stereometrie	1,00
Dr. C. D. Schönfeld, Planimetrie en stereometrie .	0,60
Dr. C. D. Schönfeld, Vlakke en bolv. trigonometrie	0,75
G. Schuitema, Formul. Aangiften suc. regten. 2e druk	1,50
E. Seipgens, Duitsche Grammatik.	1,00
Dr. A. Sibson, Begins. der landbouw scheikunde. 2e dr.	2,50
Dr. A. Sibson, Kunstmeststoffen, door Dr. van Roijen	1,00
P. Joh. Smid, Handboek der koffiekultuur	1,75
Mr. H. J. Smidt, Volkshuishoudkunde	1,50
H. Soeter en Th. Keizer, Gymnastiek. Met 120 figuren	1,25
Spencers opvoeding, door A. Leopold . . . 4e druk	2,50
J. S. Speyer, Observationes et emendationes . . .	1,50
Dr. C. B. Spruyt, Kennis der levenlooze natuur. 2e dr.	1,25
J. Steyns, Practisch rekenboek. 2 stukjes, à . . .	0,20
Dr. G. C. Steynis, Begrootingstudiën	0,50
Dr. G. C. Steynis, Godsdienst of humanisme . . .	0,25
Dr. G. C. Steynis, Bijzonder onderwijs.	0,25
A. W. Stellwagen, Atlas van Nederl. en O.-I. bezitt.	1,25
A. W. Stellwagen, Proza . . . . 3e druk	2,50
A. W. Stellwagen, De levende taal . . . . 4e druk	1,50
P. van Soeren, Leerboek der perspectief. Met platen	1,90
Dr. Stoll, Grieksche en Romeinsche mythologie. 4e dr.	2,00
Joh. Storm, Fransche spreekoefeningen	1,25
J. Suringa, Een lauwerkrans	0,75
J. Suringa, Volkszangboekje. . . . . 4e druk	0,30
J. Suringa, 2 en 3 stemmige volksliedjes	0,30
Dr. A. H. Swaagman, Volksgeneeskunde	0,40
Hélène Swarth, Kindersprookjes. Met plaatjes . . .	1,25
Mr. O. Q. van Swinderen, Wetboek van strafrecht	7,50
Mr. O. Q. van Swinderen, Het lag. onderw. in Engeland	0,75
Dr. B. Symons, Jacob Grimm	0,60
Dr. A. S. F. Talma, Het menschelijk bewustzijn. .	1,90
Mr. B. D. H. Tellegen, Staathuishoudkunde. 5e druk	0,50
Mr. B. D. H. Tellegen, Stahl. Eene toespraak . . .	0,40
Mr. B. D. H. Tellegen, Duitschland en Nederland .	0,67
Mr. B. D. H. Tellegen, De wedergeb. van Nederland	2,50
T. Terweij, Nederlandsche spraakkunst . 8e druk	1,25
T. Terweij, Korte Nederlandsche spraakkunst 6e druk	0,60
T. Terweij, Oefeningen . . . . 5e druk	0,60
T. Terweij, Begins. der Nederl. Spraakkunst. 3e druk	1,00
A. Teunisse, Handwerken voor meisjes . . 5e druk	1,00
G. Tiemersma, Taaloefeningen . . . . . . 2e druk	0,30
G. Tiemersma, 300 meetk. opg. voor ambachtsscholen	0,30
Tijdschrift voor handenarbeid in Nederland. I . . .	3,00
Tijdschrift voor landbouwkunde. Per jaargang . . .	4,90
Tijdschrift van het Nederlandsch recht. 8 deelen .	40,00
Tijdschrift voor paedagogiek. 1/3e jaargang . . . à	2,25
J. J. A. Valeton, Christelijk Godsdienstonderwijs .	0,25
Dr. J. J. A. Valeton, Schets der Hebr. spraakkunst	1,00
Dr. M. C. Valeton, Oude geschiedenis. I, II . . . à	1,90
J. N. Valkhoff, Dictionnaire Fr.-Holl. et Holl.-Fr. .	4,90
N. van der Veen, Practisch boekhouden	1,25
Dr. S. D. van Veen, Bijb. Geschiedenis. I (O.T.). 4e dr.	0,25
Dr. S. D. van Veen, Bijb. Geschiedenis. II (N.T.). 3e dr.	0,25
Dr. S. D. van Veen, Christ. Geloofs- en Zedeleer. 2e dr.	0,25
Dr. S. D. van Veen, De geref. kerk van Friesland	2,90
Dr. S. D. van Veen, Het ware Socialisme	*f* 0,40
S. J. van Veen, Overzicht der Grieksche mythologie	0,60
J. Versluys, Begins. der nieuwe meetkunde. 4de druk	0,60
J. Versluys, Leerboek der vlakke meetkunde. 8e druk	1,25
Dr. E. Verwijs, Roman van Cassamus	1,50
Dr. E. Verwijs, Van vrouwen ende van minne. . .	3,00
G. J. Vos Az., Le jeune rédacteur. 1 en 2. 2e dr. à	0,30
N. J. Visscher, Kaart van Gelderland, Drenthe en Utrecht. . . . . à	0,60
W. P. de Vries, Aanschouwingsonderwijs	0,90
G. P. Vroom, Handboek voor notarissen. Geb. . . .	1,90
K. A. Wagner's Bijbelsche verhalen. O. V. 17e druk	0,30
K. A. Wagner's Bijbelsche verhalen. N. V. 15e druk	0,30
H. R. Warmolts, Kerkbestuur en kerkelijk beheer	1,00
M. Weersma, Aanschouwelijke meetkunde	0,20
M. Weersma, Nieuw leesb. voor de Chr. school. 2 st. à	0,25
W. J. Wendel, Nederlandsche letterkunde . 3e druk	1,00
W. J. Wendel, Wenken over opvoeding en onderwijs	0,75
Dr. R. Westerhoff, Geschiedenis van ons dijkwezen	4,50
Wetboek van strafrecht	0,50
H. Wieringa, Prosa und Poesie	2,00
A. A. Wikman, Bekn. Gesch. van Noord-Nederland	1,50
Dr. G. Wildeboer, Kanon des Ouden Verbonds. 2e dr.	1,90
Dr. Jan te Winkel, Roman van Moriaen.	3,00
Dr. Jan te Winkel, Aesopet	1,50
J. F. W. Winterberg, Onderwijs in de vormleer . .	0,90
W. H. en D. B. Wisselink, Opgaven voor algebra, 3 stukjes . . . . 6e druk à	0,75
H. Witte, Plantkunde voor school en huis. 3 st. 7e dr. à	0,30
H. Witte, Wandelingen in de natuur	0,30
H. K. v. d. Woerd, Introduction à la grammaire franç.	1,25
Dr. J. Woltjer, Latijnsche oefeningen. 1e	1,25
Dr. J. Woltjer, Latijnsche oefeningen. 2e	1,50
Dr. J. Woltjer, Latijnsche grammatica. . . 2e druk	3,90
Dr. J. Woltjer, Grieksche grammatica	3,90
Dr. J. Woltjer, De Grieksche onregelm. werkw. 2e dr.	0,90
Dr. J. Woltjer, Serta Romana	1,90
Dr. J. Woltjer, Oratia de summa philologia	0,60
G. Wouters Jr., Vijf liederen v. gem. koor. Partituur	0,60
G. Wouters Jr., Vijf liederen. Stemmen	0,40
Dr. van der Wijck, Zielkunde I	4,90
Dr. van der Wijck, Mr. Joh. Kinker . . . . 2e druk	2,90
Dr. van der Wijck, Toekomst der vrouw	0,60
Dr. van der Wijck, Spinoza	0,40
Dr. van der Wijck, Het raadsel der ervaring . . .	0,60
Dr. van der Wijck, De schoolstrijd	0,90
Dr. J. A. Wijnne, Algem. gesch. I, II, III, IV. 9e dr. à	2,90
Dr. J. A. Wijnne, Handboek der algem. gesch. 6e dr.	3,90
Dr. J. A. Wijnne, Overzicht der algem. gesch. 11e dr.	1,90
Dr. J. A. Wijnne, Geschied. van het vaderland. 7e dr.	3,90
Dr. J. A. Wijnne, Bekn. gesch. van het vaderl. 10e dr.	1,90
Dr. J. A. Wijnne, Geschiedenis van de Nederlanden. I	4,90
Dr. J. A. Wijnne, Geschied. (verspr. en nieuwe opst.)	3,75
Dr. J. A. Wijnne, Oostersche volken en Griekenland	4,50
Dr. J. A. Wijnne, Historische waarheid	0,50
Dr. J. A. Wijnne, Wet hooger onderw. en alg. geschied.	0,40
J. E. K. v. Wijnen, Stijloefening en zinsontleding. 2 st. à	0,30
J. E. K. van Wijnen, Aarde, zon en maan.	0,75
J. Worp, Melodiën d. Evangelische gezangen. Geb. 3e dr.	8,00
J. Worp, Melod. v. d. vervolgbundel d. gez. Geb. 2e dr.	4,90
J. Worp, Melodiën der psalmen . . . . . . 5e druk	4,90
J. Worp, Zangboekjes . . . . 4 stukjes. 13e druk à	0,30
J. Worp, De zingende kinderwereld. 5 stukjes. 9e dr. à	0,65
J. Worp, De zangschool. I. Canons	0,30
J. Worp, Liedjes voor twee stemmen . . . 7e druk	0,30
J. Worp, Wenken bij de zangboekjes . . . 2e druk	0,25
J. Worp, De zingende kinderw. v. school en huis. 2e dr.	0,30
J. Worp, Twintig driestemmige liederen . 4e druk	0,30
J. Worp, Veertig tweestemmige liedjes . . 3e druk	0,40
J. Worp, Do — re — mi. Zangmethode. I, II. 4e dr. à	0,30
J. Worp, Twaalf volksliedjes met begeleiding . . .	0,25
J. Worp, Een lentedag . . . . 7e druk	0,50
J. Worp, Een lentedag, met begeleiding . . 2e druk	1,25
J. Worp, Twintig liederen voor mannenkoor. 4e druk	0,75
J. Worp, Orgelmagazijn v. Protest. en R.-Kath. kerken	3,00
J. Worp, Jan maat. Woorden van Dr. J. P. Heije. .	0,30
J. Worp, Oefeningen v. stemvorming. 4 stemmen à	0,30
J. Worp, Oefeningen voor twee stemmen	0,50
J. Worp, In de kinderkamer	0,65
J. Worp, Honderd vijftig voorspelen . . . 3e druk	2,90
J. Worp, Naspelen	1,90
J. Worp, Algemeene muziekleer . . . . . 3e druk	3,75
J. Worp, Kleine muziekleer . . . . 4e druk	0,75
J. Worp, Koren. 1e aflevering (De Cort, Liederen).	0,50
J. Worp, Practische orgelschool.	2,90
J. Worp, Volksliedjes.	0,05
J. Worp, Schoolliedjes	0,25
J. Worp, Onze nationale driekleur	0,25
J. Worp, De vacantie.	0,50
J. Worp, De vacantie, met begeleiding	1,25
H. van der Woude, Uit de school voor de school .	0,25
J. van der Woude, Plaat- en natuurteekenen . . .	0,75
F. L. Zahn, Bijbelsche geschiedenissen. 51e duizend	1,00
F. L. Zahn, Geschiedenis der Christelijke kerk. 15e dr.	0,80
Zakatlas der geheele wereld met beschr. tekst . .	0,50
L. van Zanten, Algebra . . . . 2e druk	0,75
Zechner en Schavers, Beknopte theorie der algebra	0,60
Dr. H. von Ziemssen, Pathalogie en Teraphie . . .	7,50
I. Zijlstra, Schrijfcursus in 11 cahiers . . 8e druk à	0,10

GESCHIEDENIS

VAN HET NEDERLANDSCHE VOLK.

I.

GESCHIEDENIS

VAN HET

NEDERLANDSCHE VOLK

DOOR

P. J. BLOK.

EERSTE DEEL.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1892.

Stoomdrukkerij van J. B. Wolters.

VOORREDE.

Met het eerste deel van het boek, dat ik over onze geschiedenis wensch te schrijven, is wel een zeer moeilijk maar niet het aangenaamste gedeelte mijner taak afgewerkt. Eene beschrijving onzer middeleeuwsche geschiedenis moest het fundament zijn van het geheele gebouw. Die beschrijving moest, ook wat de politieke geschiedenis betreft, met veel bezwaren gepaard gaan, niet het minst omdat er ten onzent geen geschrift over dit tijdperk bestaat: onze achttiendeeeuwsche geschiedschrijvers hebben van de Middeleeuwen eene karikatuur geleverd, Bilderdijk heeft het niet veel beter gemaakt, Arend zette ons een door veelheid van spijs onverteerbaar gerecht voor, Wenzelburger geeft voor dit tijdvak weinig meer dan een zeer ongelijk bewerkt excerpt, de groote Geschiedenis der Nederlanden van mijn geachten ambtgenoot Wijnne moest meer als leerboek dienen. Onze bronnen voor de kennis van die oude tijden zijn bovendien zeer onvolledig en zeer ongelijk van waarde.

En toch is die geschiedenis, voor een doel als het mijne vooral, hoogst belangrijk. Om met mijn vereerden leermeester Fruin in zijn voortreffelijk Gidsartikel „Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen" te spreken: „Wie beweging en vrijheid lief heeft en aan haar de toekomst onbezorgd toevertrouwt, moet wel soms met belangstelling terugzien naar de oefenschool, waarin zich eens het voorgeslacht van die beginsels doordrongen heeft, waarin de menschheid zich heeft toegerust tot de taak van het hedendaagsche leven en werken." Ik

heb dus getracht onder voortdurende kritische zifting de verspreide berichten tot een geheel samen te voegen, voorzoover dit overeen te brengen is met het grondbeginsel, door Prof. Seeley te Cambridge aan het slot van zijn beroemd werkje „the Expansion of England" zoo scherp geformuleerd: „Make history interesting indeed! I cannot make history more interesting than it is, except by falsifying it."

Ware het bepaald noodig geweest een motto onder den titel van dit werk te plaatsen, ik zou tusschen deze beide uitspraken hebben geaarzeld òf het moest zijn, dat ik ten slotte de voorkeur had geschonken aan Ranke's min of meer paradoxaal woord uit het jaar 1827 over de geschiedenis in het algemeen, zoo passend voor een arbeid, als in dit deel is nedergelegd: „Es ist zu beklagen, dasz unsere Historie so lauter Bruchstück — oft dunkel, oft ganz unbekannt — ist. Indessen vieles wissen wir doch; anderes läszt sich herstellen. Das Ganze läszt sich vielleicht in voller Wahrheit fassen" (Ranke, Zur eigenen Lebensgeschichte, S. 164).

Doch reeds genoeg citaten! Een woord uit het hart bezorge mij er absolutie voor, een woord van innigen dank tot twee personen, aan wie vooral ik bij het samenstellen van dit werk groote verplichting heb gehad. Vooreerst tot mijn waarden vriend en ambtgenoot Prof. J. S. Speijer alhier, die mijne drukproeven nog eens nazag, mij verblijdde met menige nuttige opmerking en mijn litterarisch geweten herhaaldelijk wakker schudde, waar het bleek geslapen te hebben; in de tweede maar niet de laatste plaats aan de hand, die, door „oprechte trouw" bezield, mij het tijdroovende en vervelende werk van het maken van een register bespaarde en zoodoende deel had aan dit gelijk aan zoo menig ander werk mijns levens „in lief en leed."

GRONINGEN 14 Maart 1892. P. J. BLOK.

INHOUD.

	Blz.
VOORREDE.	
INLEIDING	1— 10

BOEK I.

OUDSTE TIJDEN, ROME'S HEERSCHAPPIJ.

HOOFDSTUK I. DE OUDSTE BEWONERS DER NEDERLANDEN	13— 23
HOOFDSTUK II. DE ROMEINSCHE HEERSCHAPPIJ IN DE LANDEN AAN DE NOORDZEE	24— 55

BOEK II.

HET FRANKISCHE TIJDPERK.

HOOFDSTUK I. FRANKEN, SAKSEN EN FRIEZEN	59— 80
HOOFDSTUK II. KAREL DE GROOTE	80—100
HOOFDSTUK III. DE ONDERGANG DER KAROLINGISCHE HEERSCHAPPIJ	101—118

BOEK III.

HET TIJDPERK DER KLEINE FEODALE STATEN.

HOOFDSTUK I. HET ONTSTAAN DER KLEINE LEENSTATEN	121—155
HOOFDSTUK II. DE FEODALE MAATSCHAPPIJ IN DEN EERSTEN TIJD	155—171
HOOFDSTUK III. DE NEDERLANDERS IN DE KRUISTOCHTEN	171—184

Blz.

HOOFDSTUK IV. DE STRIJD DER FEODALE MACHTEN ONDERLING. 185—253

1. Vlaanderen tegenover Holland en Henegouwen . 186—208

2. Holland tegenover Friesland . . . . 208—212

3. Holland tegenover Brabant 212

4. Holland en Gelre tegenover het Sticht . . . . 213—236

5. Gelre tegenover Brabant en Limburg en zijne overige naburen . . . . 236—250

6. Luik, Loon en Luxemburg . . . . 250—253

HOOFDSTUK V. DE LANDSHEER . . . . 253—269

HOOFDSTUK VI. DE GEESTELIJKHEID . . . . 269—289

HOOFDSTUK VII. DE ADEL . . . . 289—301

HOOFDSTUK VIII. DE BEVOLKING VAN HET PLATTELAND . . 301—319

HOOFDSTUK IX. DE OPKOMST DER STEDEN IN DE NEDERLANDEN. 319—352

AANHANGSEL. DE BRONNEN ONZER GESCHIEDENIS VÓÓR 1300 . 352—384

REGISTER . . . . 385—399

BIJ DE KAARTEN . . . . 402—403

KAARTEN No. 1, No. 2, No. 3.

TOEVOEGSELS EN VERBETERINGEN 404

De geschiedenis der Nederlanden is voor een groot deel eene dubbele geschiedenis, eene geschiedenis van twee staten. Het gaat niet aan te zeggen, dat de naam van *de Nederlanden* alleen toekomt aan het noordelijk deel, dat nog den officieelen naam van koninkrijk der Nederlanden draagt: ook België heeft er recht op tot de Nederlanden gerekend te worden, waarvan het den naam eerst sedert ongeveer eene eeuw van lieverlede voor dien van België heeft verwisseld. Tot „de Nederlanden" behooren België en Nederland beiden; eene geschiedenis van „de Nederlanden" dient zoowel die van België als die van Nederland te omvatten.

Maar behalve van *de Nederlanden* kan men ook spreken van *Nederland* en daarmede Noord-Nederland aanduiden, tegenover wat onze Vlaamsche broeders zoo gaarne Zuid-Nederland noemen. Het valt niet te ontkennen, dat er thans een afzonderlijk volk van Nederland in dezen zin bestaat, gelijk men kan spreken van een afzonderlijk volk van België. Eene geschiedenis van ruim drie eeuwen thans heeft de scheiding van de stammen op Nederlandschen bodem in twee volken veroorzaakt, twee volken, verwant door afkomst en geschiedenis, ten deele door taal en gewoonten, veelszins door gemeenschappelijke belangen verbonden..... maar toch twee volken.

Wie het oog sluit voor deze feiten, kent onze historie niet noch die van België of laat zich medeslepen door een schoon maar ijdel droombeeld.

Maar evenmin mag men vergeten, dat vóór die drie eeuwen van eene scheiding tusschen Noord en Zuid geen sprake is. Het Zuiden mag zich eerder hebben ontwikkeld dan het Noorden, mag voor het Noorden de bakermat zijn der beschaving, het uitgangspunt der sociale en godsdienstige ontwikkeling, soms de wieg der staatkundige instellingen — van eene scheiding in twee scherp onderscheiden deelen is vóór het einde der 16de eeuw geen spoor te ontdekken.

Wanneer wij dus hier een aanvang maken met de beschrijving der geschiedenis van *het Nederlandsche volk*, dan bedoelen wij met dien naam: *het volk van Nederland, in onderscheiding van het Belgische;* dan willen wij aantoonen, hoe uit de geschiedenis der volkeren van Noordwest-Germanië, later uit de *gemeenschappelijke* geschiedenis der Nederlandsche stammen en volkjes, zich die van het Nederlandsche volk *in dezen zin* heeft afgezonderd.

Vóór ongeveer 1588 is er eigenlijk geen staat der Vereenigde Nederlanden, dus ook geen Nederlandsche natie. In dien tijd komt die staat, komt dat volk niet zoo maar kant en klaar uit de lucht vallen maar beginnen beiden zich als zoodanig te ontwikkelen, totdat zij bij den vrede van Munster in 1648 algemeen als afzonderlijke staat, als afzonderlijk volk worden erkend.

Mag er veel af te dingen wezen op de uiting van een beroemd Fransch schrijver, die op de vraag: „wat vormt eene natie?" ongeveer het volgende antwoord gaf: „de geschiedkundige ontwikkeling, de wil om een geheel uit te maken" — het is waar, dat de begrippen „natie" en „staat" onafscheidelijk van elkander zijn. Zoodra de Poolsche staat viel, verdween ook de Poolsche natie — tijdelijk misschien — van het wereldtooneel, gelijk de Nederlandsche natie tijdelijk verdween, toen ons land bij Frankrijk werd ingelijfd; zoolang het koninkrijk Griekenland niet bestond, was er van eene Grieksche natie geen sprake, alleen van verspreide Grieken, evenals thans van verspreide Polen, vroeger van verspreide Italianen.

Oudtijds vormden de landen, waaruit de latere Nederlanden zouden ontstaan, deelen van het grondgebied van twee groote volken-familiën, Germanië en Gallië, in het algemeen door den Rijn van elkander gescheiden. Rome voegde tegen het begin onzer jaartelling de gansche streek links van de groote rivier bij zijn wereldrijk en strekte tevens zijne oppermacht uit over eenige stammen op den rechteroever — Bataven en Friezen in de eerste plaats — die met enkele andere kleine stammen in deze streek zich nauwer aan Rome verbonden dan de meeste overige Germanen. Daardoor verkregen toen reeds de bewoners van onze streken een eigenaardig karakter, door krachtiger inwerking van Rome's beschaving zich onderscheidend van de Germanen over de Eems en den IJsel.

De Franken drongen uit de zuidoostelijk van ons tegenwoordig

grondgebied over den Rijn gelegen streken in de 4de en 5de eeuw het Romeinsche rijk binnen, bedwongen allengs geheel Gallië en daarna ook de stammen binnen onze tegenwoordige grenzen, ja van hier uit de Saksen en Friezen tot de Elbe toe. Maar geen afzonderlijke staat kon zich toen nog hier vormen. Het Friesche rijk langs de zeekust, dat de kern van zulk een staat had kunnen worden, werd in de 8ste eeuw bij het Frankische ingelijfd en was er sedert een deel van.

In de 9de eeuw ontstond toen Lotharingen als een deel van het groote Frankenrijk, een naam eerst het gansche rijk van Lotharius omvattend, het langgerekte van de Noordzee tot in Italië strekkende gebied tusschen Oost en West-Francië in, later meer tot het noordelijk deel van dat gebied, ten N. van de Jura, beperkt. Het scheidde zich honderd jaren later in twee hertogdommen: Neder- en Opper-Lotharingen. Neder-Lotharingen omvatte in het algemeen het land tusschen Schelde en Rijn en had Friesland tot een aanhangsel. Met uitzondering van Vlaanderen en met toevoeging van een groot deel der thans Pruisische Rijnprovincie omvatte het dus ongeveer de latere Nederlanden. Maar dat hertogdom werd ook nog geen afzonderlijke staat. Het zag spoedig zijne grootheid ten grave dalen, zijne hertogen op den achtergrond treden en loste zich ten slotte op in een aantal kleine feodale staatjes, die zich langzamerhand verbonden en vervormden tot de Nederlandsche gewesten der 14de eeuw.

Geen band was er in die eeuw schijnbaar tusschen deze verschillende staatjes te ontdekken, niet eens een zuiver geographische band. De Nederlanden toch, de „lage landen” aan den benedenloop der groote rivieren: Rijn, Maas en Schelde, waarvan men sedert de 11de eeuw begint te spreken, omvatten aan de eene zijde meer, aan de andere minder dan het gebied, dat door hunnen naam diende aangeduid te worden: een deel der hooger gelegen Ardennerlanden werd er toe gerekend, de lage vlakte aan den noordelijken voet van den Eifel daarentegen grootendeels weder niet. Er was geen staatkundige band: mochten al enkele der kleine staatjes onder éene dynastie verbonden zijn, zij vormden toch geheel afzonderlijke hertogdommen, bisdommen, graafschappen, heerlijkheden, òf bij het Fransche òf bij het Duitsche rijk behoorende. Er was geen band van taalkundigen aard: in de Ardennen sprak men Waalsch, noordelijker de dialecten van het Dietsch. Er was ook geen ethnographische band: Keltische en Germaansche elementen waren in het Zuiden nog te onderscheiden.

Maar toch valt er bij nauwkeurige beschouwing der geschiedenis van al die verschillende feodale staatjes eenige samenhang te ontdekken, nu eens zeer duidelijk, dan weder alleen met groote moeite.

Vlaanderen staat met Kamerijk en Henegouwen, dit weder met Namen en Luxemburg in verband: in de 11de, 12de en 13de eeuw is herhaaldelijk sprake van vereeniging dezer landen. Zoo heeft Brabant met Limburg in de 12de en 13de eeuw bijzondere, meestal vijandelijke betrekkingen, die ten slotte op eene vereeniging der beide landen uitloopen. Zoo vormt Luik een gebied, waar de belangen van al die kleine en groote staten dikwijls op elkander stuiten. Wat zuidelijk en oostelijk van al deze landen ligt, is min of meer buiten hun politieken horizon, met name Picardië, Champagne, Keulen, Trier, Gulik; onderling daarentegen hebben zij vele punten van aanraking. Zoo is het ook in het Noorden, waar Holland in de 12de en 13de eeuw nog met Cleve en Bentheim vrij innige betrekkingen heeft, met Gelre om invloed in Utrecht, met Vlaanderen om Zeeland, met Utrecht om Friesland strijdt. Utrecht vormt hier als het ware het middelpunt der belangen, dikwijls als Luik in het Zuiden. Gelre wendt het oog nog op Cleve, Mark, Berg, soms een oogenblik op Gulik, Keulen en Munster, maar verder niet, en heeft zijne gevaarlijkste veeten, zijne grootste belangen aan de zijde van Utrecht en Brabant. Ook de Friesche gouwen in Groningerland hebben meer met Groningen dan met hare buren over de Eems of met haar geestelijk hoofd, den Bisschop van Munster te maken.

Kortom, er is wel geene eenheid maar er is toch meer samenhang van belangen — strijd van belangen, als men wil — tusschen de latere Bourgondische gewesten onderling dan tusschen deze en hunne zuidelijke of oostelijke buren.

Op het einde der 14de eeuw kwam er eene belangrijke verandering. Eene machtige Fransche dynastie, gesproten uit het Fransche koningshuis zelf, de dynastie der Bourgondische hertogen, trad op in de Nederlandsche gewesten van het Zuiden. Steeds krachtiger en krachtiger deed het energieke, roemrijke geslacht zich gelden. Het eene na het andere der kleine staatjes werd bij het Bourgondische rijk ingelijfd. Erfrecht, politieke list en krijgsgeweld werkten samen om te brengen tot het doel der Bourgondische heerschers: het bezit van alle Nederlanden, de vorming van één groot rijk uit al die kleine staten.

De Bourgondiërs hadden een grootsch doel voor oogen en trachtten dat doel op allerlei wijzen te bereiken: zij wilden eene sterke Bourgondische monarchie stichten, met eene algemeene wetgeving, met één leger, met ééne officieele taal. Zij wilden de verschillende volkjes tot ééne natie verbinden.

Karel V — de Bourgondisch-Oostenrijksche vorst — scheen eindelijk dat doel te zullen bereiken. In 1543 bemachtigde hij Gelre, het laatste gewest, dat tot nog toe in een moeilijken vijftigjarigen krijg zijne onafhankelijkheid had weten te bewaren. Het nieuw veroverde gebied werd evenals alle andere onderworpen aan de organisatie van 1531, die een groote stap kon heeten om te komen tot de inwendige eenheid des Bourgondischen rijks. De oude feodale staatjes werden provinciën van dat rijk, gelijk eenmaal de verschillende hertogdommen en graafschappen tusschen Maas en Oceaan, tusschen Schelde en Pyreneeën, één rijk geworden waren. Naar buiten werd de grootsche schepping der Bourgondiërs eene eenheid, toen Karel, gebruik makende van zijne zege over het Schmalkaldisch Verbond, bij het verdrag van Augsburg in 1548 aan zijne Duitsche erflanden in onze streken gezamenlijk tegenover het Duitsche rijk eene zelfstandige positie gaf, met toevoeging van Vlaanderen en Artois, die hij vier jaren vroeger, eveneens na een gelukkigen krijg, geheel van Frankrijk had losgemaakt. De huldiging van zijn zoon Philips bevestigde den band tusschen zijn geslacht en de Nederlanden, de schoonste parel aan zijne kroon. Eén landsheerlijke familie regeerde over de gewesten.

De samensmelting van de Nederlanden tot één rijk scheen tot stand te zullen komen, ja reeds tot stand gekomen te zijn. *Fiandra*, *Flandres* werd de naam van dien nieuwen staat in den mond der volkeren van Europa, den ouden verzamelnaam van Lage landen, Nederlanden, Pays-Bas, Paesi Bassi, Paesos Baxos meer en meer verdringend. Venetiaansche gezanten, Florentijnsche en Spaansche schrijvers spreken van een Vlaamsch volkskarakter, van Vlaamsche zeden, van Vlaamsche handelsbelangen, van eene Vlaamsche regeering. Brussel zou het middelpunt van den nieuwen staat zijn, de zetel der centrale regeering, gelijk vroeger reeds die van het schitterende Bourgondische hof. Maar zoover was het in werkelijkheid nog niet gekomen.

Nog overal gevoelden de zoogenaamde provinciën van den nieuwen staat zich als op zich zelf staande deelen. De Vlaming, de inwoner van het oude Vlaanderen, gevoelde zich nog iets anders dan de Bra-

bander, de Henegouwer, de Hollander, de Gelderschman, de Fries. IJverzuchtig op hunne oude rechten en gewoonten, trotsch op hun vroeger afzonderlijk bestaan, van elkander gescheiden nog door tallooze staketsels van commercieelen, politieken, ethnologischen aard, waren de bewoners der verschillende gewesten nog niet van zins zich zonder strijd aan de eenheidsplannen der vreemde regeering te onderwerpen.

Ongelukkig begreep Philips II niets van de kracht dezer neigingen. De Nederlanden moesten zonder verwijl een rijk worden als Spanje, een rijk, waarin slechts één wil — die des Konings — gold; waarin slechts één godsdienst, de katholieke, geduld werd; waarin slechts één wetgeving van kracht was; waarin van één punt, de hoofdstad, uit alles werd bestuurd. Karel V en zijne dienaren hadden weten te rekenen met het verleden der Nederlanden; Philips II en zijne Spaansche raadslieden kenden dit verleden, kenden het volk niet en wisten noch zijne geschiedenis te waardeeren noch zijne gevoelens te ontzien.

Tegenover het Spaansche bewind werd spoedig alom in de Nederlanden een geest van verzet merkbaar, die tengevolge van allerlei misgrepen der regeering ten slotte een hevige gisting verwekte. Met geweld van wapenen werd de uitbarsting van 1566 in dit en het volgende jaar onderdrukt. Alva's komst met een sterk Spaansch leger scheen alle verzet voor goed onmogelijk te maken en de Koning maakte zich gereed zijne groote plannen onverwijld ten uitvoer te leggen.

De opstand van het Noorden in 1572 verhinderde dit. Wel werd die opstand spoedig tot Holland en Zeeland beperkt maar aan zijn hoofd stond daar de geniale Prins Willem van Oranje. Vier jaren lang heeft deze zich in het waterrijke land tegen de Spaansche overmacht verdedigd, totdat de willekeur der Spanjaarden in het Zuiden den zin voor vrijheid ook daar weder levendig maakte en de dood van den toenmaligen landvoogd Requesens eene gunstige gelegenheid scheen te openen tot afschudding van het Spaansche juk.

Een oogenblik schenen alle gewesten zich te zullen vereenigen tegen het Spaansche geweld. De Pacificatie van Gent (1576) was de uitdrukking dier gedachte. Maar de hoop werd niet vervuld. Parma's veldheerstalent en politiek beleid, de ijverzucht der in het land zelf geboren en getogen Zuidnederlandsche Grooten tegenover den halven

vreemdeling, den Prins van Oranje, de persoonlijke eerzucht dezer Grooten, de tegenstelling ten slotte tusschen Katholiek en Protestant — die velerlei oorzaken brachten eene scheiding te weeg tusschen Zuid en Noord. Terwijl het Zuiden zich onder Parma's invloed aan den Koning onderwierp, wendde het Noorden zich voor goed van hem af. De Uniën van Atrecht in het Zuiden, van Utrecht in het Noorden, de afzwering van Philips in 1581, de val van Antwerpen in 1585, het optreden der Staten-Generaal als regeering in het Noorden alleen — dat waren de hoofdmomenten van het scheidingsproces.

Het Noorden bevocht sedert alleen — zonder het Zuiden, ja in vijandige tegenstelling tegen het Zuiden, dat de zijde der Spaanschen hield — zijne onafhankelijkheid en ontwikkelde zich tot eene machtige federatieve Republiek, wier voormuur gevormd werd door de op het Zuiden veroverde Generaliteitslanden. Het Noorden werd een krachtige, bloeiende staat, vrij en frank, uitblinkend op het gebied der beschaving zoowel als op dat van den handel en de nijverheid, eene groote mogendheid in Europa. Het Zuiden werd een aanhangsel der Spaansche en later der Oostenrijksche monarchie, vertrapt, verlamd, verknecht, verwaarloosd, het slagveld van Europa, een vale schaduw van zijn schitterend verleden

De vrede van Munster bezegelde de dapper bevochten onafhankelijkheid van het Noorden. Losgemaakt van Spanje zoowel als van Duitschland kon het zich stellen in de rij der groote mogendheden, onder wie het eene eeuw lang eene eervolle plaats innam. Diezelfde vrede bezegelde ook de staatkundige, commercieele en industrieele verlamming van het Zuiden.

De Republiek ging, zichzelf overlevend, krachteloos naar binnen en naar buiten, eindelijk in 1795 te niet door inwendige twisten. Het Zuiden begon juist toen weder te ontwaken uit den langdurigen slaap, welks rustige rust het Oostenrijksche bestuur der 18de eeuw nu en dan door een lichten schok, eene opwelling had verstoord.

De groote Europeesche crisis van het Revolutionnaire en Napoleontische tijdperk sleepte èn het Zuiden èn het Noorden mede in Frankrijk's lotgevallen. Eerst het Zuiden — reeds in 1794; toen het Noorden, na lange schijnbare onafhankelijkheid — in 1810. Beide deelen werden bij het machtige Frankrijk ingelijfd. De slagen bij Leipzig en Waterloo bevrijdden beiden en de wil der groote mogendheden voegde ze bijeen

of liever — want dat was de feitelijke verhouding — vereenigde België met het grondgebied der oude Republiek.

Maar de vereeniging bleek op den duur onbestaanbaar. Ruim twee eeuwen van verschillende geschiedenis, verschillend op bijna ieder gebied, hadden Noord en Zuid van elkander vervreemd. Koning Willem I heeft de samengroeiing der beide helften van zijn schijnbaar krachtig rijk niet kunnen bewerken, heeft de scheidingsmuren niet kunnen omverhalen.

De Revolutie van 1830 heeft de scheiding wederom tot stand gebracht en Noord-Nederland als afzonderlijken staat doen voortleven, als voortzetting van de oude Republiek; van Zuid-Nederland heeft zij een koninkrijk België gevormd, dat, trotsch op de herkregen vrijheid, zich met weerzin afwendt van de slavernij onder Spaansch, Oostenrijksch en Fransch bestuur.

Zoo heeft de geschiedenis der later tot de Nederlandsche gewesten gerekende streken der Nederlanden, de geschiedenis des Nederlandschen volks, zich tot nog toe ontwikkeld.

Op grond der feiten zelve kan men in de geschiedenis van het volk van Nederland in den boven aangeduiden zin zeven tijdperken duidelijk onderscheiden.

1° dat der oudste tijden, eindigend met de volledige ontwikkeling der feodale staatjes in de 14de eeuw.
2° het tijdperk der Bourgondische macht, eindigende in de laatste helft der 16de eeuw.
3° het tijdperk van den 80jarigen krijg, eindigende in 1648.
4° het tijdperk der Republiek, die in 1795 viel.
5° het overgangstijdperk van den Franschen tijd, tot 1815.
6° het tijdperk van het Koninkrijk der Vereenigde Nederlanden, tot 1830.
7° het tijdperk der geschiedenis van Nederland na de scheiding van België.

Dit werk stelt zich ten doel, de geschiedenis van het Nederlandsche volk door deze tijdperken heen te beschrijven. Daarbij moet naar de

meening van den schrijver steeds worden uitgegaan van de geschiedenis op staatkundig gebied.

Staat en volk zijn — zooals boven gezegd is — begrippen, die niet van elkander gescheiden kunnen worden: de staat is de vorm, waarin het volk zich als zoodanig heeft georganiseerd. Hieruit volgt ook de betrekking, die er bestaan moet tusschen de staatkundige geschiedenis en die der beschaving van een volk, zoowel als tusschen deze beiden en de sociale geschiedenis des volks in het algemeen. Staatkundige en beschavingsgeschiedenis kunnen niet ieder op zichzelf beschouwd worden als de geschiedenis van een volk. Eene staatkundige geschiedenis, welke die der beschaving — van kunst en letteren, van godsdienst en zeden — buiten beschouwing laat, beweegt zich op een beperkt terrein, dat zonder twijfel behoorlijk kan worden afgebakend, maar toch slechts een deel van het volksleven omvat. Eene beschavingsgeschiedenis, die de staatkundige verwaarloost, begaat eene fout tegen den aard der geschiedkundige ontwikkeling zelve, die zoo dikwijls bewijst, dat de beschaving van een volk met zijne staatkundige beteekenis in nauwe betrekking staat, daaraan kracht en leven ontleent. Niet bij toeval valt het tijdperk van den hoogsten bloei van kunst, letteren, en bovenal echt-hollandschen zin ten onzent samen met dat onzer grootheid als Europeesche mogendheid! Eene sociale geschiedenis daarentegen, zooals de auteur hier wenscht te geven, omvat alle uitingen van het volksleven, omvat zoowel de staatkundige geschiedenis als die der beschaving, als die van handel en nijverheid, van landbouw en zeevaart, van recht en wet, van de economische ontwikkeling van een volk in het algemeen.

Aan de geschiedenis van het Nederlandsche volk in dezen laatsten zin, aan zijne sociale geschiedenis dus, zij dit werk gewijd. Het is voor de kennis der volkshistorie niet voldoende, dat men de wordingsgeschiedenis van den Nederlandschen staat kenne, dat men den tegenwoordigen toestand der beschaving in Nederland uit het verleden kan toelichten. Onze tijd vraagt meer van den geschiedkundige; onze tijd vraagt met steeds grooter nadruk: hoe is onze *maatschappij* geworden wat zij is?

Het antwoord op deze vraag is niet gemakkelijk te geven. Weinig in getal zijn de studiën, die zich in deze richting hebben bewogen; zeer uiteenloopend zijn de onderwerpen, waarover de bewerker van zulk eene geschiedenis moet hebben nagedacht, waaromtrent hij moet

hebben onderzocht en overwogen. Maar met moed wenscht de auteur te streven naar het grootsche doel. „Lotis manibus”, met gewasschen handen, zet hij zich aan den arbeid, begeerende rein te blijven van partijzucht, te streven naar verwijdering van alles, wat onwaar en onzuiver is, steunende op eene kritisch gezifte overlevering, trachtende den sluier op te heffen, die het beeld der waarheid verborgen houdt, het beeld der fiere godin, streng van lijnen, ernstig van gelaat.

BOEK I.

OUDSTE TIJDEN, ROME'S HEERSCHAPPIJ.

HOOFDSTUK I.

DE OUDSTE BEWONERS DER NEDERLANDEN.

Sommige deelen van de landstreken, die in lateren tijd den naam van de Nederlanden droegen, moeten reeds zeer vroeg bewoond geweest zijn. Ook aan de boorden van de Maas en de Lesse heeft de mensch — eeuwen en eeuwen geleden, veertig, vijftig, meer misschien — in holen geleefd te midden van eene natuur, die veel overeenkomst moet hebben gehad met die der poolstreken tegenwoordig: het rendier en de mammouth waren zijne tijdgenooten op de ijsvlakten, die eenmaal ook onze streken hebben bedekt en duidelijk sporen van hare aanwezigheid in den bodem hebben achtergelaten. Misschien, waarschijnlijk zelfs hebben die menschen, die wilden, behoord tot een ras, waarvan men èn in de Finsche stammen aan de IJszee èn in de Basken aan de Pyreneeën nog nakomelingen meent te ontdekken.

Eeuwen aan eeuwen moeten die menschen hier hebben gehuisd, jagend en visschend om hun leven te rekken in den moeilijken strijd om het bestaan, voor hen even moeilijk als voor andere stammen, tot andere rassen behoorend, die na hen kwamen in lange reeks. Ruw bewerkte steenen wapenen en werktuigen zijn met weinige geraamten van menschen en die van hunnen buit het eenige, wat van hen is overgebleven — de luttele sporen van een primitieven beschavingstoestand, waarvan de verrassende ontdekking aan onzen navorschenden tijdgenoot een zwak denkbeeld gaf van de onnaspeurlijke oudheid van zijn geslacht. In sommige streken, o. a. in Nederlandsch Limburg, vond men tot nog toe geen menschengeraamten uit die overoude tijden, alleen de overblijfselen van dieren als de bovengenoemde of steenen bijlen en messen, stomme getuigen van overigens verzwonden menschelijk leven. De mogelijkheid is evenwel

niet uitgesloten, dat ook dáár en elders, meer of minder diep onder de tegenwoordige aardoppervlakte, in grondformatiën, die met de in Limburg, Namen en Luik thans aan de oppervlakte liggende gronden overeenkomen, eenmaal duidelijker sporen der aanwezigheid van menschen worden ontdekt.

Meer dan van den vóórhistorischen mensch der holen, den kortschedeligen vervolger van rendier en mammouth, weten wij van de Keltische stammen, die eenige eeuwen vóór onze jaartelling, waarschijnlijk uit het noordoosten, Midden- en West-Europa zijn komen binnendringen. De Kelt — van Indo-Germaanschen stam — dreef den ouden misschien half Mongoolschen bewoner dier streken noord- en zuidwaarts voor zich uit en zette zich neder in de door dezen verlaten landen. Hij kwam ook in de landen aan de Noordzee, waar men hem nog in den Romeinschen tijd ontmoette. De Kelt vond er een klimaat, dat zich voor de behoeften van den mensch beter leende dan dat van de ijsperiode, die er eenmaal had geheerscht. De ijsmassa's waren gesmolten en hadden sporen van hare aanwezigheid nagelaten, onder anderen in de talrijke steenen, die, van de Scandinavische rotsgronden afgescheurd, eenmaal door de gletschers waren medegevoerd en deel hadden uitgemaakt hunner moraines. Rivieren als Rijn, Maas, Schelde en Eems hadden in het ruwe hare beddingen gevormd en reeds de medegevoerde grondstoffen doen bezinken op de gronden aan haren mond.

Eeuwen en eeuwen wederom had ook dat proces geduurd. Zee en rivieren samen — misschien ook vulkanische werking — hadden onophoudelijk gearbeid aan de vervorming van den bodem en zoo was op de oudere grondsoorten, die in het Zuiden in de Ardennen, in het Noorden slechts in Limburg en hier en daar in Gelderland en Overijsel aan de oppervlakte bleven, het diluviale zand en grind komen te liggen, terwijl elders de diluviale klei van Midden-België en Nederlandsch Limburg den bodem uitmaakte, verder zeewaarts de zeeklei van de tegenwoordige provinciën Vlaanderen, Zeeland, Holland, Utrecht, Friesland en Groningen zich uitstrekte en eindelijk de rivierklei langs de oevers der stroom zich nederzette. Op den zoo gevormden bodem verhieven zich statige wouden, met wild gedierte — beer en wolf, oerrund en vos, wild zwijn en hert — bevolkt, stelde zich uit de waterplanten der zoetwaterplassen het lage veen samen, bleven elders moerassen en waterpoelen staan.

Men zal zich moeilijk van den toenmaligen toestand op een gegeven oogenblik eene juiste voorstelling kunnen maken, zoo afwisselend moet die toestand geweest zijn onder den voortdurend wisselenden invloed van zee- en rivierwerking, van temperatuur en grondvorming. Geen dijken breidelden het water, geen menschenhand regelde den waterafloop of den groei der bosschen. De duinen alleen hielden de zee tegen, zij, opgestoven uit de zandbanken aan de lage kust, eene zwakke bescherming voor het achterliggende land, waar ook het rivierwater toch reeds zoo goed als vrij spel had.

Is het wonder, dat ook van het verblijf der Kelten in een groot deel van de landen aan de Noordzee bijna geen spoor is achtergebleven? Of.... zijn de Kelten misschien de geheimzinnige bouwmeesters dier overoude gedenkteekenen, de Hunnebedden [1]), die zich vooral in onze provincie Drente maar ook hier en daar elders, ook in Zuid-Nederland, aan het oog vertoonen? Geheel onwaarschijnlijk is het niet. De erratische gesteenten, die eenmaal door de gletschers ook in onzen bodem waren achtergelaten, als eene herinnering aan de bergen van Scandinavië, waarvan zij waren losgescheurd, boden den krachtigen bewoner onzer streken het materiaal voor den bouw dier graven, waarin hij de overblijfselen zijner dooden nederlegde. Een kring van steenen, daarbinnen een soort van kamer, gevormd door eenige grootere steengevaarten, waarvan een paar als deksteenen dienden — ziedaar de eenvoudige grafstede, waarin de lijken of meestal de urnen, die hunne asch bevatten, werden geplaatst; daarnevens wapenen van steen en van metaal, aarden drink- en eetschalen, sieraden, door den overledene gedragen.

Uit die bijgevoegde voorwerpen blijkt intusschen, dat deze wijze van begraven — zij moge van ouderen oorsprong zijn — toch nog in de eerste eeuwen vóór onze jaartelling, misschien zelfs nog later in gebruik is geweest. Het voorkomen van steenen werktuigen en wapenen naast dergelijke van brons en van ijzer wijst op eene reeks van geslachten, die allen op deze wijze hunne dooden hebben begraven. Op de steenperiode toch is de tijd gevolgd, toen het brons — een uit koper, zink, tin en lood samengesteld metaal — de stof was, waaruit men werktuigen maakte. Eerst later, vooral door de Romeinen, is het ijzer in onze streken verspreid geworden. Toen

---

[1]) Zie Pleyte, Nederlandsche Oudheden, Afd. Drente.

de Romeinen hier kwamen, was het brons nog het meest in gebruik, ja ook steen zal in sommige streken nog niet geheel op den achtergrond geraakt zijn. Onmogelijk, ja onwaarschijnlijk is het niet, dat de Kelten die graven hebben gebouwd en zij dus de „Hunen" (reuzen) zijn geweest, aan wie latere geslachten den bouw dezer reusachtige grafmonumenten in bijgeloovig ontzag hebben toegeschreven. Geen bovenmenschelijke krachten evenwel zijn noodig geweest om de „dikke steenen" uit den bodem voor den dag te halen, evenmin om ze voort te rollen naar de begeerde plaats en ze op te hijschen of overeind te zetten. Wie de monumenten van Egypte, Assyrië, Babylonië, Indië, Mexico min of meer kent, zal geen reden vinden om voor de Hunnebedden aan een buitengewoon menschenras te denken. Maar zeker is het niet, dat niet ook de opvolgers der Kelten, de Germanen, Hunnebedden hebben gemaakt, al was het dan in navolging van hunne voorgangers.

Gelijk eenmaal de Kelten de oudere rassen hadden verdrongen, kwamen later ook de Germanen van het noord-oosten, volgens de taalkundigen waarschijnlijk van de kusten der Oostzee, op hunne wagens als echte nomaden voorttrekkende in Midden-Europa. Aan de alleen uit de Keltische taal te verklaren namen van rivieren en bergen, van plaatsen en bosschen herkent men nog de streken in Noord-duitschland, van waar de Kelten eenmaal door de Germanen werden verdreven, misschien ook onder den invloed van natuurverschijnselen als de „Cimbrische vloed", waarvan de oude sagen voor onze streken gelijk voor andere gewag maken, hier als elders eene herinnering misschien — als in Israël, in Babylonië, in Griekenland — aan den overouden tijd, toen een veel grooter deel van onzen aardbol met water bedekt was.

De beroemde reiziger Pytheas van Massilia (330 v. C.), die, toen Alexander de Groote Indië als het ware ontdekte, de onbekende zeeën van West- en Noord-Europa bezocht, schijnt aan de „barnsteenkust" — waarschijnlijk de Noordzeekust van de Rijnmonden tot Denemarken — reeds Germaansche stammen ontmoet te hebben, in allen gevalle niet bezuiden de Rijnmonding [1]). Hoe dit zij, tegen het

[1]) Zie over de verspreiding der Kelten en Germanen de schoone studiën van Müllenhoff in zijne Deutsche Alterthumskunde.

begin onzer jaartelling, toen de Romeinen aan den Rijn verschenen, waren de Germanen tot die rivier genaderd en de Kelten ver daarover heen teruggeworpen tot diep naar het zuiden en tot op de kusten van Brittannië, waar Caesar stamgenooten der Galliërs van de monden van Schelde en Somme gevestigd vond [1]). De Rijn was nog in het algemeen de scheiding tusschen de beide volken. Ten noorden van de rivier en op de eilanden aan haren mond woonden volgens de oude Romeinsche schrijvers uit dien tijd — volgens den grooten Caesar, volgens Plinius en Tacitus — de Germaansche stammen der Bataven en Caninefaten, der Sturiërs, Friezen en Chauken; aan den Beneden-Rijn, ten oosten van de Bataven: de Tencteren, Usipeten, Chamaven, Sygambren en Bructeren. Over den Rijn en de Maas vond men reeds enkele zuiver Germaansche voorposten: de Eburonen bij het latere Maastricht en Roermond [2]), Condrusen (vandaar Condroz bij Luik), Paemanen en Caeroesen — kleine volkjes, die onderworpen waren aan de met Germanen sterk vermengde Gallische stammen in hunne buurt; aan de Aduatuken (bij Luik), die er zich zelfs op beroemden afstammelingen der oude Cimbren te zijn, der gevreesde vijanden van Rome, en aan de Treviren (om Trier), de machtige beheerschers der Moezelstreken. Leefden zoo aan de Maas Germanen en Kelten naast en door elkander, verderop naar het zuiden en westen was alles nog Keltisch.

Ook aan den Rijn evenwel was de herinnering aan het verblijf der Kelten nog levendig. In het land der Bataven en Caninefaten dragen vele plaatsen duidelijk Keltische of half-Keltische namen: het Lugdunum der Bataven was gewijd aan Lug, den Gallischen Mercurius; Novio*magus* is even Gallisch van uitgang als Batavo*durum*. Over de Maas vindt men de misschien reeds half Germaansche herdersstammen der Menapiërs in Noordbrabant, de Morinen aan de Vlaamsche kust, de Nerviërs in Henegouwen, Brabant en Vlaanderen, de Atrebaten om Atrecht, enz. — allen Galliërs, behoorende tot de onderafdeeling der bijna overal met Germanen vermengde [3]) Belgische Gal-

[1]) Caesar, De Bello Gallico V, 12.

[2]) Schayes, Les Pays-Bas avant et durant la domination romaine I. Vgl. de kaarten van Kiepert, samengesteld naar aanleiding van de dikwijls vage berichten der oude schrijvers, die ook aan onze beschrijving en aan het kaartje hierachter ten grondslag liggen.

[3]) Bij Caesar, De Bello Gallico II, 4, zeggen de gezanten der Remi zelfs: „Plerosque Belgas esse ortos ab Germanis, Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertilitatem", wat een mengsel van waar en onwaar is.

len, wier gebied van de Seine tot de Moezel, van de zee tot de Jura reikte.

Die bewoners, Galliërs en Germanen, vond Caesar hier, toen hij in het jaar 57 vóór Christus voor het eerst de Romeinsche wapenen naar Noord-Gallië overbracht. Beiderlei stam wordt ons door de Romeinen, door Caesar zelf in de eerste plaats, geschetst [1]). Reeds bij zijn eerste optreden in Gallië vernam hij van den eeuwenlangen kamp, tusschen de Galliërs en de over den Rijn dringende Germanen gevoerd, van de tegenstelling tusschen de beide volkeren — eene tegenstelling, waarvan de geschiedenis van West-Europa tot in onzen tijd de duidelijke sporen vertoont te midden van alle wisselingen en veranderingen in het lot der natiën.

De Galliërs hadden in Caesar's tijd, dus in het midden der laatste eeuw vóór Christus, reeds geruimen tijd vaste woonplaatsen ingenomen. Hunne stammen vormden een aantal aristokratische republiekjes met of zonder „koning", waarin een talrijke adel op de wijze der oude Schotsche clanhoofden de massa des volks in eene soort van slavernij hield. In de onmiddellijke omgeving van den adellijke leefden zijne „ambacti", vermoedelijk van hem afhankelijke vrijen. Naast dien adel oefende de klasse der Druïden, priesters van een mystieken, bloedigen eeredienst, die zelfs menschenoffers eischte, een grooten invloed; behalve priesters toch waren zij ook in vele gevallen de rechters des lands; zij waren bovendien de geletterden, de beschaafden; het Grieksche schrift was hun bekend naast de oude voorvaderlijke runen, de ruwe letterteekens der halfwilde tijden. Opperhoofd der Druïden was een door henzelven gekozen opperpriester. Zij hielden groote jaarlijksche samenkomsten, waar besluiten genomen en vonnissen gestreken werden, in het land der Carnuten aan de Loire.

Aan het hoofd der Gallische goden vinden wij den god Lug, den beschermer van het verkeer, wien de hoofdtempel in het land der Arvernen (Auvergne) is gewijd. Naast dezen worden ons Mars, Minerva, Apollo en Jupiter genoemd — Romeinsche namen voor overeenkomstige Gallische goden; verder Ogmius, de god der rede met knods en boog, de vreeselijke Esus, de monsterachtige Cernunnos met het hertengewei. Jacht en veeteelt waren naast landbouw de voornaamste middelen van bestaan bij de Kelten; de landbouw werd door den

---

[1]) Caesar, De Bello Gallico VI, 11 vlg.

edelen Galliër wel als een slavenwerk veracht maar was toch zoo ontwikkeld, dat de Romeinen in dit opzicht veel van de Galliërs leerden, vooral wat de bemesting van den grond aangaat, die in het vruchtbare Italië evenwel minder noodig was. Bovendien was het verkeer te land en ter zee zeer aanzienlijk; straten en bruggen waren in grooten getale aanwezig tot verbinding der talrijke ommuurde steden. In verband met het ontwikkelde verkeer was een geregeld stelsel van maten en gewichten in gebruik; de Gallische mijl (leuga) [1]) was den Romeinen vroeg bekend. Vaste wetten, onder toezicht van den adel en de priesters door den „koning" of, waar deze ontbrak, door den „vergobretus" gehandhaafd, vond men overal in de gouwen, die bijna volkomen op zich zelf stonden, voorzoover zij zich niet onder de leiding eener machtige naburige gouw hadden gesteld of met hare naburen een grooten bond hadden gesloten. Van die bonden vond men er in Caesar's tijd drie: den Belgischen, den Armoricaanschen en den Midden-Gallischen bond, in welken laatsten de uit Caesar's boek overbekende Aedui en Sequani om den voorrang streden. Hoe verder men zich verwijderde van de grenzen der oude Romeinsche provincie — van de lijn n.l., die Toulouse en Genève verbindt — hoe minder de beschaving der Keltische stammen werd. De noordelijke bond, die der Belgen, was de machtigste maar ook de onbeschaafdste — de echte „Galli comati", de langharige Galliërs, zooals de Romeinen spottend en minachtend zeiden. Dáár voerde men onder leiding van de Treviri, de Bellovaci, de Aduatuci onophoudelijk strijd met de Germanen aan en over den Rijn. Dáár leefden de van vreemde kooplieden afkeerige Nerviërs en de varkens telende Menapiërs nog zoo goed als wild te midden van hunne ondoordringbare bosschen en moerassen, de ruwe bewoners van het woeste Ardennerland in hunne ontoegankelijke bergwouden. Dáár was de macht der aristocratie nog niet zoo groot. Dáár waren de steden nog niet zoo talrijk en aanzienlijk, de wegen niet zoo goed onderhouden, het land nog niet zoo ontgonnen [2]).

Op de Keltische stammen in onze zuidelijke streken is dan ook

---

[1]) Vandaar het Fransche *lieue*.

[2]) Wat Wauters, in zijn boek: Les Libertés Communales, p. 49 suiv., van het tegendeel zegt, heeft grootendeels betrekking op een lateren tijd, toen de Romeinsche heerschappij reeds eene eeuw geduurd had.

Caesar's schildering van de halve beschaving, zooals zij bij de Galliërs in het algemeen bestond, nog het minst toepasselijk. Men doet misschien het best met hun beschavingstoestand niet veel hooger te stellen dan dien der naburige Germanen.

Tegenover die Germanen — hunne vijandige buren [1]) — achtten de Belgen zich in een stadium van hoogere ontwikkeling. Zij gevoelden zich tegenover hen, zooals de Javaan zich gevoelt tegenover den Dajak of den Alfoer. En zij hadden niet geheel ongelijk. Bij de Germanen vond men alleen aan den Rijn vaste vestiging en ook daar niet eens overal of sedert langen tijd. Zij waren nog grootendeels nomaden, als hunne voorvaderen rondtrekkende. Duidelijk herinnerden de Bataven zich in de eerste eeuw na Christus, dat hun stam nog niet zoo lang geleden den Rijn was afgezakt en zich aan den mond der rivier in zoo goed als onbewoonde streken nieuwe woonplaatsen had verschaft. Nog in Caesar's tijd en later drongen de Germaansche Usipeten en Tencteren, door hunne stamgenooten uit het achterland opgestuwd, over den Rijn. Als echte nomaden leefden de Germanen bijna geheel van jacht en visscherij, aan den Rijnmond — volgens Caesar — ook van vogeleieren. Akkerbouw was hun nog weinig bekend en zeker weinig geacht; de veeteelt meer. Handel en nijverheid bevonden zich nog op zeer lagen trap. Iedere Germaansche stam stond als een afzonderlijk volk zoo goed als op zichzelf, tegenover andere meestal vijandig gezind gelijk dat bij barbaarsche volkeren pleegt te zijn. In het tijdelijk grondgebied van den zwervenden stam vond men een kleiner of grooter aantal honderdschappen, verbindingen van een aantal (100 à 120) familiën.

Nog in Caesar's tijd [2]) was hun de bijzondere eigendom aan den grond onbekend. De overheden verdeelden de in de marke, den gemeenschappelijken grond, voorhanden akkers onder de geslachten, de familiegroepen; weide en bosch daarentegen bleven volgens de overoude gewoonten in gemeenschappelijk bezit: de kudden graasden onverdeeld op de weide, in het bosch kapte ieder zijn aandeel in het hout. Na een jaar of, in het algemeen, nadat de akkergrond, welks bebouwing men aan slaven en vrouwen overliet, min of meer was uitgeput, zocht de geheele stam andere woonplaatsen op, die op dezelfde

---

[1]) Caesar l. l. VI, 21 vlg.; Tacitus, Germania, passim.

[2]) Caesar l. l. IV, 1 en VI, 22.

wijze gebruikt werden. Het is duidelijk, dat de woningen dezer van geregelden landbouw afkeerige nomaden een zeer tijdelijk karakter droegen; dat zij weinig meer dan leemen hutten waren; dat van steden in zulk eene maatschappij evenmin sprake kon zijn als bij de Bedowienen der woestijn of de Indianen van Amerika's binnenlanden. Even duidelijk is het, dat bij zulk eene wijze van bewoning Germanië nog weinig bevolkt geweest kan zijn. Hoe toch zou anders eene dergelijke nomadische levenswijze hebben kunnen bestaan, zelfs in een uitgestrekt gebied, waar nog plaats was voor velen? Reeds toen zal menigmaal een bosch zijn geveld hetzij voor het houtverbruik der zwervers, hetzij om een nieuwe bewoonbare plaats te scheppen voor het oogenblik.

Wie zal ons zeggen, hoe lang dat nomadenleven door onze voorvaderen is geleid? Wie zal ons de oude markeinrichting geheel naar waarheid schetsen? Wie zal zich verstouten de wisselende vormen na te gaan, waarin dat leven zich voordeed, rijk en onuitputtelijk in vormen als de natuur zelve, waaraan het nog zoo weinig was ontwassen? Wie zal anders dan op de vleugelen der fantasie — vasten grond zoekende alleen in rudimenten van vroegere toestanden, in lateren tijd nog aanwezig — de structuur der Germaansche maatschappij in dien oudsten tijd kunnen beschrijven, eene maatschappij, waarin de vrouw in het familieleven hooger plaats innam dan de man, waarin zij de voortplantster bij uitnemendheid van het geslacht werd geacht, waarin het moederrecht moet bestaan hebben gelijk bij de onbeschaafde volkeren van Oost en West [1])? Dat moederrecht heeft ongetwijfeld ook in de jeugd der Germaansche volkeren geheerscht, hunne gebruiken, hun staat, hun familieleven gevormd, maar alleen de fantasie is in staat ons een beeld van den toestand der Germanen onder zijne heerschappij voor oogen te brengen. Slechts het volgende staat zoo goed als vast. Ook onder de Germanen, zoowel als bij de Galliërs, was de adel machtig, ofschoon de vrije Germaan, trotsch op zijne onafhankelijkheid — zijn hoogste goed — niet als een slaaf tegenover den adellijke stond maar dezen veeleer vrijwillig om zijne afkomst eerde. Het vrije volk heeft hier dan ook meer in te brengen. De voornamen behandelen zaken van minder gewicht; belangrijke aangelegenheden worden in de volksvergadering besproken. In den

---

[1]) Eene aantrekkelijke maar fantastische schildering dier oude toestanden vindt men bij Lamprecht, Deutsche Geschichte I.

oorlog wordt een hertog aan de spits van den stam gesteld. Hier en daar vindt men koningen met niet bepaald omschreven macht. De opperhoofden hebben in hunne omgeving een gevolg, overeenkomende met de Gallische „ambacti.” Uit den adel van iederen stam worden bij vrije keuze enkelen door de volksvergadering met de rechtspraak belast.

De godsdienst der Germanen droeg over het algemeen een minder mystiek karakter dan die der Galliërs. Zij bezaten geen gesloten priesterkaste, slechts afzonderlijke priesters in kleinen getale; iedere „civitas” of stam had zijn eigen priester. Onder de goden, die bij verschillende stammen dikwijls verschillende namen droegen, treden overal Wodan en Donar op den voorgrond. Aan den eerste werden ook menschenoffers gebracht. Wodan, de god des hemels en van den storm, de opperste der Asen, met den hemelsblauwen mantel om de forsche schouders en de zon tot oog; Donar, vreeselijk om aan te zien, rood van baard, de god van donder en bliksem, die op een ratelenden wagen de lucht doorklieft, werpende met zijn vreeselijken donderhamer, die altijd weder tot hem terugkeert; Tius, de „Mars Thinxus” onzer inscriptiën, de krijgsgod. Daarnaast Tuisco en Mannus, de goden van het morgenlicht, de stamgoden tevens der Germaansche volkeren; Nerthus, de godin van den warmen zomer, de zegenbrengster, wier lokale naam in Zeeland misschien Nehalennia was; Fro, de zomergod, die tegen den oogsttijd op zijn ever rijdt over de toppen der eerbiedig buigende volle aren; Hludana, de ook bij de Friezen vereerde bondsgodin, de redster der schipbreukelingen; Vagdavercust, de in de omstreken van Kleef vereerde Germaansche Fortuna, de godin van het noodlot; tal van godinnen, die onder den naam van moedergodinnen, „matres”, „matronae”, honderdmaal voorkomen op de gedenkteekenen uit den Romeinschen tijd en als geniussen, beschermgodinnen, dienen opgevat te worden; Freya, die in den winter het spinnen der dienstmaagden nagaat, de luien straft, de ijverigen beloont — zij allen bevolken de godenwereld der Germanen en houden toezicht op de natuur. De hoofdgoden worden als echte natuurgoden gevierd door feesten, samenhangende met de natuur zelve; lente-, oogst-, herfst- en winterfeesten, wier overblijfselen nog in oude gebruiken en spelen, in de gewoonten op de christelijke feestdagen zijn terug te vinden: de eieren op Paschen, de Luilak tegen Pinksteren, de Pinksterbloem, de eigenaardige vormen van het gebak op St. Nico-

laas [1]), de Driekoningenviering, enz. zijn zoovele getuigen van de taaiheid der voorvaderlijke begrippen, die nog zijn blijven voortleven onder gansch andere omstandigheden, in gewijzigde vormen, maar toch nog sprekende van den ouden natuurdienst der voorvaderen, van hun kinderlijk geloof aan hunne goden. De meeste goden der Germanen dragen nog duidelijk het karakter van gepersonificeerde natuurverschijnselen. Zij worden bij voorkeur in het vrije woud aangebeden. Woud en water zijn in den geest van den Germaan bevolkt door nixen en elfen; iedere boom, iedere stroom, iedere poel, iedere struik heeft zijne godheid, die er als het ware de ziel van uitmaakt.

De Germanen waren in het begin onzer jaartelling een waar natuurvolk. Hunne gewone kleeding bestond nog, als bij volslagen wilden, uit ruw bewerkte dierenvellen, met schrikwekkende horens en koppen voorzien. Bij de rijken en de vrouwen werden reeds sporen van meerdere beschaving — weelderiger kleeding, sierlijke mantelhaken en armringen — gevonden. Mèt de gebreken van onbeschaafde volken: roofzucht, neiging tot onmatigheid, tot twist en dobbelspel, bezaten de Germanen van het begin onzer jaartelling ook hunne deugden: eerlijkheid, trouw, reinheid van zeden, gastvrijheid, dapperheid en ervaring in den oorlog. Men onderscheidde bij hen drie hoofdstammen: de Ingaevonen, aan de zee, de Herminonen, in het binnenland, en de Istaevonen, tusschen Rijn en Wezer. Tot den eersten stam rekene men de Friezen en Chauken aan de Noordzeekust; tot den laatsten de overige Germaansche stammen in onze streken.

Zoo waren de bewoners van onze gewesten in de dagen, toen de Romeinen in deze noordelijke landen verschenen: vergeleken met den beschaafden zuiderling, die hen kwam onderwerpen, halve of geheele barbaren, naar het uiterlijke zoowel als naar het innerlijke.

---

[1]) Vgl. over deze zaken vooral: Eelco Verwijs, Sinterklaes.

HOOFDSTUK II.

DE ROMEINSCHE HEERSCHAPPIJ IN DE LANDEN AAN DE NOORDZEE.

De zegevierende Romeinsche adelaar, die zijn vleugelen allengs over al de landen om de Middellandsche zee had uitgespreid, was onder den roemrijksten veldheer der republiek, Gajus Julius Caesar, ook in de afgelegener deelen van het Gallische land verschenen. Reeds in het tweede jaar van zijne Gallische veldtochten [1]) (57 v. C.) had de onoverwinnelijke zijne troepen tot den strijd tegen dèn Belgenbond verzameld en rukte met acht legioenen (40 à 50 000 man) in snelle dagmarschen langs de hoofdwegen door het gebied der Remi (om Rheims) noordwaarts. Van de Remi ontving hij de eerste nauwkeurige berichten omtrent het volk der Belgen, dat zich met de Germanen links van den Rijn tegen de Romeinen had verbonden onder leiding van den koning der machtige Bellovacen (om Beauvais), den wijzen Galba, vertrouwend op de ongeveer 200 000 mannen, die deze en de omliggende volkeren hem desnoods konden ter zijde stellen.

Zonder veel tijdverzuim trok de in de krijgskunst ervaren Romeinsche veldheer aan de rivier de Axona (de Aisne bij Pontavert) den vijand te gemoet en deed hem na een hevigen strijd afdeinzen: de Belgen liepen uiteen, ieder naar zijn eigen gebied. Eerst de Bellovacen en hunne naburen, daarna de Nerviërs, die bekend stonden als woest en dapper, moesten de kracht van het Romeinsche zwaard ondervinden; de laatsten werden aan de Sabis (de Sambre, bij Maubeuge) bijna vernietigd na een wilden hardnekkigen kamp, die — zooals zij den overwinnaar verklaarden — van hunne 60 000 mannen nauwelijks 500 had overgelaten. Zij hadden wanhopig gestreden zonder een stap terug te deinzen, op de hoopen lijken der gevallenen stijgende om de Romeinen van de hoogte uit te kunnen treffen. Hetzelfde lot ondergingen ook de Aduatuken, wier laatste wijkplaats, een rotsburcht, in de omgeving van Huy aan de Maas gelegen, na een moeilijk beleg met inspanning van alle oorlogskunst door de Romeinen werd bemachtigd: de gansche bevolking werd als oorlogsbuit verkocht en

---

[1]) Vgl. Mommsen, Röm. Geschichte III, 208 vlg.; Caesar, De Bello Gallico, II—IV, passim.

de koopers gaven het aantal dier ongelukkigen op als bedragende 33 000 — het overblijfsel van het trotsche volk, dat zich beroemde van de oude Cimbren af te stammen.

De ondergang van de beide volkrijkste stammen brak voorloopig den tegenstand der door het wapengeluk van hun tegenstander verbijsterde Belgen en had ten gevolge, dat zelfs van de overzijde van den Rijn vele Germanen hunne onderwerping kwamen aanbieden.

Voorloopig wendde de overwinnaar zich nu niet tegen de noordelijker wonende Belgische stammen maar tegen de Galliërs aan de kusten van den Oceaan. Eerst tegen den herfst van het volgende jaar (56) bleek eene expeditie tegen de in Vlaanderen gevestigde Morinen en in de Noordbrabant wonende Menapiërs noodig, de eenige Galliërs in die streken, die nog geen onderwerping hadden aangeboden. Op de nadering der Romeinen weken de aangevallenen terug in hunne uitgestrekte bosschen en moerassen, die gedurende het ongunstige jaargetijde ontoegankelijk bleken. Onverrichter zake trokken de veroveraars terug.

Terwijl nu Caesar, als gewoonlijk, gedurende den kort daarop volgenden winter zijne legioenen in zuidelijker streken aangenamer kwartieren liet betrekken, kwam een nieuw gevaar voor de Romeinsche heerschappij in Gallië van den Rijnkant dreigende op: de Germaansche stammen der Tencteren en Usipeten waren met hun gansche volk, ruim 400 000 menschen, ter bekoming van nieuwe woonplaatsen in het gebied der Menapiërs gedrongen en vervulden gansch Noord-Gallië met schrik voor hunne roofzuchtige barbaarschheid. Vroeg in de lente van 55 rukte Caesar tegen hen op en slaagde er in hen over den Rijn terug te jagen, ongeveer daar, waar Rijn en Maas elkander naderen. Iets zuidelijker, waarschijnlijk bij Xanten aan den Rijn, bouwde de veldheer een brug over de rivier, deed een korten strooptocht in het Germanenland aan de overzijde en keerde daarna terug naar de zeekust om eene expeditie tegen Brittannië voor te bereiden. De zooeven genoemde Morinen en Menapiërs hielden zich thans voorloopig rustig, de eersten onderwierpen zich zelfs grootendeels. Wel maakten de Morinen van Caesar's afwezigheid in Brittannië gebruik om op te staan en bemoeilijkten zelfs zijn terugkeer naar de haven aan de kust [1]), vanwaar hij de Brittannische onderneming was be-

[1]) De *Vlaamsche* kust? De haven heette Portus Itius maar is niet met volkomen juistheid aan te wijzen, vermoedelijk Wissant of Ambleteuse tusschen Calais en Boulogne.

gonnen, maar zij werden weldra voor goed onderworpen. De Menapiërs daarentegen wisten zich in hunne bosschen nog twee jaren tegen alle aanvallen te verdedigen en werden eerst toen door Caesar zelf met een leger van vijf legioenen (30 000 man) tot onderwerping gedwongen.

Nog jaren lang bleven de Belgen weinig te vertrouwen. De Eburonen, wier gebied ook door moerassen en bosschen moeilijk te genaken was en die bovendien achter de woeste Ardennen zich voldoende beschut achtten, slaagden er in 54 in onder aanvoering van hunne koningen Ambiorix en Catuvolcus eerst de in hun gebied gelegerde detachementen te vernietigen, vervolgens met hulp van de overgebleven Aduatuken en Nerviërs een geheel legioen in de omstreken van Namen te omsingelen. Met belegeringstorens, stormladders en ander oorlogswerktuig, waarvan zij met de slimheid, woesten stammen eigen, spoedig het gebruik van de Romeinen geleerd hadden, brachten zij het ingesloten legioen in het nauw. Een geregeld beleg, geheel op Romeinsche wijze geleid, had ten gevolge, dat het korps, aangevoerd door den broeder van den beroemden redenaar Cicero, op den rand van den ondergang stond, toen eindelijk de in Noord-Gallië vertoevende Caesar van de hachelijke positie zijner van hem afgesneden landgenooten onderricht werd. Snel rukte hij met twee onvoltallige legioenen tot ontzet op en slaagde er in den dapperen vijand, die achtmaal sterker was, op de vlucht te drijven. In het volgende jaar werden de Eburonen en hunne bondgenooten met de grootste gestrengheid gestraft en zoo goed als verdelgd, ofschoon zij zich in de Ardenner bosschen en de eilanden aan de monden van de Schelde trachtten te redden; hun land werd verwoest en zij zelven als wild overal nagejaagd. Catuvolcus bracht zich om het leven, Ambiorix vluchtte met weinige getrouwen over den Rijn (52) naar het vrije Germanië. Ook de Treviren, hunne bondgenooten, waren door Caesar's onderbevelhebber Labienus na een moeilijken strijd ten onder gebracht.

Op die wijze geschiedde de onderwerping van het land der Belgen, waartoe een groot deel van het tegenwoordige België moet gerekend worden. Volkrijke stammen waren vernietigd, gansche landstreken uitgemoord en uitgeplunderd, de eerbied voor Rome's macht was den Belgen en Germanen op bloedige wijze ingeprent. Caesar's oorlogen in Noord-Gallië hebben ons van onze Gallische en Germaansche voorvaderen de eerste nauwkeuriger kennis gebracht, al beperkt die kennis

zich hoofdzakelijk tot de zuidelijke streken van het gebied, dat men later de Nederlanden noemde.

Na de veroveringen van Caesar is de Rijn aan deze zijde de grens van Rome's heerschappij. In ons land is Caesar niet over den Rijn geweest. Wat hij weet van de Bataven — namelijk dat zij Germanen zijn en wonen op het eiland, dat door Waal, Maas en Rijn wordt gevormd — heeft hij vernomen van hunne naburen of misschien van henzelven, als zij hem hunne onderwerping hebben aangeboden gelijk andere stammen in de buurt.

Toch was de onderwerping van Noord-Gallië hier en daar feitelijk nog zeer oppervlakkig. De Romeinsche macht was er nog alles behalve voor goed gevestigd en wij vernemen herhaaldelijk van opstanden, o. a. omstreeks 31 van een onder de onrustige Morinen aan de Noordzeekust. Over het geheel bleven deze streken van Gallië zoo goed als vrij: de burgeroorlogen na Caesar's dood beletten Rome zich met dit gebied veel te bemoeien en eerst na het einde van de woelingen in het Romeinsche rijk kon keizer Augustus denken aan eene definitieve organisatie der provincie. Zoo werd eerst omstreeks 15 v. C. „Gallia Belgica" een geregeld afzonderlijk gewest onder een keizerlijk stadhouder en daarmede begint in de streken aan den Rijn eene vermenging van de oude met de Romeinsche beschaving, welhaast eene latiniseering, die na korten tijd reeds eene verwonderlijke hoogte had bereikt.

Wat de regeering betreft, sloot de nieuwe organisatie zich aan bij de oude instellingen: de oude gouwverdeeling bleef de grondslag van het bestuur. In Gallia Belgica, waarvan Rheims de hoofdstad werd [1]), telde men in de eerste eeuw na Christus 22 gouwen, waarin als van ouds de aristocratie, thans onder toezicht der Romeinsche ambtenaren, het bestuur voerde. Middelpunt van gansch Gallië was de Romeinsche kolonie Lugdunum (Lyon), waar de landdag werd gehouden door afgevaardigden uit alle gouwen en op het altaar van Gallië de offers werden gebracht aan de goddelijke Roma en haren vertegenwoordiger, den keizer. De oude Druïdengodsdienst, gevaarlijk voor de vreemde heerschappij omdat hij nationaal was, werd door de keizers krachtig tegengewerkt en zooveel mogelijk door de vereering der goden van Rome vervangen. Ti-

---

[1]) Tijdelijk was het ook Bavay, het oude Bavacum, thans in Frankrijk bij de grenzen van Henegouwen.

berius en Claudius gingen verder: zij verboden zelfs den ouden eeredienst, die dan ook spoedig tot den rang van een geheimen dienst daalde, zich terugtrekkend in de bosschen en moeilijk te genaken bergen, overal voor den Romeinschen naam wijkend en in steeds dieper geheimzinnigheid vergoeding zoekend voor den ouden glans, ten einde ten minste een deel der oude macht over het volk te bewaren. De oude landstaal begon reeds toen door de latijnsche der vreemde ambtenaren en soldaten verdrongen te worden. Die ambtenaren en legioensoldaten hebben in de steden en later op het platteland, waar velen der laatsten zich na hun ontslag nederzetten, veel bijgebracht tot de romaniseering van Gallië, die vooral in het noordoosten spoedig is toegenomen, in de streken, die aan den Rijn grensden, in de omgeving van Trier en Keulen veel meer dan in het eigenlijke Gallia Belgica. Juist in diezelfde landen aan den Rijn vielen in den tijd, toen Gallië georganiseerd werd, belangrijke gebeurtenissen voor.

Was Caesar slechts tot den Rijn gekomen en had hij zich tegenover de Germanen aan de overzijde beperkt tot twee korte expeditiën, eene van nog geen drie weken in 55, eene tweede in 53 waarschijnlijk van Andernach uit — onder Augustus bleek het noodzakelijk tot verdediging van de positie der Romeinen aan den linker Rijnoever eensdeels op dien oever krachtiger op te treden, anderdeels ook den Germanen óver den Rijn eerbied voor Rome in te boezemen [1]). De beroemde veldheer Agrippa had getracht de orde in deze streken te handhaven; enkele Germaansche stammen — de Toxandren, de Tungren — werden in het Belgische gebied toegelaten en met de overblijfselen der daar gevestigde Menapiërs, Eburonen en Aduatuken vereenigd. Toch had hij slechts met moeite de Rijngrens behouden; een geheel legioen onder den veldheer Lollius was in den strijd met de Sygambren, Tencteren en Usipeten, die over den Rijn geplunderd hadden, ten onder gegaan. Door deze treurige gebeurtenis (15 v. C.) gewaarschuwd, besloot Augustus de toestanden aan de grens voor goed te regelen.

Zijn stiefzoon Drusus verscheen daartoe als stadhouder van Gallië in 13 aan de grensrivier en belette een nieuwen plundertocht der

---

[1]) Vgl. Mommsen, Röm. Geschichte V, 23 vlg. Ook Van Schevichaven, Bijdragen tot de geschiedenis der Bataven.

Germanen, die hij zelfs in hun eigen gebied opzocht en streng strafte. In dezen tijd schijnt men de definitieve aansluiting der Bataven [1], Caninefaten en Friezen aan de Romeinsche heerschappij te moeten stellen. Zij werden niet met geweld onderworpen maar sloten zich min of meer vrijwillig bij het machtige Rome aan, voor welks legers zij sedert hulptroepen leverden, terwijl den Bataven ten minste alle andere lasten werden kwijtgescholden; de Friezen brachten nog daarenboven een zeker aantal ossenhuiden jaarlijks op, vermoedelijk wederom ten behoeve van het leger. Deze stammen behoorden tot de zoogenaamde „socii", onderworpen aan Rome's macht, door Romeinsche ambtenaren bestuurd, onder Romeinen of met Romeinsch burgerrecht begiftigden dienend, niet meer vrije Germanen als die tusschen Rijn en Elbe [2]). De Bataven, vooral bekend om hunne uitstekende ruiterij, behooren van dien tijd af tot de trouwste dienaren der Romeinsche macht: hunne soldaten vormen een aanzienlijk deel der keizerlijke lijfwacht, reeds onder Augustus; hunne hulptroepen worden gevonden in de streken, waar het meeste gevaar dreigde: in de afgelegen velden van Pannonië en Illyrië, ver weg aan den Donau, aan de Germaansche grens, in Brittannië; het eiland, waar zij woonden, was de wapenplaats der Romeinen voor hunne expeditiën in Germanië. Ook de Friezen, hoewel veel minder vertrouwd, hebben de Romeinsche wapenen eeuwen lang gesteund in den strijd tegen de woeste volkeren van Midden-Europa en Brittannië.

Het eiland der Bataven, de „Insula Batavorum" [3]), was als wapenplaats uitstekend gelegen. Aan den mond der groote rivieren van noordelijk Gallië bood het gelegenheid om vloten te verzamelen, waarmede de kusten van Germanië konden bestookt worden, waarop men troepen daarheen en naar Brittannië kon overvoeren. Vooral de westelijk op de thans Hollandsche kust wonende Caninefaten [4]), met

---

[1]) Met Van Schevichaven (blz. 54) twijfel ik sterk aan het verhaal van Lucanus, dat de Bataven in den slag bij Pharsalus streden en dus eerder reeds in Rome's legers dienden.

[2]) Over de verhouding der Bataven zie Mommsen, Röm. Staatsrecht III, 738 en de aardige opmerkingen in het Lit. Centralblatt 1888, S. 1102.

[3]) De Betuwe vormt het oostelijk gedeelte van dit eiland. Zie hierover Schevichaven, l. l.

[4]) Men zoekt een overblijfsel van hunnen naam in het oude Kinhem, Kennem, Kennemerland. Het is niet onmogelijk: daar ongeveer woonden zij.

de Bataven van denzelfden stam, stonden als stoute zeevaarders bekend. Ook de Friezen [1]), Sturiërs en Chauken, verder noordelijk op aan de kust gevestigd, hadden dien roep. Zij woonden er op de van wateren, moerassen en meren doorsneden eilanden, die toen de streken vormden, waar thans nog de Friesche stam verspreid is, toen ter tijde ten volle blootgesteld aan de werking van eb en vloed en door geen dijken of andere waterwerken beschut. De Bataven woonden op hun toenmaals drassig eiland iets, hoewel niet veel, beter en het wekt verbazing, dat men op dit betrekkelijk kleine moerassige gebied eene bevolking vindt, die behalve verspreide manschappen een vast korps van 9 à 10 000 man ter beschikking van de Romeinen kon stellen. In beschaving muntten deze stammen niet uit boven hunne naburen. De „hooghartige" [2]) „norsche" „botte" Bataaf, door den Romeinschen dichter om zijn „auris batava" [3]) bespot, mocht trouw en dapper zijn, hij was geen voorbeeld van hooge ontwikkeling. Aan de Romeinen hebben deze noordelijk van den Rijn gelegen landen zeer veel te danken. Drusus begon hier met de grachten aan te leggen, naar wier juiste plaats men nog altijd raadt zonder voldoende gegevens om het raadsel op te lossen: bij de groote veranderingen, die er in den bodem van ons land hebben plaats gevonden, kan men niet zeggen, waar die gracht of grachten geloopen zullen hebben, evenmin als de dijken, die hij liet maken.

Langs die grachten dan voerde hij zijne vloot in 12 v. C. naar de Noordzeekust, veroverde een eiland, dat Burchanis (Borkum) genoemd wordt, legde een kasteel aan de Eems aan, bevocht de Bructeren aan de Boven-Eems en kwam waarschijnlijk tot de Wezer. Hij was volgens de oude schrijvers de eerste Romein, die de Noordzee bevoer. Hij was de eerste, die met de gevaren van dat wilde water kennis maakte: op zijn terugtocht van de Eems- en Wezerlanden geraakten zijne schepen door de eb op de waddendroogten, die ook toen onze noordkust onveilig maakten, en werden met moeite door de Friezen gered. Ook de volgende tochten van Drusus naar het binnenland van Germanië tegen de Chauken, Sygambren en hunne bondgenooten, tegen de Cherusken

---

[1]) De naam Fries beteekent volgens Kluge (Etym. Wörterb.): de gelokte, dus de langharige (niet: de kroesharige); volgens Ten Doornkaat Koolman: kant-, kustbewoner.

[2]) Tacitus, Hist. I, 59: „gens ferox."

[3]) Martialis, Epigr. VI, 82.

en anderen, werden van onze streken uit ondernomen; het „oude kamp" der Romeinen, Castra Vetera bij Xanten, was hoogstwaarschijnlijk mèt het eiland der Bataven de basis zijner militaire operatiën, die tot de oprichting van de vesting Aliso aan de Lippe en van een ander kasteel in den Taunus leidden maar reeds 9 v. C. met zijn dood tengevolge van een val van het paard tusschen Elbe en Saale eindigden. Zijn broeder Tiberius, de latere keizer, zette zijn werk voort en onderwierp de Sygambren door list en geweld: zij werden grootendeels vernietigd en hunne overblijfselen werden links van den Rijn onder Romeinsch toezicht geplaatst.

Aan den Rijn waren door Drusus niet minder dan vijftig kasteelen aangelegd, van het „caput Germaniae" aan den Rijnmond, als Lugdunum Batavorum bekend [1]), tot den Boven-Rijn. Die kasteelen vormden de sterke bevestiging, van waar uit Germanië aan de Romeinen zou onderworpen worden. Het waren de legerplaatsen der legioenen, weldra acht in getal, die Germanië in toom moesten houden. Als eigenlijke rijksgrens gold toen echter de Elbe, door Drusus het eerst bereikt. Die rivier begrensde de nieuwe Germaansche provincie, door Drusus aan het Romeinsche rijk toegevoegd. Tiberius organiseerde de provincie Germanië, die in Colonia Agrippina (Keulen) haar hoofdpunt zou hebben: dáár werd het altaar der Germanen opgericht. Romeinsche militaire wegen werden in het gewest aangelegd, van punt tot punt ook hier vaste kasteelen opgericht; over de moerassen in het Noorden werden houten bruggen, „pontes longi", gebouwd, waarvan men nog o. a. in Drente [2]) de sporen in het veen meent te ontdekken. Ook hier werden na Tiberius stadhouders aangesteld, die, evenals in Gallië na de eerste onderwerping nog menigen kleinen opstand hadden te dempen van Caninefaten, Chauken, Bructeren, Sygambren, Cherusken en hoe de hier gevestigde stammen meer mochten heeten. Eenige jaren later, in 9 na Christus, was in Germanië Publius Quinctilius Varus met die waardigheid bekleed, een onbeteekenend veldheer maar een hard en hebzuchtig meester. Tegen hem keerde zich de lang voorbereide opstand der onderdrukte Germanen onder den Cherusker, dien de Romeinen Arminius noemen.

---

[1]) Dit kan moeilijk anders geweest zijn dan de thans zoogenaamde „Brittenburg", welks overblijfselen bij Katwijk ver in zee liggen en alleen bij zeer laag water te voorschijn komen (Zie mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 3 vlg.).

[2]) De Valtherbrug!

Met bloedig schrift staat de nederlaag, de vernietiging van Varus' drie legioenen in het Teutoburgerwoud in de Romeinsche geschiedboeken opgeteekend — een sombere herfstdag zag den veldheer met zijne soldaten den laatsten kamp strijden in de bergwouden van den „saltus Teutoburgiensis", op een slagveld, dat nog niet met volkomen zekerheid is aan te wijzen.

Onze Bataven en Friezen hebben aan dien opstand geen deel genomen. Trouw zijn zij gebleven aan de verbintenis met Rome, dat zich nog aan de Rijngrens bleef handhaven, maar bleef handhaven met moeite en in groot gevaar.

Eerst vijf jaren later gevoelde de jonge Germanicus, Drusus' heldhaftige zoon, zich sterk genoeg om weder diep in Germanië door te dringen ten einde de schandelijke nederlaag van Varus te wreken. Bij de toen volgende gedenkwaardige krijgstochten van Germanicus (14—16 n. C.) hebben de Bataven en Friezen, misschien ook de stammen aan Maas en Schelde, zich niet onbetuigd gelaten. De Friezen waren het, die in den herfst van het jaar 15 de Romeinsche ruiterij door hun gebied naar de Eems geleidden, terwijl de vloot van Germanicus van den Rijnmond af hunne kust langs voer. De tocht der wraak gelukte niet volkomen. Wèl bereikte Germanicus de plaats van Varus' nederlaag en richtte er een grafteeken op, maar op den terugweg werd hij door de scharen van Arminius in het nauw gebracht en, toen hij eindelijk met veel moeite weder de Eems bereikt had, zag hij zich uit vrees voor de ondiepten genoodzaakt zijn leger te verdeelen, zich slechts met een klein deel zijner soldaten op de vloot in te schepen, twee legioenen langs de zeekust onder Publius Vitellius naar den Rijn te doen trekken en een ander deel onder Caecina zuidwaarts naar diezelfde rivier terug te zenden. Caecina werd, vermoedelijk niet ver van onze grenzen, in de moerassen van de Eems, door den vijand op nieuw aangevallen en geraakte met moeite en groote verliezen eindelijk aan den Rijn, waar Germanicus' moedige echtgenoot Agrippina intusschen met vaste hand de orde had gehandhaafd. De vloot werd door hevige stormen geteisterd. De beide ontscheepte legioenen van Vitellius, waarbij zich ook de Bataven bevonden, kwamen niet minder in gevaar; zij werden op de kust door den vloed overvallen. In schrille kleuren schildert ons Tacitus [1]) de gevaren van dien tocht,

[1]) Annales I, 70.

waaraan de Romeinen alleen ontkwamen door zich met verlies van hunne bagage op de duinen te redden.

„In den beginne had Vitellius over het droge, slechts weinig door den vloed bestroomde strand een kalmen tocht: maar weldra begon zijn legerkorps hevig aangetast te worden èn door den fellen noordewind èn door den Oceaan, die onder invloed van den evennachtstijd zeer hoog komt te zwellen. Het land werd onder het water bedolven. Zee, kust, land — alles geleek op elkander. Het drijfzand kon niet van den vasten grond noch de ondiepten van de diepe zee worden onderscheiden. De soldaten worden overstelpt door de golven, verslonden door de draaikolken. Vee, bagage, lijken drijven door en stooten tegen elkander. De gelederen geraken in verwarring, daar de soldaten tot de borst, ja tot den mond in het water staan en soms door het wegzinken van den grond onder hunne voeten van elkander worden afgeslagen of omvergeworpen. Tegenover het vijandelijke water hielp geen bemoedigende kreet: dapperheid en lafheid, beleid en onnadenkendheid, overleg en toeval — alles stond gelijk, alles werd door een zelfde geweldige kracht overstelpt. Eindelijk kwam Vitellius al worstelende op hooger gelegen plaatsen en voerde ook zijn korps daarheen. Zij brachten den nacht door zonder eenig gereedschap om te koken of zelfs vuur te maken, grootendeels naakt en gekneusd, ellendiger dan een door den vijand omsingeld leger: daar toch is een eervolle dood te vinden, hier niets dan een roemlooze ondergang. Eerst met het aanbreken van den dag kwamen zij terug op den vasten grond en geraakten aan de rivier..., waarheen Germanicus met zijne vloot gezeild was. Toen werden de legioenen ingescheept. Het gerucht van hun ondergang was reeds verspreid. Zij rekenden zich niet veilig, voordat zij Germanicus en de zijnen wederzagen."

Ook aan den grooten tocht van het volgende jaar namen de Bataven deel als hulptroepen bij het 14de Romeinsche legioen, waaraan hunne afdeelingen, *cohortes*, waren toegevoegd. Germanicus had wederom eene groote vloot bij het eiland der Bataven verzameld, duizend schepen sterk en bestemd tot transport van de legioenen, die dan niet den gevaarlijken tocht door de bosschen en moerassen over den Rijn hadden te maken maar op een punt aan de Noordzeekust konden worden ontscheept. Van daar konden zij gemakkelijker zuidwaarts in het hart van Germanië doordringen. Door de gracht van Drusus en de (Friesche?) meren kwam deze vloot naar de Eems, van waar het

leger zich naar de Wezer wendde ten einde den aan de overzijde dier rivier gelegerden Arminius te bevechten. De Bataafsche ruiterij, geleid door hun aanvoerder, hertog of koning [1]) Chariovalda, zwom over den stroom maar werd aan de overzijde door een overmachtigen vijand ontvangen; de Bataafsche aanvoerder werd na een dapperen weerstand teruggedreven en met een groot aantal der zijnen gedood. Weldra echter trokken ook de Romeinen over de rivier en slaagden er in na een hardnekkigen kamp den vijand te verslaan. Op den terugtocht naar den Rijn werd de vloot weder door een hevigen storm overvallen en vernield. De gedeeltelijk geredde manschap leed op de toen onbewoonde eilanden aan de kust den grootsten nood: tal van soldaten werden door de woeste kustbewoners gedood of als slaaf verkocht; anderen werden door den storm tot naar Brittannië geslagen. Germanicus zelf slaagde er in om te scheep het land der Chauken te bereiken en liet van daar uit later de verstrooide troepen weder verzamelen. Eerst diep in den herfst verscheen hij weder aan den Rijn. De zoo herhaaldelijk ondervonden onherbergzaamheid en onveiligheid onzer kusten liet bij de Romeinen een grooten indruk na, zooals blijkt uit de verhalen van den nog geen eeuw later schrijvenden Tacitus, die geen woorden genoeg vindt om de verschrikkingen van de Noordzeekust te malen en gewag maakt van de zeemonsters en de vreeselijke watervogels, waarmede de verbijsterde fantasie der legioensoldaten de wilde baren bevolkte [2]).

Kort daarna werd de dappere Germanicus door den op zijn roem naijverigen keizer teruggeroepen en daarmede een einde gemaakt aan de pogingen der Romeinen om hun gezag ook over den Rijn uit te breiden. Alleen in ons land bleven de Friezen in dezelfde verhouding, waarin zij vroeger waren, ofschoon ook zij tot de „gentes transrhenanae", tot de overrijnsche stammen, behoorden. Kleine expeditiën van den Rijn uit schenen sedert voldoende om de roofzuchtige Germanen in toom te houden, te meer omdat Arminius, de groote Cherusker, die met zoo goed gevolg de gehate Romeinen had bestreden, reeds in 20 n. C. door het moordstaal was gevallen en zoo in Germanië de band, die de stammen bijeenhield, was verbroken.

Aan den Rijn bleef Rome meester. Een breede strook gronds, waar

---

[1]) In het Latijn staat het algemeene woord *dux*.

[2]) Annales II, 5—25.

alle bewoning verboden werd, aan den rechteroever dier rivier — de „limes", grens — scheidde voortaan Romeinen van Germanen aan den „Rhenus bicornis", den tweehoornigen Rijn, zooals de dichters op een voor rivier- en zeegoden gewone wijze den stroom noemden. Achter die grensstrook, over de rivier, verhieven zich op den linkeroever de talrijke houten of steenen Romeinsche wachttorens en legerplaatsen, waar de grenslegioenen in detachementen gelegerd waren. De gansche streek van de monden der Schelde tot den Elzas, met inbegrip van het Ardennerland — Trier en het Eifelland bleven tot Gallia Belgica behooren — werd na de nederlaag van Varus een op militaire wijze ingericht grensgewest onder den naam van Germania. Deze provincie werd door eene grens bij het oude Rigomagus (Remagen), waar hoog- en laagland zich van elkander scheiden, verdeeld in twee onderdistrikten: Germania Inferior en Superior, Opper- en Neder-Germanië, die ieder een van den stadhouder van Belgica onafhankelijken legerkommandant aan het hoofd kregen. Onder dezen legeraanvoerder, tevens belast met het burgerlijk bestuur, stonden in ieder gewest gewoonlijk vier legioenen, ongeveer 25 000 man, soms het dubbele getal. Het hoofdkwartier in Neder-Germanië was Castra Vetera, waarnaast Colonia Agrippina (Keulen), Noviomagus (Nijmegen) en het reeds genoemde Lugdunum Batavorum de voornaamste legerplaatsen waren. In Opper-Germanië vond men naast de hoofdpost Mogontiacum (Maintz) aanzienlijke garnizoenen te Argentoratum (Straatsburg) en Vindonissa (Windisch, bij Zürich). Beschermd door die legioenen, vestigden zich kolonisten, oude legioensoldaten dikwijls, in de streek en stichtten er Romeinsche koloniën, middelpunten van verkeer en ontwikkeling. Zoo ontstonden Augusta Trevirorum (Trier), later ook Colonia Agrippina (Keulen), Colonia Ulpia Trajana (Nijmegen), Augusta Viromanduorum (St. Quentin) enz., bevolkt door Romeinsche burgers.

Niettegenstaande deze sterke bezetting in de nabijheid slaagden de Romeinen er niet in de Friezen voortdurend onder bedwang te houden. Onderdrukt door den aan hun hoofd geplaatsten Romeinschen officier, den „primipilaris" [1]) Olennius, stonden de geplaagde Friezen in 28 op, brachten de in hun land verspreide soldaten en ambtenaren om en belegerden het niet ver van de kust gelegen kasteel Flevum [2]), waar

---

1) De titel van den oudsten centurio (kapitein) in het legioen.

2) Annales IV, 72. Aan den Vliestroom te zoeken?

eene vrij talrijke Romeinsche bezetting de kustwacht vormde. Een tot ontzet afgezonden legioen, het vijfde, leed een vreeselijke nederlaag in de Friesche moerassen; kleinere benden werden vernield in het woud Baduhenna en bij de villa van een oud-soldaat, Cruptorix genaamd, zooals er velen waren in de half onderworpen streken aan en bij den Rijn.

Het succès der Friezen, tegen wie keizer Tiberius, zooals gewoonlijk, geen groote expeditie wilde uitzenden, ten einde geen veldheer een macht van beteekenis in handen te geven, wekte ook hunne buren, de Chauken, tot verzet op. Onder leiding van een Caninefaat, Gannascus, maakten zij met hunne vaartuigen de Gallische kust onveilig, totdat eindelijk onder Claudius, bijna twintig jaren later, de stadhouder van Neder-Germanië, Corbulo, hen met eene vloot over de wadden opzocht en onderwierp [1]). Ook de Friezen werden toen eindelijk weder ten onder gebracht en genoodzaakt om zich onder een geregeld Romeinsch bestuur te stellen. Eene inlijving van hun gebied bij Germania Inferior werd evenwel verboden door keizer Claudius, die den Rijn als grens wilde behouden. Overigens blijken de Friezen sedert weder in de Romeinsche legers te zijn opgetreden, hoewel zij nog lang gewantrouwd werden. Een eigenaardig verhaal pleit voor de onderwerping der Friezen als „bondgenooten" aan Rome's gezag [2]). Onder Nero verschenen twee Friesche „koningen", Verritus en Malorix, te Rome om te klagen over de verdrijving hunner landslieden uit eene door dezen bezette streek aan den Rijn. In het theater gekomen, zagen zij barbaren op de eereplaatsen zitten en eischten toen onder de toejuichingen der menigte gelijke eer, „daar niemand de Germanen in dapperheid en trouw aan Rome overtrof." Nero begiftigde hen beiden met het Romeinsche burgerrecht.

Ook bij andere stammen in onze streken begon zich omstreeks het midden der eeuw eene bedenkelijke gisting te openbaren, zoowel bij de Galliërs als bij de Germanen. Alleen de aanwezigheid der legioenen aan den Rijn belette nog een openlijken opstand. Zelfs de Bataven, al streden zij aan de zijde van het 14de legioen in Brittannië, waar men op de grens van het Romeinsche gebied talrijke sporen van hunne

---

[1]) Uit dezen of iets lateren tijd — misschien ook na Civilis' opstand — is vermoedelijk de bekende te Beetgum gevonden inscriptie, die spreekt van pachters der visscherij in deze streken (Zie Boissevain in de Vrije Fries, Dl. XVII, blz. 327).

[2]) Tacitus, Ann. XIII, 54.

aanwezigheid heeft gevonden; al bleven zij den Romeinen getrouw in 68, toen onder de stammen in Midden-Gallië Julius Vindex het waagde de vaan des opstands te verheffen; al zetten de Romeinen zich vast in hun gebied door het graven van grachten als die van Corbulo, door het aanleggen van dijken als die van Drusus en Paullinus [1]) — toch hadden ook zij te klagen over de Romeinsche ambtenaren en officieren, die hun volk met minachting en hardvochtigheid behandelden, steunende op het aanzien van den Romeinschen naam en op Rome's erkende overmacht.

De verwarring in Rome kort vóór den dood van Nero (68), den laatsten keizer uit het roemrijke geslacht van Augustus, gaf eindelijk de gelegenheid om het steeds ondragelijker geworden juk van zich af te schudden. Een aanzienlijk Bataaf, door de Romeinen wegens langdurigen dienst in den oorlog met het burgerrecht begiftigd en (sedert dien tijd?) Claudius Civilis geheeten, had ernstige grieven tegen Nero, die zijn broeder en hem onder verdenking van verraad had doen gevangen nemen en den eerste zelfs om het leven had laten brengen. Juist had Nero de Bataafsche cohorten met het 14de legioen uit Brittannië naar Italië ontboden om met hen naar het Oosten te trekken, toen een nieuwe opstand in Gallië uitbrak. De Bataven vielen onmiddellijk van Nero af, voegden zich eerst bij diens tegenstander Galba, die Civilis in vrijheid had gesteld, maar later na eenige aarzeling bij Aulus Vitellius, den stadhouder van Neder-Germanië, dien de legioenen aan den Rijn tot keizer hadden uitgeroepen. Met een deel dezer troepen rukten zij nu naar Italië en sloegen met hen de legers van den tegenkeizer Otho bij Bedriacum, waar zij zich tegenover hun vroegere kameraden van het 14de legioen bevonden, die de partij van Otho hadden omhelsd. Na den zelfmoord van Otho zond Vitellius hen met hun oude legioen weder naar Brittannië, naar hunne oude legerplaatsen, terug, maar ten gevolge van spoedig tusschen de vroegere strijdmakkers ontstane twisten werden de Bataven van het legioen afgescheiden en naar Germanië gedirigeerd, altijd onder leiding van Civilis en andere edelen van hunnen stam.

Op weg naar Germanië werden de over de ondervonden bejegening

---

[1]) Geen van deze waterwerken wederom is met zekerheid aan te wijzen. De gracht van Corbulo wordt soms in de verbinding van de Schie en de Vliet gezocht, tusschen Overschie en de Hoornbrug (Vgl. Fruin in het Rott. Jaarb. 1890).

ontevreden cohorten door Vespasianus, den in het Oosten tot keizer uitgeroepen tegenstander van Vitellius, aangezocht zich bij zijne partij aan te sluiten. Tegelijk deed Vitellius hun het bevel toekomen weder naar Italië terug te keeren, ten einde den strijd tegen den naderenden Vespasianus te aanvaarden. Nieuwe lichtingen onder de Bataven zouden onverwijld de geleden verliezen herstellen. In deze omstandigheden besloot Civilis, evenals de meerderheid zijner landgenooten de Romeinsche heerschappij moede, voorloopig de voorstellen van de Vespasiaansche partij aan te nemen. Bij de verwarring in het rijk zou er thans misschien kans bestaan om de verloren onafhankelijkheid te herwinnen. De ruwheid, waarmede de Romeinsche ambtenaren, met de nieuwe lichting onder de Bataven belast, te werk gingen, deed de schaal ten gunste van dit plan overslaan en Civilis slaagde er in zijne landgenooten, weldra ook de naburige Caninefaten en Friezen, tot afval van Vitellius te brengen.

Een gelukkig toeval heeft ons het verhaal dezer gebeurtenissen [1]), voor het grootste gedeelte ten minste, gered uit de schipbreuk, waarin zooveel werken der oudheid te gronde zijn gegaan. Tacitus, een der voortreffelijkste geschiedschrijvers van het oude Rome, vertelt ons uitvoerig, wat er in de beide jaren van den opstand, 69 en 70 na Christus, in deze streken is geschied.

De Romeinsche legioenen aan den Rijn stonden na het vertrek van Vitellius, dien zij tot keizer hadden uitgeroepen, onder het bevel van den ouden krachteloozen stadhouder van Opper-Germanië, Hordeonius Flaccus, die misschien ook — gelijk tal zijner officieren en soldaten — een heimelijk aanhanger van Vespasianus was. Zijne troepen waren door het vertrek van Vitellius met de besten onder hen zeer verzwakt, ja half voltallig en in der haast met jonge rekruten eenigszins aangevuld. De gelegenheid voor een opstand was dus schoon en Civilis had dan ook zeer weinig moeite om zijne landgenooten tot verzet te bewegen door de beroemde rede aan het gastmaal in het heilige woud, waarvan Tacitus ons verhaalt.

„Hij begon met den verzamelden Bataven den roem van den stam te prijzen en daartegenover het onrecht, de rooverijen en de andere rampen der dienstbaarheid op te tellen: zij werden niet meer als bond-

---

[1]) Tacitus, Historiae IV, 12—37, 54—79; V, 14—26. Mommsen, Röm. Gesch. V, 107 vlg.

genooten maar als slaven beschouwd. Wanneer kwam er ooit een hooggeplaatst legaat, met het krijgsbewind bekleed, met aanzienlijk gevolg tot hen? Zij werden overgeleverd aan oversten en kapiteins, die, als zij zich met roof en met het bloed der Bataven hadden verrijkt en vetgemest, werden vervangen, om opvolgers te krijgen, die nieuwe knoeierijen en nieuwe rooverijen uitdachten. Er stond nu eene lichting voor de deur, waardoor, als om de maat vol te maken, kinderen van hunne ouders, broeders van hunne broeders werden gescheiden. Nooit was de Romeinsche macht zwaarder getroffen dan nu. In de winterkwartieren aan den Rijn was niets anders te vinden dan buit en oude lieden. De Bataven hadden maar even op te zien om alle ijdele vrees voor de legioenen te laten varen. Zij zelf daarentegen hadden krachtig voetvolk en sterke ruiterij; de Germanen waren hunne bloedverwanten, de Galliërs met hen een van zin. Zelfs den Romeinen zou deze krijg niet onaangenaam zijn, welks tegenspoeden zij aan Vespasianus zouden wijten: overwonnen zij, welnu, dan was er geen rekenschap af te leggen."

Met groot gejuich werd Civilis' voorslag aangenomen. De verwante Caninefaten sloten zich bij hem aan. Het eiland der Bataven was spoedig door de Romeinen verlaten. De vermoedelijk meerendeels van hout gebouwde sterkten werden door de vluchtende troepen zelve in brand gestoken. Met moeite bleef alleen de primipilaris Aquilius zich nog eenigen tijd in het oostelijk deel van het eiland handhaven, terwijl Brinno, de aanvoerder der Caninefaten, en Civilis zich gereed maakten hem met overmacht aan te vallen. Weldra liepen ook de Gallische en Germaansche benden van Aquilius — andere had hij niet bijeen kunnen rapen — tot de opstandelingen over en werd ook de Rijnvloot met medewerking der meerendeels Bataafsche bemanning Civilis in handen gespeeld. Civilis riep ook de Bataafsche cohorten, die op hun marsch naar het Noorden nog in Opper-Germanië vertoefden, benevens andere Bataafsche afdeelingen uit Brittannië te hulp. Hij spoorde tegelijk de naburige Galliërs en de Germanen op den rechter Rijnoever aan, de vaan van den opstand mèt hem te verheffen.

Gaarne gaven de Germanen aan de aanmaning gehoor. De Galliërs echter namen eene afwachtende houding aan, hoewel ook onder hen reeds menige bende overliep, menige stam zich met Civilis in betrekking stelde.

Steunende op zijne Germanen, sloeg nu deze het beleg voor Castra

Vetera, de hoofdvesting van Neder-Germanië, die werd verdedigd door slechts twee zwakke legioenen, samen nauwelijks 5 000 man tellende. Wat zouden deze vermogen tegen Civilis' talrijke stammen, welhaast versterkt door de geoefende Bataafsche cohorten, die er in slaagden een hun in den weg staand legioen uit Bonna overhoop te werpen en vóór Vetera zich met hunne dappere maar minder ervaren landslieden te vereenigen? Het bleek evenwel spoedig, dat de Romeinen door hunne beschaving nog verre boven de Germanen uitmuntten, hoe talrijk en dapper deze ook waren. Het zwakbezette Vetera verdedigde zich met goeden uitslag tegen de overmacht der barbaren, die zich met de Romeinsche belegeringskunst nog weinig vertrouwd toonden. Weldra naderde het legerhoofd Flaccus zelf met zijne geheele macht tot ontzet en verscheen in de buurt van de belegerde plaats, zonder het evenwel te wagen de belegeraars aan te vallen. Hij plaatste zijn onderbevelhebber Vocula aan het hoofd van zijne voorhoede, die bij Gelduba, eenige uren van Vetera, een kamp opsloeg; hij zelf legerde zich nog iets verder af. Vijf, hoewel niet voltallige, legioenen en eenige Gallische hulpkorpsen lagen daar tegenover Civilis en de zijnen — eene schijnbaar geduchte macht, die evenwel door onderling wantrouwen, door de twisten tusschen de aanhangers der beide kampende keizers in het leger zelf, door de slapheid van den opperbevelhebber en de daardoor hand over hand toenemende insubordinatie, in hare bewegingen zeer werd belemmerd.

Intusschen had Vespasianus in Italië zijn tegenstander Vitellius volkomen overwonnen. In den winter van 69 was het met dezen gedaan en ook de legioenen aan den Rijn erkenden thans den overwinnaar als hun meester. Civilis, zoo het altijd luide verkondigde voorwendsel voor zijn verzet tegen Rome's macht verliezende, was nu genoodzaakt openlijk den opstand — niet meer tegen Vitellius maar — tegen het geduchte Rome zelf te prediken.

Het bleek intusschen bij Vetera meer en meer, dat de Germanen, hoe talrijk ook, niet tegen geregelde Romeinsche troepen bestand waren. Na een mislukten aanval der opstandelingen op het kamp te Gelduba drong Vocula tot de belegerde plaats door. Civilis moest het beleg opgeven. Een hevig oproer onder Vocula's troepen deed echter de kans nog eens ten voordeele der Germanen keeren: Hordeonius Flaccus werd door zijne eigene soldaten vermoord, Vocula ontging hetzelfde lot alleen door eene overhaaste vlucht en spoedig daarop

verkeerde gansch Germanië in de grootste verwarring. Alleen Vetera met de kleinere vestingen Novaesium (Neuss) en Bonna (Bonn) bleven nog behouden. Vocula wist eerst te Mogontiacum zijne troepen, die in hunne verbijstering zelfs een oogenblik weder Vitellius hadden uitgeroepen, te herzamelen en trachtte hen tevreden te stellen.

Deze voor Rome bedenkelijke toestanden deden eindelijk ook de voorzichtige Galliërs den opstand wagen. Tot nu toe hadden zij zich trouw aan Rome gehouden. Zelfs een neef van Civilis, de Bataaf Labeo, had met hen tegen de Bataven gestreden en den opstandelingen groote nadeelen toegebracht in hun eigen gebied, ofschoon hij toch eindelijk bij Pons Mosae (Maastricht) door Civilis werd geslagen en zijne Nervische en Tungrische benden tot den vijand zag overloopen [1]). De Galliërs hadden van de woeste Germanen reeds zoo langen tijd niets dan vijandschap ondervonden en werden ook in dezen oorlog tot nog toe zoo onmeedoogend door de wilde roovers van over den Rijn uitgeplunderd, dat zij geen neiging hadden gevoeld om zich naast hen tegen Rome te verzetten. Maar Civilis' overwinningen en andere gebeurtenissen schenen een goeden uitslag te beloven. Met den aanvang van 70, toen de brand van het Kapitool in de Eeuwige Stad scheen aan te duiden, dat het met Rome's macht in de wereld gedaan was, traden eindelijk de Treviren, Lingonen, Tungeren [2]) en andere half Germaansche Galliërs met elkander in verbond om een nieuw Gallisch rijk te stichten. Op den marsch van Vocula tot ontzet van Vetera liep een groot deel der Gallische hulptroepen tot den vijand over en sloot Vocula zelf binnen Novaesium in, waar de Romeinen weldra den ongelukkigen veldheer aan de oproerlingen overleverden. Hij werd dadelijk op gruwelijke wijze vermoord. De Romeinsche soldaten — o schande voor den Romeinschen naam! — deden zelfs den eed aan den Trevir Julius Classicus, die zich aan het hoofd had gesteld van het nieuwe Gallische rijk, dat men wilde stichten. Nu viel eindelijk ook het uitgeputte garnizoen van Vetera en zelfs Mogontiacum kapituleerde. Gansch Germanië was voor de Romeinen verloren!

De verhouding tusschen de „nieuwe Galliërs" en Civilis met zijne Germanen was evenwel niet innig: de eeuwenlange strijd tusschen de

---

[1]) Tacitus, Hist. IV, 66.

[2]) Deze woonden ongeveer, waar Caesar de Aduatuken had gevonden, in Belgisch-Limburg, Luik en oostelijk Brabant (om Tongeren).

beide volkerengroepen had een te groote kloof gemaakt dan dat zelfs de gemeenschappelijke felle haat tegen het overheerschende Rome deze kon overbruggen. Het eenige, wat geschiedde, was gemeen overleg tusschen Civilis en de Gallische leiders tot gezamenlijke vernietiging van de Romeinsche legerplaatsen. Ook Vetera werd verbrand, nadat het overschot der dappere verdedigers door de woeste barbaren was geslacht. Het laatste had Civilis tot zijne ergernis niet kunnen beletten. De vernieling van het bloeiende Colonia Agrippina, pas in 54 als Romeinsche kolonie gesticht, en de vernietiging van de daar gevestigde Romeinschgezinde Ubiërs werd met groote moeite door Civilis, daarbij gesteund door de alom geachte Germaansche wichelares Veleda, voorkomen. Civilis en deze invloedrijke vrouw, wier woonplaats aan den bovenloop der Lippe moet gezocht worden, waren de eenigen, naar wier stem het wilde Germanendom nog van zins was te luisteren.

Maar ook in Gallië liet de toestand veel te wenschen over.

Het Gallische rijk der Treviren had in Gallië zelf weinig succès. Alleen de boven genoemde stammen met nog eenige kleinere aan den Rijn sloten er zich bij aan; de machtige Gallische gouwen van het binnenland, evenals die van westelijk Belgica, bleven Rome gehoorzaam.

Rome zou weldra toonen, dat het slechts eene gevaarlijke crisis had doorstaan, dat het nog leefde, dat het nog krachtig genoeg was om zijne grenzen te heroveren. In het voorjaar van 70 verschenen, de een na de andere, niet minder dan negen legioenen benevens eene sterke Brittannische vloot en talrijke vreemde hulpbenden aan den Rijn, geleid door den bekwamen veldheer Petilius Cerialis. Met groote krachtsontwikkeling, tevens met beleid, optredend, nam Cerialis de oproerige en overgeloopen Romeinsche legioenen weder in genade aan. Van alle zijden voegden zich overloopers en vluchtelingen bij hem. Zelfs enkele Gallische en Germaansche stammen onderwierpen zich onmiddellijk. De hoofdstad van het „nieuwe Gallië”, Augusta Trevirorum (Trier), viel na een kort gevecht; de aanstokers van het Gallische oproer vluchtten naar Civilis. Het Gallische rijk was bij den eersten stoot gevallen, even plotseling verdwenen als het was ontstaan!

Civilis alleen was nog met zijne vrije Germanen in de wapenen en hij bleek nog altijd een gevaarlijk tegenstander. Onverhoeds wierp hij zich op Trier, waar Cerialis zich bevond, heroverde het en werd

alleen door de plunderzucht zijner ongeregelde benden belet den Romeinen op nieuw een gevoelige nederlaag toe te brengen. Cerialis herstelde zich van den eersten schrik en sloeg den aanval ten slotte af. De Caninefaten hadden meer geluk: zij vernielden de naar hunne kusten afgezonden vloot en sloegen de weder tot gehoorzaamheid aan Rome teruggekeerde Gallische hulpbenden der Nerviërs spoedig terug.

Om Vetera, waarheen Civilis zich na den aanslag op Trier begeven had, moest de laatste groote slag geslagen worden. Twee dagen lang werd er met heldenmoed gestreden, maar ten laatste moest Civilis, wiens stelling door Cerialis was omgetrokken, wijken. Hij trok zich terug naar zijn eiland, waar hij zich door het doorsteken der reeds meermalen genoemde Drususdijken trachtte te beveiligen. Het aan de overzijde van de Waal gelegen Oppidum Batavorum [1]) moest hij desniettegenstaande reeds spoedig opgeven. Weldra kwam het zoover met hem, dat de Romeinen weder vier kasteelen op of bij het eiland in bezit hadden: Arenacum, Batavodurum, Grinnes en Vada — plaatsen, naar wier ligging wederom alleen geraden kan worden [2]).

Met grooten ijver liet Civilis deze kasteelen belegeren maar zonder goeden uitslag: Cerialis behield ze en kwam kort daarna met eene vloot Civilis op zijn eiland bestoken. Wèl gelukte het den Germanen deze vloot bij een nachtelijken aanval te bemachtigen — zelfs het schip van Cerialis viel in hunne handen en ternauwernood ontsnapte de veldheer — maar de strijd was op den duur te ongelijk. Spoedig drong Cerialis toch in het eiland der Bataven door en plunderde het deerlijk, met eene niet ongewone list overal Civilis' goederen sparende ten einde hem bij zijne landgenooten in verdenking te brengen. De Bataafsche aanvoerder vluchtte over den Rijn naar het vrije Germanië.

Nog was Cerialis niet aan het einde. Zijne positie op het door de herfstregens — het was einde September 70 — in een moeras herschapen eiland der Bataven, zonder voedsel, was niet schitterend. Hoewel hij Civilis uit diens eigen gebied had verdreven, stond deze nog met eene niet te verachten macht aan de Nabalia, een stroom, dien men meestal voor den IJsel houdt. Cerialis begon dus te onder-

---

[1]) Gewoonlijk beschouwt men dezen naam als een anderen voor Noviomagus (Nijmegen).

[2]) Schröder houdt Arenacum voor Rindern, Batavodurum voor Nijmegen; Grinnes zoekt hij bij Gorkum, Vada bij Wadenoijen (Hist. Zeitschr. XXII, S. 6 ff.) — alles op zeer losse gronden.

handelen met de Bataven, met de alom geëerde Veleda, met Civilis zelven. De laatste was niet ongenegen in zijne voorstellen te treden en hield op een afgebroken brug over de Nabalia met hem een mondgesprek ..... in het begin waarvan onze bron, Tacitus' verhaal, ons begeeft. Het overige van het boek des grooten geschiedschrijvers is verloren gegaan! Eenige regels vroeger evenwel zegt hij nog, dat „na weinige dagen de overgave gevolgd is." [1]).

Wat is er van Civilis geworden? Wat van de beroemde wichelares aan de boorden der Lippe? Wat van de gevluchte Treviren? Wat van Cerialis, voordat hij in Brittannië weder in onzen gezichtskring komt? Het gordijn is gevallen, geen antwoord is mogelijk, de overlevering zwijgt plotseling. Wij kunnen uit latere berichten alleen opmaken, dat de Bataven en de andere stammen in onze streken na de onderwerping ongeveer in dezelfde positie tegenover Rome zijn gebleven, die zij vóór den opstand hadden ingenomen.

Zoo was dan de poging der Bataven en Friezen om, gesteund door hunne geheel vrije overrijnsche stamgenooten, het juk der Romeinen af te schudden, volkomen mislukt. Het eenige waarschijnlijk, wat zij verkregen hebben, was eene betere behandeling van de zijde hunner machtige „bondgenooten". De Bataven en Friezen hebben als vroeger medegestreden in de Romeinsche legers. Aan den wal van keizer Hadrianus, die Brittannië tegen de woeste Caledoniërs moest verdedigen, vindt men duidelijke sporen van hunne aanwezigheid. In Pannonië [2]) hebben zij de Donaugrens tegen de aandringende barbaren beveiligd. In de Castra Batava [3]) vinden wij nog in de vijfde eeuw na Christus eene Bataafsche kolonie, toen reeds uit Christenen bestaande, die vóór 480 door de woeste Thüringers vernietigd werd. Hunne benden streden nog in 378 bij Adrianopel naast de Romeinen tegen de Gothen. Tal van inscriptiën op gedenksteenen, magere berichten bij enkele latere geschiedschrijvers bewaren bovendien de herinnering aan de wapenfeiten, door deze voorvaderen bedreven [4]).

---

[1]) Hist. V, 24.

[2]) Thans Z.W. Hongarije, Croatië enz.

[3]) Thans Passau, op de grens van Beieren en Oostenrijk.

[4]) Zie deze bij Brambach, Inscriptiones Rhenanae; in de verschillende deelen van het Corpus Inscript. Lat.; gedeeltelijk ook bij Van Schevichaven, Bijdragen enz. en in diens Epigraphie der Bataven.

Dezelfde bronnen deelen ons ook een en ander mede betreffende de toestanden hier te lande in latere eeuwen. Er blijkt uit, dat minstens tot op het midden der vierde eeuw de Rijn nog als de grens van het Romeinsche gebied werd beschouwd en bij voorkomende gevallen verdedigd. Trajanus bracht er omstreeks 100 de gewichtigste verandering te weeg door de beide Germaniën als afzonderlijke provinciën van Gallië los te maken en zoo den Rijn nog meer tot de eigenlijke grens, de provinciën zelve tot eigenlijk Romeinsch gebied — niet meer een soort van militaire grensdistricten — te maken [1]). Ook over den Rijn vindt men talrijke sporen van de aanwezigheid der Romeinen, van het indringen der Romeinsche beschaving onder de Friezen en andere stammen [2]): min of meer fraai bewerkte godenbeeldjes, sieraden, huisraad, munten, wapenen, kleedingstukken werden uit den bodem opgegraven, even zoovele teekenen van den invloed, dien het verkeer met de Romeinsche nederzettingen aan den Rijn ook op de stammen buiten de eigenlijke rijksgrens moet hebben gehad. Duidelijk blijkt echter ook, dat aan den linkeroever der rivier die invloed veel sterker is geweest. Dáár vindt men de overblijfselen van Romeinsche heerbanen, vooral langs de rivieren. Dáár worden tallooze voorwerpen opgegraven [3]), getuigende van eene hoog ontwikkelde beschaving, van verfijnde behoeften: sierlijke mantelhaken naast albasten reukfleschjes, beschilderde vazen naast fijn besneden steenen, gouden en bronzen munten bij menigte, van den tijd der Republiek tot dien der laatste keizers, fraaie grafteekenen naast sierlijk bewerkte schotels en potten, kunstig gehouwen godenbeelden naast wijdingssteenen — kortom tallooze stomme getuigen van de aanwezigheid eener ontwikkelde maatschappij.

Kunnen wij ten noorden van den Rijn slechts denken aan ellendige Germaansche dorpen en gehuchten, waarheen de Romeinsche marskramer door moerassen en bosschen zijn weg zocht om er zijne waar te verkoopen of te verruilen — zuidelijk van de groote rivier vinden wij steden van beteekenis, in wier omgeving zich eene nijvere bevolking ophield; landhuizen, wier schoone mozaïeken wedijverden met

---

[1]) Hettner in de Westd. Zeitschr. II, S. 1, ff.

[2]) Zie vooral Pleyte, Nederl. Oudheden. De voorwerpen liggen meestal in de provinciale of stedelijke musea.

[3]) Zie vooral de Musea te Nijmegen en Maastricht, het Rijksmuseum te Leiden.

hunne fraaie kapiteelen en kunstig beschilderde wanden; fabrieken zelfs van aardewerk; groote badinrichtingen bij plaatsen als Aken en Spa, reeds in den Romeinschen tijd beroemd om hare genees-krachtige baden. Tal van belangrijke en minder belangrijke plaatsen bezuiden den Rijn danken haren oorsprong aan Romeinsche vestigingen, meestal aan Romeinsche legerkampen. Het thans in zee gelegen Lugdunum Batavorum, het „caput Germaniae"; Praetorium Agrippinae, eene wapenplaats — vermoedelijk bij Leiden, waar thans nog de naam Roomburg bestaat — waren door een weg langs den linker Rijnoever verbonden met Trajectum [1]) en met het gewichtige Noviomagus, waar vooral het 30ste en het 10de legioen langen tijd gelegen moeten hebben. Een tweede weg liep van hetzelfde Lugdunum over Forum Hadriani (Voorburg) langs den rechteroever van de Maas en den linkeroever van de Waal evenzoo naar Noviomagus. Van dit kruispunt uit liepen wederom twee wegen, een langs den linkeroever van de Maas, een andere langs dien van den Rijn zuidwaarts: de eerste over Cevelum of Ceuclum (Kuik?) en Blariacum (Blerik) naar Pons Mosae (Maastricht); de andere langs het toen nog aan den Rijn gelegen Kleef en Xanten naar Keulen. Zuidelijker liep een weg van de zee bij Boulogne over Castellum Menapiorum (Cassel, in Fransch-Vlaanderen) naar Tornacum (Doornik); van daar over de Schelde langs de oevers van de Sambre en de Maas naar Aduatuca Tungrorum (Tongeren), van waar hij verder over Pons Mosae, dat dus evenals Novionagus een kruispunt was, en Coriovallum (Heerlen) op Gulik en Keulen ging. Bavay was het middelpunt van een net van acht groote wegen naar het Noorden en Westen.

Dit waren de hoofdwegen, door tal van kleinere verbonden. Wij kennen ze goed uit een Romeinsche reiskaart van de derde en uit een Romeinschen reisgids van de vierde eeuw, die een gelukkig toeval voor ons heeft bewaard. Met hulp van deze beiden hebben scherpzinnige oudheidkundigen met het houweel in de hand de oude Romeinsche wegen, die ook veel later nog de hoofdwegen van het verkeer bleven, teruggevonden. Zij hebben den „agger", den hoofddam van den weg, ontdekt aan de sporen van het grind, waaruit hij soms tot eene aanzienlijke hoogte boven den omringenden grond was opgeworpen, in den regel tot eene breedte van 20 ($5\frac{1}{2}$ M.), met de

[1]) In of bij Utrecht gelegen.

zijdammen en grachten van 60 Romeinsche voeten ($16^1/_2$ M.). Zij hebben de punten aangewezen, waar de „civitates", de hoofdplaatsen, de „mutationes", de wisselplaatsen voor postpaarden, de „mansiones", de grootere pleisterplaatsen, waren gelegen [1]). Zij vonden de mijlpalen terug, die op den weg hadden gestaan. Zij hebben gewezen op het groote belang dezer oorspronkelijk voor militaire doeleinden aangelegde heerbanen, ook voor het handelsverkeer. Op de kaart worden ons de afstanden genoemd, waarop de plaatsen van elkander lagen, met aanwijzing zelfs van haar beteekenis voor den vermoeiden reiziger. Zoo zijn tal van namen tot ons gekomen — helaas dikwijls niet meer dan namen, aangezien wij de ligging der daardoor aangewezen plaatsen in vele gevallen niet kunnen herkennen.

Maar er is meer. Gelukkige vondsten, als die van den grooten tempel der godin Nehalennia bij Domburg, als die bij Voorburg, als die bij Nijmegen, als die in de omgeving van Maastricht, staan ons toe een helderen blik te slaan in het leven onzer voorvaderen. Zij spreken van eene beschaving, waarin barbaarsche met Romeinsche gewoonten werden vermengd; van een eeredienst, waarin de Gallische en Germaansche godheden naast de goden van den Griekschen Olympus eene plaats vonden; van eene romaniseering, die tot op den huidigen dag in tal van gewone woorden onzer taal hare sporen heeft achtergelaten.

Een groot aantal steden ontstond in het meer en meer bloeiende land: Atrebatum (Arras) en Teruenna (Térouanne), Tornacum (Doornik) en Cameracum (Kamerijk), naast de overige, die wij hierboven noemden. In die steden ontwikkelde zich zelfbestuur, gevoerd door den van wege den keizer gezonden prefect of door de zelfgekozen bestuurders, naar hun aantal *duumviri*, *quatuorviri* enz. genoemd. Deze bestuurders werden in zulk een geval gekozen door de grondbezitters van eenig aanzien in de stad, die te zamen de *curia* vormden, waarnaar zij *decuriones* werden genoemd. De stad was het hoofd van het omliggende platteland, de woonplaats van den ouden stam, welks verband zoo behouden bleef gelijk hij als van ouds geregeerd werd door de grondbezittende aristocratie. Tegenover die aristocratie stond de overige bevolking zoo goed als onbeschermd, hoewel er wetten voor deze steden waren.

---

[1]) Zie Habets in de Publications de la Société de Limbourg, Tom XVIII, 26 vlg.; Ort, Oude wegen in Limburg.

Aan de Romeinen danken wij de eerste bedijking onzer aan zee- en rivierwater blootgestelde landen; den aanleg van sterke vaste wegen [1]) en bruggen in onze vroeger woeste streken; de ontwikkeling van den landbouw, nu de eeuwige strijd der stammen onderling door een sterken arm werd verhinderd; die van den handel, welks middelpunten de Romeinsche koloniën en legerplaatsen waren, waaromheen kleine marktplaatsen ontstonden, het voordeel van de ligging aan weg en rivier gebruikend; die van de zeevaart, door Friezen en Menapiërs vooral gedreven; die van de nijverheid, die welhaast deed spreken van de nervische en atrebatische lakens, van de menapische wol, van de bataafsche „spuma” [2]), van de tegelbakkerijen; die van de veeteelt, die in Noord-Gallië vooral schapen, ganzen en varkens fokte.

De Romeinsche gewoonten hadden ook op den aard der Germaansche bevolking een krachtigen invloed geoefend. Vooreerst was onder Rome's heerschappij van een nomadenleven geen sprake meer. Terwijl Caesar den zwervenden Germaan ook daar zag, schildert Tacitus ons ruim eene eeuw later de stammen aan en onmiddellijk bij den Rijn als eene gezeten bevolking. Het gemeenschappelijk bezit van den grond volgens overoude Germaansche gewoonte, de verdeeling der telkens op nieuw bezette gronden, verdween — het eerste langzaam, zeer langzaam — voor een nieuwen geregelden toestand, overeenkomstig met wat men in het naburige Gallië zag, met wat Rome's economische ontwikkeling leerde. Zóó vormde zich ook bij de Germanen het bijzonder eigendom aan den bouwgrond, aan het deel van den bouwgrond, dat eenmaal den markebewoner en zijne familie was toegewezen. De marke nam haren lang staande gebleven vorm aan. Nog bleef in de marke veel van het oude bewaard in allerlei phasen tusschen gemeenschappelijk en bijzonder eigendom in. Tot in veel latere eeuwen behield men b.v. den gemeenschappelijken eigendom aan weide en bosch, moeras en rivier, heide en meer, de „allmende” — het gemeene bezit — der mark, die aan geen der markgenooten in het bijzonder behoorde maar waarop ieder als zoodanig recht had.

---

[1]) De begrippen dijk en weg vallen in onze aan overstrooming blootgestelde streken samen; de laatsten waren zoo goed als dijken. Dijk en opgehoogde weg of wal heeten in het Latijn beiden „agger”.

[2]) Roodbruine kosmetiek, als haarverf bij de Germanen, later ook bij de Romeinen in gebruik. Rood haar werd voor mooi gehouden, zooals blijkt uit menige plaats bij de Romeinsche dichters, vooral bij Martialis.

Op allerlei wijzen kan men zich deze ontwikkeling verklaren; op allerlei wijzen kan zich het bijzonder eigendom bij den Germaan hebben ingedrongen. Vooral schijnt aan den „bivanc”, het recht om uit den gemeenen grond een deel ter ontginning, ter „roding” te omheinen, daarbij eene voorname rol toegekend te moeten worden. Maar bij gebrek aan de noodige gegevens om deze ontwikkeling in hare verschillende gedaanten op voor iedereen overtuigende wijze te kunnen nagaan en beschrijven, doet zich hier een ruim veld voor de hypothese op, waarvan door onze tijdgenooten een kwistig gebruik is gemaakt.....

Vast staat, dat de marke bij de Germaansche stammen gelijk bij al de hun verwante volkeren van het Indo-Germaansche ras, ja misschien bij alle volkeren der aarde, eene groote plaats in het stamleven heeft ingenomen. Al mag men zich den toestand der marke in verschillende tijden verschillend verklaren, overal vindt men het beginsel terug: gemeenschappelijke bewoning van een bepaalde uitgestrektheid gronds door een aantal familiën. Veldgemeenschap, markgenootschap zijn de oude vormen, waarin overal de landbouwer zich heeft bewogen, de aartsvaderlijke gewoonten, die nog nergens geheel verdwenen zijn, ten onzent zoo min als elders. Marke, hamrik, ambacht of hoe zij meer moge heeten, overal is die gemeenschap terug te vinden. Daarnaast kwam nu de Romeinsche villa, het landhuis, waar de grondeigenaar woonde, die zijne landerijen hetzij door zijne slaven, hetzij door vrije daglooners liet bebouwen, of wel ze tegen vaste diensten en lasten uitgaf aan „coloni”, pachters, door hunne verhouding tot den grondeigenaar in eene min of meer afhankelijke positie, die weldra den vorm van bepaalde onvrijheid aannam.

Uit die twee factoren — de Germaansche marke en de Romeinsche landhoeve — ontstond de latere toestand ten platten lande in deze streken. Vrije boeren, hoorigen en lijfeigenen waren reeds in den Romeinschen tijd te vinden en bij de ontwikkeling van het grootgrondbezit daalde de vrije bevolking reeds toen hier en daar in aanzien zoowel als in getalsterkte, terwijl daarentegen de hoorigen vermeerderden.

De Romeinsche overheersching maakte onze voorouders van halve of geheele barbaren tot menschen, die de voordeelen der beschaving hadden leeren waardeeren.

Maar niet altijd bleef de toestand in Gallië en de daarbij behoorende Germaansche provinciën links van den Rijn zoo gunstig. Het bleek

weldra, dat de halve beschaving den Gallisch-Germaanschen stammen in het rijk noodlottig was. De beschaving zat er slechts buiten op en had van den Kelt en den Germaan nog geen Romeinen gemaakt. Taal en kunst, godsdienst en bestuursinrichting werden weldra, toen het eerste tijdperk van den invoer der Romeinsche beschaving voorbij was, tot ruwe platte nabootsing van wat Rome eenmaal had geboden. De taal werd een vulgair bastaard-Latijn, vol Gallicismen; de kunst verliep zich in overdreven vormendienst, in al te weelderige ornamentiek; de godsvereering werd een mengelmoes van allerlei bijgeloof, uit Egyptische, uit Perzische, uit Germaansche en Keltische, uit Grieksch-Latijnsche bestanddeelen geboren; de regeering werd een beambtenhiërarchie, vol afpersing en willekeur. En Rome zelf, steeds dieper in verval — in verval van denzelfden aard — kon geen hulp bieden. In Gallië als in Italië nam het grootgrondbezit op schrikbarende wijze toe en demoraliseerde het platteland: de boeren zonken steeds dieper en verloren alle vrijheid, allen te zamen dalende tot een toestand van slavernij. Niet beter was het in de steden: de ambtenaren der regeering zogen de bevolking uit, de hoogere standen zoowel als de lagere. Handel en nijverheid daalden met den achteruitgang van het platteland.

De gansche Gallische maatschappij geraakte in de 3de en 4de eeuw na Christus in een toestand van schrikbarenden achteruitgang, van eene afgeleefdheid gelijk in bijna alle deelen van het Romeinsche wereldrijk kon opgemerkt worden. De bevolking verminderde gaandeweg, zoowel in physieken als in moreelen zin, zoowel in aantal als in kracht. En zij, die deze zinkende maatschappij moesten beschermen, de soldaten aan de grens? Het waren sinds lang niet meer de oude legioenen, wier organisatie weldra was verbroken: het waren kleine detachementen, samengesteld uit onderworpen Germanen, overal in de grensvestingen verspreid, slecht aangevoerd, slecht geoefend [1]).

Deze halfverrotte beschaving zou na een paar eeuwen dan ook grootendeels worden vernietigd. De krachtige scharen der Germanen over den Rijn maakten gebruik van de vooral in de derde eeuw snel toenemende verzwakking van het groote Romeinsche rijk, waardoor de kracht van het centrale bestuur werd gebroken. De plunderingen

---

[1]) Lamprecht, Deutsche Geschichte I, 259 ff.

der Germanen werden aanvankelijk reeds begunstigd door het feit, dat de legermacht aan den Rijn in het begin der derde eeuw tot slechts drie legioenen was verminderd en weldra nog meer werd verzwakt.

Vooral was het de bond der Franken in West-Germanië, die de wapenplaatsen aan den Rijn bestookte. Hij was samengesteld uit de kleinere stammen, die ten oosten der Bataven, aan Lippe en Roer, Boven-Eems en Boven-Wezer woonden en zich gemeenschappelijk west- en zuidwestwaarts bewogen, gelokt door den bloei der Romeinsche provinciën, opgedreven misschien door andere stammen, door de toen van de Elbe naar het westen voortdringende Saksen, door de noordelijke Friezen, door de aan den Midden-Rijn optredende Alemannen, die op hunne beurt weder door oostelijker naburen waren bemoeilijkt. Keizer Probus (280) dreef ze nog uit Gallië over den Rijn terug en verloste ook het door hen overstroomde eiland der Bataven tijdelijk van hunne rooverijen. Misschien heeft die heerscher ook in onze streken zijne taktiek toegepast om de wilde volkeren in dienst van Rome te nemen en hun zelven de grensverdediging toe te vertrouwen. Maar zijn systeem heeft de Rijngrens niet behouden. Tien jaren later moest de onderkeizer van Gallië, Constantius Chlorus, een formeelen oorlog voeren tegen den Menapiër Carausius, die in Brittannië een eigen rijk had gesticht en zelfs den keizertitel had aangenomen. Het eiland der Bataven, dat wederom door de Franken was bezet [1]), heeft hij heroverd; een deel der verslagen vijanden bracht hij over naar Gallia Belgica en schonk er hun nieuwe woonplaatsen. Het schijnt, dat een strenge winter den Rijn begaanbaar had gemaakt en zoo de Franken tot een plundertocht had uitgelokt, waarop zij werden verrast door een plotselingen dooi, die hen op het eiland der Bataven opsloot. „Batavia durft het hoofd weder opheffen", juicht een redenaar dier dagen, „de Fries bezoekt weder met zijn vee onze markten." Dat „Batavia" was nog altijd het drassige land, waarvan Tacitus spreekt, overdekt met bosschen en poelen en door den auteur Eumenius eigenlijk niet als een land beschouwd maar als een soort

[1]) Ik kan mij niet ten volle vereenigen met de hypothese van Schröder (Hist. Zeitschr. XXII, 1) in zijne studiën over de „Herkunft der Franken", dat deze toen reeds grootendeels samengesteld zouden zijn uit de bewoners onzer streken: de Saliërs uit de Bataven, Caninefaten, Attuariërs en Gugernen; de Ripuariërs uit de Chamaven, Bructeren en Ampsivariërs. Ik ontken evenwel niet, dat de laatste stammen inderdaad tot de composanten van de Ripuariërs behoorden.

van drijvend moeras beschreven — nog altijd het oude land der Bataven. Dezelfde vorst dwong ook de Friezen zich rustig te houden, den landbouw weder te beoefenen en soldaten te leveren. Na de overwinningen van dezen Constantius werden de kampen aan de Rijngrens weder hersteld en van troepen voorzien.

De tijdelijke herleving van het Romeinsche rijk (284—337) onder de keizers Diocletianus en Constantinus den Groote schijnt ook op de toestanden in onze streken een gunstigen invloed te hebben geoefend maar na den dood van den laatste nam de verwarring weder toe. Ook de Franken maakten gebruik van de gelegenheid. Frankische veldheeren, als Maxentius en Silvanus, verwierven eene groote macht in het Westen, strekten zelfs de hand uit naar de keizerskroon. Hunne landslieden drongen al roovende weder diep in Gallië door. Keulen — toen de hoofdvestiging aan den Neder-Rijn — viel hun in 355 in handen en de dappere veldheer Julianus, de latere keizer, toen met de verdediging van Gallië belast, had de grootste moeite om hen uit Toxandrië — het latere noordelijk Brabant — te verjagen, waar zij zich genesteld hadden en de scheepvaart op den Rijn, vooral den handel in Brittannisch koren, belemmerden. Het schitterende Trier werd herhaaldelijk vernield. De Saliërs [1]), de machtigste Frankische stammenverbinding, bleven met toestemming des veldheeren op het eiland der Bataven; een andere, die der eveneens Frankische Chamaven, werd over de grensrivier teruggejaagd, terwijl de vrije vaart op den Rijn werd hersteld. Maar rustig werd het in onze streken niet meer. Nog tijdens het keizerschap van Julianus, die in de geschiedenis als de Afvallige bekend staat (361—363), verschenen in Batavia op hunne zwerftochten ook de langs den Rijn afgezakte Quaden. Zij slaagden er in om de Saliërs uit het eiland te drijven maar werden door Julianus' troepen, gesteund door deze en andere Germanen, tot onderwerping gedwongen; vooral maakte zich de Germaan Chariëtto bij deze gelegenheid verdienstelijk door de Quaden herhaaldelijk te overvallen. Uit de overblijfselen der Bataven, Saliërs en Quaden schijnt zich op het eiland eene nieuwe bevolking gevormd te hebben. Een ander deel der Bataven had zich als „laeti" — landbouwende

---

[1]) Misschien hun naam ontleenend aan de Sala of Isala, den IJsel. De afleiding staat niet vast. Schröder (l. l. S. 28) vertaalt hem: „Zeefranken." Anderen leiden den naam af van de „sala", den hof, waar de Frankische landheeren zich vestigden.

kolonisten, tevens met de landsverdediging belast — in het Romeinsche gebied aan het kanaal en in Picardië nedergezet.

De toestanden in Gallië waren eveneens vrij wat veranderd. Sedert de regeering van keizer Diocletianus vormde het met Brittannië en Hispanië een afzonderlijk deel van het rijk, eene praefectuur, welker praefect een soort van onderkeizer was. Onder dezen voerden hertogen, graven, „duces" en „comites", in de oude provinciën Germanië en de beide Belgiën — in die vier deelen waren Germanië en België toen verdeeld — het bevel. De Germaniën vormden dus geene afzonderlijke provincie meer, wat zij sedert Trajanus geweest waren. De dappere Chariëtto verkreeg de waardigheid van „comes" in Germanië en zag zich als zoodanig met de verdediging der Rijngrens belast. Wel sneuvelde ook hij kort daarna bij een inval der Alemannen maar keizer Valentinianus herstelde nog eens de Romeinsche macht, dreef op nieuw de Germanen terug en versterkte wederom de geheele Rijngrens door het opwerpen van nieuwe werken en het verbeteren der oude.

De Romeinsche heerschappij in onze streken heeft zoo met vallen en opstaan nog tot het einde der vierde eeuw geduurd. Achter de Franken drongen de Saksen naar de zijde van den Rijn; het verzwakte Rome was niet meer in staat de oude grensrivier te verdedigen; de Germaansche zwermen overstelpten de slecht verdedigde Romeinsche legerkampen met het aantal hunner gewapenden en in het begin der volgende eeuw (410) blijkt de grens van Rome's gebied in Gallië in het noorden ongeveer langs de tegenwoordige grenzen van Frankrijk en België geloopen te hebben, terwijl oostelijker op de Maaslinie nog werd verdedigd. De weg van Boulogne naar Maastricht wees toen die grens aan.

Nog sleepte Rome's wereldrijk zijn bestaan voort. De Vandaal Stilicho, de eigenlijke beheerscher van het rijk onder keizer Honorius, was (in 395) vermoedelijk de laatste veldheer van Rome, die als machthebbende den Rijn tot aan diens monding bevoer en den Saliër en Sygamber aan zijne oevers nog door verdragen tot vrede wist over te halen. Hij trok in 402 de overgebleven bezettingen van de legerkampen, de laatste deelen der eenmaal gevreesde legioenen aan den Rijn, naar Italië, waar hij ze tegen de Goten noodig had.

Dit was het sein voor een algemeene verwarring aan de Rijngrenzen, die nu onverdedigd openlagen voor den woesten Germaan. De Romeinsche heerschappij was geëindigd, nu voor goed. Terzelfder tijd

verdwenen ook de Bataven uit de geschiedenis. Hunne landen, gelijk die van de oude stammen, die door Caesar en Tacitus in deze streken werden gevonden, waren overstroomd door de barbaren van over den Rijn; de oude namen verdwenen — hoewel niet geheel spoorloos — in den nacht der eeuwen. De talrijke „tumuli", grafheuvels, op onze heiden en weiden alleen herinneren aan hun vroeger bestaan, hun roem, hun klagelijken ondergang; de eenzame wandelaar beschouwt die hoogten met eerbied als de sporen van de werkzaamheid der geslachten, die hem vóór eeuwen zijn voorgegaan in het groote graf der menschheid. Soms vindt de spade er de urnen, die men er begroef, met de overblijfselen van de asch, eens het lichaam van een Bataaf of Tungriër uit den voortijd.

De Romeinsche beschaving werd in onze streken bijna geheel vernietigd. Puinhoopen wezen de legerplaatsen aan, waar eenmaal Rome's dappere soldaten de grenzen van het reusachtige gebied hadden verdedigd; puinhoopen waren de landhuizen geworden, die de zetels waren geweest van den rijken Gallischen adel, van den edelen Germaan of den nijveren Romeinschen fabrikant; puinhoopen waren weldra de door den Germaan gemeden steden en dorpen, in de eerste twee eeuwen onzer jaartelling ontstaan als middelpunten van militaire werkzaamheid, van handel en verkeer. Nog thans spreken soms belangrijke muntvondsten van vrees voor den roofzuchtigen barbaar; nog thans halfverbrande muurwerken diep in den grond van de gruwelijke verwoestingen der derde en vierde eeuw [1]). De groote heerbanen der Romeinen wezen den invallenden horden den weg, waarlangs de meeste buit te behalen zou zijn.

Eén overblijfsel van Rome's invloed was de Germaansche verovering evenwel niet in staat geheel en al te verdelgen: het Christendom, hoewel lijdend onder de vijandschap van de Germaansche priesters, bleef zich op enkele plaatsen, al was het met groote moeite, handhaven.

In het Romeinsche rijk was het Christendom in de tweede eeuw reeds diep Gallië binnengedrongen en had de aan godsdienstig gevoel ontwende bevolking gedeeltelijk weten te bezielen. Snel had het zich noordwaarts uitgebreid. Trier en Keulen waren sedert ongeveer 300 n. C. reeds zetels van bisschoppen. In het midden der vierde eeuw leefde de heilige Servaas in onze zuidelijke streken, stichtte er het bisdom

[1]) Vgl. de overblijfselen van de Romeinsche villa's in het Limburgsche.

Tongeren en predikte in de omgeving van Tongeren en Maastricht. Te Maastricht werd hij bij de groote brug aan de Maas begraven op de plaats, waar later boven zijn graf de hem gewijde hoofdkerk werd gesticht. De laatste stad werd op het einde der eeuw, misschien wegens hare meerdere veiligheid, de zetel van den bisschop.

De tijdsomstandigheden echter konden der verbreiding van het Christendom niet gunstig zijn en het behoeft ons niet te verwonderen, dat wij van de werking van den nieuwen godsdienst onder de woeste Germanen, die het land bezetten, zoo weinig vernemen. Dat het echter aanwezig geweest is, dat het zich te midden van de algemeene schipbreuk der beschaving minstens aan de Maas heeft weten staande te houden, is een onbetwistbaar feit. Men meent zelfs op sommige opgegraven voorwerpen, ook te Nijmegen, christelijke emblemen te herkennen. Welhaast zou het Christendom de Franken zelf winnen, ja, den woesten veroveraar, die door zijne aanraking met de beschaving van Gallië eenigszins getemd werd, op zijne beurt kracht geven in den strijd met zijne nog heidensche naburen. In dien strijd toch zou het Christendom, dikwijls misschien een voorwendsel, zeker een machtig wapen worden in de hand van den Frankischen krijgsman.

BOEK II.

HET FRANKISCHE TIJDPERK.

HOOFDSTUK I.

FRANKEN, SAKSEN EN FRIEZEN.

Van de namen der talrijke groote en kleine stammen in de landen aan Schelde, Maas, Rijn en Eems zijn de meeste verdwenen, zoo niet spoorloos — in plaatsnamen toch vinden wij dikwijls eene herinnering aan hun vroeger bestaan — dan toch voor goed. Alleen de naam der Friezen bleef tot op onzen tijd leven. Het is evenwel waarschijnlijk, dat ook deze eene andere beteekenis heeft verkregen, dat onder dien naam oudtijds ook kleinere stammen aan de kusten der Noordzee zich verborgen, met andere woorden, dat ook de naam der Friezen later een verzamelnaam voor een aantal kleinere volkjes geworden is. Van de Franken en Saksen weten wij dit zeker. De namen Frank en Saks, van onzekeren oorsprong [1]), zijn zonder twijfel algemeene namen voor groote volksbonden in noordwestelijk Germanië: daarin verdwijnen die der afzonderlijke stammen bijna geheel.

Niet meer tegengehouden door de zwakke bezettingen der Romeinsche vestingen aan den Rijn, drongen de Franken ongehinderd de provinciën Germania en Gallia Belgica binnen en maakten zich met toestemming der Romeinen van deze landstreken meester. Niet, gelijk vroeger de Bataven, als bondgenooten, maar als beschermelingen — die hun beschermer zelf moesten verdedigen — traden thans de Franken op in den Romeinschen staat, eene schaduw slechts van het machtige wereldrijk. Zij leverden troepen voor de verdediging der rijksgrenzen en verkregen daarvoor de vergunning binnen die rijksgrenzen te wonen

---

[1]) „Francus nomen habet a feritate sua” (Erm. Nig. Carm. I, 344); waaruit volgen zou, dat de naam „woest” zou beteekenen, zoo iets als „wilde”, „barbaar”, en niet „vrije”, zooals men pleegt aan te nemen. Volgens Kluge, Etym. Wörterbuch, ontleenen de Franken hunnen naam aan de werpspeer „francho”, de Saksers aan den „sahs”, het zwaard.

onder hun eigen bestuur [1]), hun eigen koningen. Men vindt ze ook in de keizerlijke lijfwacht. Weldra beheerschen zij feitelijk den beschermer. Reeds in de vierde eeuw hooren wij van den Frank Merobaudes en zijn stamgenoot Arbogast, die de eigenlijke beheerschers van het Westen zijn, die keizers op den troon verheffen en keizers dooden. In de vijfde eeuw dringen zij de Romeinen in Gallië meer en meer terug, als van ouds de Germaansche stammen, geleid door hunne koningen, aanvoerders van eene of meerdere gouwen in den strijd. De Frankische legervorsten zijn de gevreesde vijanden der Romeinsche stadhouders, die hen en hunne benden voor grof geld afkoopen of hun zekere landstreken ter besturing of ter ... verdediging opdragen. Onder die koningen noemt de geschiedschrijver der Franken, Gregorius van Tours, den edelen Chlogio, die zijn zetel had in Dispargum [2]) en van daar uit het nog Romeinsche Tornacum (Doornik) benevens het land aan de Somme bemachtigde, gelijk anderen in Cameracum (Kamerijk), in de latere steden Arras en Térouanne. Omstreeks het midden der vijfde eeuw was Merovech (Meroveus) een „koning" der Frankische scharen, die hij in verbond met de Romeinen en Westgoten tegen de ook door onze streken tot in Gallië doorgedrongen Hunnen aanvoerde in den grooten volkenslag op de Catalaunische velden, waardoor Gallië bevrijd werd van het gevaar, dat zijn bestaan dreigde van de zijde dezer nog wilder barbaren uit het Oosten, aan wie in deze streken menige stad haren ondergang schijnt te moeten wijten. De roemrijke Merovech gaf zijn naam aan het koningsgeslacht, dat op het einde der eeuw over sommige gouwen der Salische Franken regeerde.

Duister is het lot van West-Europa, van onze gewesten in het bijzonder, in de ongelukseeuw, waarin het oude Rome eindelijk ophield de beheerscheres van het Westen te zijn. Geen geschiedschrijver verhaalt ons, hoe de veroverende Frank den overwonnen landzaat behandelde; geen gedenkteeken herinnert aan den overwinnaar noch aan zijn slachtoffer; alleen de sporen van brand en plundering spreken van het nameloos wee, in die eeuw van verwarring en vernieling door de bewoners der door de Franken veroverde landen geleden.

---

[1]) Vgl. Sickel, Die Reiche der Völkerwanderung, in Westd. Zeitschr. IX, 245, en Die Entstehung der frank. Monarchie (Ibid. IV).

[2]) Ongeveer in het midden der Belgische provincie Brabant.

Eerst op het einde der vijfde eeuw staat onder de Franken koning Chlodovech, Clovis (481—511), zooals de Gallische Romein hem noemt, als de stichter van het groote Frankische Rijk helder voor onze oogen.

Wild en woest treedt hij op aan het hoofd zijner ruwe krijgers, de groote Frankenkoning, de overwinnaar van Alemannen en Bourgondiërs. Zijn vader Childerich, die te Tornacum woonde, was, gelijk zijne voorzaten, nog met de Romeinen verbonden geweest — ja, hun „magister militum", hun legeraanvoerder in Noord-Gallië, de verdediger van hunne noordelijke grens, die toen tot achter de Somme ingekrompen was, zoodat het Salische gebied er buiten viel. Childerich liet zijn zoon eene sterk ontwikkelde koninklijke macht na, in den loop eener eeuw meer en meer boven die der oude Germaansche volkskoningen verheven. Clovis maakte gebruik van die op een sterk leger berustende macht. Hij vernietigde het laatste spoor der verzwakte Romeinsche heerschappij in Gallië, waar in het noorden nog een Romeinsch veldheer zich een onafhankelijk rijk had gesticht en aan zijn zoon Syagrius had nagelaten, die heerschte van de Loire tot de Somme. Gelijk de Romeinen bij Soissons, de Alemannen in de Rijnstreek bij Zülpich, zoo leden de Westgoten over de Loire bij Vouglé tegenover Clovis de nederlaag. De veraf wonende Thüringers, in het verre Oosten aan Elbe en Neckar, werden van hem afhankelijk. Weldra heerschte hij in plaats van over eenige gouwen in Noord-Gallië, zooals zijn vader, over een rijk, dat zich van Bretagne tot Wezer en Lech, van de oevers van Loire, Rhône en Donau tot de monden van den Rijn uitstrekte. Parijs werd zijne hoofdstad.

Zijn overgang tot het Christendom te Rheims in 496, onder invloed van zijne katholieke Bourgondische gemalin Chrodichildis (Clotildis) en den heiligen Remigius, was een daad van groote beteekenis voor de toekomst van West-Europa. Doch zijne bekeering door den edelen kerkvorst van Rheims maakte nog geen pionnier der beschaving van den woesten krijgsman, die wel „aanbad, wat hij had verbrand, en verbrandde, wat hij had aangebeden" maar geen bedrog, geen moord ontzag om zich te ontslaan van de kleinere „koningen" der Franken, die de alleenheerschappij van zijn geslacht schenen te bedreigen. En hij was een alleenheerscher, veel meer dan de Romeinsche keizers van den laatsten tijd. Hij was de schepper van een eenheidsrijk. Romeinen en Franken waren hem gelijkelijk onderdanig. Van hem ging

alle bestuur, alle recht uit. Zijne ambtenaren bestuurden, de overal bestaande gedeeltelijke zelfregeering vernietigend. Bij zijn dood in 511 liet hij zijne zonen onbetwiste erfgenamen van het groote door hem gestichte Frankenrijk — het rijk der toekomst. Zijn dood was het begin van eene hevige crisis in zijn pas gevormd machtig koninkrijk, door den Romeinschen keizer van het Oosten erkend, toen deze aan Clovis het honoraire consulaat toekende.

Een van Clovis' zonen, Chlotachar (Chlotarius) I, werd de beheerscher van het noordelijkste deel van Gallië, tusschen Rijn, Maas en Seine en de Noordzee; de oostelijker streken vielen aan den oudsten zoon, Theodorich I, ten deel. Na lange, bloedige twisten in het vorstenhuis vereenigde Chlotachar, die zijne neven had laten dooden, gelijk Clovis eenmaal de zijne, weder het geheele Frankenrijk onder zijn scepter. Maar ook hij had vier zonen, die na zijn dood volgens de gewoonte der Franken de vaderlijke erfenis deelden zonder evenwel het begrip van den innerlijken samenhang des rijks te laten vervallen (561).

In de geschiedenis van den grooten strijd om het Frankenrijk in de tweede helft der vierde eeuw staan de namen van Brunichildis (Brunhilde), de vrouw van koning Sigebert van Austrasië, en Fredegundis (Fredegonde), eerst de bijzit, later de vrouw van koning Chilperich van Neustrië, met zwarte kool geboekt: haar tijdgenoot Gregorius van Tours heeft ons het vreeselijk verhaal van hare bloedige misdaden nagelaten, misdaden, die bijna het gansche koningshuis verdelgden, totdat de tweede Chlotachar in 613 alleen overgebleven was uit de groote slachting.

Eene eeuw van moord en doodslag, van woesten onderlingen krijg, was over een groot deel van onze streken heengegaan, zonder dat wij iets van de bewoners vernemen dan dat ook zij zwaar hebben geleden onder de verderfelijke twisten in het koningshuis. En het voorbeeld der vorsten werd gevolgd door de edelen, de standgenooten van den wilden Rauching, die zijne hoorigen levend begroef om hen te straffen voor een zonder zijne voorkennis gesloten huwelijk [1]) en andere beestachtige wreedheden pleegde.

Met Chlotachar II en zijn zoon Dagobert wordt de toestand ten minste iets beter: het Frankische rijk der Merovingen is — behoudens enkele

---

[1]) Greg. Turon. V, 3.

tijdelijke deelingen — sedert eene eenheid voor goed, al bleef het rijk van Austrasië, in het algemeen tusschen Maas en Rijn gelegen [1]), zuiverder Germaansch dan dat van Neustrië, tusschen Loire en Maas.

In die atmosfeer van list en bedrog, van verraad en broedermoord, van misdaad en wellust, door Gregorius van Tours zoo aangrijpend geschilderd, is de schoone bloem van het Christendom ten onzent ontloken.

De wilde Frank, „gens Francorum aspera", had in Midden-Gallië de Gallisch-Romeinsche beschaving niet geheel vernietigd gevonden, hoewel daar vóór hem reeds in de vijfde eeuw zijne Germaansche broeders, Westgoten en Burgundiërs, waren binnengedrongen. Die beschaving had zich vooral onder de hoogere klassen der bevolking in zekere mate weten te handhaven. Sommige Frankische koningen hadden getracht de beschaafde Romeinsche elementen voor ondergang te bewaren, ja aan hunne hoven met hulp dier elementen nieuwe middelpunten van beschaving te scheppen. Dichters als Venantius Fortunatus leefden aan het hof van koningin Brunichildis; koningen als Chilperich beoefenden kunst en wetenschap met goed gevolg; tal van afstammelingen der Gallisch-Romeinsche bevolking bekleedden bij de Franken hooge waardigheden in de Kerk en in het burgerlijk bestuur. Den Franken zelven bleef voornamelijk de krijgsdienst voorbehouden, terwijl de gezeten bevolking, vooral in de steden, zich onder hunne soms twijfelachtige bescherming bleef wijden aan de werken des vredes, aan handel en bedrijf. Niettegenstaande — gedeeltelijk misschien juist ten gevolge van — de wilde oorlogen tusschen de verschillende deelen des rijks nam de bevolking der steden toe in aantal en in welvaart. De tijdens de invallen der Germanen verwoeste plaatsen in het Noorden werden herbouwd en schonken veilige wijkplaats aan den koopman, aan den op zijne hoeve aan iederen rooversaanval blootgestelden boer. Weldra zag men overal in het Frankenrijk vermenging tusschen de beide elementen, het overwinnende Germaansche en het overwonnen Gallisch-Romeinsche. In het eigenlijke Gallië ontstond een nieuw volk uit de vereeniging van beiden, terwijl in de noordelijker streken, aan de monden der rivieren, het Germaansche element het zwakke overschot der Romeinsch-Gallische bewoners, door de langdurige Germaansche invallen reeds lang grootendeels vernietigd, meer in

[1]) De grenzen dezer rijken wisselen af; de streken tusschen de Maas en de zee behooren nu eens bij Neustrië, dan bij Austrasië.

zich deed opgaan. Ook in dezen tijd stond in de streken van het Frankische rijk, die eenmaal de Nederlanden zouden heeten, de beschaving vrij wat beneden die in de zuidelijker gelegen gouwen van het latere Frankrijk.

Op de vermenging der beide volkeren — Gallo-Romeinen en Franken — heeft vooral het Christendom, sedert Clovis aan beiden gemeen, een grooten invloed gehad. Het heeft zich nu eens meer, dan eens minder in den steun der christelijke Frankische vorsten mogen verheugen. Onder die vorsten, thans ware koningen geworden, veel machtiger dan Rome's heerschers, dan Gallië's praefecten, wier inrichtingen zij anders in vele opzichten overnamen [1]), waren er, die de bisschoppen en priesters van den nieuwen godsdienst eerden; maar er waren er ook, die de aangroeiende macht van de Kerk met leede oogen aanzagen. Er waren er, die de oude heidensche gebruiken krachtig bestreden; maar er waren er ook, die dat niet waagden tegenover de talrijke aanhangers, die het heidendom nog onder de Franken telde. Vooral onder de Franken in het Noorden en Noord-Oosten, in de onbeschaafde streken van noordelijk Neustrië en van Austrasië, hadden Wodan en Thor, Freya en Holda nog eene menigte innige vereerders, die eerst langzamerhand het voorbeeld der bekeering, hun door hunne aanvoerders gegeven, volgden. De Christenzendelingen — deels zelf Franken, deels van Ierland overgestoken kloosterlingen — vonden in het vroegere Belgica en in Germanië een ruim veld van werkzaamheid en werden door enkele Frankische koningen krachtig gesteund.

Die koningen zagen in, dat mèt de invoering van het Christendom ook hunne eigene macht werd versterkt in de nog weinig beschaafde streken van het Noorden, waar hunne stamgenooten grensden aan de nog bijna geheel onafhankelijke volkeren van Germanië, namelijk aan de Friezen en de Saksen.

Deze beide volkstammen zijn in den ouden tijd in de berichten der geschiedschrijvers even moeilijk van elkander te scheiden als later de Denen en Noren. Hunne namen komen naast elkander, soms door elkander, voor; dezelfde streken worden tot hun gebied gerekend.

Reeds in de derde eeuw heeten de Saksen aan de Boven-Eems

---

[1]) Zie Sickel l. l. tegenover Fustel de Coulanges, die in zijne „Monarchie franque" de koninklijke rechten allen afleidt uit die der Romeinsche keizers en der Romeinsche praefecten in Gallië.

gevestigd. Hun naam, oorspronkelijk slechts aan een stam aan de Elbe toekomend, was toen reeds waarschijnlijk de algemeene naam geworden voor de Noordduitsche stammen tusschen Eems en Elbe. Zij grensden westelijk aan de Frankische volkeren en kwamen weldra met hen in strijd. Reeds in de geschiedenis van Chilperich, Chlodwig's vader, wordt gesproken van eene verwoesting der „insulae Saxonum", der oostelijke eilanden aan de Noordzeekust: Theodorich, Chlodwig's zoon, streed er met de toen reeds naar plundertochten op de kust begeerige Denen en Noormannen. Chlotachar I en zijne opvolgers hadden met de Saksen en Friezen menigen moeilijken kamp te doorstaan. Vooral Chilperich II, „de schrik der Friezen en Sueven", heeft tegen hen geoorloogd.

Naast de Saksen worden altijd de Friezen genoemd, de bewoners onzer zeekusten, die in het begin der zevende eeuw zeker tot aan de Rijnmonden woonden in dezelfde landstreken, waar wij hen en andere verwante volkeren reeds ten tijde der Romeinen vinden.

Friezen en Saksen schijnen tegenover de machtige naburen met elkander hunne onafhankelijkheid verdedigd te hebben, gelijk zij in die eeuwen, zeker in de vijfde, min of meer naast elkander optreden als veroveraars van Brittannië, waar sinds het vertrek der Romeinen de verwarring even groot geworden was als op het vasteland. Namen van steden en dorpen, van personen in het oude Engeland herinneren levendig aan bekende plaatsen en personen op de kusten van noordelijk Duitschland, van den Rijn tot de Elbe. De Friesche en de Angelsaksische taal schijnen zooveel overeenstemming te vertoonen, dat men thans zelfs hoort spreken van een Engelsch-Frieschen taaltak [1]). Friezen en Saksen samen komen naast de Denen in die dagen voor als de volkeren, die de Noordzee bevaren.

Met het optreden van Chlotachar II en Dagobert I was de eenheid van het Frankenrijk hersteld en kon er ook met meer kracht tegen de Friezen en Saksen worden opgetreden. Zelfs tot aan de Wezer zijn de legers van deze koningen doorgedrongen, overal plunderend en verwoestend en schrik verspreidend onder de Saksen, wier liederen van deze tochten melding maken. In dien strijd is ook de kennis van het Christendom in de noordelijke streken van Belgica, de zui-

[1]) Vgl. Siebs, Zur Gesch. der Engl.-Fries. Sprache.

delijke van de latere Nederlanden, uitgebreid, ja over den Rijn de nieuwe godsdienst gepredikt.

Wordt omstreeks 400 reeds melding gemaakt van de prediking van St. Victricius onder de Nerviërs en Morinen, omstreeks 500 van die van St. Vaast als bisschop bij de Atrebates (om Arras), van St. Eleutherius te Doornik, van St. Antimond te Térouanne — meer weten wij van de prediking in iets noordelijker streken in eene latere eeuw.

De heilige Amandus heeft tegen het midden der zevende eeuw onder de Friezen aan de Schelde, waar Gandavum (Gent) de hoofdzetel van het heidendom was, onder groote gevaren, dikwijls mishandeld, ja eenmaal in de Schelde geworpen, het Evangelie verkondigd. Later heeft hij het bisdom Maastricht bestuurd. Gesteund door koning Dagobert (628—639) heeft hij Gent tot punt van uitgang gekozen bij zijne prediking in noordelijk Vlaanderen, waar hij de altaren der goden heeft vernield, hunne beelden heeft omgeworpen. Naast hem stonden mannen als St. Bavo en Florbertus. Na hem kwamen predikers als St. Lieven, die bij Oudenaarde en Aalst arbeidde en er in 655 den marteldood vond; als de heilige Eligius (St. Eloy), bisschop van Noyon, welks diocees zich oudtijds over geheel Vlaanderen uitstrekte. Eligius, de vroegere goudsmid, later de patroon van het gild, predikte onder de „barbaren aan de zeekust", Friezen en Sueven, tot nog toe „niet door het ploegijzer van de evangelieverkondiging bereikt" [1]), vermoedelijk in de tegenwoordige gewesten Vlaanderen en Zeeland. Hij riep de heidenen op om hunne oude goden: Neptunus, Diana, Jupiter, Minerva, te verloochenen; de heidensche feesten na te laten; de runentooverij, het maken van tooverdranken, het dragen van amuletten, de vrees voor den invloed van zon en maan op te geven. De levensbeschrijvingen dezer heilige mannen spreken van geloofsmoed, van zelfopoffering, van ijverige werkzaamheid te midden eener ruwe bevolking, in bosch- en moerasachtige streken gevestigd. Zoo treden ook de heilige Gertrudis in Brabant, St. Remaclus in Stablo en Malmédy, de heiligen Monulfus, Amandus, Lambertus en Hubertus in Maastricht en Luik, in het Luxemburgsche op — Lambertus lange jaren bisschop in de eerste stad, waar hij geboren was; Hubertus zijn opvolger te Luik (708), waar Monulfus omstreeks 600 eene kapel had gebouwd. Overal werden kloosters gesticht, te Gent

[1]) Audoenus, Vita Eligii.

die van St. Bavo en St. Pieter, te Nivelles dat van St. Geertrui, in het Luiksche die van Stablo en Malmédy, seminariën als het ware voor de vorming van nieuwe evangeliepredikers, die het werk hunner voorgangers zouden voortzetten.

De bisdommen vormden zich, naarmate de bekeering in de gouwen voortschreed [1]). Kamerijk werd de zetel van een bisdom, dat zich uitstrekte over den omtrek dier stad, een deel van Henegouwen en Namen, Brabant links van de Dyle, Vlaanderen rechts van de Schelde en het westelijk deel van Antwerpen; het land der oude Nerviërs was het hoofdgebied van deze diocees, hoofdzakelijk tusschen Schelde en Dyle gelegen. Doornik werd het middelpunt van een bisdom, dat het grootste deel van westelijk Vlaanderen, het oude land der Menapiërs, omvatte, tusschen de Schelde en de zee. Atrecht werd de geestelijke hoofdstad van het grootste deel der oude atrebatische landen; Térouanne die van het oude land der Morini, tot bij Veurne en IJperen. Het grootste bisdom in het Zuiden was dat van Luik, eerst te Tongeren, later te Maastricht, sedert 708 voor goed te Luik gevestigd. Het omvatte, behalve het oostelijk deel van het tegenwoordige België, ook oostelijk Brabant, Nederlandsch-Limburg en een klein deel der Rijnprovincie in den omtrek van Aken — eigenlijk het gansche oude land der Tungri.

Op te merken valt nog, dat de latere als graafschap en hertogdom Luxemburg bekende streken blijkbaar van verschillende aangrenzende bisdommen uit bekeerd zijn. Behalve Luik hadden Trier, Rheims, Keulen, Metz, Toul en Verdun er later allen bisschoppelijke rechten; verreweg het aanzienlijkste deel behoorde bij het aartsbisdom Trier. Het aartsbisdom Keulen omvatte ook Nijmegen en het land tusschen Maas en Waal. Térouanne, Doornik, Atrecht en Kamerijk behoorden onder het aartsbisdom Rheims; Luik en het weldra ontstaande Utrecht, benevens de latere bisdommen Munster en Osnabrück, onder het aartsbisdom Keulen.

Onder Dagobert werd de eerste krachtige poging gedaan om onder de noordelijke Friezen het Christendom ingang te doen vinden. Tra-

---

[1]) Poullet, Origines des Anciens Pays-Bas I, 58. Vgl. het kaartje bij Mees, Historische Atlas, kaart 2, en dat bij Fredericq, Corpus Documentorum Inquisitionis Neerlandicae.

jectum werd met een klein kerkje door den Frankenkoning tot dat doel afgestaan aan den bisschop van Keulen, waar sedert het begin der 6de eeuw de nieuwe godsdienst gezegevierd had. Deze aan St. Thomas gewijde kerk werd echter, naar het schijnt, niet lang daarna door de woeste Friezen met het kasteel Trajectum veroverd en vernield; het bekeeringswerk werd er sedert door den Keulschen kerkvorst niet meer opgevat [1]). Eerst in het gevolg der Karolingische legers zou het Christendom onder de Friezen en Saksen veld winnen.

Onder Chlotachar en Dagobert kwam namelijk het geslacht der Pippijnen — later Arnolfingen, nog later Karolingen genoemd — zeer op den voorgrond. Pippijn van Landen bekleedde onder den laatste in Austrasië — het land ongeveer van Rheims over Maas en Rijn tot de Wezer — het belangrijke ambt van „majordomus", hofmeier, oorspronkelijk het hoofd der hofhouding, later het hoofd der ambtenaren van het rijk, de leider der rijkszaken onder den koning. Machtig door rijke goederen aan Maas en Moezel, de aanzienlijkste onder den Frankischen adel in Austrasië, was Pippijn als een onderkoning in dit gedeelte, tot zijn dood in 639 machtiger dan eenig hofmeier in dit of in een der andere deelen des rijks ooit geweest was. Zijn eigen geslacht verloor wel door den moord op zijn zoon Grimoald in 656 de hooge positie, die het zich had verworven, maar Pippijns kleinzoon, de zoon zijner dochter, der heilige Begga — naar hem genoemd en als Pippijn van Herstal [2]) van hem onderscheiden — wist zich weder te verheffen en in 687 door den slag bij Testri (in de nabijheid van St. Quentin) zijne vijanden geheel te overwinnen. Hij, die door zijn vader afstamde van de machtige Arnolfingen — machtig vooral in de omgeving van Metz, waar zij omvangrijke bezittingen hadden — door zijne edele moeder van Pippijn van Landen, zelf thans onbetwist hertog van Austrasië, was de eigenlijke koning in het Frankenrijk, want de koningen uit het Merovingische huis waren reeds lang niet anders dan poppen in de handen hunner hofmeiers in de verschillende deelen des rijks, die met elkander om de heerschappij streden.

Met krachtige hand leidde hij het bestuur, wist den overmoedigen Frankischen adel te bedwingen, de afhankelijke stammen in onder-

---

1) Brief van Bonifacius bij Jaffé, Biblioth. Rerum Germ. III, 259.

2) In het Luiksche.

werping te houden en de toen weder geheel onafhankelijke Saksen en Friezen tot vrede te noodzaken.

De strijd met de Friezen werd voornamelijk van Trajectum uit gevoerd. Eén hunner koningen, Adgild of Aldgisl, had den Angelsaks Wilfried, bisschop van York, die door een storm naar de Friesche kust was geslagen, vriendelijk opgenomen [1]) en hem zelfs vergund het Christendom in zijn rijk te prediken. Adgild schijnt over het algemeen de oppermacht der Franken erkend te hebben en koning Dagobert II (675) als zijn opperheer te hebben beschouwd. Maar na hem trad Radbod op, den Franken en het Christendom vijandig, „Goeds viant", zooals Melis Stoke hem noemt [2]). Deze verdreef de christelijke priesters en viel op de Frankische grensvestingen aan. Hij drong zelfs over den Rijn in het Frankische gebied maar zag zich weldra genoodzaakt zich aan den gevreesden Pippijn te onderwerpen (689) en hem „Frisia citerior", d. i. Friesland bezuiden den Rijn, af te staan. Maar de onbuigzame Fries was nog niet voor goed geslagen. Andermaal stond hij op, doch Pippijn sloeg hem op nieuw bij Dorestate (Duurstede), toen mèt Trajectum de hoofdvesting tegen de Friezen, en onderwierp hem. Radbod's dochter trad met Pippijn's zoon Grimoald in het huwelijk en de beide huizen werden op die wijze verbonden. Grimoald echter werd weldra te Luik vermoord en van de verwarring in het Frankenrijk bij den dood van den gevreesden majordomus Pippijn (714) maakte Radbod weder gebruik om het juk af te werpen. De jonge kleinzoon van Pippijn, die onder voogdij zijner moeder de heerschappij erfde, was voor Radbod geen tegenpartij van beteekenis. De Fries verbond zich met eene partij onder den Frankischen adel, die de machtige Arnolfingen ten val wilde brengen, veroverde Trajectum en Dorestate en drong daarna door tot bij Keulen, waar hij Pippijn's onechten zoon, den krachtigen Karel, toen als het hoofd van het gehate geslacht beschouwd, versloeg. Het Christendom werd aan den Rijn weder ernstig bedreigd; de kerkjes, die er reeds bestonden, werden vernield.

Maar in Karel, onder zijn bijnaam „Martel" ook toen alom bekend, hadden de Arnolfingen een krachtigen leider ontvangen. Het gelukte dezen voortreffelijken krijgsman zijne vijanden in het rijk te verslaan

---

[1]) Beda, Hist. Eccl. V, 19.

[2]) Rijmkroniek I, 91.

en weldra ook Radbod tot vrede en onderwerping te brengen. De beslissende strijd is aan den Rijn bij Trajectum gestreden. Sedert was Karel de erkende erfgenaam zijns vaders. Radbod stierf in 719 maar ook zijne opvolgers maakten het Karel Martel nog meermalen lastig. Doch de overwinnaar der Arabieren bedwong ook de Friezen: zijne roemrijke zege aan de Burdo [1]), waarheen hij met vloot en leger was getrokken, verzekerde de rust in het Noorden voor langen tijd (734).

Nog herhaaldelijk hebben Friezen en Franken met elkander gestreden. Onder Pippijn den Korte, den eersten koning uit het Karolingische huis, die den laatsten Merovingischen schijnvorst op zijde zette (751), later onder den grooten Karel zelf, hebben de Friezen de vaan van den opstand geheven. Geleid door den tweeden Radbod, hebben deelen van hun stam telkens weder zich aangesloten bij den Saksischen hertog Wittuchint, den fellen vijand der Franken, maar ten slotte is hunne onderwerping gevolgd. Karel de Groote, koning der Franken, heeft ook Friesland beheerscht en in de Friesche overlevering neemt hij eene belangrijke plaats in.

Met de onderwerping aan de Franken ging de uitbreiding van het Christendom hand aan hand. Frankische, Angelsaksische en Iersche geloofspredikers verschenen in het gevolg van de Frankische legers en wonnen steeds meerdere Friezen voor den godsdienst der liefde, hun tegenzin inboezemend voor de oude goden zonder hen te willen overhalen geheel van hunne oude gebruiken en gewoonten af te zien. Het Christendom immers nam van de heidenen vele vormen over en niet alleen vormen maar ook geest. Wat de Angelsaksische priesters de Friezen leerden, was echter reiner dan wat deze overnamen. Het Christendom werd ruwer, platter, barbaarscher, bijgelooviger van opvatting onder de Germaansche bekeerden [2]). De oude ceremoniën werden voor een deel behouden, de nieuwe heiligen waren in de oogen der jongbekeerden de overwinnaars der thans tot duivels verlaagde oude goden. Men eerde deze laatsten wel niet meer, maar op hunne overoude feestdagen herdacht men thans de heiligen van het Christendom, ja Christus zelven. Kwam men vroeger met zieke paarden tot de goden, thans vroeg men met dezelfde tooverspreuken Christus'

---

[1]) De Bordine of Boornzee, tusschen Westergoo en Oostergoo.

[2]) Lamprecht, Deutsche Gesch. I, 362.

hulp. Vroeg men eertijds genezing voor de wormziekte aan Wodan, thans deed men dit aan God [1]). Toch kostte de verdrijving der oude goden groote moeite, velen predikers zelfs het leven.

Die predikers waren talrijk. Op den bovengenoemden Wilfried volgt naar tijdsorde de edele Angelsaks Willibrord, diens geliefde leerling, uit Ierland in 692 naar Friesland gezonden om er met elf andere kloosterbroeders het evangelie te prediken, dat in Brittannië reeds sedert Rome's tijd de zege had behaald over de leer der Druïden. Kort te voren had zijn stamgenoot, de strenge Wigbert, de zware taak onder de heidensche bewoners van Friesland moedeloos nedergelegd. Willibrord nu wist zich de machtige vriendschap van Pippijn te verwerven en met diens steun begon hij in Friesland het bekeeringswerk. Hij deed dit echter niet dan nadat hij zich ook door den Paus onder den naam Clemens had laten wijden en zich de zending in deze streken had laten opdragen. Trajectum werd zijn punt van uitgang. Daar bouwde hij naast de ruïnen der oude Keulsche kapel uit Dagobert's tijd de Salvatorskerk, later op de grondslagen zelve van het oude verwoeste heiligdom die van St. Maarten, den beroemden patroon van Gallië.

Hij bleek de rechte prediker voor de Friezen te zijn. Tal van heidenen bracht hij tot bekeering, vooral nadat hij in 695 op eene nieuwe reis naar Rome tot aartsbisschop der Friezen was gewijd. Van Trajectum uit zond hij andere bisschoppen naar de verre kusten van Noord- en Oostzee, zelf ondernam hij onophoudelijk reizen en stichtte alom kerken en kloosters. Is het wonder, dat tal van plaatsen in de Nederlanden, vooral in het latere Holland, zich beroemen de stichting harer heiligdommen aan hem, Willibrord (de naam Clemens is uit de overlevering verdwenen), te danken te hebben? Vlaardingen, Velzen, Petten, Heiloo, Kerkwerve op Schouwen, Walcheren, Staats-Vlaanderen, Brabant, Emmerik, Susteren, Maaseijk spreken van door hem gestichte kerken of kloosters, van zijne wonderen, van het verblijf des grooten predikers in hunne omgeving. Zelfs het afgelegen Fosetiland „op de grenzen van Friezen en Denen" [2]), wellicht het

---

[1]) Oud-saksische tooverspreuken bij Van den Bergh in de Werken van de Maatsch. v. Lett. (1856).

[2]) Vita Willibrordi, door Alcuin (Jaffé, Bibl. Rerum Germ. Bd. VI), c. 10; vertaald in de Geschichtschreiber der D. Vorzeit, Bd. XIV.

eiland Helgoland, bezocht hij en slachtte er den heidenen ten spijt de heilige runderen van Foseti, gelijk hij op Walcheren [1]) het beeld van Wodan vernielde. Ook tegen den Christenhater Radbod zelf durfde hij zijne stem verheffen, hoewel hij er niet in slaagde den vijand der Franken te bekeeren. Hoog bejaard stierf hij in 739, misschien in zijn geliefd klooster te Echternach in het Luxemburgsche, waar zijn lichaam begraven ligt.

Hij was de stichter van het bisdom Utrecht, de eigenlijke bekeerder der Friezen in ons land, maar hij beperkte zijne werkzaamheid niet tot hen. Onder zijne leiding predikte Swidbert [2]) onder de Bructeren en aan den Rijn; Weranfried te Elst, in de ook toen reeds vrij sterk bevolkte Betuwe; Adelbert in Kennemerland, waar Egmond zijne herinnering bewaarde; Wiro, Plechelmus en Otger vooral in het Oosten, bij Roermond en in Twente. Naast hen schijnt ook Wulfran, de Frank, in Friesland gepredikt te hebben. Wie kent niet het verhaal van diens gesprek met den koning der Friezen, met Radbod zelven, die, op het punt in den doopvont te stappen, het verblijf bij zijne heidensche voorvaderen in de hel boven dat bij het „armzalige hoopje Christenen" in den hemel verkoos? Gangulf en Wando worden genoemd als Wulfran's metgezellen in Friesland.

Maar beroemder dan die allen is de „apostel der Duitschers", de groote Winfried, een Angelsaks als Willibrord en de zijnen, wiens oude naam voor dien van Bonifacius werd verwisseld, toen hij het klooster betrad. Een kort bezoek van dezen prediker aan Trajectum in 716, juist toen Radbod de Franken uit die plaats had verjaagd, had weinig gevolg, maar na Radbod's dood keerde hij van eene reis naar Rome door de oostelijke streken van het Frankische rijk terug naar deze landen en predikte er op de grenzen der heidensche Friezen, toen in Kennemerland en in het Utrechtsche, drie jaren lang. Niet hier echter zou hij in de eerste plaats werkzaam zijn. Hij verliet weldra deze streken en vestigde zich als leider der zending in Duitschland in de zuidelijke en oostelijke landen van dat deel van het Frankenrijk. Het klooster te Fulda werd zijn geliefd verblijf, Mainz weldra het middelpunt van zijn aartsbisdom. Bisschop van Utrecht werd waarschijnlijk zijn vriend Eobanus [3]). Op meer dan zeventigjarigen

---

[1]) „Walichrum", ibid. c. 14.

[2]) Zie over hem en andere predikers: Moll, Kerkgeschiedenis van Nederland, I.

[3]) Oelsner, König Pippin, S. 54.

leeftijd begaf hij zich nog eenmaal naar de toenmalige grenzen van het heidensche Friesland in Oostergoo, waarheen een aantal van zijne uitstekendste helpers hem vergezelde. Daar predikte hij nog een paar maanden, tegengewerkt door den toenmaligen vorst der Friezen, Radbod II, totdat hij den dood vond, dien hij had verwacht, ja misschien in het binnenste zijns harten had gewenscht.

Het geschiedde aldus. In den voorzomer [1]) van 754 kwam hij met zijn wijbisschop Eobanus en anderen langs den Rijn per schip naar het meer, dat de Friezen toen niet Flevo maar „Aelmere", het groote meer, noemden, stak het niet zonder gevaar over en landde bij de Friezen, in het waterland. Onmiddellijk ving hij zijn arbeid aan. Kerken bouwende, predikende, de afgoden nederwerpende, bekeerde hij duizenden, mannen, vrouwen en kinderen. Zoo bereikte hij eindelijk den oever der Bordine, die Ooster- en Westergoo scheidde, de later welbekende Boornzee. Daar, bij Dokkum, zou hij den 5den Juni 754 de bekeerden bevestigen. Bij het aanbreken van den dag evenwel zag hij in plaats van de menigte der nieuwe Christenen vijandige scharen naderen, heidenen, die gewapend opkwamen om den prediker en de zijnen te berooven. De edele grijsaard verbood zijnen metgezellen de aanvallers gewapend te weerstaan, bijna juichende, dat eindelijk de lang verwachte dag van het martelaarschap voor hem gekomen was. Hij bemoedigde zijne vrienden en viel met hen onder de zwaarden der heidenen, die daarna zijn kamp plunderden en den buit verdeelden. Zelfs de boeken en relikwiekasten werden weggesleept. Maar weldra ontstond er twist onder de roofzuchtige benden, opgewonden door den buitgemaakten wijn. Een hevig gevecht volgde. De overblijvenden maakten zich meester van de begeerde kisten, die evenwel geen edel metaal maar boeken en papieren bevatten. Weldra verspreidde zich het noodlottige bericht. De christelijke Friezen kwamen in grooten getale op en doodden eene menigte der heidenen, maar keerden weldra terug met het lijk van den vereerden prediker, dat zij naar Utrecht brachten. Van daar werd het naar Fulda gevoerd, waar hij gewenscht had eenmaal te rusten.

Zijn lot schrikte de moedige zendelingen niet af. Zijn beminde leerling, de edele Frank Gregorius, abt van Willibrord's klooster St.

---

[1]) Willibald, Vita Bonifacii, bij Jaffé, Bibl. Rer. Germ. II, 463; Oelsner, König Pippin, S. 165 ff.

Salvator te Utrecht, werd de erfgenaam zijner taak en zette die voort in de streken bewesten de Lauwers. Twintig jaren lang bestuurde abt Gregorius van Utrecht uit den zendingsarbeid en vormde daar een aantal leerlingen, wier namen in de bekeeringsgeschiedenis van ons volk luide klinken. De Angelsaksen Alubert, Liafwin (Lebuinus), Willehad en Marchelmus (Marcellinus) predikten onder de Saksen over den IJsel. Liafwin stichtte er de kerken van Daventre (Deventer) en Huilpa (Wilp), bekeerde met Marchelmus de bewoners der Veluwe [1]) en de oostelijker wonende stammen. Willehad predikte eerst in Dokkum, later over de Lauwers en in Drente; hij werd de eerste bisschop van Bremen. Ook de beroemde Fries Liudger was leerling van Gregorius. Liudger, de eerste Fries, die in onze bekeeringshistorie optreedt, in Engeland voor het predikwerk opgeleid, begon in 778 op last van Gregorius' opvolger, bisschop Alberik van Utrecht, zijn arbeid in Deventer en vestigde zich later te Dokkum, overal in den omtrek de oude godentempels verwoestend en vernielend. De opstand der Saksen en Friezen onder Wittuchint stoorde hem een tijd lang in den arbeid, dien hij na de onderwerping der oproerigen weder hervatte, eerst in de gouwen tusschen Lauwers en Eems, later in Westfalen en aan den IJsel. Zijne groote stichting was het klooster Werden aan de Roer. In 802 werd hij de eerste bisschop van Munster; hij is als zoodanig gestorven.

Dank zij het optreden van al deze geloofspredikers was omstreeks 800 dit gedeelte van Europa voor het Christendom gewonnen. Naast de oudere bisdommen: Kamerijk, Doornik, Térouanne, Atrecht, Luik-Maastricht in het Zuiden, verhief zich toen in het Noorden Utrecht als het bisdom voor het grootste deel van ons land. Onder Utrecht toch behoorden bijna alle landen ten noorden van den Rijn, benevens Zeeland, waarbij ook de eilanden gerekend moeten worden, die later tot Zeeuwsch-Vlaanderen verbonden zijn — die streken, welke door

---

[1]) Schröder, die Franken und ihr Recht (Zeitschr. der Savigny-Stiftung, Germ. Abth. II, 43 ff.), tracht te bewijzen, dat het Oosten van ons land, van Naarden tot Groningen, bezet was door den Ripuarischen (Frankischen) stam der Chamaven. Hij grondt zijne stelling op eene combinatie van plaatsen uit oude schrijvers en op enkele rechtsbeginselen van Frankischen oorsprong. Maar de taal! En de berichten uit de heiligenlevens, vooral uit dat van Liudger! Zie ook zijne Herkunft der Franken (Hist. Zeitschr. XXII, 1) en zijne Untersuchungen zu den frank. Volksrechten (in Pick's Monatschrift VI, 468—502).

Willibrord en de zijnen, vooral van Utrecht uit, bekeerd waren. De vijf gouwen tusschen Lauwers en Eems alleen bleven verbonden aan Munster, het bisdom van Liudger, haren bekeerder; tot in de 16de eeuw hebben zij bij die diocees behoord. Westerwolde was het westelijkste deel van het bisdom Osnabrück, welks rechten op deze streek in hun ontstaan niet kunnen worden nagegaan.

De ruwe bevolking, die ons in de levens der heilige predikers wordt geschetst, had wederom een nieuw element van beschaving en ontwikkeling ontvangen in het Christendom, door den grootsten koning der Franken, Karel den Groote, met kracht bevorderd en gehandhaafd.

De reeds genoemde levensbeschrijvingen der geloofspredikers zijn ook voor de kennis dezer streken van groot belang. Nergens wordt ons b.v. de Friesche bevolking van dien tijd duidelijker geteekend dan in de levensbeschrijving van Liudger door zijnen neef en lateren opvolger Altfried, tegen het midden der volgende eeuw bisschop van Munster [1]). Hij schildert ons het leven eener aanzienlijke Friesche familie, eene der eerste, die het Christendom aannamen, de eerste, wier leden in hooge geestelijke ambten optraden. Hij verhaalt ons, hoe Liudger's voorzaat, de edele Fries Wurssing, tegen de vervolging van Radbod I bij de Franken veiligheid zocht en zich bekeerde, maar later in Friesland in eere werd hersteld en er met de zijnen het christelijk geloof steunde; hoe Liudger's moeder, Liafburg, door hare heidensche grootmoeder, in woede ontstoken over de geboorte van een meisje, bijna vermoord werd; ook hoe eene buurvrouw het kind door list redde: zij gaf het namelijk honig, daar het gebruik der heidenen wilde, dat men een kind, dat iets gebruikt had, niet meer mocht dooden; hoe de buurvrouw het kind voedde door het melk te laten drinken uit een doorboorden hoorn. Hij zegt ons, hoe Liudger in de school van Gregorius opgroeide tot prediker; hoe hij te York bij den beroemden Alcuïn leerde.

Heidensche tempels, rijk aan oude godenbeelden, bedekten toen nog de landen der Friezen. Zij en de nog onbekeerde Saksen over den IJsel verwoestten meermalen nog de pas gebouwde houten kerkjes en

---

[1]) Monumenta Germ. Scriptores II, 403 vlg. Vertaald in Geschichtschreiber der D. Vorzeit. Bd. XIV.

vermoordden de predikers. De IJsel in Saksenland, de Lauwers in Friesland golden toen (780) als de grenzen van het heidendom. Daar was het land, waar nog de tempelschender naar de zee werd gevoerd om er op het vochtige zeezand zijne ooren te splijten, hem zijne mannelijkheid te ontnemen en hem vervolgens aan de beroofde en beleedigde goden te offeren [1]). Bij de heidensche Friezen te Helewyret [2]) vond Liudger den blinden bard Bernlef, den zanger der oude heldenliederen — der daden van Siegfried en Hagen, van de schoone Gudrun misschien — die hij na zijne bekeering met psalmen verwisselde. Hij vond er bloeiende dorpen als Werfhem en Wyscwyrd [3]) aan de „vriendelijke" kust der Noordzee, niet meer de onbewoonde wildernis uit den Romeinschen tijd maar de zetel van eene welvarende bevolking, in wier dorpen kerken en kloosters zich verhieven.

Anskar vertelt ons in het leven van Willehad [4]) van de woestheid der bewoners van het Friesche landschap Hugmerchi, het land ten oosten van de Lauwers, waar men over den prediker „het lot wierp", d. i. door het werpen van dobbelsteenen uitmaakte, of hij door de Goden ter dood bestemd was of niet. Hij deelt ons mede, dat ook Drente toen nog bedekt was met heidensche tempels en offerplaatsen, wier vereerders den zendeling met knuppels en zwaarden te lijf gingen, toen hij het waagde de afgoden te vernielen. Willehad zelf spreekt bij zijn verhaal van den moord van Bonifacius [5]) van de toestanden om Dokkum, waar eene roofzuchtige bevolking woonde te midden van een telkens door den vloed overstroomde streek, straks weder door de eb van water bevrijd, zoodat de kerk, ter eere van den vermoorden heilige opgericht, op een heuvel moest gebouwd worden, eene wierde, zooals er van ouds zoovelen op onze kust werden opgeworpen.

Uit alles blijkt, dat de bevolking van het land ten noorden der Rijnmondingen toen uiterst ruw en onbeschaafd was, zoowel in de reeds christelijke als in de nog half heidensche streken. In plaatsen als Trajectum, in de volkstaal toen reeds Trecht genaamd, en Dorestate moet daarentegen een zekere weelde hebben geheerscht binnen de

---

[1]) Lex Frisionum Tit. XI.

[2]) Holwierde bij Delfzijl.

[3]) Warffum en Uskwerd.

[4]) Geschichtschr. der D. Vorzeit, Bd. XIV, Cap. 3 en 4.

[5]) Vita Bonifacii, bij Jaffé, Bibl. Rerum Germ. III, 464 vlg.

houten of grootendeels uit hout opgebouwde huizen, gegroepeerd om de houten kerken, de oudste aan den Rijn in onze streken. Die weelde was het gevolg van den handel [1]) in Friesch vee, Friesche paarden, Friesche geweven mantels van witte, grijze of bonte kleur, zuidelijke wijnen, hout en granen van den Boven-Rijn. De tollen op den Rijn, in die steden gevestigd, waren reeds belangrijke bronnen van inkomsten voor den koning der Franken. Dorestate, misschien ook Trajectum, waren plaatsen, waar munt werd geslagen. Ook elders pleiten belangrijke muntvondsten uit dien tijd, in Zeeland en Friesland, voor een levendig verkeer met Brittannië en sommige deelen van het rijk der Franken. De Friesche kooplieden vertoonden zich op de markten van St. Denis zoowel als op die van York, van Bremen, van Hamburg en van Sleeswijk. Ook de landbouw moet zich reeds vóór de 8ste eeuw krachtig ontwikkeld hebben, zooals blijkt uit de talrijke hoeven, die in deze streken aan de aanzienlijke kloosters in het latere Vlaanderen, waaronder St. Pieter en St. Bavo uitmunten, aan rijke abdijen als Stablo en Malmédy, aan kloosters als die van St. Salvator en St. Maarten te Utrecht, als dat van Lorsch bij Worms aan den Rijn, door de geloovigen geschonken werden. De Benedictijnermonniken lieten evenwel den landbouw meestal over aan de hoorigen en lijfeigenen op hunne goederen. Eerst later opkomende orden zouden den landbouw krachtig vooruitbrengen [2]).

In de zuidelijke gewesten, die reeds langen tijd vroeger tot rust waren gekomen, moet de toestand iets beter geweest zijn, maar het bericht in een der levens van St. Lambertus (700), dat het heidensche Toxandria (noordelijk Brabant en Antwerpen) toen nog was „een woeste streek, met moerassen bedekt en door eene barbaarsche bevolking bewoond", naast de beschrijving van het vruchtbare (Zuid)Brabant omstreeks dienzelfden tijd in een der levens van St. Lieven, naast die van Maastricht en Luik in dergelijke bronnen, geven ons ook van de beschaving in die streken geen hoogen dunk. Maar het bestaan van vele belangrijke plaatsen als Trajectum (Maastricht), Legia (Luik), Gandavum (Gent), Broxella (Brussel), Andwerpa en de bisschopssteden in Zuid-Vlaanderen en Artois, getuigt voor eene vroegere ontwikkeling van het Zuiden. Vooral de beschrijving van het rijke

---

1) Zie Dirks, Koophandel der Friezen.

2) Vgl. Wauters, Les Libertés communales, p. 120 suiv.

Brabant, „overvloeiende van melk en honig", geeft een goeden indruk van den toestand van den landbouw aldaar op het einde der zevende eeuw. Het platteland van Vlaanderen daarentegen kon niet met dat van Brabant vergeleken worden. De Ardennen, waar nog oude Keltische stammen hun afgezonderd bestaan leefden, door de volksverhuizing der Germanen slechts oppervlakkig getroffen, zijn nog eeuwen later om hunne woestheid en onveiligheid berucht.

Ook die oud-Frankische beschaving heeft alom in onzen bodem hare sporen nagelaten, zoo goed als de Romeinsche, zoo goed als de oud-Friesche en oud-Saksische van vóór Karel den Groote. Talrijk zijn de vazen en kannen uit dezen tijd met band- en stippelversiering, haarnaalden en gespen met gouden en zilveren beslag, ijzer- en glaswerk, armringen, strijdbijlen en zwaarden, munten en zegelstempels, bewijzen van een hooger trap van ontwikkeling dan die, waarop de oude Bataven en Friezen stonden, tevens van den invloed der Romeinsche modellen op den Frankischen werkman. Het oude runenschrift, op staven en drinkhorens nog teruggevonden, maakte plaats voor eene soort van schrift, dat zich meer bij dat der beschaafde Romeinsche bewoners aansloot. De invloed der Iersche en Angelsaksische zendelingen was hierbij duidelijk te zien.

Belangrijk vooral was de ontdekking van Koning Childerich's grafstede te Doornik in 1653, waarbij 's konings zegelring en zijne wapenen en sieraden, munten en kleedingstukken aan den dag kwamen. De Frankenkoning stond als het ware op uit zijn graf om te getuigen van een tijd, wel ruw en onbeschaafd maar toch eene krachtige neiging vertoonend om te leeren van den overwonneling, wiens beschaving den woesten overwinnaar ontzag inboezemde ook na den smadelijken val van het oude rijk, dat voor de heerschappij der barbaren de plaats had moeten ruimen.

In het groote rijk der Franken was met het optreden van Karel den Groote in 768 de orde voor goed hersteld. Karel zelf wist de Friesche en Saksische naburen in het Noorden zoo goed als de Longobarden en Saracenen in het Zuiden, als de Avaren en Wenden in het Oosten van zijn omvangrijk gebied òf te onderwerpen òf tot erkenning van zijne macht te brengen. Met hem begon een tijdperk van betrekkelijken vrede, van orde en rust: de maatschappij

van Midden-, West- en Zuid-Europa scheen een gelukkigen tijd te gemoet te gaan.

Franken, Friezen en Saksen zijn de factoren geweest, waaruit de latere Nederlandsche bevolking zijn ontstaan. Het verschil dier stammen is ook thans nog in de taal, de gewoonten, den lichaamsbouw, de wijze van bewoning, van bebouwing der landerijen duidelijk merkbaar — een bewijs voor de taaiheid der menschelijke natuur, die niettegenstaande onophoudelijke wrijving, niettegenstaande eeuwenlange kruising der rassen, niettegenstaande samenwoning in één gebied, samengroeiing tot één staat, in ééne maatschappij, haren oorspronkelijk verschillenden aanleg blijft toonen.

Welk taalgeleerde heeft niet te rekenen met de dialecten der drie groote afdeelingen van den Germaanschen stam ten onzent? Welk ethnoloog ziet niet de verrassendste maar uit deze volksmenging te verklaren verschillen tusschen de bevolking van verschillende gewesten, van hetzelfde gewest soms? Welk beoefenaar der rechtsgeschiedenis kan niet tal van voorbeelden aanwijzen, waaruit blijkt, hoe de rechten der drie groote stammen zich min of meer hebben gehandhaafd op het gebied, waar deze zich eenmaal hadden vastgezet? Welk folklorist, om dezen thans zoo populairen tak van wetenschap niet te vergeten, ziet niet telkens en telkens weder de sporen van de oude stamverdeeling op onzen bodem? Nog onderkent men in sommige streken duidelijk de Friesche boerenwoning, waar het woonhuis streng gescheiden is van het achterhuis met de stallen en de schuren, van de Saksische, waarin alles in één ruimte bijeengevoegd is, van de Frankische, waar eene minder strenge scheiding tusschen woon- en werkhuis dan bij de Friezen gepaard gaat met eene herinnering aan den tijd, toen de haard midden in de woning ook het middelpunt was van de gansche werkzaamheid des landbouwers [1]).

Maar bij alle verschil blijkt overal duidelijk, dat de Frank, de Salische Frank, het toongevende element is geweest. Zijne instellingen, zijne gewoonten, zijne taal, zijn geest hebben die der beide andere stammen overvleugeld, gelijk zijn rijk eenmaal vóór elf of twaalf eeuwen de hunne overvleugelde, gelijk zijne koningen die der andere stammen hebben onderworpen en overheerscht. „De roemrijke stam

[1]) Vgl. Henning, Das Deutsche Bauernhaus, en O. Lasius, Das Friesische Bauernhaus.

der Franken", zooals de Salische wet zegt [1]), „door God gegrondvest, sterk in den krijg, standvastig in het vredesverbond, diepzinnig in raadgevingen, edel van lichaam, onkreukbaar in eerlijkheid, voortreffelijk van uiterlijk, dapper, voortvarend, fier, bekeerd tot het katholieke geloof, vrij van ketterij. Toen hij nog voor barbaarsch werd gehouden, door goddelijke inspiratie den sleutel der wetenschap zoekende, krachtens zijne zeden de rechtvaardigheid eischende, de vroomheid beschermende.... Dit is het volk, dat dapper en krachtig, het harde juk van Rome door den krijg afschudde van zijnen nek en na de erkenning van de macht des Doops de lichamen der heilige martelaren, die de Romeinen met vuur verbrandden of met het zwaard verminkten of den beesten ter verscheuring voorwierpen, heeft versierd met goud en edelgesteente".

HOOFDSTUK II.

KAREL DE GROOTE.

Er zijn van die gangbare uitdrukkingen, die in onze geschiedboeken telkens en telkens weder optreden, omdat zij zoo kneedbaar zijn, en die toch aan het goed begrijpen van den samenhang der historische feiten veel nadeel toebrengen. Zulk eene uitdrukking is: „dit of dat tijdperk is een tijdperk van overgang".

In de geschiedenis der wereld zijn eigenlijk alle tijdperken, voorzoover men ze wil onderscheiden, tijdperken van overgang. Er is geen stilstand in de geschiedenis. Onophoudelijk schrijdt de Ahasverus, dien men mensch noemt, voort op den weg der ontwikkeling, niet altijd vooruitgaande in *alle* opzichten, dikwijls langzaam, zeer langzaam vorderend, soms zelfs schijnbaar eene achterwaartsche beweging makend, maar toch altijd onder vallen en opstaan eene verdere schrede zettend op den weg van het leven, op den weg naar het doel, dat hem verborgen is maar waaromtrent hij zich toch een ideaal schept, *moet* scheppen, wil hij in den strijd des levens den moed niet verliezen.

Toch kan men sommige tijdperken beschouwen als dagen van be-

---

[1]) Lex Salica, Ed. Hessels en Kern, p. 422.

trekkelijke rust en orde, andere als dagen van woelige onrustige beweging. Aan die laatsten dan geeft men soms bij voorkeur den naam van „tijdperken van overgang”. De betrekkelijke rust onder de bescherming van de Romeinsche speer maakte zoo plaats voor de bruisende woeling van de zoogenaamde „volksverhuizing”, die op hare beurt het aanzijn gaf aan het grootsche rijk der Karolingers, dat voor Midden-, West- en Zuid-Europa de plaats verving van het oude Rome.

Nauw verbonden met de Kerk, zoodat hun koningschap zelfs een kerkelijk karakter draagt, herstelden de eerste koningen uit het Karolingische huis: Pippijn de Korte (751—768) en Karel de Groote (768—814) [1]), de orde in de zoo lang geteisterde gewesten. Pippijn verjoeg den laatsten Merovinger, steunend op zijn zwaard en op den pauselijken kromstaf, gedragen tot den troon door den wil des volks en den zegen des Pausen. Paus Zacharias gaf zijne toestemming tot de verwijdering van den Merovingischen schijnkoning en zalfde den nieuwen Frankenvorst twee jaren later met zijne vrouw en zijne zonen in de oude abdij van St. Denis bij Parijs. De Franken zwoeren dezen trouw. Kerk en staat bogen zich onder de krachtige hand van den heerscher, wiens groote zoon, weldra door den keizerlijken naam onderscheiden, in het Westen van Europa eindelijk de sedert drie eeuwen opengelaten plaats der oude keizers van Rome innam.

Zoo was het voor het overige West-Europa, zoo was het ook voor de landen aan de mondingen der groote rivieren, streken, zoowel met de Merovingische als met de Karolingische dynastie door gemeenschappelijken oorsprong verbonden. Wordt niet de wieg der Merovingers gewoonlijk in het land om Nijmegen en Kleef gezocht? Waren niet de Karolingers de nakomelingen van het aan de Maas gevestigde geslacht van Landen en Herstal? Waren niet Herstal, Blerik, Jupille (bij Luik) de geliefkoosde verblijfplaatsen van Pippijn van Herstal en Pippijn den Korte? Ook voor onze streken was Karel de Groote, wiens wieg misschien in het Luiksche stond, de machtige Koning en Keizer, met wiens naam de gedachte aan orde en wet onafscheidelijk verbonden bleef.

Toch heeft die orde in Noord-Germanië, ook hier, vrij wat te wen-

[1]) Van Karloman, Karel's broeder, die een paar jaar met hem het bewind voerde, behoeven wij hier niet te spreken.

schen overgelaten. Wij zagen het boven, hoe de Friezen en Saksen met geweld moesten bedwongen worden. Ook na Wittuchint's doop in 785 was de kamp nog niet voor goed ten einde. Wel streden in 789 beide stammen mèt de Franken onder leiding van Karel zelven tegen de Wenden aan Havel en Elbe, tegen de Avaren aan den Donau, maar heimelijk beraamden zij weldra op nieuw een gemeenschappelijk verzet. Drie jaren later overvielen de Saksen eene Frankische bende, die tegen de Wenden optrok. Zij wierpen het Christendom van zich en verdreven de Frankische ambtenaren. Ook in Friesland werd hun voorbeeld gevolgd.

De Koning verscheen weldra met een groot leger en noodzaakte de opstandelingen hem den vrede te vragen, maar telkens en telkens weder stonden zij op, vooral de Saksen tusschen Elbe en Wezer, in het ontoegankelijke moerasland in de buurt van het latere Bremen, toen Wigmodia geheeten. Vreeselijke verwoestingen in het binnenland en aan de kust konden de onrustige Germanen nog niet tot duurzamen vrede brengen. Jaar op jaar werden talrijke Saksen en Friezen weggevoerd uit hun land aan Wezer en Elbe en midden in het Frankenrijk als kolonisten geplaatst, in 795 een van de drie bewoners der streek, in 797 een derde van de mannen met vrouwen en kinderen. Deze krachtige maatregelen brachten de volkeren westelijk van de Wezer eindelijk tot rust; oostelijk van die rivier en over de Elbe duurde de krijg nog tot 804.

Het blijkt niet, dat de Friesche bewoners onzer streken aan deze zijde van het Flie aan al die bewegingen hebben deelgenomen; het tegendeel is waarschijnlijk. Van de Saksen in onze gewesten over den IJsel is het mogelijk, dat zij met hunne stamgenooten hebben gestreden en geleden, maar ook omtrent hen ontvangt men geen zekere berichten. Wanneer het vermoeden, dat een deel der overgeplaatste Saksen in Brabant en Vlaanderen werd gevestigd, grond van waarheid heeft, is het niet zeer waarschijnlijk, dat de Saksen en Friezen in onze zoo nabijgelegen gewesten tot de opstandelingen behoord hebben.

Drie volkeren woonden toen in de gouwen op onzen bodem: Franken, Friezen en Saksen; drie volkeren, in afkomst verschillend en dat verschil ook in hunne wetten en gebruiken toonend. Aan de zeekust van Schelde tot Wezer woonden de Friezen, hier meer daar minder landwaarts indringend: aan de monden van Schelde, Maas,

Rijn en Eems op de talrijke eilanden aan de kust — vóór het ontstaan der Zuiderzee en vóór de indijkingen in Holland, Zeeland en Friesland veel talrijker nog dan thans — landwaarts in tot bij Trajectum, welks omgeving gezegd wordt te liggen „op de grens der Friezen" [1]). Ten Zuidwesten, Westen en Noorden dus van het „groote meer" was alles Friesland. De IJsel was ongeveer de grens tusschen Franken en Saksen [2]). Zuidelijk van Almeri had men de Franken, oostelijk en zuid-oostelijk de Saksen. De Franken waren weder verdeeld in Ripuariërs (tusschen Maas en Rijn: van de Betuwe tot bij Luik, Trier en Bonn) en Saliërs (ten Westen van de Maas tot de Somme), terwijl ook nog de Chamaven (in Utrecht en de Veluwe, bij Emmerik en in het Zutfensche) en de Chattuariërs (in het Kleefsche en zuidelijker) van dezen worden onderscheiden. Men vindt echter de stammen der Franken in de streken aan Maas en Rijn door elkander, gelijk men ook Saksen en Franken, Friezen en Saksen, Franken en Friezen in de grensgouwen naast elkander ziet staan, ieder volgens oud-germaansche gewoonte levende naar zijn eigen recht, dat, waarin hij geboren was, dat van zijn stam.

De wetten van deze verschillende stammen zijn geheel of gedeeltelijk tot ons gekomen, in haren laatsten vorm waarschijnlijk uit den tijd van Karel den Groote, die ze — zoo getuigt zijn tijdgenoot Einhard — heeft laten opteekenen, waar zij nog niet in schrift bestonden maar van mond tot mond voortleefden, en getracht heeft de reeds geschrevene te verbeteren. Wij bezitten voor onze streken de Lex Salica, de Salische wet, wier eerste redactie van omstreeks 500 moet zijn; de Lex Ripuaria, waarvan enkele deelen tot de zesde eeuw teruggaan; de Ewa [3]) Chamavorum, de wet der Chamaven, van omstreeks 800; de Lex Frisionum en de Lex Saxonum van denzelfden tijd.

Uit deze wetten en de op onze streken betrekking hebbende aanvullingen der „capitularia" (bepalingen, op de rijksdagen vastgesteld) kunnen wij ons een denkbeeld maken van den algemeenen toestand der stammen, die hier tijdens Karel den Groote woonden.

---

[1]) „In confinio Fresonum" (Vita Ludgeri door Altfried, c. 4).

[2]) „In confinio Francorum atque Saxonum secus fluvium Isla" (Ibid. c. 13), d. i. *langs* of *bij* den IJsel.

[3]) Ewa komt ook later nog voor in de beteekenis van wet (Zie Verdam, Middelned. Woordenb. in voce).

In de Friesche wet worden drie deelen duidelijk onderscheiden, hoogstwaarschijnlijk ten gevolge van de trapsgewijze onderwerping door de Franken [1]): West-Friesland van het Zwin tot het Flie, Midden-Friesland van het Flie tot de Lauwers, Oost-Friesland van de Lauwers tot de Wezer. Ook bij Saksen en Franken bestaat verschil. Bij de eersten vindt men Oostfalen, Engeren en Westfalen, van wie alleen de Westfalen in de oostelijke deelen van ons land voorkomen; bij de laatsten ontmoetten wij reeds Saliërs, Ripuariërs en Chamaven. Voegt men hierbij nog misschien in de steden van het Zuiden enkele Joden, die òf naar hunne eigene rechtsbepalingen òf naar een bijzonder koninklijk privilegie werden behandeld, vervolgens de vreemdelingen, die onder een dergelijk koningsrecht stonden, dan ziet men gemakkelijk, tot hoeveel verwarring al deze naast elkander staande rechten aanleiding moesten geven en hoe gegrond de begeerte van Karel den Groote en zijne opvolgers was om één algemeen rijksrecht te scheppen. Het is duidelijk, dat voor zulk een algemeen rijksrecht dat der Franken allereerst in aanmerking kwam en dat het Frankische recht — ook zonder die nooit tot vervulling gekomen plannen — als recht van den heerschenden stam en van den Koning, op de rechten der andere stammen een machtigen invloed moest oefenen. Toch valt bij al deze verscheidenheid, ook al laat men er den algemeenen Frankischen invloed buiten, de gemeenschappelijke grondslag der Germaansche rechtsbeginselen niet te miskennen. De verschillen dragen overal slechts het karakter van wijzigingen van hetzelfde beginsel, veranderingen, ontstaan door andere behoeften, andere lokale invloeden.

De kracht van alle zoo even opgenoemde stammen lag in den stand der vrijgeboren mannen, wier „weergeld" — de boete bij hunnen dood door den moordenaar opgebracht, ook „mangeld", bij Franken en Friezen „leudis" genaamd — ongeveer overal gelijk stond, een bewijs voor de over het algemeen gelijke positie van den vrije. Met zijne „sibbe", zijn geslacht, vormde de vrije man een door bloedverwantschap samengehouden geheel. Te midden van zijne „gesibden" trekt hij ten strijde; zij wreken zijn dood en zijne beleediging; zij treden in rechten naast hem op; zij hebben de voogdij zijner nagelaten kinderen te regelen. In den Karolingischen tijd begint echter, onder

---

[1]) Zie Richthofen, Lex Frisionum (Mon. Germ. Leges III, 631, vlg.), Voorrede; ook uitgegeven door het Friesch Genootschap in 1866.

den invloed van de krachtiger staatsregeering en van de zich meer en meer uit het sibverband losmakende recht van den huisvader, de nauwe samenhang van het geslacht, van de maagschap te verminderen.

Binnen den kring van de „sibbe" staat het „huis" van den vrijen man met zijne vrouw en kinderen en zijne dienaren. De laatsten waren, voor zoover onvrij, zijn eigendom; de eersten stonden in zijn „mund", in zijne hand, d. i. onder zijne voogdij. Oorspronkelijk kocht hij zijne vrouw van haren vader of voogd; reeds in dien tijd is de herinnering aan die oude barbaarsche gewoonte nog alleen in sommige vormen bij het huwelijk blijven voortleven. Het nog veel bedenkelijker recht om de vrouw te dooden was toen nog slechts hier en daar behouden, o. a. bij de Friezen, in geval van echtbreuk; ook het oude recht van verkoop der vrouw is in den Karolingischen tijd verdwenen. Zoo was ook in de verhouding van het kind tot den vader veel veranderd; de oude vaderlijke macht bleef nog bestaan, zoolang de dochter niet door een huwelijk in den „mund" haars mans was gekomen, zoolang de zoon niet door de plechtige erkentenis zijner „weerbaarheid" op zichzelf stond.

Van den vrije onderscheidden zich aan de eene zijde de adellijken, aan de andere de slaven en halfvrijen. De adel had bij verschillende stammen eene verschillende positie. Bij de Franken was tijdens hun optreden onder Clovis de oude geslachtsadel verdwenen, het is onbekend hoe; maar in den Merovingischen en Karolingischen tijd vormen de mannen uit de omgeving des konings, de hooge beambten des rijks, reeds weder een nieuwen adelstand, de „majores", „probati", en anders genoemd, die zich van de gewone vrijen onderscheidt door hooger weergeld, door een grooter grondbezit, door een bijzonder erfrecht en allengs weder min of meer het karakter van een erfelijken adel begint aan te nemen, daar de zonen van dergelijke hooggeplaatsten ook voor aanzienlijker dan anderen golden. In het algemeen echter was de adeldom bij de Franken, en door hunnen invloed ook bij andere stammen in het rijk, beperkt tot den stand der volvrijen, van hen, die volledig vrij grondbezit konden aanwijzen. Zij heeten „nobiles" [1]. „Nobilitas" is dus de volledige vrijheid van den vrijen grondbezitter.

Dezelfde zaak, adel door de erfelijkheid van hooge ambten, dienst-

[1]) Waitz, Verfassungsgesch. IV, 278.

adel, ziet men ook meer en meer bij de andere stammen, die overigens den ouden adel van geboorte nog in den Karolingischen tijd, ja veel later, konden aanwijzen. Nooit was de adel hier verdwenen. Bij de Saksen heeft de adellijke, de „arl", van oudsher tot den hoogeren stand behoorend, aanspraak op het zesvoudige weergeld van dat van den vrije. Bij de Friezen staat de adellijke, de „etheling", veel minder hoog: een dubbel of anderhalfmaal zoo groot weergeld onderscheidt hem van den gewonen vrijen Fries, den „friling". Bij de Saksen was zelfs het huwelijk van vrijen met adellijken zeer ongewoon en van minderen rang dan een huwelijk met standgenooten. De juiste verhouding tusschen adel en vrijen is evenwel voor dezen tijd weinig bekend.

Een overgang van vrij tot onvrij vormde de stand der „coloni", vrijen, die zich onder de bescherming van een heer hadden gesteld en daarvoor zeker hoofdgeld betaalden. Zij en de steeds talrijker wordende menigte van vrijen, die hun land niet in vollen eigendom bezaten, waren in hunne vrijheid meer of minder beperkt. Beneden hen had men de hoorigen, „liten", overal hier te lande maar vooral bij de Saksen talrijk. Zij waren, evenals hunne nakomelingen, gebonden aan den grond, waarop zij woonden, brachten vaste lasten op of deden bepaalde diensten en konden niet huwen dan met toestemming van hunnen heer, die hen ook (bij de Franken niet) in rechten vertegenwoordigde. Hun weergeld is de helft, bij de Midden-Friezen $^2/_3$ van dat des vrijen. Zij konden ook verbintenissen aangaan en zeker bezit hebben, dat evenwel bij hunnen dood aan den heer verviel. Men leidt hunnen oorsprong af van onderwerping door een veroverend volk in de tijden der volksverhuizing.

Onvrij waren in den vollen zin des woords de slaven, lijfeigenen, knechten (oudduitsch „scalc"). Oorspronkelijk door krijgsgevangenschap of onderwerping ontstaan — de naam „Slaven", eerst tegen het einde der 9de eeuw opgekomen, wijst op de oorlogen tegen de stammen over Elbe en Oder — zagen zij hun aantal zeer toenemen in den tijd der volksverhuizing, die veler vrijheid vernietigde. Bovendien ziet men tal van vrijen tot den slavenstand overgaan, zich als slaaf verkoopen, uit behoefte aan bescherming door machtigeren of ten gevolge van geldelijke bezwaren.

De lijfeigene is eigenlijk geen persoon maar een zaak. Hij bezit geen eigen weergeld, slechts waarde als eigendom van zijn heer, wien men

bij moord of verminking van den slaaf de toegebrachte schade vergoedt. De heer is meester van het leven zijns lijfeigenen, eveneens van de opbrengst van diens arbeid en van diens kinderen. Voor zijne misdrijven is de lijfeigene evenmin aansprakelijk als de huishond; zijn heer alleen wordt daarvoor aangesproken. In den Karolingischen tijd ziet men echter verbetering in dezen toestand. De lijfeigene wordt „iemand" in plaats van „iets"; men verhoogt zijne waarde, men spreekt zelfs van zijn weergeld; kleine landhoeven worden hem ter bebouwing gegeven, waarbij hij weliswaar wordt beschouwd als met die hoeve een geheel uitmakend maar het stuk gronds toch tot op zekere hoogte ook als zijn bezit met vergunning van zijn meester, als zijn „peculium", wordt aangemerkt. De lijfeigene brengt, gelijk de hoorige, vaste lasten op aan den heer en bewijst dezen vaste diensten. Hooger dan de gewone lijfeigene staat de „ministerialis", die bij zijn heer als schenker, maarschalk (stalknecht), seneschalk (huisbestuurder), kameraar (beheerder der geldzaken) optreedt. Naast hen staan verder de gewapende dienaren des heeren, die zijn persoon en zijn eigendom beschermen. Vooral de ministerialen van den Koning onderscheiden zich zeer van de lijfeigenen. Zij staan met de liten in weergeld gelijk en zijn zoowel 's Konings gewapende omgeving als de bestuurders zijner landgoederen. Ook de lijfeigenen der Kerk verheugen zich in eene betere positie. In het algemeen ziet men de lijfeigenen meer en meer naderen tot den stand der hoorigen, der liten. De vrijgelatenen staan met deze laatsten zoo goed als gelijk.

De bespreking van deze standen leidt ons gemakkelijk tot de behandeling van de levenswijze der hier gevestigde stammen. Die levenswijze is in hoofdzaak die van den landbouwer, den boer. Wij zien het in de volksrechten van den Karolingischen tijd nog duidelijk: de Germaan heeft zijn afkeer van ommuurde steden nog niet overwonnen; hoogstens leeft hij in aaneengesloten dorpen, „villae", maar het liefst is hij heer en meester op eene afzonderlijke hoeve, door een hecht staketsel, een tuin, omgeven, midden in zijn eigen evenzoo omheind landbezit. In de steden vindt men slechts de verdedigers van den burcht, de kooplieden en de nijveren, die gebruik maken van het marktverkeer, benevens de dienaren van den godsdienst in klooster of kerk. Buiten op het land leeft de Frank, de Fries, de Saks, zonder zich veel met zijn buurman te bemoeien. In plaats van den Germaan-

schen jager en veehoeder is nu de Germaansche boer gekomen; het zwervend rooversleven van vroeger heeft opgehouden, sedert hij op eigen akker eene blijvende woning heeft gevonden.

Wij zagen bij eene vroegere gelegenheid, dat reeds in den Romeinschen tijd in het oude markewezen het bijzonder eigendom aan bouwland zich krachtig begon te ontwikkelen [1]). De toestanden in de 8ste eeuw wijzen op het feit, dat men toen bij het bouwland bijzonder eigendom als regel zag. Eene herinnering aan het vroegere op de beurt afwisselende gebruik der bouwlanden bood nog de bouwdwang, waardoor de wijze van bebouwing niet aan ieders partikuliere opvatting, maar aan het oordeel der gezamenlijke daartoe bijeenkomende boeren van de marke werd overgelaten. Was in den beginne het erfrecht op dit bijzonder eigendom nog tot den zoon van den bezitter beperkt, ook de dochters en de zijlinie hadden nu het erfrecht daarop verkregen; ja, men kon zijn akker, zijne „hoeve", verkoopen of verpanden. De „hoeve" is binnen de overoude „marca" thans de eenheid van het grondbezit: haar eigenaar heeft krachtens zijn bezit recht op het gebruik van de „almende", de nog onverdeelde gronden der gemeenschap, der marke, in heide en bosch, op stroom en meer. Nog in de 7de eeuw bestaat het groote grondbezit niet als regel. Regel is dan, dat iedere vrije huisvader zijne eigene hoeve bezit, die hij met zijne kinderen, hoorigen en lijfeigenen bebouwt. Het groot grondbezit van den Koning, dat van enkele grooten, weldra ook dat van de Kerk, is nog uitzondering, ontstaan ten gevolge der groote veroveringen, vooral in het Gallische land, en ten gevolge van de reeds talrijke schenkingen van vorsten en onderdanen aan de Heilige Kerk. Snel evenwel breidde dit groote grondbezit zich uit. Voor de 8ste eeuw vindt men bewijzen er van, vooral bij de Franken. Bij de Friezen en Saksen schijnt de oude toestand zich veel langer te hebben staande gehouden: het groote grondbezit schijnt zich bij hen eerst — en dan nog lang niet overal — in de 9de en 10de eeuw ontwikkeld te hebben. Men beweert, dat in Gallië daarentegen in de achtste eeuw reeds $^1/_3$ van den bodem in handen der Kerk was. Op het einde dier eeuw

---

[1]) Zie blz. 48. Vergelijk over het volgende vooral: Lamprecht, Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter, en Von Inama-Sternegg, Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften.

bezat het klooster Fulda, vóór 50 jaren door Bonifacius gesticht, reeds 15 000 door West-Germanië verspreide hoeven. Ook de onophoudelijke schenkingen, door den Koning aan zijne beambten in de gouwen gedaan, bevorderden de toeneming van het groote grondbezit. Koop van hoeven van verarmde vrije boeren; ontginning van almenden op groote schaal; vorming van rijkdom bij de krachtige ontwikkeling van verkeer, handel en nijverheid; verbetering van de wijze van bebouwing en bewerking — dat alles werkte samen tot het toenemen van het groote grondbezit. De kleine vrije boer in de mark moest reeds onder Karel den Groote door de rijksregeering beschermd worden tegen den grooten grondbezitter [1]), den bisschop, den abt en hunne ambtenaren, tegen de graven en ondergraven des Konings in de eerste plaats; de alleenstaande „hoeve" moest beschermd worden tegen de „sala", waaronder tal van hoeven behoorden. Het kwam zelfs reeds voor, dat geheele marken aan één grondbezitter toekwamen.

Veel bedenkelijker was nog het toenemend aantal der „immuniteiten", aan groote grondbezitters, vooral aan de Kerk verleend. Sedert de Merovingische koningen uit de tweede helft der 6de eeuw namelijk werden de bezittingen van vele kerken en kloosters, ook die van partikulieren, aan de rechtsmacht van den gewonen koninklijken ambtenaar, den graaf, onttrokken door het voorrecht der immuniteit: den graaf werd dan alle rechtsmacht als zoodanig in het zoo bevrijde gebied ontnomen en deze werd opgedragen aan ambtenaren van den bezitter zelven. In den beginne koos de bezitter nog wel den graaf tot zijn ambtenaar, zijn „voogd", maar weldra veranderde dit en kwamen de immuniteiten onder eigen voogden te staan. Het behoeft geen betoog, dat zulk een toestand de bevolking van het zoo met immuniteit begiftigde gebied geheel aan de genade van den grondbezitter overleverde. In den Karolingischen tijd, vooral in de 8ste eeuw, nam het aantal dezer immuniteitsprivilegiën zeer toe: bijna alle kloosters van beteekenis verkregen ze en zagen zich spoedig ook van allerlei rijkslasten vrijgesteld.

Is het wonder, dat het landvolk zich begon te verzetten tegen de toenemende onderdrukking? Reeds onder Karel den Groote vernemen wij van geheime verbintenissen, *gilden* genaamd, der bewoners van de groote bezittingen, welke gilden soms alleen ten doel hebben om elkander bij brandschade of armoede te steunen. Aan de Vlaamsche

---

[1]) Capitularia van 805, 806 en 811 (Mon. Germ. Leges I).

kust bestonden in het begin der 9de eeuw verbindingen, die den Koning gevaarlijk schenen en daarom werden verboden, evenals vroeger in het algemeen was geschied [1]).

De verhouding van den grooten grondbezitter tot de vrije, halfvrije en onvrije boeren op zijne hoeven was overigens verschillend. Zeer dikwijls was die verhouding in het begrip „leen" samen te vatten [2]), voor zoover de heer, de „senior", sommige deelen zijner uitgestrekte goederen niet met zijne hoorigen of zijne lijfeigenen kon bewerken, maar ze afstond aan een „vassus", die dan alleen tot krijgsdienst en dergelijke diensten gehouden was en bovendien hoogstens op gezette tijden eene zekere recognitie van het hem verleende goed had te betalen. De algemeene naam voor alle uitgifte van land tegen bepaalde voorwaarden was echter „precaria", waarbij men in ieder bijzonder geval aan de gesloten contracten was gebonden. Later werd deze zelfde verhouding ook met den naam „beneficium" bestempeld, een naam, die zich langzamerhand beperkte tot de beteekenis van: uitgifte door den Koning van goederen in leen tegen verplichten krijgsdienst als ruiter. De „vassus" heette ook „vasallus", „homo"; de heer ook „dominus". De „vassus" werd verder gezegd zich te hebben begeven in het „mundium" van den „senior". Door deze handeling, de overoude „commendatio", kreeg hij recht op de bijzondere bescherming van den heer. De commendatio ging gepaard met eene welsprekende symbolische handeling, waarbij de „vassus" zijne handen ten teeken van onderdanigheid saamgevouwen in die van den heer legde. De ontwikkeling van deze vassaliteit wordt krachtig onder Karel Martel, naar sommigen meenen ten gevolge van de groote behoefte aan ruiterij in de oorlogen tegen de Saracenen, vooral na den slag bij Poitiers [3]).

Zoo zag men in den Karolingischen tijd groote landgoederen ontstaan, waarvan de vaste „sala" of „curtis" het middelpunt was, waaromheen de afhankelijke hoeven, „mansi", zich groepeerden, bebouwd door de vrije, hoorige of lijfeigene boeren van den landheer. Het geheele landgoed heette gewoonlijk „villa"; het vormde een klein dorp.

---

[1]) Ib. p. 37, 74, 230.

[2]) Vgl. Brunner, Deutsche Rechtsgesch. I, 209.

[3]) Zie Brunner, Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnwesens (Zeitschr. der Savigny-Stiftung 1887, Germ. Abth. 1, 48).

Op die hoeven woonde de Frank, Saks of Fries nog zeer eenvoudig [1]). Zijne eenzame houten „sala" of „halla", in de Friesche streken op eene tegen het water opgeworpen hoogte gebouwd, blonk weinig uit boven die zijner onderhoorigen. Eene „screona" (werkschuur) was de gewone verblijfplaats zijner wevende of spinnende vrouw met hare dienstmaagden. Schuren en stallen stonden om zijne woning. Zijne landbouwwerktuigen, waarbij het weinig voorkomende ijzer nog zeer spaarzaam in gebruik was, waren niet talrijk evenmin als zijne huisdieren, waaronder de hond, die het huis bewaakte, op wolf en hert jaagde en het vee beschermde, het voornaamste was. Bij zijn vee traden de oudste bewoners onzer veestallen, de varkens (bij den Fries en den Saks evenwel ook paard en rund), het meest op den voorgrond; daarnaast schapen, geiten, koeien en paarden. Hij was zijn eigen bakker en timmerman, zijn eigen kleeder- en schoenmaker. Een molen was wegens de groote kosten van aanleg gewoonlijk het door allerlei strafbepalingen goed beschermde eigendom van de geheele marke. Nu en dan verscheen hij in de naaste marktplaats om er zijn overtollig graan of vee te verkoopen, wanneer niet de koopman uit de stad zelf tot hem gekomen was. Zijn overtollig graan, want anders dan zomer- en winterkoren, rogge, gerst en haver verbouwde hij niet; appelen en peren waren zijn ooft. Bij die bezoeken aan de marktplaats zal hij zich de weinige voorwerpen van weelde, lijfsieraden vooral, hebben gekocht, die in zijne eenvoudige woning te zien waren en die nog nu en dan in den bodem worden teruggevonden. Hij was de drager der nieuwe sociale ontwikkeling van zijn tijd, die, meer dan door iets anders zich door de ontwikkeling van het groot grondbezit onderscheidt.

Het best bestuurd werden de koninklijke „villae", waarvoor Karel de Groote [2]), die het belang van den landbouw zeer goed inzag, veel heeft gedaan. Hij toch was de groote bevorderaar van het in zijn tijd nog niet gewone drieslagstelsel van landbouw. Oudtijds hadden de Germanen het zoogenaamde wilde veldgrasstelsel gevolgd: het bouwland werd na eenige jaren als weideland gebruikt en later weder bebouwd. Onder en na Karel vinden wij vaste scheiding van weide- en bouwland, in het laatste verdeeling in drie velden, waarop achtereen-

---

[1]) Vgl. Lamprecht, Skizzen zur Rhein. Geschichte, S. 32 flg.

[2]) Cap. de Villis van 812 (Mon. Germ. Leges I).

volgens winterkoren — rogge —, zomerkoren — haver en gerst —, daarna een jaar braakligging. Deze bebouwingswijze verdient de voorkeur boven de oudere, omdat het vroegere weideland gewoonlijk in de eerste jaren voor bouwland minder geschikt is en omgekeerd [1]).

Op het voorbeeld van den Koning werd het drieslagstelsel allengs meer toegepast. Het is ten laatste als het gewone in de Middeleeuwen te beschouwen.

Maar niet alleen met de regeling van de wijze van landbouw liet hij zich in. Hij regelde de onderlinge verhouding van de koninklijke ambtenaren op de landgoederen zoo goed als de veeteelt en het onderhoud der bosschen en landwegen. Hij vulde het ontbrekende op het eene goed aan door den overvloed op het andere, zoodat het verkeer tusschen de villa's zich krachtig ontwikkelde en de hoofdvilla's ook hoofdpunten van verkeer werden. Hij verbeterde den graanbouw en de ooftteelt door invoering van allerlei gewassen en vruchten uit het verre Zuiden. Reeds Karel Martel had de noordsche paardenrassen door kruising met arabische paarden veredeld; onder Karel den Groote werden vele stoeterijen opgericht. Tal van in onze streken tot nu toe onbekende dieren: faizanten en pauwen, duiven en andere bewoners van het vogelenverblijf deden hunnen intocht. Den bestuurders van een aantal dezer villa's, „judices, „villici" of „actores" genaamd, werd de zorg voor dat alles ingescherpt. Zij moesten ook zorg dragen voor de tegenwoordigheid van allerlei werklieden: zij moesten smeden — ook goud- en zilversmeden — kleermakers, draaiers, timmerlieden, leerwerkers, nettenmakers, zeep- en bierbereiders, bakkers enz. onder hunne onderhoorigen hebben. Onder deze „judices" stonden weder „majores" (meiers), genomen uit de klasse der landbouwers, aan het hoofd van enkele hoeven. Geregeld moesten rapporten van den toestand der villa's tegen Kerstmis worden ingeleverd aan het koninklijk hof en daar behoorlijk worden onderzocht onder leiding van den Koning, den grooten landheer, zelf. Tegen de lente werd de opbrengst in ontvangst genomen.

Niet alleen op den landbouw maar ook op het verkeer hield de machtige Koning het oog gevestigd. Hij deed de oude wegen, in den tijd der verwarring verwaarloosd, herstellen. Hij liet kanalen graven en bruggen bouwen. De oude „viae publicae" (rijkswegen), thans „viae

---

[1]) Vgl. Sloet, De hof te Voorst, in zijne Van al's, blz. 178.

regiae" („koningsstraten") genoemd, werden zoo wederom tot de oude levendigheid gebracht; de kleinere buurtwegen werden in de zorg der marken aanbevolen. Karel en zijne voorgangers regelden ook de tollen en rechten op de stroomen en wegen en de munt. Tollen mochten alleen op de markten worden geheven, haven- en kaaigelden alleen in de aangewezen havenplaatsen.

De steden begonnen weder op te komen als middelpunten van de omliggende landstreek, als markt- en handelsplaatsen, door eene handeldrijvende bevolking bewoond. De meeste voorname plaatsen van later tijd, aan de toenmalige gewone handelswegen, de groote rivieren, gelegen, ontstonden reeds toen of genoten op nieuw een tijdperk van bloei, gelijk in Rome's beste dagen. Men vond er kooplieden en handwerkslieden in grooten getale, kwartiersgewijze bij elkander wonend en gildeverbindingen vormend: lederwerkers en smeden, bakkers en schoenmakers, slagers en herbergiers, wol- en bontwerkers. Die steden maken aanspraak op de oude rechten harer bewoners en ontvangen gunstbewijzen van de koningen, dikwijls in den vorm van privilegiën, waaromtrent ons wel weinig zekers is overgeleverd, maar die blijkens de namen van „romeinsch burger" en „romeinsche vrijheid" op de oude Romeinsch-Gallische voorrechten moeten hebben geleken [1]).

Vooral de regeling van het muntwezen was na het herstel der orde bij de sterke ontwikkeling van het verkeer noodig. De muntregeling van keizer Constantijn den Groote hadden de Germanen vroeg leeren kennen: zijn gouden solidus was als rekenmunt algemeen verspreid; maar toch voldeden de minder waarde vertegenwoordigende zilveren denariën van Rome meer aan de niet groote behoefte aan geld in den eersten tijd. Omstreeks 600 is de zilveren denarius (van 40 in een solidus of schelling = $^1/_{84}$ pd. goud) de gewone rekenmunt der Franken. Men vergete echter niet, dat vee in onze streken ook toen nog een zeer gewoon ruilmiddel moet geweest zijn en dat het eigenlijke geld slechts weinig voorkwam. Dit verandert in de 8ste eeuw. Voor het toenemende verkeer was duidelijk de behoefte aan geld van minder waarde gebleken; het goud was bijna nergens meer te vinden en men ging dus over tot den zilveren standaard. Een zilveren solidus, van 22 in een pond zuiver zilver, werd rekenmunt; daarin gingen 12 werkelijk geslagen denariën. Onder Karel den Groote werd de

---

[1]) Wauters, Les libertés communales, p. 149 suiv.

solidus zwaarder gemaakt: 20 gingen er toen in een pond zilver van 367 gram. Dit stelsel van pond, schelling, penning in de verhouding van 1 : 20 : 12 is voor munt en gewicht gedurende de Middeleeuwen in Duitschland geldig gebleven tot in de 11de eeuw en de grondslag geweest van menig later gewicht gelijk van menige latere munt. In Frankrijk en Engeland bleef het veel langer bestaan, in het laatste zelfs tot in onze dagen. Bij Friezen en Saksen had men in het muntwezen sterke afwijkingen van het Frankische, afwijkingen, waarvan men nog niet juist de beteekenis heeft kunnen bepalen.

De Karolingers maakten tot op zekere hoogte een einde aan het uitoefenen van muntrecht door den hoogen adel des rijks, wat onder de Merovingers gewoon geweest was. Zoowel in munt als in maat en gewicht trachtten zij, vooral Karel de Groote, ten behoeve eener gezonde handelsontwikkeling eenheid voor het gansche rijk te verkrijgen. Het toezicht op de munt werd overal hoofdzakelijk aan de koninklijke ambtenaren opgedragen.

De groote Karolingische koning was de erfgenaam van de macht der Romeinsche keizers in het Westen, wier gansche gebied behalve Spanje en Brittannië hem na eene reeks van meer dan 50 veldtochten rechtstreeks onderworpen was. Karel's verheffing tot Keizer met Kerstmis 800 was de erkenning en de kerkelijke wijding van dat feit.

Noch Karel de Groote noch zijne opvolgers hadden vaste residentiën. Zij hadden in de voornaamste steden van het rijk hunne paleizen en namen dikwijls hunnen intrek op hunne landgoederen, hunne villa's, die, door confiscatie bij verovering, als koninklijk aandeel in den buit of op andere wijze verkregen, door het geheele rijk verspreid lagen. Geliefkoosde verblijfplaatsen van Karel en ten deele ook van zijne opvolgers waren Aken, waar hij in zijne laatste jaren woonde en in 814 aan eene longontsteking overleed; Ingelheim bij Mainz, waar hij een prachtig paleis stichtte; Nijmegen [1]), waar hij evenzoo een aanzienlijk paleis liet bouwen, waarvan op het Valkenhof nog de overblijfselen te vinden zijn; 's winters Herstal in het Luiksche, een der

---

[1]) Vita Caroli, door Einhard, c. 17. (uitg. door Jaffé in de Bibl. Rer. Germ. en vertaald in de reeks Geschichtschr. der D. Vorzeit, Bd. XVI). Te Nijmegen vinden wij Karel het eerst omstreeks Paschen 776, bij de schenking van Leusden enz. aan Utrecht (Mühlbacher, Regesta Imp. I, 78). Ook met Paschen 804, 806 en 808. Te Herstal was hij dikwijls.

oude zetels van het geslacht. Van daar uit bestuurde hij het groote rijk, waarvan op zijn laatst zijner regeering de deelen onder zijne zoons eene zekere zelfstandigheid bezaten: Aquitanië onder koning Lodewijk, Italië en Zuid-Duitschland tot den Donau onder koning Pippijn, het Noorden en Oosten onder den jongeren koning Karel. Hij zelf voerde het bestuur in overleg met weinige getrouwe dienaren, onder wie de aartskapellaan en de kanselier de voornaamsten waren, verder de paltsgraaf, het hoofd der rechtspraak en politie, de „camerarius", die de geldmiddelen bestuurde, en andere hooggeplaatste personen, onder wie echter geen van allen, als de majordomus van den Merovingischen tijd, eene bijna vorstelijke positie innam. Belangrijke veldtochten en maatregelen van bestuur werden besproken op de groote rijksdagen, een in het voorjaar, een in den herfst. Op den eersten rijksdag — oudtijds het Maartveld, toen het Meiveld genaamd, ofschoon hij soms ook veel later werd gehouden — verscheen eene talrijke menigte vrije Franken uit de streek, waar de Koning zich bevond, naast afgevaardigden uit alle deelen des rijks, die den vorst bezwaren kwamen voorleggen, rapporten inleveren of hulde bewijzen. Op den herfstrijksdag kwamen alleen de aanzienlijkste edelen en ambtenaren op om over de belangen des rijks raad te plegen. Met de laatsten werden de rijkswetten, de „capitularia", besproken en daarna door den Koning vastgesteld.

Hertogen, „duces", werden hier en daar tijdelijk door den Koning aan het hoofd van legers geplaatst; de oude machtige vaste stamhertogen verdwenen, als te gevaarlijk voor de koninklijke macht. Het bestuur in de talrijke gouwen, waarin het gansche rijk verdeeld was, werd opgedragen aan de koninklijke „comites", graven, stadhouders des Konings, wier macht in de gouw aanzienlijk was, vooral daar zij gewoonlijk uit de groote grondbezitters aldaar werden genomen. De graaf, gezeteld in de hoofdplaats, de „curtis dominica", was leider van het gouwgericht, den „ding", uitvoerder van de daar gevelde vonnissen, bevelhebber van de gewapende bevolking, inner der belastingen, tollen en boeten. Naast hem bestuurde de „domesticus" het domein in de gouw. Onder den graaf stond in iedere marke of „honderdschap" van de gouw de „tunginus", „centenarius" of „vicarius", belast met de rechtspraak in de honderdschap met hulp der vrije mannelijke bevolking, die daartoe op de gerechtsplaats, het „mallum", bijeenkwam en waaruit hij zijne bijzitters, de „scabini", schepenen,

koos; verder met de afkondiging van wetten, de leiding van lichtingen enz. De „centenarius" werd in den Merovingischen tijd nog door de bevolking gekozen, maar in den Karolingischen waarschijnlijk door den graaf zonder medewerking der bevolking aangesteld; hij was diens vertegenwoordiger in de marke, gelijk de graaf die des Konings in de gouw. In grensgouwen droeg de graaf ook den naam van „marchio", markgraaf. Door middel van rondreizende speciale commissarissen, „missi regii", hield de Koning toezicht op het bestuur der graven. Daartoe was het gansche rijk in groote distrikten, „missatica", verdeeld.

Gouw en honderdschap waren dus de eigenlijke onderdeelen van het rijk. Zij hebben haar bestaan onder allerlei naam en vorm tot in onzen tijd voortgezet. Wat nu provincie is of tot voor korten tijd deel eener provincie was — kwartier, gelijk men in de oude Republiek zeide — dankt zijn oorsprong als samenhangend geheel meestal aan de oude gouwen; de oude honderdschap leeft voort in de tegenwoordige landgemeenten. Zoo had Friesland [1]) reeds in dien tijd zijn Ostraga en Westraga, als Oostergoo en Westergoo nog bekend; zijn Hugmerki (Humsterland), Middaga (Middagsterland), Hunusga (Hunsingoo), Fivelga (Fivelingoo), Texla (Texel), misschien ook toen reeds zijn Westerlinga (Westfriesland), zijn Kinhem (Kennemerland), Rin- en Masaland (Rijn- en Maasland), zeker zijn Niftarlake (aan Lek en Vecht). Oostelijk van Almeri lagen de gouwen Thrianta of Threant (Drente), (Norht)Tueanti (Twente), Salon (Salland), Hamaland (van Deventer tot Emmerik). Zuidelijk van het meer: Felua (Veluwe), Flehite (oostelijk Utrecht), Batua (Betuwe), Testrebenti (Teisterbant, aan Maas en Waal), Dubla (de Duffel, tusschen Kleef en Nijmegen). Zuidelijker: Mosago of Mosau (de linker Maasoever, tusschen Gennep en Maastricht); op den rechteroever der Maas: de gouwen Hattuaria (van Gennep tot bij Königswerth aan den Rijn) en Moilla (van Blerik tot bij Gulik). Verder westelijk Toxandria (westelijk Noordbrabant en Antwerpen) [2]), Walacra (Walcheren, met andere Zeeuwsche eilanden). Zoo had men in het tegenwoordige Brabant de gouw Bracbant tusschen de Schelde en de Dyle, ten oosten palende aan Hasbania, in het Luiksche, aan de Maasoevers, van Wavre tot bij Aken. Over de

---

[1]) Vgl. Van den Bergh, Middelnederlandsche Geographie.

[2]) Voor deze en de zuidelijker pagi zie men: Piot, les Pagi de la Belgique (Mém. Cour. de l'Acad. de Bruxelles, 1879).

Maas vond men de uitgestrekte, wildrijke maar weinig bewoonde, met bosschen bedekte gouwen Arduenna [1]) en Wabrensis (aan Alzette en Semoy). In de Scheldestreek was de naam Flandria tot het noordwesten beperkt; het tegenwoordige Vlaanderen werd pagus Mempiscus genoemd. Tusschen Lys en Schelde heette het land nog in het bijzonder naar de hoofdplaats pagus Tornacensis, gelijk om Kamerijk de gouw Cameracensis lag. Hainau was reeds de naam van een deel van het latere Henegouwen: het lag van de Haine tot bij Valenciennes en Chimay; rechts van de Sambre vond men de gouw Lomacensis, van Wavre tot bij Chimay en Fumay.

In den loop der 9de en 10de eeuw hebben de gouwgrenzen dikwijls wijziging ondergaan; vele gouwen zijn in onderdeelen gesplitst of tijdelijk met andere in de buurt verbonden. Het is ook mogelijk, dat sommige streken reeds in Karel's tijd afgescheiden werden van eene grootere gouw. Daarom is het opmaken van eene juiste kaart met de grenzen der Karolingische gouwen zoo goed als onmogelijk: de verdeeling wisselt telkens, naarmate van de behoeften des lands of eenvoudig naar den wil des Konings.

Want 's Konings wil besliste in alles. Geen volksvergadering bond hem, als de Germaansche koningen in oude tijden, aan hare besluiten; geen machtige edelen, als oudtijds, hadden het recht in belangrijke zaken mede te spreken. Hiermede is natuurlijk niet gezegd, dat de Koning niet verstandig deed, wanneer hij het oor opende voor de bezwaren der grooten en van het volk. Karel's zwakkere opvolgers zouden weder duchtig te rekenen hebben met den wil hunner onderdanen; enkelen hunner zouden zelfs voor dien wil terugwijken. Maar de oude demokratische en aristokratische regeeringsvormen der Germanen waren bijna geheel verdwenen. Alleen in het gouwgericht trad de vrije man nog als rechter op, onder leiding evenwel van den koninklijken Graaf, wiens gezag tegenover hem meer en meer toenam. In de marke had de vrije boer waarschijnlijk nog in allerlei zaken van bestuur iets in te brengen, maar ook hier vond hij in den centenarius een ambtenaar des machtigen Konings tegenover zich. Weldra zag hij den Koning ook in het markebosch, op den markestroom heerschen. Het laatste toevluchtsoord der oud-Germaansche vrijheid

---

[1]) Karel de Groote en Lodewijk de Vrome jaagden hier veel. Ook Lotharius I (Vgl. de data in Böhmer's Regesta, passim).

was nog de honderdschap, de oude marke, geweest [1]). Ook hier werd zij thans ernstig bedreigd.

's Konings wil was oppermachtig in de Kerk zoo goed als in den staat. Hij benoemde de bisschoppen en de abten der kloosters, gewoonlijk zonder zich veel te bekommeren om den wil der geestelijkheid, ook zonder de toestemming van den Paus te vragen. Hij stelde niet alleen op zijne domeinen maar ook daarbuiten dikwijls de priesters aan, voorzoover zij niet door partikulieren voor hunne eigene goederen werden benoemd. Reeds in Karel's tijd echter begon de Kerk door de groote bezittingen, die zij ten gevolge van de schenkingen der geloovigen in alle deelen des rijks verworven had, en vooral door de immuniteits-privilegiën eene geduchte macht te vormen, waarmede eenmaal zijne nakomelingen te rekenen, ja te strijden zouden hebben.

Indrukwekkend is de figuur van den grooten Koning der Franken, die hun rijk — het machtigste van de rijken der volksverhuizing — op het toppunt van bloei bracht. Karel de Groote is een onbeperkt heerscher geweest, zich ten volle bewust van zijne hooge plaats in de wereld maar ook van den plicht, dien de heerschappij hem oplegde. Hij was een groot man, wien de geschiedenis weinig heeft te verwijten, op wiens karakter geen noemenswaarde smet rust [2]). Hij was een edel man, levend in grootsche idealen; een vorst, die begreep, wat de maatschappij in zijn tijd noodig had: herstel van orde en rust, terugkeer tot de veiligheid, die eenmaal in het Romeinsche rijk had geheerscht onder den heilzamen druk der Romeinsche wapenen en die thans door het zwaard der Franken zou gewaarborgd kunnen worden.

Maar niet alleen uitstekend regent, niet alleen uitnemend krijgsman is „Charlemagne" geweest; hij was ook ernstig en vroom geloovige, voor letteren en kunst heeft hij een open oog gehad. Zijne veroveringen waren als die der andere Karolingische en Merovingische ko-

---

[1]) Lamprecht, Deutsche Geschichte I, 315.

[2]) Het verhaal van den grooten moord, door hem in 782 te Verden op de opgestane Saksen gepleegd, dankt waarschijnlijk zijn oorsprong aan een fout in de handschriften. Het verhaal is vrij duister; het getal der gedooden zal wel eerder 45 dan 4500 geweest zijn (Zie Ullmann in de D. Zeitschrift für Geschichtsw. 1889, Heft 3, pag 156).

ningen, zijne voorgangers, zegepralen van het Christendom. Zijn keizerschap zelf is een kerkelijk gewijde waardigheid, hem door het geestelijk hoofd der Christenheid zoo niet geschonken dan toch met volle instemming toegekend. Hij is het middelpunt geweest van een kring van geleerden en letterkundigen, die aan zijn tijd het karakter van eene Renaissance, van eene wedergeboorte der antieke wereld op het gebied van kunst en wetenschap hebben gegeven. Einhard en Alcuin, Paulus Diaconus en Angilbert hebben in zijne omgeving geleefd: mannen van allerlei landaard, Franken en Angelsaksen, Longobarden en Ieren. Hij heeft hen en anderen gesteund en aangemoedigd in hun wetenschappelijk streven, dikwijls tot ergernis der ruwe krijgers van Frankischen stam, die niet altijd den arbeid der vreemdelingen op prijs stelden, ja de letteren minachtten. Zij zullen dikwijls vreemd opgezien hebben, wanneer hun vorst de taal der „klerken", het Latijn, sprak met dezelfde gemakkelijkheid als zijn eigen Frankische taal; wanneer hij het Grieksche verhaal, hem gedaan, bleek te begrijpen. Zij zullen wel gespot hebben, wanneer Petrus van Pisa den Koning in de grammatica en in het schrijven onderwees en de pen de aan zulke bezigheden niet gewone hand ontviel. Zij zullen zich wel eens geërgerd hebben aan zijne astronomische en letterkundige studiën met Alcuin. Maar Karel ging er desniettemin mede voort. Zijn eerbied voor de kunst uit zich in de pracht zijner paleizen, in den bouw van den Dom te Aken, in zijn gevoel voor schoone kerksieraden. Nog spreekt de kapel op het Valkenhof te Nijmegen van den bloei der Romaansche bouwkunst in zijn tijd. In Einhard's beroemde levensbeschrijving wordt melding gemaakt van de prachtige kerkgewaden, die Karel liet vervaardigen. Einhard spreekt ook van het verzamelen der oude Germaansche liederen, „waarin de daden en oorlogen der oude koningen bezongen worden", een daad, waaraan wij misschien het behoud van menige oude sage te danken hebben, die anders in de woelige tijden na hem zou verdwenen zijn. Wie zegt ons, of niet de Frankische sage der Nibelungen daardoor voor een later geslacht is bewaard gebleven; of niet — om sagen te noemen, die in onze streken zeer waarschijnlijk gekend werden — de Siegfrieden de Kudrunsage, die aan onze kusten spelen, daardoor zijn blijven leven; of niet Friso, de zoogenaamde stamvader der Friezen, zijn voortbestaan in de legende aan den grooten Karel te danken heeft? Doch laat ons ons niet in gissingen verdiepen maar bij de feiten

blijven, op zichzelf reeds belangrijk genoeg. Zij leeren ons, dat Karel levendig belang stelde in de Frankische taal. Hij gaf aan de maanden en de voorname windstreken vaste Germaansche namen: de namen Wintermaand, Lentemaand, Hooimaand, Wijnmaand herinneren hier te lande ons nog aan deze daad. Einhard, die ons dit mededeelt, beweert zelfs, dat Karel eene Frankische grammatica is begonnen te schrijven. De stichting van scholen onder leiding der geestelijkheid heeft hij overal bevorderd; hij ging den vooruitgang op dit gebied ijverig na.

Krachtig staat hij daar, de fiere Frank, zooals Einhard hem beschrijft, met zijn levendig oog, zijn vroolijk, vriendelijk gelaat met de grijze haren, zijn stierennek, zijne groote gestalte, die hem boven allen deed uitsteken, in een eenvoudig nationaal kleed gehuld. Hij staat daar in de wereldgeschiedenis als de schepper eener nieuwe wereld, als het type van den tot rust gekomen Germaan, door het verre nageslacht vereerd als wetgever, als een Koning van Koningen, als een Heilige zelfs. Tot hem gaan, zonder naar authentieke stukken te vragen, de volkeren van het vasteland van geheel West- en Middel-Europa terug, als zij willen spreken van het ontstaan hunner staten en oude landrechten; tot hem de vorsten, als zij roemen van hunne oude voorvaderen; tot hem de steden, als zij gewagen van hare oude privilegiën. Niet voor niets hechtte ieder bewoner ook onzer streken van ouds aan den naam van Karel den Groote eene buitengewone beteekenis. De sage heeft hem tot een harer grootste helden gekozen, heeft een gansche reeks van verhalen aan zijn naam vastgeknoopt, heeft om hem heen andere grootsche figuren gegroepeerd: het lied van den dapperen Roeland, dat van den stoutmoedigen Elegast, dat van Karel's roemrijke Paladijnen hebben zijn naam verspreid over de geheele beschaafde wereld.

En hij verdient die vereering. Hij is de machtige sluitsteen van een gebouw, opgericht door het roemrijke Frankenvolk, een der machtigste stammen, die hunnen naam in de geschiedenis hebben doen weerklinken.

HOOFDSTUK III.

DE ONDERGANG DER KAROLINGISCHE HEERSCHAPPIJ.

Men heeft in de wereldgeschiedenis met Karel den Groote een nieuw tijdperk willen beginnen, maar men heeft daarbij niet gedacht aan den spoedigen ondergang van de grootheid der machtige Frankische monarchie. Op de eerste bladzijde toch van het nieuwe boek staat zijn beroemde naam, op de tweede reeds staat de val van zijn grootsch rijk opgeteekend. Nog geen honderd jaren na zijn dood is West-Europa, waaraan hij eene nieuwe organisatie had geschonken, wederom der verwarring ten prooi, gelijk vóór de heerschappij der Merovingische vorsten.

De oorzaken van het spoedige verval zijn niet moeilijk te vinden. Reeds lang heeft men geweten, dat zij in hoofdzaak vier in getal geweest zijn: de zwakheid van Karel's opvolgers, het verschil der bijeengevoegde nationaliteiten, de toenemende macht der grooten, de invallen der Noormannen.

Noch Karel's zoon, Lodewijk de Vrome, de eenige, die hem overleefde; noch zijne kleinzonen, noch zijne achterkleinzonen hebben de kracht bezeten, noodig om het groote rijk, dat van den Ebro tot de Elbe, van den Tiber tot de Noordzee, van den Atlantischen Oceaan tot de Raab in Hongarije reikte, te beheerschen.

De vrome maar zwakke Lodewijk heeft het veld moeten ruimen voor zijne oproerige zonen. Een van deze, Lotharius, heeft den keizerlijken titel geërfd, maar met de macht slechts over een deel des rijks, en dien op dezelfde wijze overgedragen aan zijn zoon, den weinig krijgshaftigen Lodewijk II. Na diens dood heeft de jongste zoon van den vromen Lodewijk, Karel de Kale, evenzoo de keizerlijke kroon gedragen. Nog eenmaal heeft later Karel de Dikke (881—887) den keizerstitel met de macht over het gansche rijk verbonden, maar met smaad en schande heeft hij die kroon overladen, die na zijn dood wederom voor langen tijd hare universeele beteekenis heeft verloren, evenals vóór hem ook later slechts een sieraad van één der vele vorsten van Karolingischen stam, die het oude rijk onder elkander moesten deelen. Zijn neef Arnulf van Karinthië, koning van Oost-

franciё, heeft nog drie jaren lang (896—899) den keizerstitel oezeten. Vervolgens werd die kroon een speelbal van de laatste afstammelingen der Karolingische familie in Provence en Italië, waar ook zij weldra uitstierven.

Onderlinge twisten hebben de Karolingers vaneengescheurd, burgeroorlogen hebben hunne rijken geteisterd, woeste Norentochten alle welvaart vernietigd. Ook de tot onze streken behoorende gouwen hebben rijkelijk haar aandeel in de woelingen van de 9de eeuw gehad: herhaaldelijk zijn ze van de eene in de andere hand overgegaan. Het groote deelingsverdrag van Verdun [1]) — om alleen bij de groote verdragen te blijven — wees de landen aan de monden van Schelde, Maas, Rijn, Eems en Wezer toe aan keizer Lotharius, wiens rijk een lange smalle strook vormde van de Noordzee tot den Tiber; de linkeroever van de Schelde kwam bij Westfranciё, het rijk van Karel den Kale.

Bij de verdeeling van het rijk des Keizers na diens dood in 855 [2]) verkreeg koning Lotharius II de noordelijke helft van zijn gebied, dat naar den nieuwen vorst den naam van „regnum Lotharii", „Lotharrike", in het latere Latijn „Lotharingia" ontving. Lotharingen is dus eigenlijk de streek, ten noorden omzoomd door de Noordzee, van de Schelde tot de Wezer, zuidelijk loopende tot de bronnen van Maas en Moezel, oostelijk tot de oevers van den Rijn, hier er over, daar wederom er niet geheel aan reikende, westelijk tot de Schelde en de bronnen van Oise, Aisne en Marne. De algemeene naam voor onze lage streken — die tusschen de Schelde, den Rijn en de Eems — is in de Middeleeuwen dan ook steeds: *Neder-Lotharingen.*

Het tweede groote verdeelingsverdrag, dat in 870 te Meerssen bij Maastricht werd gesloten [3]), voegde wederom een aanzienlijk deel van deze streek bij Westfranciё, welks grenzen nu tot Maas, Ourthe en Moezel liepen. Maar negen jaren later kwam geheel Lotharingen weder aan Oostfranciё, waarmede het sedert verbonden bleef. Nog slechts voor korten tijd, van 911 tot 925, is het een koning van Westfranciё, Karel den Eenvoudige, gelukt Lotharingen weder bij zijn gebied te voegen. Vlaanderen behoorde dus sedert 843 bij Westfranciё, het

---

[1]) Mon. Germ. Leges I, 517 en Prud. Ann. ad a. 843.

[2]) Ibid. I, 430—433.

[3]) Ibid. I, 517.

latere Frankrijk; de rest van onze streken sedert 870 tot de Maas, sedert 879 geheel, bij Oostfranciё, het latere Duitschland — eene verdeeling, die het lot onzer meeste gewesten voor de toekomst heeft vastgesteld.

Dit zijn voor onze landen de gevolgen geweest van de lange oorlogen en twisten in het huis der Karolingers. Die oorlogen en twisten hebben grootendeels hun tooneel niet hier maar elders gevonden, ofschoon Aken — de gewone residentie van Lodewijk den Vrome, keizer Lotharius I en koning Lotharius II — dicht genoeg bij lag [1]) om onze voorvaderen in den strijd een levendig aandeel te doen nemen. Beroemd toch is de groote rijksdag van Nijmegen in October 830 [2]), waar het Lodewijk den Vrome gelukte de Franken en Saksen van deze streken te winnen voor zijne zaak en zich met hunne hulp tegen zijn zoon Lotharius te verdedigen, die tegen zijn vader was opgestaan wegens de begunstiging van den jongsten zoon Karel door de intrigues van diens moeder, de tweede gemalin van Lodewijk. Bekend is ook de samenkomst van keizer Lodewijk en zijn zoon Lodewijk den Duitscher acht jaren later (Juni 838) in dezelfde stad, toen de vader en ook deze zoon van elkander begonnen te vervreemden [3]). Onze voorouders hebben zich in den strijd tusschen vader en zonen in den regel aan de zijde van den eerste geschaard tot zijn dood in 840.

In het oude Karolingische paleis te Meerssen kwam in 847 een definitieve vrede tusschen de drie nog levende zonen van keizer Lodewijk tot stand en ook later hielden zij hier samenkomsten en rijksdagen [4]), waaronder vooral die van Augustus 870 beroemd is. Lotharius II had een aanzienlijke woning te Elsloo, eveneens een ouden zetel der Karolingers, waar hij September 860 vertoefde en waar in 882 de Noren zich verdedigden. Koning Zwentibold bezocht in 898 Maastricht, dat door de nabijheid van Aken en doordat het aan den

---

[1]) Lodewijk was Aug. 815 te Nijmegen, jaagde er in Mei 817, hield er in Mei 821 een rijksdag, was er voor de jacht April 825, ook in den herfst van dat jaar, hield er Mei 827 een vergadering ter onderhandeling met de Noren, in 830 een rijksdag, 837 weder een wegens een Norentocht in Friesland. Juni 856 was Lotharius II er. In 880 belegerde Lodewijk de jongere er de Noren, die het paleis verbrandden. In 896 vinden wij koning Zwentibold van Lotharingen weder in het paleis. Vgl. Mühlbacher—Böhmer, Reg. Imp. I.

[2]) Dümmler, Gesch. der Ostfr. Reichs, I, 62.

[3]) Ibid. I, 125.

[4]) In 851. Zoo te Luik in 854. Vgl. Böhmer—Mühlbacher op die jaren.

grooten weg over de Maas lag [1]) in dezen tijd dikwijls Karolingers gezien moet hebben. Na den dood van Lotharius II echter (869) lagen onze streken te ver van de middelpunten der toenmalige Karolingische rijken om sterk in de woelingen om den troon betrokken te zijn. Alleen de regeering van koning Zwentibold van Lotharingen (895—900), den onechten zoon van keizer Arnulf, door zijn vader met de regeering over dit gedeelte belast, deed Aken weder tot den rang eene koninklijke residentie stijgen, maar Zwentibold's plotselinge dood en de strijd tegen zijne grooten maakte ook aan deze kortstondige opkomst een einde. Sedert zijn onze streken beoosten de Schelde afgelegen deelen van het groote Duitsche rijk en treden in de wereldgeschiedenis meer op den achtergrond.

Het machtige rijk van Karel den Groote spatte zoo in den loop der 9de eeuw uiteen en dat kan ons niet verwonderen, wanneer wij letten op de heterogene bestanddeelen, waaruit het was gevormd. Wat toch hadden Friezen en Longobarden, Aquitaniërs en Saksen, Beieren en Neustriërs eigenlijk met elkander gemeen? Wat hield ten onzent Franken, Friezen en Saksen in één staatsverband te zamen? Niets anders dan de krachtige hand van den grooten Karolinger zelf. Toen die hand nederzonk en zwakkere mannen Karel's plaats innamen, moest de strijd wel komen. Ook ten onzent is hij niet uitgebleven. Nog geen twintig jaar vóór Karel's dood waren de Friezen eerst geheel onderworpen. Karel had ze wel bedwongen en omstreeks 800 hunne rechtsbetrekkingen geregeld. Zij hadden hem in zijne latere oorlogen gediend. Wij bezitten zelfs uit 807 een voorschrift omtrent de wijze, waarop zij den Koning met hunne gewapende manschappen ten dienste moesten staan [2]). Maar het is niet vreemd, dat zij bij de eerste gelegenheid de kans zouden waarnemen om hunne onafhankelijkheid te herwinnen. Zij hebben dat dan ook in den Norentijd herhaaldelijk gedaan: telkens weder vernemen wij, dat de Noren door de Friezen direct of indirect gesteund worden [3]), dat de Friezen weigeren met de Franken tegen de roovers te velde te trekken. Ook het

---

[1]) Vgl. blz. 54.

[2]) Mon. Germ. Leges I, 149. De Graven en vasallen benevens de bezitters van paarden, de rijkeren dus, allen, terwijl de minder vermogenden met hun zessen den zevenden man moesten uitrusten.

[3]) Prud. Annales op 837.

hier nog lang niet verdwenen heidendom, dat den christelijken godsdienst der Franken haatte, te meer nu dezen het overwonnen volk tot bekeering noodzaakten, zal dikwijls met weinig tegenzin de invallen der Noren hebben gezien, die immers de oude Germaansche goden nog eerden en het Christendom evenzeer haatten als zij. En zouden de nog later dan de Friezen onderworpen Saksen zich gewilliger onder het Frankische juk gebogen hebben? Van het tegendeel zijn bewijzen.

Niet minder dan de verscheidenheid der volksstammen bood de vermeerdering van de macht der Frankische grooten zelve aanleiding tot moeilijkheden.

Met grooten worden hier in de eerste plaats de Graven bedoeld. Zij hadden bij de groote uitgestrektheid des rijks als vertegenwoordigers van den veraf wonenden Koning reeds eene op zichzelf buitengewone positie, die hun niet alleen ambtelijk aanzien maar ook ambtelijk grondbezit, ook recht op sommige inkomsten of ten minste op een aandeel daarin schonk. De Koning namelijk, Karel de Groote reeds, ofschoon tegen misbruik van macht wakend, had tot belooning van der Graven diensten hun zulk een aandeel afgestaan in de opbrengsten van hun graafschap: $^1/_3$ van de boeten, een quantum van de tollen, van de inkomsten uit de munt, van marktgelden. Soms zelfs mochten de Graven van de bewoners van hun district zekere vrijwillige bijdragen vragen, „petitiones" genaamd, de latere „beden" [1]).

Vereenigden nu, zooals onder de opvolgers van Karel den Groote dikwijls gebeurde, Graven verscheidene graafschappen in éćne hand, dan moest hunne macht zeer aanzienlijk worden. En, ook al geschiedde zulk eene vereeniging niet, de ontwikkeling van het stelsel van beneficiën [2]) maakte den Graaf een machtig man. Karel Martel en Pippijn de Korte hadden tal van goederen uit hun eigen domein als „beneficia" aan „vassi" geschonken, daartoe bij gebrek aan eigen goed overal de Kerk van rijke goederen beroofd en deze als koninklijk eigendom op dezelfde wijze behandeld. Ook de zonen van Lodewijk den Vrome schroomden niet het door hunne vaderen gegeven voorbeeld te volgen. Karel de Groote zelf en zijn zoon waren te nauw met de Kerk

[1]) Waitz, Verfassungsgesch. IV, 144 vlg.

[2]) Vgl. blz. 41.

verbonden om dit te doen en vooral de eerste dankt daaraan de sympathie van de kroniekenschrijvende geestelijkheid in hooge mate. Zoo was het aantal der beneficia in het rijk ontzaggelijk vermeerderd, voornamelijk met het doel om bij de steeds grootere moeielijkheid om den „heerban", het geheel van alle weerbare mannen des volks, telkens op te roepen, den Koning in zijne vasallen eene behoorlijke legermacht te verzekeren, waarover hij, de „senior" van allen, steeds kon beschikken [1]).

Vooral de Graven ontvingen talrijke goederen in beneficium en vereenigden ze met hunne eigen goederen, hun „praedium" of „allodium", waartegenover eerst sedert de 11de eeuw het beneficium den naam van „feodum", leen, ontvangt. Niet alleen landerijen werden als beneficium uitgegeven maar in de 9de eeuw ook ambten, „honores", in de eerste plaats de grafelijke, met het oog op de inkomsten, die de Graven van hun ambt trokken.

Oorspronkelijk gaf en ontving men het beneficium slechts voor het leven, maar ook dit verandert in den loop der 9de eeuw: de beneficia gaan dan van den vader op den zoon over. Op het einde dier eeuw was dit in het westelijke Frankenrijk een door den leenheer erkende regel geworden; in het oostelijke duurde het langer, voordat men zoover kwam, waarschijnlijk eerst in de 11de eeuw, maar ook hier is het in de 10de reeds algemeen in gebruik.

Zoo werd de Graaf meer en meer onafhankelijk van het koninklijk gezag. Bezitter immers van groote goederen in zijn graafschap, door de in leen ontvangen koninklijke goederen nog vermeerderd; zelf zijn ambt als beneficium bezittend en het met zijne andere beneficia en goederen op zijne kinderen overdragend, werd de Graaf — opperrechter, aanvoerder in den krijg, bestuurder van het distrikt — bij de steeds toenemende verzwakking van het aanzien des Konings, bij de eeuwige twisten in het rijk steeds meer de man, tot wien de bevolking van het graafschap begon op te zien als tot haren eigenlijken heer en meester. Het huis, waar hij recht sprak — vroeger geschiedde dit veelal in of bij de kerken — werd meer en meer als het paleis van een vorst.

Zeer werkte daartoe mede, dat het stelsel der beneficia door de groote landbezitters zelven op ruime schaal ook op hunne eigene

---

[1]) Zie Brunner in de Zeitschr. der Savigny-Stiftung 1887, Germ. Abth., S. 30.

bezittingen was toegepast. Ook zij werden op hunne beurt „seniores” van talrijke vasallen, die door de commendatio aan hen waren verbonden en door hunne nabijheid zoowel de voordeelen als den druk dier bescherming veel meer ondervonden dan de Graaf die van zijne in den grond der zaak analoge verhouding tot den veraf wonenden en in aanzien en macht verzwakten Koning.

Zoo konden de Graven zich tot op zekere hoogte omstreeks 900 als meesters in hun graafschap, als erfelijke bezitters van een gebied beschouwen, dat hunnen voorgangers slechts door den wil des Konings tijdelijk ter besturing was opgedragen. Als zij slechts getrouw bleven aan hunnen plicht om de bij ontvangst van het beneficium op zich genomen diensten, vooral den krijgsdienst, te vervullen, konden zij zeker zijn niet door hun opperheer lastig gevallen te worden. Integendeel, de trouw aan den bij de commendatio afgelegden eed aan den Koning werd hun als deugd aangerekend door den Koning zelven, die niet in staat was om, ingeval van dienstweigering, den Graaf af te zetten.

Uitgezonderd van de grafelijke heerschappij waren en bleven nog de eigen goederen des Konings in het graafschap, de „fisci”, die onder het beheer en bestuur van directe koninklijke ambtenaren stonden, en de meeste kerkelijke goederen, die sedert den Merovingischen tijd, het eene voor, het andere na, de „immuniteit” verkregen hadden [1].

Vooral voor onze streken kwam ten laatste nog een groote factor op den voorgrond: de plundertochten der Noormannen, waardoor eerst aan de zeekust, weldra ook diep landwaarts in, een toestand van verwarring ontstond, waarvan de Graven gebruik maakten om hunne macht uit te breiden, wederom ten koste van die des Konings.

Bij den val van het Romeinsche rijk in het Noorden van Europa was de veiligheid op de Noordzee zeer verminderd. Eerst hadden de talrijke stammen op de kusten van Germanië en het Deensche schiereiland den schrik voor hunnen naam langs de stranden van Brittannië en Gallië verbreid; sedert de 7de eeuw zijn het voornamelijk de bewoners van Scandinavië, afwisselend en zonder bepaald onderscheid Denen of Noren geheeten, die als zeeroovers op den voorgrond treden.

Hadden de Merovingers in de 6de eeuw reeds Deensche zeeroovers

---

[1]) Zie blz. 89.

aan den Rijnmond moeten bestrijden en komen in oude Noordsche sagen zeer vroeg berichten omtrent strooptochten op de Germaansche en Britsche kusten voor, krachtiger zien wij de zeeroovers optreden op het einde der 8ste eeuw, nog tijdens Karel den Groote dus [1]). De groote Koning was tegen het einde zijner regeering genoodzaakt de Gallische en Germaansche kust door havenversterkingen en door eskaders in de riviermondingen tegen hunne rooftochten te beveiligen. Te Boulogne en te Gent vooral waren krachtige vloten gebouwd. De toen levende Denenkoning Göttrik beschouwde Friesland en Saksen reeds als zijn gebied, trad aan de Eider in Holstein met een leger en eene vloot op en dreigde Karel met een aanval op Aken. Ja, hij stond op het punt om zijne bedreigingen te gaan volvoeren, toen hij (in 810) vermoord werd. Toch was zijne groote vloot reeds op de eilanden aan de Friesche kust bij de Wezer aangevallen en had ze bemachtigd, waarna de roovers landwaarts in waren getrokken. Göttrik's dood maakte aan het gevaar voorloopig een einde. Het door Karel verzamelde leger, dat reeds aan de Wezer verschenen was, keerde na den aftocht der vijanden terug en de opvolger van Göttrik sloot vrede met de Franken. Inwendige twisten verhinderden de Denen in de eerste jaren krachtig op te treden. Keizer Karel vergenoegde zich tot zijn dood met zijn invloed bij die twisten in het Noorden te doen gelden.

Lodewijk de Vrome liet zich op dezelfde wijze met de Deensche zaken in en steunde daarbij vooral op den Deenschen vorst Heriold, die in zijn geboorteland tegenover Göttrik's zonen stond. Inderdaad gelukte het hem Heriold, die zijn leenman geworden was en te Mainz, waarheen hij zich langs den Rijn met eene groote vloot had begeven [2]), met zijne gansche familie tot het Christendom was overgegaan (826), in Denemarken vasten voet te doen verkrijgen. Heriold en de zijnen stonden sedert bij Lodewijk in hooge gunst. Heriold zelf ontving van den Keizer het graafschap Riustri aan de Wezer, zijn zoon en neef werden aan het Frankische hof opgevoed. Het is evenwel duidelijk, dat de tegenstanders van Heriold hierin gereede aanleiding vonden

[1]) Bolhuis, de Noormannen in Nederland. Deze schrijver neemt evenwel veel aan, wat niet op behoorlijke gronden steunt. Bovendien neemt hij niet in aanmerking, dat de berichten in verschillende bronnen omtrent aanvallen in opeenvolgende jaren dikwijls betrekking hebben op hetzelfde feit. Vgl. Dümmler, Gesch. der Ostfr. Reichs.

[2]) Simson, Ludwig der Fromme II, 256 ff.

om op nieuw de Frankische kustlanden te bestoken. Wij lezen dan ook van eene landing op de Vlaamsche kust in 820.

Had deze inmenging in de twisten tusschen de Deensche vorsten reeds menigen aanval van Denen op Frankisch gebied ten gevolge, de noodlottige oneenigheden in het rijk der Franken zelf boden den zeeroovers eene geschikte gelegenheid om ongehinderd op de kusten aan te vallen. In 834 drongen Deensche schepen voor het eerst tot Trecht en Dorestad door.

Deze beide plaatsen, benevens Tiel en andere aan de groote rivieren, zijn telkens en telkens weder het doel der Norentochten in ons land geweest. Zij bloeiden door den Rijnhandel in wijnen en granen uit zuidelijker streken, in Friesche mantels enz. en waren daardoor voor de Denen zeer aanlokkelijk. Dorestad werd in 834 voor het eerst geplunderd, een lot, dat die plaats en het nabijgelegen Trecht herhaaldelijk is wedervaren. Jaar op jaar kwamen de Denen terug en jaar op jaar zag men overal steden en dorpen, burchten en hoeven in vlammen opgaan. Behalve de beide genoemde steden moesten in dien tijd Antwerpen en Witla of Witlam [1]) (837), weldra ook Walcheren, het ontgelden. Op het laatste eiland versloegen zij eene keizerlijke legerafdeeling. Wat hielpen den Keizer zijne telkens hernieuwde verdedigingsmaatregelen? Op de nadering zijner legerbenden namen de stoutmoedige roovers gewoonlijk de vlucht en de Deensche koningen verklaarden wel de schuldigen te zullen straffen, ja gestraft te hebben, maar dit belette niet, dat de Denen spoedig daarna weder op onze kusten en aan onze rivieren verschenen. De Denenkoning Horik eischte op Göttrik's voorbeeld in 838 zelfs Friesland voor zich. Het bleek bovendien, dat de Friezen niet altijd de noodige gehoorzaamheid jegens 's Keizers bevelen in acht namen, ja zelfs aan de Norentochten op de Engelsche kust deelnamen [2]). Het kwam zoover, dat zelfs de zonen des Keizers de Denen in het land riepen om hunnen vader of elkander te bestrijden. Zoo sloot Lotharius, de oudste der zonen en nog wel zijns vaders aangewezen opvolger als Keizer, een verbond met Heriold en haalde hem over tot een aanval op de landen van zijn eigen broeder en vijand, Karel den Kale, aan de Seine: hij schonk

---

[1]) Van onzekere ligging aan den Maasmond. Het is misschien genoemd naar de oude Widele (de Wielingen?) bij Heenvliet (Kluit Hist. Crit. I, 2, 106).

[2]) Ann. Fuld. voor dit en volgende jaren.

hem Walcheren als leen om van daar uit zijne broeders te benadeelen [1]) (841).

Van nu af begonnen de plundertochten eerst goed. Jaar op jaar verschenen vloten op onze kusten en hieven schatting van de bewoners, die door gereede betaling algeheele plundering dachten af te koopen maar daarin niet altijd slaagden. Berucht is vooral de tocht van 845, toen de Denen geheel Friesland bemachtigden, duizenden inwoners doodden en overal kerken en kloosters verwoestten. In het volgende jaar werden Ooster- en Westergoo verwoest, werd Dorestad geplunderd, ofschoon keizer Lotharius zelf te Nijmegen was. Een jaar later brandschatten de zeeroovers volgens sommigen weder in de Betuwe.

De invallen der laatste jaren deden eindelijk de Karolingische broeders het belang van samenwerking inzien. Zij verbonden zich te Meerssen tot een gemeenschappelijk optreden tegen de Denen. Koning Horik, nu bevreesd, beloofde aan de strooptochten een einde te zullen maken en de dood van Heriold, die door eenige Frankische Graven was vermoord, scheen de rust te zullen bevorderen. Maar nu trad de broeder van den laatste, Roruk, die reeds vroeger eene dergelijke positie als Heriold schijnt ingenomen te hebben, gesteund wederom door een der Karolingische broeders, Lodewijk den Duitscher, tegen Lotharius op. Het gelukte Roruk aan het hoofd van Noorsche benden Dorestad te veroveren en Lotharius zag zich genoodzaakt hem daar en aan de zeekust, in Kennemerland en elders, de grafelijke waardigheid toe te kennen, mits hij die landen tegen de invallen zijner landgenooten beschermde (850). Zoo kwam een groot deel van ons land onder Deensche heerschappij; de Frankische Graven werden onder Roruk gesteld, die, gelijk vroeger Heriold, als een Hertog — welken naam hij soms draagt — boven hen stond. De rooftochten schenen nu te zullen eindigen. In de volgende jaren wendden zich de Noren inderdaad meer naar zuidelijker streken: Gent werd in 851 geplunderd onder leiding van Heriold's zoon, Godfried.

Onder Lotharius II (855—869) bleef de toestand ongeveer dezelfde, hoewel het meer en meer bleek, dat de hier gevestigde Noren niet te vertrouwen waren. Roruk en deze Godfried, die te vergeefs getracht

---

[1]) In onze geschiedboeken is sprake van eene schenking aan hem en zijne broeders, Roruk en Hemming. Van Roruk is het niet zeker, dat hij vóór Heriold's dood hier iets heeft bezeten; van Hemming wordt het in de bronnen niet gemeld.

hadden hunne macht in Denemarken te vestigen, keerden na het mislukken hunner pogingen naar Dorestad terug en namen eene dubbelzinnige houding aan. Weldra viel Trecht (858) in de handen der Noren. De daar verblijf houdende bisschop zag zich genoodzaakt de deerlijk verwoeste stad, den ouden zetel van het Christendom onder de Friezen, in hunne handen te laten en de vlucht te nemen naar het veiliger gelegen Odiliënberg bij Roermond, dat Lotharius hem tot dit doel schonk. De gansche kust leed in datzelfde jaar een hard lot. Egmond zag de oude kerk van den heiligen Adalbert vernielen; te Noordwijk werd de priester Jeroen gemarteld en gedood; de aanrukkende Frankische legermacht werd verstrooid; vrouwen en kinderen werden bij menigte als slaven weggesleept. Roruk en Godfried waren, al wilden zij ook, niet in staat hunne landslieden te beteugelen; in 863 werd Dorestad weder verwoest en zijn bloei voor goed vernietigd, de bevolking verkocht en verspreid. De woeste benden, thans ook geducht door hunne ruiterij, die zij naar het voorbeeld der Franken hadden ingericht en die zich meer en meer ontwikkelde, drongen langs den Rijn tot bij Neuss door, waar de Koning hen eindelijk tegenhield.

Het verhaal van de Norentochten is eentonig maar vreeselijk in zijne eentonigheid: verwoesting, plundering, brand, moord, slavernij is de inhoud er van. Hoeveel verschillende Noorsche aanvoerders zich hier vertoonen — Heriold, Roruk, Rudolf, Rollo, Godfried — hun werk is overal hetzelfde: woeste verdelging van alle beschaving, van allen bloei. Wat hielp het, dat de gepijnigde inboorling zelf den Noorschen indringer eenmaal verjoeg (867)? Deze keerde in het volgend jaar, vervuld van wraakzucht, nog vreeselijker dan vroeger terug. Wat beteekende de dood van den woesten Rudolf op een plundertocht in Oostergoo in 873? De oude roover Roruk wist in den strijd tusschen Lodewijk den Duitscher en Karel den Kale zijn bezit in Friesland te handhaven, nu eens de landen van den een, met hulp van den ander, dan weder die van den ander met hulp van den eerste verwoestend. In 874 viel de geweldige Rollo in Walcheren, sloeg later de Friezen bij het Almeri en drong daarna langs de Schelde tot in Henegouwen door. Jaren lang was hij de geesel onzer kusten.

Geene tijdelijke samenwerking der Karolingers kon baten. In 880 nestelden de Noren zich te Nijmegen in het oude paleis der koningen, braveerden daar het leger van Lodewijk III van Oostfrancië en

trokken eindelijk af, na den burcht in brand gestoken te hebben. Een jaar later gelukte het den Westfrankischen koning Lodewijk bij Saucourt den Noren eene groote nederlaag toe te brengen. Juichend bezongen de Franken de schitterende zege in het beroemde Lodewijkslied.

„Een Koning ken ik, Lodewijk is zijn naam.... Hij hief de strijd-„vaan in de hoogte en reed in Frankenland tegen de Noormannen.... „Het duurde niet lang, of hij vond de Noormannen; hij loofde God, „want hij zag, wat hij begeerde. De Koning reed koen en zong een „heilig lied en allen zongen mede. „Kyri' eleison!" De zang was ge-„zongen, de strijd begon: het bloed kleurde hun de wangen, daar „de Franken speelden. Daar vocht ieder held, maar niet een zooals „Lodewijk; snel en koen, dat was hem aangeboren. Sommigen door-„sloeg hij, sommigen doorstak hij: hij schonk thans zijnen vijanden „een bitteren drank. Wee hun, dat zij immer leefden!...."

Duizenden Noren bedekten het slagveld, men sprak van 8000 dooden. Maar.... in weerwil van die schitterende zege bleven de Noren in Gent genesteld en maakten zich nog in het najaar meester van de Maasstreek, waar zij onder leiding van Godfried, den neef van Roruk, een kamp te Hasloo (Elsloo) oprichtten. Hierbij bleef het niet. De gansche streek van Maastricht tot Atrecht, van Bonn tot Luxemburg, viel in hunne handen. Keulen en Luik, Bonn en Aken werden veroverd; in de beroemde residentie der Karolingers stalden de woeste roovers hunne paarden in des grooten Karels kapel. Bij den dood van den Oostfrankischen Lodewijk drongen zij door tot Trier en Worms, ja Metz werd bedreigd, nadat de aartsbisschop tegen hen gesneuveld was.

De groote rijksdag te Worms zag eindelijk het noodzakelijke in van een algemeenen aanval op het kamp aan de Maas, waarheen de Noren telkens hun buit voerden. Onder aanvoering van keizer Karel den Dikke zelven, den beheerscher van het geheele rijk van Karel den Groote, trokken Friezen en Beieren, Franken en Saksen, Lombarden en Thüringers, Neustriërs en Alemannen, als in de dagen van den grooten Karel vereenigd, tegen het kamp te Elsloo op en omsingelden er de Noren, wier aanvoerder, Godfried, weldra een verdrag aanbood, dat — het is bijna onbegrijpelijk — door den Keizer zonder aarzeling werd aangenomen. Een groot deel der in het nauw gebrachte Noren trok onder Siegfried en anderen af tegen betaling eener groote

som in goud en zilver; Godfried zelf verkreeg de goederen van zijn oom Roruk in Friesland en bekeerde zich tot het Christendom (Juli 882). Is het wonder, dat men algemeen aan verraad dacht? Is het niet te denken, dat tegen den ellendigen Keizer een storm van verontwaardiging losbarstte? Men wist te goed uit Heriold's en Roruk's tijd, wat de Noorsche trouw beteekende. Onmiddellijk daarop verwoestten de aftrekkenden dan ook de stad Deventer (Taventeri) en drongen vervolgens langs de Schelde in Westfrancië, waar zij vreeselijk huishielden.

Godfried beheerschte nu Friesland, sedert lang eene halve woestenij geworden, waar de puinhoopen van kerken en kloosters, van steden en landhoeven de plaatsen aanwezen, waar de Noorman zijn voet had gezet. De „grimma herna", zooals de Friezen den woesten volksstam noemden, heerschte onmeedoogend over de als slaven behandelde bevolking. Nog veel later vinden wij in de Friesche landrechten duidelijke aanwijzingen omtrent den toenmaligen toestand en vreeselijk gewoon klinkt het in de Friesche rechtsboeken: „de eerste nood is: als het kind gevangen en geboeid wordt over de zee of zuidwaarts over de bergen, dan mag de moeder het erf van het kind vervreemden en haar kind lossen en het zijn leven daarmede helpen redden". Hoe dikwijls moet niet de Fries gesidderd hebben, wanneer hij op zijne kusten de met drakenkoppen versierde kromstevens zag naderen en daaruit de met ijzeren wapenrusting bedekte reusachtige Norengestalten zag stijgen, gewapend met boog en strijdakst, bezield met roof- en moordlust! Hoe dikwijls heeft de Fries niet in slavernij den trotschen nek gebogen, met zijne stamgenooten door den Noorschen meester voortgesleept naar het verre Scandinavië!

Drie jaren slechts heeft het bewind van Godfried hier geduurd. Hij had zich naar het voorbeeld zijner voorgangers verbonden met een Karolinger, den onechten zoon van keizer Lotharius II, Hugo, die zich in het bezit van Lotharingen wilde stellen. Gehuwd met Gisela, de zuster van zijn bondgenoot, trad Godfried spoedig tegen den Keizer op. Eene wilde Noorsche schaar legerde zich in Duisburg aan den Rijn en plunderde tot bij Mainz en Trier; het was duidelijk, dat Godfried zijne landslieden had gesteund. Andere benden vestigden zich te Leuven en brandschatten de Maasoevers. Nog andere vielen in de Eemslanden. In den zomer van 885 eischte de overmoedige Godfried eindelijk van den Keizer de overgave van de wijnstreken

aan den Midden-Rijn. Bij Herispich, aan de scheiding van Rijn en Waal, liet de Keizer met hem onderhandelen door een beroemden bestrijder der Noren, markgraaf Hendrik. Bij die onderhandeling werd de Noorsche overweldiger vermoord. Hugo werd eenige dagen later gevangen genomen, de oogen werden hem uitgestoken en hij als monnik in het klooster Prüm opgenomen; Godfried's weduwe werd abdis.

De dynastie van Heriold en de zijnen nam met Godfried den Noor een einde. Na deze dynastie, die bijna een halve eeuw over onze kusten heeft geheerscht, hebben geen Noorsche vorsten meer in ons land het bestuur gevoerd. De Norenvorsten hebben hier niet, als in Normandië, een blijvend rijk kunnen stichten.

Maar de invallen hielden nog niet op, al werd in dezen tijd voornamelijk Westfrancië door de Noren geteisterd. Beroemd is de slag, dien koning Arnulf van Oostfrancië in 891 in het Limburgsche aan de Geule bij Meerssen leverde en waarin hij geheel verslagen werd. De wraak voor deze nederlaag was de groote zege bij Leuven, nog in datzelfde jaar, waar hij den Noren eene gevoeligen slag toebracht, evenwel wederom zonder hen voor goed te verjagen: onmiddellijk na zijn aftocht bezetten zij hunne legerplaats weder en drongen van daar uit den volgenden zomer naar Bonn, op hun terugtocht door den Eifel en de Ardennen alles te vuur en te zwaard verdelgend. Een hongersnood deed hen het oostfrankische gebied verlaten. Het schijnt echter toch, dat de groote nederlaag bij Leuven hunne macht heeft geschokt, want sedert verdwijnen zij uit deze streken, zoo niet geheel dan toch in hoofdzaak. Hunne tochten worden zeldzamer en vooral minder fel. Wij hooren niet meer van vaste legerplaatsen, hoogstens alleen van landingen van eenige schepen, als in 927 in Artois, in 935 in Friesland. Het laatst zagen onze landen de Noorsche zeeroovers in het begin der 11de eeuw, toen zij nog eenmaal onze hoofdrivieren opgezeild zijn.

De Hongaren, de overblijfselen der oude Hunnen misschien, schenen hunne rol te zullen overnemen.

In de 10de eeuw, sedert 917, hebben deze woeste volkeren, die gansch Duitschland brandschattende doortrokken, de zuidelijke streken van Lotharingen met nieuwe verwoesting, nu van de landzijde, bedreigd. Maar de inval van 954, toen zij, door den onrustigen hertog Koenraad van Lotharingen geleid, tot bij Kamerijk doordrongen en

zelfs een deel dier stad innamen en verwoestten, is niet door anderen van beteekenis gevolgd [1]). Lotharingen is sedert niet meer de prooi van woeste roovervolken geweest en mocht zich weldra weder verheugen in eene vrij talrijke bevolking, krachtig vooruitstrevend in landbouw en handel.

Uit het begin der 10de eeuw hebben wij dan ook bewijzen, dat men zich hier weder veilig begon te gevoelen. Heeft nog Bisschop Radboud (900—917) de Noren in Trecht zien heerschen, hij kon er reeds meermalen de gewijde plaatsen bezoeken. Wel woonde hij gewoonlijk te Deventer, maar zijn in 917 opgetreden opvolger Balderik begon de kerken der bisschopsstad te herbouwen, haar tegen vijandelijke aanvallen te versterken en sloeg er wederom zijn zetel op [2]). Hij herstelde de orde en wist de bezittingen der Utrechtsche Kerk, die in den Norentijd waren verwaarloosd en in handen van derden overgegaan, wederom te herwinnen. Ook onmiddellijk aan de Noordzeekusten, in het latere Holland en Vlaanderen, zien wij in dezen tijd geregelder toestanden ontstaan. De schildering nochtans, die schrijvers der 10de en 11de eeuw van de bewoners der „lage landen aan de zee" geven, getuigt nog levendig van de verwildering, die hier na de invallen der Noren viel waar te nemen. Hier bij uitstek — zeggen zij [3]) — vindt men onzekerheid, twistziekte, neiging tot wanorde, ontembare barbaarschheid, roofzucht. Vlaanderen wordt aangemerkt als een land, waar een volk woonde, „ongeregeld van zeden, dadelijk gereed om naar de wapenen te grijpen, rad ter tong maar niet verstandig, van ongetemde woestheid en altijd geneigd tot het kwade." De Merseburger Thietmar schildert iets later de bevolking van Neder-Lotharingen even ongunstig: „met recht noemt men deze streek de lage landen", zegt hij, „want rechtvaardigheid, gehoorzaamheid, naastenliefde dalen er laag als de zon. Roovers en vervolgers der onschuld zijn er meester. Om de bisschoppelijke excommunicatie geven zij niets".

In die dagen vinden wij in West-Duitschland melding gemaakt van twee hertogdommen, *Friesland* en *Lotharingen*.

Het eerste wordt bij de groote rijksverdeeling van 839 vermeld [4]);

---

[1]) Köpke und Dümmler, Otto der Grosse, S. 232 ff.

[2]) Oork. van 934, bij Heda—Buchelius, blz. 73.

[3]) Wauters, Libertés Comm., p. 176.

[4]) Mon. Germ. Leges I, 373.

Godfried de Noor heet „dux", hertog, ja zelfs „rex", koning, van Friesland. Het wordt genoemd naast andere hertogdommen, naast Ripuarië, Saxonië, Thuringië, Austrasië. Met Godfried's val hield het gemeenschappelijk bestuur over de Friesche landen op; geen hertog van Friesland komt meer in de geschiedenis voor. Maar het bestaan van den naam, nog laat in de 9de eeuw, wijst op het feit, dat het volk der Friezen zich toen zijne afzonderlijke nationaliteit bewust was: het Friesche hertogdom was de lijnrechte voortzetting van het vroegere, in de 8ste eeuw nog onafhankelijke Friesche koninkrijk, maar het ging niet als hertogdom over in het Duitsche rijk der Saksische koningen [1].

Lotharingen daarentegen deed dit wel. Tijdens koning Zwentibold (895—900), keizer Arnulf's onechten zoon, was het hem door zijn vader afgestane gebied aan hevige twisten ten prooi. Onder de voorname grooten, die zich tegen den Lotharingschen koning verzetten, trad vooral Reginar Langhals, een vermogend graaf in de gouw Hasbanië, op den voorgrond. Aanzienlijk was hij door zijn afkomst: zijne moeder was eene dochter van keizer Lotharius I, zijn vader een aanzienlijk graaf in Toxandrië. Rijk waren zijne goederen in Hasbanië en Henegouwen. Beroemd was zijn naam in den strijd tegen de Noren, waaraan ook zijn geslacht zijne opkomst had te danken. Reginar trotseerde in zijne moerasvesting Durfos [2]) aan de Beneden-Maas den Koning en bewerkte ten slotte met andere Lotharingsche grooten diens val. Het gansche land onderwierp zich aan den echten zoon van keizer Arnulf, den in 899 opgetreden Lodewijk van Oostfrancië, bijgenaamd het Kind. Maar Reginar bleef de machtige man in Lotharingen. Wel werd door den jongen koning ook het beroemde geslacht der Conradijnen, dat aan Main en Rijn gezeteld was, met bezittingen in Lotharingen begiftigd; wel heet een der leden van dit huis, Gebehard, zelfs „hertog" aldaar, maar bij diens dood in 910 bleef Reginar er de hoofdpersoon. De oude Karolingische bezittingen Herstal, Jupille, Meerssen, de abdijen Stablo, Malmédy en Echternach erkenden hem als heer. Hij oefende in het gansche gebied als Markgraaf, „marchio", de rechten uit, die in de overige streken van het oostfrankische rijk den Hertog toekwamen. Ook toen hij zich bij

---

[1]) Waitz, Verfassungsgeschichte V, 53.

[2]) Sommigen zoeken haar te Doeveren, in Noord-Brabant; anderen te Dordrecht. Zie over dit alles: Wittich, Die Entstehung des Herz. Lothringen.

het uitsterven van het Karolingische huis in Oostfrancië (911) tegenover den nieuwen vorst uit het hem vijandige geslacht der Conradijnen, koning Koenraad I, bij den westfrankischen Karolinger Karel den Eenvoudige aansloot, bleef hij tot zijn dood, vijf jaren later, in het bezit der hertoglijke macht. Zijn zoon Giselbert volgde hem op en regeerde jaren lang in Lotharingen als een onafhankelijk vorst, machtig door zijne talrijke vasallen. Twisten met den westfrankischen koning, onrustige bewegingen in het ook toen nog „land der Belgen" geheeten gebied tusschen de Marne en den Rijn, bewerkten in 925 de hereeniging van Lotharingen met Oostfrancië, waar toen de energieke Hendrik de Vogelaar het bewind voerde [1]). Maar ook nu bleef Giselbert in het bezit der hertogelijke waardigheid. Gelijk zijn vader bekampte hij den Koning, die de macht der stamhertogen trachtte te beperken, maar sneuvelde in 939 bij een hevigen opstand tegen Otto den Groote, zijn zwager, bij Andernach aan den Rijn. Zijn zoon stierf kort daarna.

Een tijdperk van anarchie volgde voor Lotharingen. Otto de Groote trachtte door aanstelling van zijn broeder Hendrik (940), later van zijn onrustigen schoonzoon Koenraad (944) tot hertog, hier de oneenigheden te doen ophouden, maar zij verzetten zich even zoo goed als eenmaal Giselbert tegen hem en moesten verwijderd worden. Een inheemsche graaf Otto kon het aanzien der hertogelijke waardigheid slechts korten tijd handhaven. Koenraad voerde, zooals wij zagen, in 954 zelfs de Hongaren in het ongelukkige hertogdom [2]).

Eerst Bruno, de edele Aartsbisschop van Keulen, de begaafde broeder van Otto den Groote, herstelde er de rust; zijn koninklijke broeder maakte hem in 953 tot Hertog van dit gebied. Hij verdeelde het zes jaren later in Opper-Lotharingen, het Moezelland, waar Graaf Frederik van Bar en Metz den hertogelijken titel ontving, en Neder-Lotharingen, het noordelijk deel, waar Graaf Godfried uit het huis der Graven van Verdun dezen verkreeg. Bruno zelf behield tot zijn dood den titel van opperhertog, „archidux", van Lotharingen — een titel, waaraan de Keulsche aartsbisschoppen later hertogelijke rechten in oostelijk Lotharingen trachtten te ontleenen.

Het hertogdom Neder-Lotharingen liep dus van de Schelde tot den

---

[1]) Zie de kronieken van Richer de St. Rémy en van Flodoard ad ann. Waitz, Heinrich I, S. 25 ff., 46 ff., 120 ff.

[2]) Vgl. hierover: Köpke und Dümmler, Otto der Grosse, passim.

Rijn, van den Maasmond tot Sédan en Andernach, de oude grens van Neder-Germanië. Over Maas en Rijn werden de niet-Friesche gouwen in onze streken er bij gerekend; de Friesche stonden er in los verband mede, als een soort van aanhangsel.

Men kan dus met het volste recht zeggen, dat de geschiedenis van onze streken, behalve van het tot Westfrancië behoorende Vlaanderen, sedert het midden der 10de eeuw eigenlijk de geschiedenis van het hertogdom Neder-Lotharingen is. Dat hertogdom is de eenheid, waaruit zich de veelheid heeft ontwikkeld der tallooze kleine staten, die hier later voorkomen. Deze verkeeren ten opzichte van dit hertogdom in dezelfde verhouding als de latere talrijke staatjes tusschen Rijn en Elbe tot het oude hertogdom Saksen, als de miniatuurrijkjes tusschen de Vogeezen en de Lech tot het oude hertogdom Zwaben. In Lotharingen is de oplossing van het hertogdom sneller gegaan, ten deele door de ontoegankelijkheid van een groot deel der moeraslanden aan de mondingen der rivieren, ten deele door de listige politiek der naburige Fransche koningen, die nooit de hoop op het bezit van Lotharingen hebben laten varen.

BOEK III.

HET TIJDPERK DER KLEINE FEODALE STATEN.

HOOFDSTUK I.

HET ONTSTAAN DER KLEINE LEENSTATEN.

De geschiedenis van het hertogdom Neder-Lotharingen is eene lijdensgeschiedenis. Zij bevat het verhaal van de onophoudelijke veeten, door de Hertogen tegen den Koning van het Duitsche Rijk en tegen de Graven van hun hertogdom uitgevochten; van de grensoorlogen tusschen het wordende Duitschland en het wordende Frankrijk; van de twisten tusschen de Graven onderling bij de vestiging der onderscheidene dynastieën, die later in de oude Lotharingsche landen optreden. Zij is eene geschiedenis van oorlog en verwoesting, van moord en bedrog, van verdragen en listen — een onverkwikkelijk schouwspel, waarin het ruwe geweld tegenover het ruwe geweld staat, waarin macht recht is, waarin de slechtste hartstochten van het menschelijk gemoed worden ontketend. Begrijpelijk is het, dat men dezen tijd met dien der Noreninvallen, dus de eeuwen tusschen Karel den Groote en Frederik II, als het duisterste tijdperk der zoogenaamde Middeleeuwen heeft kunnen beschouwen. Het zijn de eeuwen, waarin meer dan ooit in onze historie de vorsten volgens het oude dichterwoord „delirant", wat ten gevolge heeft, dat de volkeren „plectuntur": het razen der koningen is het ongeluk der onderdanen.

Van iets anders dan oorlog spreken de kronieken en oorkonden uit dien tijd bijna niet. Met moeite bouwt de geschiedkundige uit de op het eerste gezicht onsamenhangende gegevens de wordingsgeschiedenis der staten van lateren tijd op. Met inspanning graaft hij uit de diepte de sporen op van datgene, wat het volk zelf in die dagen ondervond. Het gelukt hem nu en dan de persoonlijkheid van dezen of genen overweldiger, een enkele maal die eener edele figuur min of meer samen te stellen uit de losse tot ons gekomen berichten; in den regel moet hij zich tevreden stellen met slechts een enkele zijde der be-

handelde persoonlijkheid voor het licht te brengen, meestal de militaire of politieke zijde van haar bestaan. Het inwendig leven der personen blijft ons grootendeels een gesloten boek. Zelfs de meest bekende mannen uit het tijdvak, koningen en keizers, die de algemeene aandacht trokken, die van verschillende kanten werden beschouwd, door schrijvers van verschillende partijen werden geteekend — zelfs zij komen niet dan in algemeene trekken voor onze oogen. In het algemeen zijn de personen uit dezen tijd voor ons als Chineesche schimmen, wier gewone kleeding die van den krijger is, wier bezigheid hoofdzakelijk in vechten en doodslaan bestaat. In onafzienbare rijen trekken zij ons gezichtsveld voorbij, eentonig in hun optreden, eentonig in hun heengaan.

Troosteloos schouwspel, dat alleen te volgen is, wanneer men tracht het oog te vestigen op de langzame ontwikkeling van de staatjes en staten der toekomst.

De Hertogen van Lotharingen waren vóór Otto I vrij onafhankelijk, in hun land bijna even machtig en even gezien als de Koning zelf. De krachtige Otto echter maakte hen, gelijk hij met andere stamhertogen in zijn rijk deed, weder tot ambtenaren des Konings, tot zijne vertegenwoordigers in het hertogdom, dat als het ware eene provincie van het rijk werd en niet meer een soort van verbonden staat, wat alle hertogdommen omstreeks 900 dreigden te worden. Hertog Godfried I is vasal des Konings. Hij behoort onder 's Konings eerste raadgevers. Hij neemt bij de kroning te Aken als hooggeplaatst dienaar des Konings, als grootwaardigheidsbekleeder des rijks, deel aan de plechtigheden. Hij is de opperrechter in zijn hertogdom, leidt daar de vergaderingen der grooten, zorgt voor de veiligheid van wegen en rivieren, voert het leger aan, treedt namens den Koning als beschermer van bisdommen en kloosters op. De Hertog van Lotharingen stond, evenals de andere Hertogen des rijks in hun gebied, aan het hoofd van alle Graven in zijn hertogdom, maar schijnt feitelijk weinig macht over hen gehad te hebben. Het hertogelijk aanzien toch was voornamelijk gegrond op de persoonlijke macht van den Hertog, op zijn eigene graafschappen in zijn hertogdom.

Onder de Graven in Neder-Lotharingen namen vooral die van Henegouwen eene aanzienlijke plaats in. Zij behoorden tot het roemrijk geslacht van Reginar Langhals en Giselbert. Onder hen had Reginar

II na den dood van zijn broeder Giselbert in Lotharingen een groote rol gespeeld; hij had zelfs het hertogelijk gezag begeerd maar voor de macht van Aartsbisschop Bruno moeten wijken; ja, zijn geslacht had naar Westfrancië moeten vluchten. Zijne zonen, Reginar III en Lambert, wisten zich later met hulp van den westfrankischen Karolinger, koning Lotharius, in hun vaderlijk erfdeel te herstellen. Koning Lotharius van Westfrancië hoopte op die wijze den invloed van zijn geslacht in Lotharingen te vestigen en dit hertogdom op den duur wederom in handen te krijgen, om welke reden ook vroegere twisten aldaar door de Westfranken waren aangestookt [1]). Hij slaagde aanvankelijk. Zijn broeder Karel verkreeg van keizer Otto II inderdaad de hertogelijke waardigheid in Neder-Lotharingen, die aan Godfried II van Verdun werd ontnomen; Reginar III van Henegouwen werd de schoonzoon van Hugo Capet, den machtigsten vasal van Lotharius, en veroverde met diens hulp in 984 eindelijk de voornaamste steden van zijn erfland; Lambert verkreeg als graaf van Leuven de rijke goederen zijner vaderen in de gouw Hasbanië en stichtte er eene eigene dynastie.

Zij allen, door familiebanden met de thans in Westfrancië op den voorgrond tredende familiën verbonden: Karel met zijn Karolingische verwanten, Reginar en Lambert met het huis van Hugo Capet, mengden zich dientengevolge in den troonstrijd, die in 987 in Westfrancië uitbrak en het huis Capet daar op den troon der Karolingers bracht. In dien strijd werd de Lotharingsche Karolinger, hertog Karel, die zijne residentie in het kasteel te Brussel had, gevangen genomen door zijn tegenstander, den nieuwen koning van Westfrancië, Hugo Capet. Hij stierf in 1001 te Maastricht, waar men zijn grafsteen heeft gevonden [2]). Zijn weinig beteekenende zoon Otto, de laatste westfrankische Karolinger, de laatste loot van het roemrijke geslacht, dat eenmaal half Europa had beheerscht en nu diep was gezonken, afhankelijk van zijne vroegere vasallen, heeft nog tot 1005 de hertogelijke waardigheid in Neder-Lotharingen bezeten. Ook hij overleed spoedig, bijna onbekend, op eene terugreis uit Italië, waarheen hij keizer Otto III was gevolgd.

Lotharingen was zoo gedurende de gansche tiende eeuw het tooneel

---

[1]) Giesebrecht, Gesch. der D. Kaiserzeit. I, passim.

[2]) Acta SS. Belg. sel. I, 216.

van hevigen strijd. Oost- en westfrankische legers betwistten elkander het bezit des lands: gelijk Lotharius in 978 met een leger keizer Otto II te Aken overviel, brandschatte ter weerwraak de Keizer in hetzelfde jaar geheel het westfrankische gebied tot voor de poorten van de hoofdstad Parijs. De strijd werd evenwel ten slotte ten voordeele van Oostfrancië beslist. Lotharingen bleef Duitsch gebied, al behielden de Fransche koningen door hunne familieverbintenis met de Henegouwers invloed in het hertogdom.

Te midden van dien strijd zien wij verscheidene grafelijke huizen op den voorgrond treden. Wij vernemen van Graven van Valenciennes en Cambray, die streden met de Henegouwers; van de reeds genoemde machtige Graven van Leuven, die aanspraak maakten op de hertogelijke waardigheid; van die van Namen, sedert het begin der 10de eeuw optredend aan de Sambre en evenzoo met de Karolingers verwant; van die van Looz of Loon, omstreeks 1000 uit het Namensche huis gesproten. Boven allen uit stak het huis der Graven van de Ardennen of van Verdun, dat na den dood van den Karolinger Otto weder in het bezit van den vroeger verloren hertogstitel trad. Het stamde af van Wiggerik, paltsgraaf en Graaf van Trier onder Karel den Eenvoudige, met wiens geslacht hij verwant was, en had zijne voornaamste bezittingen om Bouillon en Verdun. Verwant met hen waren ook de Graven van Limburg, in 1061 het eerst zoo genoemd, wier gebied in de gouw Hasbanië over de Maas lag. Zuidelijk van deze vinden wij omstreeks 1000 de Graven van Luxemburg of Lützelburg, die weldra ook het oostelijke deel der Ardennen in bezit hadden en zich konden verheffen door de omstandigheid, dat Kunigonde, dochter van graaf Siegfried van Luxemburg, de vrouw werd van keizer Hendrik II. Bovendien vormden zich hier ook geestelijke heerschappijen. De Bisschop van Luik en die van Kamerijk verkregen in de 10de eeuw grafelijke rechten in hunne omgeving en werden zoo ook bezitters van een uitgestrekt wereldlijk gebied. Onder de eerste Luiksche landsheeren is vooral Rather, de leermeester van Bruno van Keulen, als hervormer der geestelijkheid in zijn bisdom beroemd (960).

Machtig was vooral de Graaf van Vlaanderen in het westfrankische gebied over de Schelde. De eerste, die hier als Graaf voorkomt, is de dappere Boudewijn met den ijzeren arm. Romantisch is de geschiedenis van zijne opkomst. Zoon van een hoofdambtenaar, een

„missus" van Karel den Kale in het uiterste gedeelte van Noord-Gallië, diende hij dezen koning van Westfrancië met zijn zwaard, vooral in den strijd tegen de Noren. Verliefd op 's Konings dochter, Judith, de achterkleindochter nog wel van Karel den Groote, schaakte Boudewijn haar, jonge weduwe reeds van twee Engelsche koningen, uit de villa Senlis en vluchtte met zijne geroofde gemalin naar Lotharingen. De verontwaardigde vader weigerde het afgedwongen huwelijk goed te keuren, ook toen de Paus en de broeder der geschaakte voor den dapperen Boudewijn spraken en Boudewijn dreigde zich met de Noren te verbinden. In 863 eindelijk schonk de Koning den schaker zijner dochter de gewenschte vergiffenis en verhief hem tot oppergraaf in de streek tusschen de Schelde en den Oceaan, gesteld boven de kleinere graven in die streek [1]). Als „marchio Flandriae", markgraaf van Vlaanderen, vestigde Boudewijn zich op het slot van Brugge, van waar uit hij voortaan krachtig de kust tegen de Noren verdedigde in verbond met Reginar van Henegouwen en den Bisschop van Luik. Boudewijn's nakomelingen, die dus hun oorsprong in de vrouwelijke linie uit het Karolingische huis konden afleiden, bleven in het bezit van Vlaanderen, dat eene groote onafhankelijkheid van de westfrankische, later Fransche, kroon genoot en dikwijls „marchia", „monarchia" of „ducatus" wordt betiteld; de gewone naam van den vlaamschen heerscher, vroeger Markgraaf, werd in de 10de eeuw echter Graaf.

De vlaamsche Graven bleven zeer aanzienlijke heeren. De opvolger van den eersten Boudewijn, evenzoo geheeten, huwde eene dochter van Alfred den Groote, koning van Engeland; zijn zoon, de rijke en machtige Arnulf, was de zwager van keizer Otto den Groote en steunde dezen krachtig in Lotharingen en tegen den Capetingischen vorst Hugo van Francië. Zij behoorden tot de voornaamste vorsten van Westfrancië en trotseerden meermalen de koninklijke heerschappij.

De vlaamsche Graven waren echter niet alleen gevaarlijk voor de rust der Fransche koningen maar ook voor die der koningen van het Duitsche rijk. Op de grenzen van dit rijk gelegen, was hunne compacte macht, hun uitgestrekt aaneengesloten grondgebied tusschen de Schelde en de zee, reeds op zichzelf eene bedreiging voor de streken van westelijk Lotharingen. Wij lezen dan ook reeds van een aanval

---

[1]) Poullet, Histoire politique nationale I, p. 157. Over Vlaanderen zie men: Kervyn de Lettenhove, Histoire de Flandre, welk werk evenwel niet altijd vertrouwbaar is.

van keizer Otto den Groote op Vlaanderen, waarbij Gent aan het Duitsche rijk zou gehecht zijn en daar een burggraaf namens den Duitschen koning zou zijn aangesteld. Dat er in dien tijd zulk een van de Duitsche kroon afhankelijk burggraafschap bestond is een feit.

De vlaamsche Graven mengden zich in de Lotharingsche twisten zoo goed als in die van Frankrijk. Arnulf II (1000) steunde, gelijk zijn vader, zijne Karolingische verwanten in Lotharingen tegen den overweldiger der Fransche kroon, Hugo Capet, en diens opvolger. Zijn zoon Boudewijn IV voerde in het begin der 11de eeuw een hevigen oorlog tegen koning Hendrik II, den laatsten Duitschen koning uit het Saksische huis, deed talrijke strooptochten in Lotharingen en vermeesterde Gent, Valenciennes en eenige plaatsen in Brabant. Een groote krijgstocht des Konings tegen Vlaanderen, in 1007 door een tweeden gevolgd, had weinig succès. De Duitsche koning zag zich eindelijk genoodzaakt aan Boudewijn IV Valenciennes, het burggraafschap van Gent, het land van Waes, de Vier Ambachten en Zeeland in leen te geven. Sedert steunde Boudewijn den Koning tegen de Lotharingsche grooten. Zijne Duitsche leenen zijn in de geschiedenis van Vlaanderen voortaan bekend als Rijks-Vlaanderen, waartegenover het van de Fransche kroon afhankelijke den naam van Kroon-Vlaanderen draagt [1]).

Hij en zijne opvolgers speelden eene groote rol in de voortdurende twisten in Lotharingen in de 11de eeuw, vooral ten gevolge van de huwelijksverbintenis met het grafelijk huis van Henegouwen.

Een dergelijke positie als de Graven van Vlaanderen bewesten de Schelde namen in Friesland aan den mond van den Rijn in de 9de en 10de eeuw de Graven van Kennemerland in. Zij waren, evenals de vlaamsche Graven, met de kustverdediging tegen de Noren belast [2]). Omstreeks 885 [3]) bezat zekere graaf Gerolf in die streek een graafschap onder opperheerschappij van den Norenhertog Godfried. Van dezen Gerolf is graaf Dirk [4]), de stichter van het klooster Egmond, hoogstwaarschijnlijk een zoon geweest. Gerolf en Dirk verkregen van keizer

---

1) Hirsch, Jahrb. des D. Reichs unter Heinrich II, 395 ff. en 507 ff.

2) Zie Bella Campestria (Meded. Hist. Gen. 1888), blz. 501; Thietmar v. Merseb. (Mon. Germ. Script. III) VIII, c. 15.

3) Zie Bolhuis van Zeeburgh, Over de gesch. der eerste graven uit het Hollandsche huis.

4) Dit is de Dirk, die gewoonlijk als Dirk I wordt aangemerkt.

Arnulf en later van koning Karel den Eenvoudige van Westfrancië, die toen als beheerscher van Lotharingen over de streken aan den Rijnmond regeerde, goederen in hun graafschap, waarvan Haarlem het hoofdpunt was. Hunne opvolgers genoten van de Ottonen dergelijke gunsten. Merkwaardig is daaronder vooral de gift van Otto II aan Dirk II, in 985, waardoor deze in Maasland en West-Friesland groote bezittingen verkreeg. De landen tusschen Maas en Flie aan de kust waren toen reeds in hun macht. Bovendien bezaten Dirk en zijne opvolgers goederen in Vlaanderen, leenen van den vlaamschen Graaf of van den Keizer, vooral in de omgeving van Gent, waar zij de bovengenoemde burggrafelijke waardigheid schijnen te bezitten. Ook zij waren aanzienlijke heeren, maar in het Duitsche rijk. Zij speelden eene rol in de Lotharingsche twisten van de 10de eeuw; Arnulf, kleinzoon van Dirk, huwde met Liudgardis, de schoonzuster van keizer Hendrik II, waardoor het grafelijk huis met dat der Saksische koningen van Duitschland verbonden werd. De vrouw van den zoogenaamden Dirk I was misschien uit het Karolingische huis van Vermandois: hij zelf wordt in lateren tijd een afstammeling van Karel den Groote genoemd. De zoon van graaf Arnulf, Egbert, was Aartsbisschop van Trier en korten tijd kanselier van keizer Otto II, een der geleerdste en invloedrijkste mannen van het Duitsche rijk op het einde der 10de eeuw.

Bekender dan de eerste Graven uit dit geslacht in de 9de en 10de eeuw is de zoon en opvolger van graaf Arnulf, Dirk III. Zijn vader was in 993 tegen de Friezen, de woeste bewoners van de eilanden, die Kennemerland ten noordoosten omgaven, gesneuveld en zijne moeder Liudgardis had gedurende hare voogdijschap over den minderjarigen zoon met groote moeilijkheden te kampen. De bezittingen om Gent gingen waarschijnlijk in den strijd van Vlaanderen tegen den Keizer [1]) verloren; de Bisschop van Utrecht maakte zich meester van een deel der landen aan den Rijn; de opgestane Friezen in het Noorden moesten door keizer Hendrik II zelf tot rede gebracht worden [2]). Alleen Kennemerland en Maasland schijnen voor den jongen Graaf behouden te zijn.

Deze evenwel was geen man om zich zijn erfgoed zonder strijd te

---

[1]) Zie boven.

[2]) Thietmar, Chronicon (Mon. Germ. Script. III, 850).

laten ontrukken. Tegen den machtigen Utrechtschen Bisschop Adelbold, die in 1010 was opgetreden, streed hij met geluk; hij slaagde er zelfs in om zich meester te maken van een graafschap aan den Rijn omtrent Bodegraven, dat aan de Utrechtsche Kerk behoorde [1]). Eindelijk vestigde hij zich in de moerassige streek aan de Maas, die toen het bosch de Merwede, „silva Meriwido", genoemd werd, begon daar land te ontginnen, een kasteel te bouwen en een tol te heffen [2]). Door dezen tol werd de handel op den Rijn, vooral die van het toenmaals rijke Tiel op Engeland, zeer benadeeld en de kooplieden wendden zich tot den Keizer, Dirk's oom, om bescherming tegen den willekeur van den jongen Frieschen graaf. Ook de Bisschop van Utrecht, die recht meende te hebben op deze streek, en de Aartsbisschop van Keulen kwamen met hunne klachten. Op een rijksdag te Nijmegen met Paschen 1018 werden de klagers door den Keizer in het gelijk gesteld tot ergernis van graaf Dirk, die zich naar zijn land terugtrok om het tegen elken aanval te verdedigen. De aanval liet zich niet wachten.

Hertog Godfried van Lotharingen zelf, Bisschop Adelbold en andere heeren, verschenen weldra met eene talrijke legerbende aan de Maas en landden in Dirk's gebied in de streek Flaridingun (Vlaardingen) maar de aanvallers werden spoedig in hunnen opmarsch bemoeilijkt door de slooten in het moerassige land; plotseling door eene paniek aangegrepen, namen zij in groote verwarring de vlucht naar hunne schepen, vervolgd door de Friezen. Tal van ridders en graven sneuvelden, wel 3000 naar men zegt, de Hertog zelf werd gewond en gevangen, de Bisschop ontsnapte ternauwernood. De nabijgelegen gewesten leden zooveel verliezen, dat, zegt de kroniekschrijver, bijna geen huisgezin geen doode te betreuren had. Latere schrijvers schreven de ontstane paniek toe aan eene stem uit den hemel, die geroepen zou hebben: „vliedt! vliedt!" [3]) De 29ste Juli 1018 bracht den jongen Graaf zoodoende eene volledige overwinning [4]). Hij bleef in het bezit van de bemachtigde streek: door bemiddeling van den spoedig losgelaten Hertog werd de Keizer bewogen zijnen neef te bevestigen in het

---

1) Zie Kluit, Hist. Crit. I, 2, 33 vlg.; Bella Camp., p. 502.

2) Thietmar VIII, 13 vlg. en Alpertus, de Divers. Temporum (Mon. Germ. IV), II, 202.

3) Beka, p. 38.

4) Vgl. Hirsch, Jahrbücher des D. Reichs unter Heinr. II, III, 98; Bella Camp., p. 502.

bezit van het moeras, dat eene halve eeuw later Holland genoemd wordt en waarnaar het Friesche graafschap van Dirk's opvolgers — vroeger eenvoudig op dezelfde wijze als het Vlaamsche rijk „marchia Fresiae", gelijk zij zelf „comites" of „marchiones in Fresia", geheeten — sedert den naam van Holland heeft gedragen. In het midden der 11de eeuw omvatte dit graafschap reeds de landen aan de zeekust van de monden der Maas tot het Flie; landwaarts in besloeg het ongeveer het tegenwoordige Zuid-Holland en Noord-Holland. Ook op Schouwen hadden deze Graven bezittingen (Zonnemaire sedert 985) maar de Hertogen van Lotharingen beschouwden de eilanden beoosten de Schelde als hun eigendom.

In het algemeen mag men zeggen, dat het graafschap Holland, uit de „marchia Fresiae" ontstaan, ongeveer dezelfde ontwikkelingsgeschiedenis heeft gehad als het graafschap Vlaanderen. Al hoort men hier niet van kleinere Graven, die onder leiding van den „marchio" tegen de Noren moesten strijden, deze naam zelf benevens het feit, dat het gebied verscheidene graafschappen (Masalant, Rinlant, Kinheim, Texla) omvatte, getuigt er voor. Bovendien zegt de tijdgenoot Thietmar uitdrukkelijk, dat de Keizer graaf Dirk niet wilde verbitteren, aangezien deze de eenige krachtige verdediger van die streek tegen de Noren kon geacht worden [1]).

Als machtige Graven in de meer binnenwaarts gelegen landen, worden genoemd: graaf Waltger van Teisterbant, broeder misschien van den eersten straks genoemden Dirk, wiens bezittingen aan Vecht, Lek, Waal en IJsel lagen maar wiens geslacht reeds met zijn zoon Radbod uitstierf; graaf Wichman van Hamalant, die op het einde der eeuw een der rijkste heeren aan den Rijn geacht werd, de stichter van het klooster Elten (966), wiens graafschappen aan de zuid- en oostkust van Almeri lagen, van Naarden tot de Lauwers en de Eems [2]), landwaarts in, tot bij de tegenwoordige oostelijke grenzen van Gelderland, Overijsel en Drente; zijn schoonzoon en erfgenaam Balderik, een der rumoerigste vorsten van dien tijd; graaf Hunerik of Unroch, die omstreeks 1000 Teisterbant en andere graafschappen aan den Be-

---

[1]) Thietmar VIII, c. 15.

[2]) Vgl. over hem en gelijknamige graven: Köpke und Dümmler, Otto der Grosse, Excurs III.

neden-Rijn bezat en met Dirk III van Kennemerland oorloogde; graaf Ansfried, de stichter van het klooster Thorn, die bij keizer Otto I, wien hij bij zijn tocht naar Rome in 982 als zwaarddrager diende, en bij aartsbisschop Bruno in hooge gunst heeft gestaan; die tal van graafschappen in de Maas- en Rijnstreek onder zijn gebied vereenigde, van Tiel tot Huy, ja in het Noorden tot bij Medemblik, en zijn leven als bisschop van Utrecht eindigde.

Geen van deze Graven echter heeft eene duurzame dynastie gesticht. De meest bekende van allen is wel Balderik, gehuwd met de woeste Adela, graaf Wichman's dochter. De geschiedenis van dit paar levert evenzeer als die van Dirk III een getuigenis van de wanorde, die omstreeks 1000 in deze streken moet geheerscht hebben [1]).

Graaf Wichman, de bovengenoemde stichter van het nonnenklooster Elten, had twee dochters: Luitgardis en Adela. De eerste was eene vrouw van sterke godsdienstige neigingen, zachtmoedig en verstandig; zij werd de eerste abdis in het klooster en was zeer gezien in het rijk. Hare zuster Adela daarentegen was eene vrouw van de wereld, zeer ervaren in de toen bij uitstek door de vrouwen beoefende kunst van weven en stikken, maar tevens hartstochtelijk, wreed en heerschzuchtig in hooge mate. Gehuwd met den aanzienlijken Imed, eischte de weinig kerkelijk gezinde Adela na den dood haars vaders de goederen op, die deze en hare zuster aan Elten hadden geschonken, maar de abdis weigerde en een hevige twist tusschen de ongelijke zusters was het gevolg. De oneenigheid liep zoo hoog, dat de plotselinge dood van Luitgardis niet zonder reden werd toegeschreven aan vergif, haar op last harer zuster toegediend. Onmiddellijk na dit sterfgeval ontnam Adela de erfenis aan het klooster maar moest op bevel van keizer Otto III hare prooi loslaten (996). Te midden van dien twist stierf Imed, waarop Adela huwde met een vroegeren dienaar van Luitgardis, zekeren edelman Balderik, neef van den machtigen graaf Godfried in de gouw Attuaria (om Kleef). Balderik stond bekend als een vermetel krijgsman. De echtgenooten lieten weldra van zich hooren.

Balderik bemachtigde Elten wederom maar moest het op keizerlijk

---

[1]) Alpertus, De Diversitate temporum (Mon. Germ. script. IV) p. 700 vlg. en Thietmar, Chronicon (Ibid. III, 851), verder de Vita Meinwerci (Ibid XI). Vgl. Giesebrecht, Gesch. der D. Kaiserzeit, II, 149 ff.

bevel, door dezen in Mei 997 te Nijmegen uitgesproken [1]), spoedig ontruimen. Eene nieuwe poging onmiddellijk na 's Keizers dood mislukte evenzeer. Ook diens opvolger Hendrik II beschermde het klooster. Intusschen was Balderik's oom, graaf Godfried, gestorven, nalatende een halfwijzen zoon en eene dochter, die met den jongen Saksischen graaf Wichman gehuwd was. Tusschen Balderik en dezen Wichman ontstond nu eene hevige veete over de voogdij van den idioten zoon van Godfried. De hoofdvesting van Wichman, Munna (Monterberg bij Calcar), werd door Balderik belegerd en de linker Rijnoever vreeselijk verwoest. Eindelijk herstelde de Keizer den landvrede en Wichman ging op eene bedevaart naar Rome.

In dezen tijd hadden de laatste invallen der Noren in deze streken plaats. Zij voeren in 1006 de Maas en de Waal op, plunderden Tiel maar werden door Balderik en Unroch geslagen en tot den terugtocht gedwongen. In het volgende jaar kwamen zij over de Lek tot bij Utrecht, dat door de inwoners zelve verbrand werd. Ook nu onderscheidde Balderik zich en weerde de roovers af.

Door deze daden werd Balderik's roem zeer vergroot. Hij was er niet mede tevreden. Van Wichman's afwezigheid maakte hij handig gebruik. Hij en zijne vrouw wisten zich door middel van hare zonen uit haar eerste huwelijk met Imed — den beroemden bisschop Meinwerk van Paderborn en graaf Dietrich — bij den Keizer in hooge gunst te brengen, zoodat Balderik weldra het graafschap van zijn oom Godfried in Attuaria van den Keizer in leen ontving. Hij maakte zich daar meester van het versterkte Gennep. De teruggekeerde Wichman heropende onmiddellijk de veete tegen zijn vijand en wederom werd de gansche Rijn- en Maasstreek het tooneel van strijd en verwoesting. Eene poging tot verzoening, door bisschop Adelberd van Utrecht gewaagd, mislukte. Hierna trad de krachtige hertog Godfried van Neder-Lotharingen tegen hem op. Dit gaf Balderik aanleiding een aantal voorname ontevreden Lotharingsche graven voor zich te winnen maar daardoor juist kwam hij met den Keizer in onmin. Balderik's positie werd thans netelig. Bisschop Adelbold, ja zelfs zijne stiefzonen verklaarden zich nu tegen hem. De jongste hunner moest dit vreeselijk boeten: Dietrich werd 1014 in zijne eigene vesting, den burcht Uplade op den Houberg bij Elten aan den Rijn, op bevel

[1]) Sloet, Oork , blz. 113.

zijner eigene moeder vermoord. De andere zoon, Meinwerk, was toen met den Keizer in Italië maar begon weldra een proces tegen de zuster- en kindermoordenares, die met haren man bezit genomen had van den sterken burcht haar zoons en van daar uit hertog Godfried, bisschop Adelbold en den jongen Wichman braveerde. Zij werd in 1016 door den Keizer te Dortmund veroordeeld: zij en haar echtgenoot moesten voor het laatste snoode misdrijf en hunne andere misdaden boeten met het verlies van een groot deel hunner bezittingen.

Maar hunne rol was nog niet ten einde. Balderik verbond zich weldra met den grooten vijand des Keizers in het Westen, aartsbisschop Heribert van Keulen, en begon weder nieuwe woelingen. Thans was het vooral gemunt op de bezittingen van Meinwerk op de Veluwe en in Teisterbant. Het gelukte dezen echter zijne ontaarde moeder gevangen te nemen. Spoedig weder losgelaten, liet zij Wichman, den ouden vijand van haar en haren man, na een maaltijd te Uplade vermoorden. Deze nieuwe moord bracht een groot aantal edelen en vorsten uit den omtrek in beweging. De bisschop van Munster, die van Utrecht, die van Paderborn, de hertogen van Saksen en Neder-Lotharingen, tal van kleinere heeren, allen bloedverwanten en vrienden van den vermoorde, sloten zich bij elkander aan en belegerden het roofnest Uplade. Balderik vluchtte uit den burcht maar Adela bleef de verdediging leiden met groote bekwaamheid en ontembaren moed. Zij bood weerstand aan de overmacht, zij liet zelfs hare vrouwen wapenen om den vijand te misleiden met betrekking tot het getal harer manschappen. Daar naderde ook de Keizer zelf met zijn leger. Toen eerst moest zij de vesting overgeven; Uplade werd met den grond gelijk gemaakt. Een alleenstaand huis bewaart nog in den ouden naam de herinnering aan den woesten strijd [1]).

Adela en Balderik vonden eene schuilplaats te Keulen. Nog eenmaal maakte Balderik gebruik van de twisten tusschen hertog Godfried en diens tegenstanders. In den burcht Heimbach aan de Roer nestelde hij zich met eene bende vermetele roovers van zijn slag en maakte den omtrek onveilig. Geslagen en uit zijn roofnest verjaagd, zwierf hij nog eenigen tijd rond, totdat de Keizer in 1018 te Nijmegen kwam om den landvrede eindelijk te herstellen. Het was dezelfde gelegenheid, waarbij ook de zaak van Dirk III zou behandeld worden.

---

[1]) Sloet, Oork., blz. 127.

De bemoeiingen des Keizers in de zaak van hertog Godfried tegen diens vijanden gelukten. Zij leverden hunne hoofdvesting, Munna, over. Ook deze werd vernield. Balderik wierp zich te Nijmegen aan de voeten des Keizers maar ontsnapte daar nauwelijks aan de woede zijner doodvijanden, de hertogen Bernhard van Saksen en Godfried. Hij vluchtte uit Nijmegen en leefde nog eenige jaren lang met zijne vrouw een zwervend leven aan den Rijn, beschermd door den aartsbisschop van Keulen en diens oude vrienden. Hij stierf in 1021 op den burcht Heimbach en werd begraven te Zyflich (tusschen Kleef en Nijmegen) in het vroeger daar door hem gestichte klooster. Adela is kort te voren te Keulen gestorven en voor de kerk van St. Pieter aldaar begraven maar, zegt het verhaal, hare asch mocht er geen rust vinden; zij werd in den Rijn geworpen, die dadelijk opbruiste en begon te koken, alsof zijn reine golven door hare aanraking waren ontwijd. De herinnering aan de beide misdadige echtgenooten bleef langen tijd in deze streken levendig.

Na den dood van Balderik treden in de streken aan Rijn, Maas, Waal en IJsel twee nieuwe geslachten op, die der Graven van Wassenberg en van Kleef [1]). Gerhard en Rutger, twee broeders, uit zuidelijk Vlaanderen bij Antoing afkomstig, werden door keizer Hendrik II of Koenraad II met goederen in die streken begiftigd en stichtten er de dynastieën der Graven van Gelre en Kleef, die wij er later ontmoeten. Die van Wassenberg verkregen namelijk weldra de voogdij over het stadje Gelre [2]).

In het Noorden, aan de zeekust, vinden wij in de landen, die waarschijnlijk eenmaal aan graaf Wichman hadden toebehoord, tegen het begin der 11de eeuw het machtige geslacht der om Brunswijk thuis behoorende Brunonen in het bezit van Oostergoo, Westergoo, Staveren en Isselgoo, een gebied, dat evenals het Hollandsche „marchia Fresiae" genoemd wordt [3]). De gouwen tusschen Lauwers en Eems benevens Drente en Twente werden hoogstwaarschijnlijk na den val van Balderik aan hertog Godfried van Lotharingen afgestaan.

---

[1]) Annales Rodenses (Mon. Germ. Script. XVI) p. 693.

[2]) Müller, die Entwickelung der Landeshoheit in Geldern, S. 3.

[3]) Origines Guelficae IV, 418 ff. Wat hier wordt verteld omtrent een huwelijk van Ludolf van Brunswijk met de dochter van den hollandschen graaf Arnulf, waardoor deze landen in zijn huis kwamen, is onbewijsbaar.

Op den voorgrond treedt echter in het midden en oosten van ons land in dien tijd het bisdom Utrecht, in de 11de eeuw het machtigste van de leenstaten in het Noorden van Lotharingen.

Evenals andere geestelijke stiften had ook het bisdom Utrecht, of liever hadden de hoofdkerken en kloosters van het oude Trecht, reeds vroeg rijke bezittingen. Karel Martel schonk aan Willibrord's klooster binnen Trecht, St. Salvator, in 722 de burchten Trecht en Vechten met alles, wat daarbij behoorde: land, water, hoeven en bewoners; vier jaren later gaf hij aan Willibrord en diens opvolgers de villa Elst in de Betuwe. Reeds vroeger had Pippijn van Herstal ten behoeve der uitbreiding van het Christendom alle tienden van de koninklijke landen en hoorigen, van tollen en handelsovereenkomsten (in Friesland) aan de kloosterlingen gegeven, eene gift, die door Karel Martel, Karloman en Pippijn den Korte [1]) werd bevestigd.

Het eerst breidde het bezit der Utrechtsche Kerk zich uit in den omtrek. Karel de Groote schonk aan St. Maarten in 777 de villa Leusden aan de Eems met de nabijgelegen wildernissen, vrijdom van lasten voor kooplieden, die zich aldaar vestigden of er tijdelijk verblijf hielden [2]), en een eiland in de Lek, benevens de kerk van Dorestad.

Maar de volgende eeuw was voor de ontwikkeling der Utrechtsche Kerk niet gunstig. De Noren, vooral aangelokt door het naburige rijke Dorestad, zooals wij zagen, bemachtigden ook Trecht, verdreven den Bisschop en zijne kanunniken en verwoestten den burcht met zijne kerken. Te St. Odiliënberg bij Roermond en te Deventer vonden de kerkvorsten eene schuilplaats, die eerst bisschop Balderik omstreeks 920 voor goed kon verlaten. Hij herstelde niet alleen den Trechtschen burcht en zijne kerken en verbeterde de verdedigingswerken maar hij wist ook de bezittingen der Utrechtsche Kerk, die in den Norentijd jammerlijk waren verloren gegaan, weder in handen te krijgen. Waarschijnlijk zullen wij in dezen tijd het feit moeten stellen, dat de Bisschop als opperheer begon op te treden in de bezittingen der Utrechtsche kloosters en kerken zonder zich om de rechten dezer kloosters en kerken op het bestuur hunner goederen veel te bekom-

---

[1]) Het aan dezen toegeschreven immuniteitsprivilegie voor Utrecht is onecht (Oelsner, König Pippin, S. 50 ff.).

[2]) Zoo verklaar ik het „ripaticum", genoemd in Karel's schenking, in verband met de latere bevestigingen, vooral die van Zwentibold in 896 (Sloet, no. 69), die dezelfde rechten ook te Tiel en te Deventer schonk. Zie Heda, blz. 41 en 63 (Ed. Buchelius).

meren. Hij onderhield er zijne geestelijkheid uit maar liet deze overigens buiten de zaken. Van toen af neemt het stift Utrecht zeer toe in macht, gesteund door de gunst der koningen van het Duitsche rijk. Hendrik de Vogelaar vertrouwde aan Balderik zelfs de opvoeding van zijn zoon Bruno, den lateren aartsbisschop van Keulen en opperhertog van Lotharingen toe; hij bevestigde de Utrechtsche Kerk in al hare oude rechten.

De bezittingen dier Kerk waren op deze en andere wijzen door vorsten en andere personen zeer vergroot [1]). Tal van hoeven, kerken en geheele dorpen in de latere gewesten Utrecht, Gelderland, Holland, Zeeland, Friesland, Limburg; tienden in allerlei plaatsen; rechten op bosschen en wateren in dezelfde streken, behoorden aan het heiligdom van Sint Maarten, in welks omgeving zich in de stad Utrecht [2]) onder bescherming van den ouden door bisschop Balderik herstelden burcht zich eene nijvere bevolking had gevestigd.

Weldra verkregen de bisschoppen ook grafelijke rechten. De Saksische en Salische koningen zagen namelijk met schrik het toenemen van de macht der wereldlijke heeren in het rijk. Erfelijk in het bezit van een of meer graafschappen, begonnen die heeren een hoogen toon aan te slaan tegenover den Koning, die nu steun zocht bij de bisschoppen. Dat was minder gevaarlijk. De bisschoppen toch werden òf onmiddellijk door den vorst benoemd òf hij had op hunne verkiezing door de hooge geestelijkheid een overwegenden invloed; bovendien konden zij geene erfelijke dynastieën stichten. Wij zien dan ook in de 10de en 11de eeuw de koningen vooral gunsten bewijzen aan de bisschoppen des rijks en de bisdommen dientengevolge steeds grooter en machtiger worden.

Aan die politiek der Duitsche koningen had ook het stift Utrecht de uitbreiding van zijn wereldlijk gebied te danken.

Bisschop Balderik verkreeg van Otto den Groote in 944 de grafelijke rechten in het nabijgelegen graafschap Lake et Isla (tusschen Lek en IJsel), waar vroeger graaf Waltger deze in leen had bezeten. Vermoedelijk bezat hij reeds [3]) dezelfde rechten in de gouw Germepi,

---

[1]) Zie de lijst van de goederen van St. Maarten uit de 10de of het begin der 11de eeuw bij Heda, p. 64 vlg.

[2]) = Buiten Trecht, lat. Ultra-Trajectum, Ultrajectum.

[3]) Misschien uit eene gift van Hendrik den Vogelaar, waarop Otto in dezen brief zinspeelt.

(om Woerden), zoodat een deel van de westelijke helft van het latere Nedersticht in het midden der 10de eeuw door den Bisschop als Graaf werd beheerd en deze dus als wereldlijk heer optrad in de omgeving van den zetel zijns bisdoms. Zoo schonk Otto hem ook de visscherij in de Eems en op het Almeri, verder het klooster en den pas herbouwden burcht [1]) te Tiel, de villa Amuda (Muiden) met al zijne bezittingen aan de Vecht, eindelijk het recht om munt te slaan. Bisschop Ansfried ontving van keizer Otto III Bommel met alle grafelijke rechten aldaar benevens Arkel. In dien tijd zullen ook de gouwen Niftarlake en Fletheti en daarmede het geheele latere Nedersticht aan den Bisschop gekomen zijn.

Maar daarbij bleef het niet. Het jachtrecht in Vollenhove viel in 943, dat in Drente in 944 aan Utrecht. In 1024 kwam het graafschap Drente (voor korten tijd nog slechts) aan bisschop Adelbold, drie jaar later het graafschap Teisterbant; in 1040 de villa Cruoninga (Groningen) aan bisschop Bernulf; in 1042 het graafschap Umbalaha, hoogstwaarschijnlijk Vollenhove; in denzelfden tijd vermoedelijk Twente [2]); in 1046 de streek om Deventer met grafelijke rechten en Drente voor goed. De Bisschop, zeer begunstigd door de koningen, werd een machtig landsheer in de landen aan den Rijn.

Nog meer dan de Saksische koningen vinden wij de Salische te Utrecht. Koenraad II stierf er en werd er in de Domkerk begraven. Hendrik III en IV vierden er herhaaldelijk het Paaschfeest. Hendrik V werd er zelfs opgevoed door bisschop Koenraad en ook hij is gestorven in het koninklijk paleis Lofen binnen den Utrechtschen burcht. De Utrechtsche bisschoppen werden tot de aanzienlijkste kerkvorsten des rijks gerekend. Deze gezindheid der Salische keizers bleek vooral in hunne houding tegenover de twisten tusschen Utrecht en Holland.

Wij zagen hoe graaf Dirk III, gedeeltelijk ten koste van Utrecht, zijne macht had uitgebreid naar het zuidoosten. De slag van 1018 had hem in het bezit van de streek bevestigd. De zoon en opvolger van den dapperen Frieschen graaf, Dirk IV, bleef niet zoo rustig in het

---

[1]) Sloet, No. 92.

[2]) De Bisschop ontving hier in 1049 goederen (Racer, II, 82) en bezat er Oldenzaal (Matth. de Reb. Ultraj., p. 120). Later is de Graaf van Twente of Goor de „signifer" van den Bisschop.

bezit zijner goederen. Hij nam deel aan de groote woelingen tegen het Salische keizerschap in Lotharingen, waar hertog Gozelo de Groote van Neder-Lotharingen, de broeder en opvolger van hertog Godfried III, reeds dadelijk tegenover het Salische huis had gestaan [1]).

Alleen de afval van vele Lotharingsche bisschoppen had Gozelo in 1024 van een formeelen opstand tegen den pas gekozen Koenraad II weerhouden; alleen door den steun der bisschoppen, waaronder die van Utrecht en Luik, had Koenraad het kunnen wagen zich te Aken, Luik en Nijmegen te vertoonen op zijn „koningsrid" door het rijk. Gozelo had zich zelfs ingelaten met koning Robert van Frankrijk en deelgenomen aan eene wijdvertakte samenzwering om met hulp van dezen den gehaten Saliër te verjagen. Maar reeds in het volgende jaar was Gozelo met Koenraad II verzoend, waarschijnlijk door de belofte van dezen om hem geheel Lotharingen als hertogdom te schenken, wat in 1033 bij het uitsterven van het Opper-Lotharingsche huis geschiedde. Sedert heeft hij het hertogdom trouw voor den Keizer bewaard; hij was het, die den Graaf van Champagne, Koenraads vijand, bij Bar versloeg en doodde en daardoor Lotharingen voor eene nieuwe aanhechting bij Westfrancië behoedde. Maar niet altijd bleef hij zoo goed gezind tegenover de Salische familie. Koning Hendrik III werd slechts aarzelend door hem erkend en dat was voor dezen een groot gevaar, omdat Gozelo de machtigste wereldlijke rijksvorst kon heeten. Toch is hij nooit tot openlijk verzet tegen de koninklijke macht gekomen. Bij zijn dood in 1044 volgde zijn zoon Godfried IV met den Baard hem in Opper-Lotharingen op; in Neder-Lotharingen benoemde Hendrik daarentegen Godfried's broeder, den onbekwamen en lafhartigen Gozelo II, den Kleine. Van dien tijd af was Godfried, die zijn vader in het geheele hertogdom had willen opvolgen, 's Konings doodvijand [2]).

Ook Godfried IV verbond zich, evenals vroeger zijn vader, heimelijk tegen zijn Koning met dien van Frankrijk, met Boudewijn V van Vlaanderen en met de ontevredenen in het Duitsche rijk zelf, waar de hevige hongersnood van de laatste jaren eene vreeselijke ellende en wanorde had veroorzaakt. Hongerige boeren hadden reizende koop-

---

[1]) Over deze Lotharingsche twisten in de 11de eeuw zie men: Giesebrecht, Gesch. der D. Kaiserzeit, II en III, passim, en Steindorff, Jahrb. des D. Reichs unter Heinrich III.

[2]) Vgl. over hem Järschkerski, Gottfried der Bärtige.

lieden en andere doortrekkenden aangevallen en verslonden; lijken waren opgegraven en gegeten, kinderen waren op zijpaden gelokt en als voedsel gebruikt [1]). Godfried bewoog zijne Lotharingers weldra zich voor drie jaren onder eede aan hem te verbinden. Maar de Koning trad met kracht tegen hem op, ontzette hem ook van zijn hertogdom Opper-Lotharingen en belegerde zijne burchten. Tot versterking van zijne macht schonk Hendrik het in Godfried's huis tot nu toe erfelijk bezeten markgraafschap Antwerpen aan zijn zwager [2]), Boudewijn V. Godfried moest zich weldra onderwerpen en werd op een burcht aan de verre Saale gevangen gezet.

Van deze omstandigheden trachtte nu onze Friesche graaf Dirk IV gebruik te maken, om zich wederom vast te zetten in de moerassen van Holland, die hem, naar het schijnt, vóór korten tijd weder waren ontrukt. De hierdoor ontstane moeilijkheden en oorlogen in het noorden van Lotharingen brachten Hendrik III tot een krijgstocht tegen den Graaf, die genoodzaakt werd het bezette land terug te geven maar natuurlijk van dien tijd af niet te vertrouwen was.

Intusschen werd Gozelo II ziek en stierf. Godfried werd wel begenadigd maar kreeg alleen Opper-Lotharingen terug, terwijl Gozelo's hertogdom verviel aan een erfvijand van zijn huis, graaf Frederik van Luxemburg.

Uit Gozelo's erfenis verkreeg bovendien bisschop Bernulf van Utrecht nu Drente voor goed en werden de graafschappen Hunsingoo en Fivelgoo aan de Brunonen afgestaan; zelfs in het Zuiden behield Godfried niet alles, wat zijn vader en hij vroeger bezeten hadden. Zoo bleef hij de vijand des Konings, ook toen deze op het toppunt zijner macht scheen te staan, toen het rijk van Karel den Groote weder scheen te zullen herleven, toen gansch Italië aan Hendriks voeten lag en deze zelfs een van hem afhankelijken Paus te Rome had aangesteld, die hem met ongekenden luister de keizerlijke kroon op het hoofd zette.

Godfried wilde geheel het oude hertogdom bezitten; eerder was hij niet tevreden. Heimelijk vereenigde hij wederom in Lotharingen alle vijanden des Keizers om zich: Boudewijn van Vlaanderen, Herman van Henegouwen, Dirk IV verbonden zich allen met hem. Reeds

---

1) Raoul Glaber, (Ed. Prou), p. 100, zegt dit op 1033.
2) Steindorff, Heinrich III, II, S. 44.

verhief zich in 1047 weder deze stoutmoedige beheerscher der poelen en moerassen en het gelukte hem een aanval des machtigen Keizers, die van Xanten uit tegen hem opgerukt was, af te slaan, nadat Vlaardingen en Rijnsburg reeds den keizerlijken in handen waren gevallen: de wateren van zijn graafschap deden hem daarbij goede diensten. Tegelijk viel Godfried IV op Nijmegen aan en verwoestte er met de Vlamingen den keizerlijken burcht. Steunend op den aartsbisschop van Keulen, de bisschoppen van Luik en Utrecht en den markgraaf van Friesland, verklaarde de Keizer den woeligen Hertog op nieuw tot rebel en zette hem weder af.

Sedert woedde nogmaals in Lotharingen een hevige kamp. Graaf Dirk werd in deze veete in 1049 door de verbonden bisschoppen en graaf Bruno van Friesland bij Dordrecht geslagen en kort daarna gedood [1]); zijn gebied werd door den vijand bemachtigd en Godfried slaagde er niet in Dirk's broeder en opvolger, Floris I, te herstellen. Weldra werd Godfried zelf van alle zijden in het nauw gebracht. Terwijl de Keizer, krachtig door de bisschoppen gesteund, van de landzijde naderde, verscheen koning Swen van Denemarken, zijn bondgenoot, met eene vloot aan de Vlaamsche kust. Ook de koning van Engeland rustte eene vloot uit om den Keizer te helpen. Die van Frankrijk waagde het niet den Lotharingers hulp te verleenen, vooral niet, toen de keizerlijk gezinde Paus den banvloek over hen uitsprak. Nu onderwierp zich de dappere Hertog en ook zijne bondgenooten gingen daartoe over, de Graaf van Vlaanderen eerst na een krijgstocht des Keizers. Godfried gaf zich ten tweeden male gevangen.

Maar ook thans duurde zijne gevangenschap niet lang. Vlaanderen dreigde namelijk in 1051 door een voorgenomen huwelijk van den zoon des Graven, wederom Boudewijn geheeten — en wel Boudewijn van Mons — met Richildis — de weduwe van den laatsten Graaf van Henegouwen, zelve de laatste spruit uit het geslacht van Giselbert — voor goed met dat machtige graafschap vereenigd te worden, wat voor de westelijke grens des rijks een groot gevaar zou geweest zijn. Boudewijn V toch bezat reeds Antwerpen [2]) en Zeeland c. a. als leenen van het rijk; eene vereeniging van Vlaanderen met Henegouwen zou een oppermachtig gebied in die streken doen ontstaan, wat nog gevaar-

---

[1]) Steindorff, Heinrich III, II, S. 66 ff.

[2]) l. l. I, S. 227, 228.

lijker werd, doordat Boudewijn V de zwager was van den Keizer zelf en van koning Hendrik I van Frankrijk, die de oude aanspraken van Westfrancië op Lotharingen nog niet was vergeten. Maar Boudewijn dreef het huwelijk door.

Het eenige middel om hem in toom te houden vond keizer Hendrik in de vrijlating van Godfried, die een klein deel zijner leenen terug ontving (1051) maar zeer weinig uitrichtte tegen zijne oude bondgenooten, de Vlamingen, die ook op Namen het oog hadden laten vallen. Een verwoestende tocht des Keizers in Vlaanderen had weinig gevolg. De Vlamingen bleven in Henegouwen gevestigd.

Godfried's rol was nog niet uitgespeeld. Ook in Italië had de Keizer talrijke vijanden, onder wie markgraaf Bonifacius van Tuscië (Toscane) de machtigste was. Deze markgraaf nu overleed en zijne weduwe Beatrix, uit Lotharingen afkomstig (zij was de dochter van hertog Frederik van Opper-Lotharingen), huwde in 1054 met onzen afgezetten hertog Godfried, wiens ster nog eenmaal hoog klom. Hij begaf zich naar Italië. Verbonden met den invloedrijken kardinaal Hildebrand, den lateren Gregorius VII, werd hij den Keizer lastiger dan ooit. Italië stond onder leiding van deze beiden op het punt zich van het Duitsche rijk los te scheuren, toen de Keizer er met groote strengheid optrad. Godfried, als vreemdeling bij vele Italianen gehaat, gevoelde zich te zwak om Hendrik te wederstaan en vluchtte heimelijk naar Vlaanderen. Met graaf Boudewijn en den koning van Frankrijk op nieuw verbonden, drong hij met vreemde troepen Lotharingen binnen en belegerde Antwerpen maar onderwierp zich bij de nadering des Keizers ten derden male. Zijne Italiaansche bezittingen en enkele leenen in Lotharingen kreeg hij terug, maar Frederik van Luxemburg bleef Hertog van Neder-, de Elzasser graaf Gerhard van Opper-Lotharingen.

Eerst door bemiddeling van kardinaal Hildebrand kreeg Godfried de toezegging van de opvolging in Neder-Lotharingen en werd tot stadhouder van het rijk in Italië aangesteld. Zijne bondgenooten van Vlaanderen behielden zoowel Henegouwen als hunne andere rijksleenen. De Keizer had zich voor zijn machtigen vasal moeten buigen.

Schitterend was nu de positie van den voormaligen Hertog van Lotharingen, thans Hertog van Spoleto, Romeinsch patricius, Markgraaf van Tuscië, Pisa en Ancona, Graaf van Verdun en andere aanzienlijke Lotharingsche graafschappen, stadhouder des Keizers in Italië. Nog

machtiger werd hij, toen in 1056 de Keizer plotseling stierf en diens minderjarige zoon Hendrik IV den troon beklom. Godfried's eigen broeder, kardinaal Frederik van Lotharingen, werd Paus als Stephanus IX. Zelfs de keizerstitel scheen den vermetelen Lotharinger thans niet onbereikbaar. Maar zoo hoog is hij niet gestegen.

Gedurende Hendrik's minderjarigheid heeft hij, verbonden met aartsbisschop Hanno van Keulen, in naam des jongen Konings jaren lang in het rijk geheerscht. Bij den dood van hertog Frederik van Luxemburg kreeg hij in overeenstemming met de vroegere toezegging nu natuurlijk Neder-Lotharingen terug en heeft er nog vijf jaren geregeerd tot zijn dood in 1070. Zijn geliefkoosde verblijfplaats, Bouillon in de Ardennen, een oude zetel van zijn huis, heeft hem nog kort voor zijn verscheiden gezien, gebogen door den ouderdom, door zooveel tegenspoed en zooveel roem. Zijne laatste oogenblikken worden in een oud kloosterboek van St. Hubert treffend beschreven [1]). Diep werd de abt van het klooster geschokt, toen hij den grooten Hertog gebukt voor zich zag en hoorde, hoe deze in het vooruitzicht van zijn dood zijn slagzwaard, het symbool van zijn krijgsmansleven, onder tranen overgaf aan zijn zoon. Deze, Godfried met den Bult, volgde hem op, in Italië zoowel als in Lotharingen. Diens huwelijk met zijne stiefzuster Mathilde, de beroemde vriendin van Gregorius VII, schonk ook hem de Italiaansche landen, die zijn vader door het huwelijk met Beatrix had verkregen.

In de laatste jaren had hertog Frederik van Neder-Lotharingen, ziek en zwak als hij was, de orde in zijn hertogdom niet kunnen handhaven te midden van de verwarring, teweeggebracht door de zwakheid van het koninklijk gezag, dat thans in de handen van een minderjarigen knaap berustte. Het gevaar voor rustverstoring kwam ditmaal niet van Vlaanderen. Graaf Boudewijn V had genoeg te doen met de hem in zijn hoogen ouderdom opgedragen voogdijschap over den jongen Franschen koning Philips I; de verwantschap tevens met zijn machtigen schoonzoon Willem van Normandië, koning van Engeland sedert den slag bij Hastings, en met zijn jongen neef Hendrik IV schonk hem eene bemiddelende rol tusschen de groote en machtige rijken van het Westen. Ook zijn zoon Boudewijn, de Graaf

---

[1]) Cantatorium S. Hub. 33, aangehaald bij Juste, Histoire de Belgique I, 138.

van Henegouwen, was niet de onruststoker. De grootste onaangenaamheden hadden plaats in het Noorden.

Daar bestond nog altijd de machtige coalitie van de beroofde bisschoppen en de Brunswijksche markgraven van Friesland [1]) tegen Holland, thans bestuurd door Floris I, den broeder van Dirk IV. Diens machtigste vijand was wel markgraaf Egbert van Friesland. Na den dood van zijn broeder Bruno in 1057 had deze Hunsingoo en Fivelgoo met Oostergoo, Westergoo, Staveren en Islegoo vereenigd en bezat zoo de geheele zeekust tusschen Flie en Eems. De beide eerstgenoemde graafschappen namelijk waren uit de schipbreuk van Godfried's hertogdom aan aartsbisschop Adalbert van Bremen vervallen en door dezen, die eerst in 1056 zich in het bezit van die landen kon stellen, weder in leen gegeven aan markgraaf Egbert. Deze werd de bittere vijand van Floris I, dien hij met kracht beoorloogde, totdat de Hollandsche Graaf bij Hemert verraderlijk werd overvallen en vermoord (1061). Floris liet een minderjarigen zoon, Dirk V, na, die nu onder voogdij zijner moeder Gertrudis den grafelijken troon moest beklimmen.

De kans was schoon voor de vijanden van het graafschap Holland. Vooral bisschop Willem van Utrecht weerde zich. Hij maakte zich onmiddellijk meester van alles, wat hij in handen kon krijgen. De benarde weduwe trachtte zich te redden door een huwelijk met Robert, den jongsten zoon van den roemrijken en machtigen Boudewijn V van Vlaanderen, een avontuurlijk ridder, die in Spanje en het Oosten tegen de Saracenen had gevochten, aan het Byzantijnsche hof zich eene positie had willen verwerven, als zeeschuimer aan het hoofd van Normandische ridders in de Noordzee en de Middellandsche zee had rondgezworven en ten laatste bij graaf Floris eene wijkplaats had gezocht [2]). Robert, sedert „de Fries" geheeten, ontving bij zijn huwelijk gansch Rijks-Vlaanderen van zijn vader als apanage en de Hollanders erkenden hem als voogd van hun onmondigen Graaf, Dirk V. Maar ook hij slaagde er niet in de machtige vijanden af te weren. Bisschop Willem verkreeg van den Koning, den jongen Hendrik IV, in 1064 de beleening met geheel Holland, terwijl hem

---

[1]) Vgl. Böttger, Die Brunonen, en Rockrohr, Die letzten Brunonen.

[2]) Zie Kluit, Hist. Crit., I, 2, 70 vlg.; voor de geschiedenis van Robert den Fries vgl. Schmiele, Robert der Friese.

de goederen, vroeger aan Utrecht ontnomen, werden teruggegeven [1]). Robert de Fries moest zich met de zijnen terugtrekken op de eilanden in de monden van Maas en Schelde. Met recht heet hij in den mond der kroniekschrijvers van het Zuiden „Comes Aquaticus", de Graaf der wateren. In hoeverre het hem nog gelukt is, eenig land te heroveren, is niet duidelijk, maar zeker is het, dat hertog Godfried met den Bult zich eerlang met de zaken van Holland begon te bemoeien.

* * *

Gregorius VII tegenover Hendrik IV, Paus tegenover Keizer, Kerk tegenover Staat, eeuwig gedenkwaardige tegenstelling, toen voor het eerst in de Germaansche wereld met geweldige kracht zich opdringend aan de gemoederen. Wat ook sommige geschiedschrijvers van onzen tijd mogen beweren omtrent vroegeren strijd tusschen Kerk en Staat, het is niet twijfelachtig, dat eerst met kardinaal Hildebrand, sedert 1073 als paus Gregorius VII beroemd, de Curie waarlijk tegenover de keizerlijke macht is opgetreden.

Vóór het midden der 11de eeuw had de Kerk zich in den regel de dienares der keizerlijke macht betoond, al hadden enkele Pausen hunne stem wat luider dan andere doen hooren. Maar een nieuwe geest was in de Kerk gevaren. Kort na de ontwaking van West- en Midden-Europa uit den bangen droom van de Norentochten, was ook de Kerk tot nieuw leven gewekt. Cluny, het beroemde Benedictijnenconvent in Bourgondië, was de wieg van dat nieuwe leven geweest: zijne abten, vooral Odo en Odilo, hadden de geheele 10de eeuw door het voorbeeld gegeven van kloosterhervorming, van hooger, edeler levensopvatting, van zedelijker beginselen. Het voorgaan van Cluny wekte navolging, van de eene diocees tot de andere. Abt Gerard van Brogne was de groote kloosterhervormer van Lotharingen en Vlaanderen (950).

De geest der Cluniacensers drong weldra ook door in het verwereldlijkte Rome, waar dezelfde 10de eeuw de schandelijkste toestanden had gezien. De jonge keizer Otto III, opgevoed onder Cluniacenser leiding, verhief in 996 een aanhanger der hervormingspartij als Gregorius V op den pauselijken stoel. Eene halve eeuw lang werkten

---

[1]) V. d. Bergh, Oork. I, No. 85—87.

keizerschap en pausdom samen in deze richting, zijn wereldlijke en geestelijke macht nauw verbonden. Keizer Hendrik II steunde de Cluniacensers met alle macht. Ook Hendrik III gebruikte zijn overwegenden invloed ten gunste der hervormingspartij, die niet alleen de strenge handhaving der zeden wilde maar in de eerste plaats de Kerk zelf wilde reinigen van het misdrijf der simonie, d. i. het voor geld vergeven of ontvangen van kerkelijke ambten en belangen, en haar door de handhaving van den ouden eisch van het caelibaat der geestelijkheid wilde versterken, van wereldlijke neigingen wilde losmaken. Eindelijk stelde zij den eisch van het verbod der leekeninvestituur, d. i. dat leeken geestelijke waardigheden zouden vergeven.

Wekte reeds het verbod van simonie grooten tegenstand van de zijde van hen, die belang hadden bij het voortduren der misbruiken in dit opzicht, niet het minst van de door simonie in het bezit hunner ambten en goederen gekomen geestelijken zelf; veroorzaakte het verbod van huwelijk voor de geestelijkheid evenzoo onder deze heftig verzet — met hulp van Hendrik III en den jongen Hendrik IV dreven de Pausen der 11de eeuw toch hun wil door en zegevierden de beginselen der hervormingspartij meer en meer in het Duitsche rijk. Maar het verbod der leekeninvestituur, door Gregorius VII op de vastensynode van 1075 voor het eerst met kracht uitgesproken, bracht Koning en Paus tegenover elkander. In den loop van dit jaar scheen nog een vergelijk mogelijk maar de Koning zag in de uitspraak des Pausen een aanval op de koninklijke rechten en weigerde het vergelijk. Dit was het begin van den strijd. Den 8sten Januari 1076 schreef Gregorius den Koning een brief vol verwijten, dreigde hem met den kerkban en daagde hem voor eene synode. De jonge vorst, door het onderdrukken van een hevigen opstand der Saksen overmoedig geworden, riep zijne Duitsche bisschoppen te Worms bijeen en zette met hunne goedkeuring den weerspannigen Paus af. Toen sprak deze den 22sten Februari den banvloek over den Koning uit.

De kamp was aangevangen en bleek aanstonds voor beide zijden ernstig te zijn. Weldra was gansch Duitschland in twee partijen, de keizerlijke en de pauselijke, verdeeld — twee partijen, die elkander eeuwen lang zouden bevechten, ook in Lotharingen.

In 1070 was namelijk de vreedzame en rechtvaardige Boudewijn VI van Mons, Graaf van Henegouwen en Vlaanderen, Robert's broeder,

die drie jaren te voren zijn ouden vader was opgevolgd, gestorven en zijne weduwe Richildis betwistte nu aan Robert den Fries de hem als oom toekomende voogdijschap over hare beide zonen. Een hevige burgeroorlog volgde in Vlaanderen, waarbij de dappere en krachtige gravin Richildis op den leenheer, den jongen koning Philips van Frankrijk, kon rekenen. Zij wist zich ook den steun van Hendrik IV en den Bisschop van Luik te verschaffen door Henegouwen in handen van den Koning te stellen, die het graafschap aan Luik schonk. Maar de Vlamingen steunden Robert.

Aanvankelijk werd Robert verjaagd; zelfs zijne eigene leenen vielen zijnen vijanden in handen en hij werd genoodzaakt naar Saksen te vluchten, naar de familie zijner gemalin. Weldra evenwel riepen de Vlaamsche Grooten hem terug en met hunne hulp versloeg hij Richildis en de haren bij Cassel (Febr. 1072), waar hij de Gravin zelve gevangen nam en zijn oudsten neef zag sneuvelen. De bemiddeling van koning Hendrik IV maakte in 1076 een einde aan den strijd. Richildis verkreeg Henegouwen voor haren tweeden zoon Boudewijn, maar Robert werd door koning Philips van Frankrijk met Vlaanderen beleend en kreeg Rijks-Vlaanderen van Hendrik IV in leen.

Zoo waren Henegouwen en Vlaanderen na eene korte vereeniging weder gescheiden.

Ook in Holland was de strijd met kracht gevoerd en aanvankelijk was Robert hier niet zoo gelukkig.

Hertog Godfried was in 1071 daar door den Koning met den krijg tegen den Vlaming belast; hij had met hulp van bisschop Willem van Utrecht het land op nieuw bemachtigd en ook de Friezen in het Noorden bedwongen. Bij den vrede kwam Holland grootendeels in zijn bezit. Den jongen graaf Dirk bleef waarschijnlijk alleen de eilandengroep in het Zuiden. Holland scheen vernietigd; Utrecht streefde krachtig omhoog onder bescherming van hertog Godfried, onder leiding van zijn ouden bekwamen Bisschop, begunstigd door den Koning.

Vier jaren lang was de machtige Hertog van Lotharingen opperheer in Holland. Het waren de jaren, waarin koning Hendrik zijne hulp noodig had in Duitschland en in Italië: hier tegen den grooten paus Gregorius VII, daar tegen de oproerige Saksers. Met groote toewijding heeft de edele Godfried zijn Koning ter zijde gestaan. Hij is het vooral geweest, die de Saksers heeft bedwongen; hij was het ook, die in

Italië de koninklijke macht tegen den Paus verdedigde, zeer tegen den zin zijner pauselijk gezinde gemalin, van wie hij zich dan ook meer en meer verwijderde.

Hij en bisschop Willem van Utrecht waren de groote steunpilaren van het koninklijk gezag. De laatste vooral, heftig en onvermoeid tegenstander van den Paus, heeft Hendrik IV tot krachtige maatregelen tegen Gregorius aangezet. Bisschop Willem toch was de man, die op het concilie te Worms de afzetting van den „meineedigen monnik op den pauselijken troon" doordreef; hij vervloekte den Paus kort vóór zijn eigen dood in de hevigste bewoordingen bij een vastenpreek, die hij in het voorjaar van 1076 voor het koninklijk hof te Utrecht hield; het schrikte hem niet af, dat een bliksemstraal op denzelfden dag zijn Dom vernielde. Godfried daarentegen was een zachtmoedig karakter, een man, die alom wegens zijn aard en zijne talenten geacht werd en wiens trouwe hulp daarom den Koning zooveel waard was. Zijn plotselinge dood aan de gevolgen van een te Delft gepleegden sluipmoord, „daer hi ghinc ter heimelicheden" [1]), was een gevoelige slag voor het koningschap zoowel als voor Utrecht. Hij stierf in die stad, waar kort daarna ook bisschop Willem den laatsten adem uitblies (1076). Beide sterfgevallen werden door de tijdgenooten als een godsoordeel ten gunste van den Paus beschouwd.

De neef en erfgenaam van den Bultenaar, Godfried van Bouillon, zoon van diens zuster en van een graaf van Boulogne — een Fransch vorst dus — verkreeg wel de oude stamgoederen van zijn geslacht, ook het markgraafschap Antwerpen, maar het hertogdom Neder-Lotharingen werd door den Koning opgedragen aan diens eigen tweejarigen zoon Koenraad: de roemrijke maar onrustige stam der Ardenner Graven was den Koning te machtig. Aan een Godfried van Bouillon kon hij allerminst den gewichtigen post van Hertog in het door Frankrijk's koningen zoo begeerde Lotharingen toevertrouwen.

Bisschop Koenraad volgde in het Sticht. Hij sloot zich evenals zijn voorganger tegenover den Paus nauw bij den Koning aan, maar zijn aanzien en invloed konden met die van bisschop Willem niet worden vergeleken. Toch was hij bij Hendrik IV zeer gezien. Deze gaf hem zelfs zijn zoon ter opvoeding in de oude bisschopsstad, zoo dikwijls de verblijfplaats der Salische vorsten. Hij schonk hem na den dood

---

[1]) Melis Stoke I, 1303; Bella Campestria, l. l. p. 503.

van hertog Godfried het door dezen veroverde Holland. De macht van het bisdom werd door den Koning bovendien zeer uitgebreid naar aanleiding van een opstand, door Egbert II van Friesland ondernomen.

Markgraaf Egbert I namelijk had zijne van Bremen in leen gehouden friesche graafschappen Hunsingoo en Fivelgoo van dit leenverband willen ontslaan en het was hem feitelijk gelukt. Hij had zich daarna ook het markgraafschap in Meissen weten te verschaffen. In al zijne bezittingen volgde hem in 1068 zijn zoon Egbert II op. Deze werd — hoewel een neef van Hendrik IV — spoedig een van de hevigste vijanden des Konings en droeg herhaaldelijk de wapenen tegen hem, waarom Hendrik hem dan ook spoedig zijne rijksleenen ontnam. Staveren b.v. schonk de Koning in 1077 reeds aan Utrecht [1]). Het blijkt wel, dat Egbert later zijne goederen weder terug ontving en zich met den Koning verzoende, maar een nieuwe opstand in 1085 deed hem wederom in ongenade vallen. Uit zijne landen vielen thans ook de graafschappen Ooster- en Westergoo aan Utrecht. Doch het Sticht behield het verkregene toen niet lang: Egbert verzoende zich op nieuw met Hendrik. Maar weldra stak hij de vermetele hand uit naar de koningskroon, die ten gevolge van den twist met de Pausen steeds op Hendrik's hoofd wankelde. Nu liet de Koning zijn verraderlijken bloedverwant door een vorstengericht te Quedlinburg in Saksen als rijksvijand voor eeuwig van al zijne goederen ontzetten. Ooster- en Westergoo kwamen dientengevolge in 1089 voorgoed aan Utrecht [2]).

Egbert sneuvelde in dat jaar en met hem stierf het roemrijke geslacht der Brunonen uit. Weinig anders dan de munten, die Bruno en de Egberts als Graven van Friesland sloegen [3]), wordt in die streken van hen gevonden, maar in de Friesche sage leeft de herinnering aan hen voort in de oude verhalen van Saxo, Bruno en Friso, de mythische volgelingen van koning Priamus van Troje, waarvan de eerste „Sassenlant" beheerscht, de tweede Brunswijk gesticht zou hebben, de derde de stamvader der Friezen heet [4]). Staveren ontleende hun zijn stadsrecht.

---

[1]) Van Mieris Charterboek, I, 69.

[2]) Ibid. I, 73.

[3]) Vele hiervan worden bewaard in het muntkabinet van het Fr. Genootschap te Leeuwarden.

[4]) Vgl. Die Olde Friesche Cronike, vs. 7 vlg. en Sicke Benninge, Ed. Feith, blz. 8 vlg.

Wat er van de gewesten tusschen Eems en Lauwers werd, is voor dien tijd onbekend. Misschien vormen zij het „graafschap in Friesland", dat door koning Hendrik V aan graaf Hendrik van Zutphen werd geschonken [1]). In 1101 heeft nog een Saksisch vorst, markgraaf Hendrik de Dikke, de erfgenaam der machtige vorsten uit het Saksische geslacht Billung, eene poging gedaan om zich in opdracht van Hendrik IV van de Friesche streken meester te maken, maar is in den strijd gevallen, vermoedelijk niet ver van Staveren aan het water de Nagel [2]).

Sedert hebben de bijna ontoegankelijke Friesche gouwen oostelijk van de Lauwers achter hare venen zich in een eigenaardigen toestand mogen verheugen. De graven en heeren uit den omtrek hebben er dikwijls eenig gezag uitgeoefend maar zonder veel meer daarbij te verkrijgen dan het recht op sommige inkomsten. In die gouwen heeft het Friesche volk zich gesplitst in een aantal kleine aristocratisch getinte republieken, waar de grondbezittende adel zich krachtig heeft doen gelden, in het algemeen gebonden aan de sedert het begin der 11de eeuw bestaande Keuren en Landrechten. Onwaarschijnlijk is het niet, dat deze Keuren en Landrechten moeten toegeschreven worden aan een gemeenschappelijke rechtbank voor alle of de meeste landen, gevestigd bij den Upstalboom, een eik in de buurt van Aurich.

Breidde in het Noorden het Sticht zich uit over het land tusschen Lauwers en Flie, Holland had zich intusschen van het Utrechtsche juk bevrijd. Met hulp van zijn stiefvader Robert van Vlaanderen was de jonge Dirk V kort na den dood van den Bultenaar in Holland gedrongen. Hij overviel bisschop Koenraad in het slot IJsselmonde, verbrandde het en nam den kerkvorst gevangen [3]). Deze zege schonk den jongen Graaf zijne bezittingen terug: als „comes Hollandie" treedt hij (1085) in eene door bisschop Koenraad uitgevaardigde oorkonde als getuige op [4]). Het graafschap was uit een gevaarlijke crisis gered.

---

[1]). Sloet, Oork., No. 215.

[2]) Vgl. mijne Studiën over Friesche toestanden in Nijhoff's Bijdragen, 3de R., VI, blz. 41; daarbij Bijdr. en Med. Hist. Gen. 1888, p. 475 en het oude charter van Staveren. Vgl. ook den „amnis Nakale" bij Sloet, Oork., No. 101.

[3]) Bella Camp. p. 504.

[4]) Van den Bergh, Oork. I, No. 91. Wanneer de oorkonde van 1083 (Ibid. No. 89) echt is, wat op verschillende gronden betwijfeld kan worden, mag dat jaar beschouwd worden als het eerste, waarin hij zeker weder Graaf is geweest. Vgl. den merkwaardigen pennestrijd hierover in Nijhoff's Bijdragen 3de R., Dl. IV en V.

Was Holland naast het Sticht blijven bestaan, oostelijk van het laatste begon zich ook een machtige nabuur te verheffen, de Graaf van Gelre.

Wij spraken vroeger van verschillende Graven ook in deze streek en zagen er in het begin der 11de eeuw de macht van de wreede woestelingen Balderik en Adela, de erfgenamen van graaf Wichman van Hamalant, ineenzinken onder het puin van hunne dapper verdedigde burchten. Zoo kent de 10de eeuw een graaf Irinfrid in de Duffel en de Molengouw, een graaf Everhard in Drente, Salland en de Veluwe, een graaf Linger of Liuger en een graaf Hatto in de Veluwe, een graaf Arnulf en later een Godfried in de streek om Gennep, graven Waltger, Ratbod en Hunerik in Teisterbant, een graaf Megingoz om Gelre [1].

De twee Vlaamsche broeders [2], die zich in het begin der 11de eeuw te Wassenberg en te Kleef vestigden, overschaduwden echter weldra alle overige Graven in deze streek. Gerhard van Wassenberg's nakomelingen bezaten omstreeks 1100 behalve het graafschap Gelre ook deelen van Hamalant en Teisterbant [3]) en rijke goederen aan de Waal [4]. De eerste graaf Gerhard van Gelre komt misschien in 1064, zeker in 1096 voor [5]. Hij was als voogd van de kerk van St. Marie te Utrecht een man van invloed op de Veluwe, waar wij nog kort te voren een afzonderlijken Graaf ontmoeten [6]. Gerhard en zijn gelijknamige zoon en opvolger schijnen bij de Duitsche koningen zeer in gunst geweest te zijn. De tweede Gerhard, de Lange bijgenaamd, trad in het huwelijk met Irmingarde van Zutphen.

De Graven van Zutphen, die een groot deel van het oude gebied van Hamalant uit de nalatenschap van Balderik schijnen verkregen te hebben, komen het eerst in het begin der 11de eeuw voor [7]. De bekendste is omstreeks 1100 de om zijn rijkdom beroemde Otto van Zutphen, wiens geheele mannelijk oir eenige jaren later gestorven was, zoodat zijne dochter Irmingarde [8] het graafschap in het Geldersche

---

1) Zie de oorkonden bij Sloet, Oork., passim.

2) Zie boven, blz. 133.

3) Vgl. Sloet, Oork., No. 168, 189 en 218.

4) Sloet Oork., No. 211.

5) Sloet, Oork., No. 196. Vgl. No. 174 en 181.

6) Sloet, Oork., No. 185.

7) De eerste is graaf Otto, voorkomende in het grafschrift bij Sloet, Oork., No. 156.

8) Sloet, Oork., No. 272. Zij is vermoedelijk vóór 1138 overleden.

huis bracht. Haar zoon Hendrik is de eerste Graaf van Gelre en Zutphen.

Zoo was het Noorden van Neder-Lotharingen tegen het begin der 12de eeuw in een klein getal leenstaten verdeeld: *Holland* — van de Schelde-monden tot het Flie; *Utrecht* — rondom den steeds zich uitbreidenden plas Almeri, ten zuiden daarvan tot de Maas, ten westen tot de Hollandsche venen bij Zwammerdam, ten oosten tot en met Drente en Twente, ten noorden tusschen Flie en Lauwers; *Gelre* — aan Rijn, Waal, Maas en IJsel. Hier en daar verspreid vond men nog kleine onafhankelijke graafschappen en heerlijkheden, vooral in het Geldersche gebied en in Twente. Het minst samenhangende en daardoor het minst krachtige van de drie grootere staten was wel Gelre, dat nog tal van kleinere heerlijkheden en geestelijke goederen binnen zijn omtrek bevatte, o. a. het rijk der koningsstad Nijmegen, de bezittingen van Elten en Munster in het Zutphensche, die van Werden, van Utrecht, van het Paderbornsche klooster Abdinghof, van St. Vaast te Arras, van Luik, van de kloosters te Deutz en te Keulen, van St. Truyen, van Aken, van Corvey, van Fulda, van Lorsch bij Worms.

Dezelfde ontwikkeling van een aantal kleinere staten uit het groote hertogdom ziet men in de zuidelijke streken van Lotharingen, welks naam in de 12de eeuw plaats begint te maken voor dien van „Nederland", „terra inferior", de Nederlanden, „terrae inferiores". Bij de oplossing der hertogelijke macht wordt Lotharingen evenals deze naam weinig anders dan eene geographische aanduiding [1]). Het aanzien van den Hertog van Lotharingen neemt meer en meer af, zijne waardigheid wordt langzamerhand een bloote titel.

Godfried van Bouillon was in 1089 ten slotte nog wel weder begiftigd met het hertogdom van zijn oom, maar hij verliet spoedig deze streken om in het Oosten op den eersten kruistocht roem en eer maar ook smaad en een vroegen dood te vinden (1100). Zijn opvolger als Hertog werd de rumoerige graaf Hendrik van Limburg, die zijne afkomst uit het huis der Ardennen afleidde, een kleinzoon was van hertog Frederik van Neder-Lotharingen en den Keizer bijna dwong tot zijne benoeming maar hem nooit krachtig steunde, evenmin als

---

[1]) Waitz, Verfassungsgeschichte V, 157, noot 1.

hij de macht bezat om zijn eigen titel in Lotharingen algemeen te doen erkennen. Voortdurend lag hij met de machtige Graven in zijn hertogdom overhoop. Zijne aansluiting bij Hendrik IV in diens laatste moeilijke dagen, toen de ongelukkige vorst, door zijn eigen zoon vervolgd, te Luik een toevlucht moest zoeken, kostte den Hertog zijn hertogdom, dat door Hendrik V aan graaf Godfried van Leuven werd geschonken (1106). Hertog Hendrik werd zelfs gevangen gezet te Hildesheim, ontkwam wel naar Aken doch werd daar door hertog Godfried op nieuw verslagen en in hechtenis genomen. Hij behield sedert alleen Limburg, maar zijne nakomelingen bleven den hertogelijken titel hardnekkig eischen.

Van dien tijd af was de hertogelijke waardigheid in Neder-Lotharingen jaren lang een twistappel tusschen de beide huizen van Leuven en Limburg. Drie geslachten van hertogen van beide dynastieën betwistten elkander achtereenvolgens het hertogelijk gezag in Lotharingen. De koningen van het Duitsche rijk kozen nu eens deze, dan gene partij. Koning Koenraad III gaf beiden den titel van Hertog. Uit dezen tijd is de beroemde Grimbergsche oorlog, die van 1130 af de Brabantsche streken in vuur en vlam zette en jaren lang duurde. Mechelen en Grimbergen waren de hoofdpunten, waarom de strijd zich bewoog. Drie Hertogen uit het geslacht van Leuven hebben achtereenvolgens de daar gevestigde machtige vasallen moeten bestrijden in een hevigen kamp, waaraan een paar eeuwen later een heldendicht zijn stof ontleende, een langdradige Nederlandsche Ilias, waarin ook Vlamingen en Hollanders, Henegouwers en Luikenaren eene rol spelen. Ten slotte behaalde hertog Godfried III van Leuven in 1159 de overwinning en slechtte den burcht van Grimbergen. Met het daar gevestigde dappere geslacht zelf werd hij door keizer Frederik Barbarossa verzoend.

Na een halve eeuw van veete verzoenden zich 1155 ook de beide hertogelijke huizen. Aan en over de Maas bleven de Limburgers in het bezit der hertogelijke rechten en bezittingen, in de westelijker deelen oefenden de Hertogen van Brabant en Lotharingen, zoals zij zich meer en meer begonnen te noemen, deze uit. Buiten hunne eigene landen hadden beiden echter weinig in te brengen: de hertogelijke waardigheid was zeer gedaald.

Van dezen toestand maakten de kleinere dynasten ook in het Zuiden

gebruik. Gelijk de Hertogen van Brabant en Limburg de kleinere Graven in hun gebied overschaduwden, zoo verhieven zich ook de Graven van Namen, van Henegouwen en van Luxemburg boven hunne talrijke maar minder machtige naburen.

Wij zagen hoe Henegouwen in het midden der elfde eeuw tijdelijk met Vlaanderen werd verbonden en ten slotte uit het Vlaamsche gravenhuis eene nieuwe dynastie ontving. Ook de Henegouwsche Graven vergrootten hunne macht door aankoop en verovering van goederen, door verwerving van de voogdij over bezittingen van kloosters en kerken. Hetzelfde zien wij in Namen geschieden, dat in het midden der 12de eeuw met Luxemburg verbonden was. De geschiedenis van de opkomst dezer graafschappen is in hoofdzaak dezelfde als die van de meer noordelijke leenstaten. Oorlog, koop, huwelijk, erfenis zijn de oorzaken van samenvoeging, die soms van tijdelijken aard, soms van langen duur is.

Merkwaardiger is de vorming der bisdommen Kamerijk en Luik. In 1007 werd de Bisschop van Kamerijk met de grafelijke waardigheid in het graafschap van dien naam begiftigd, nadat een paar jaren te voren de immuniteit was verkregen voor de reeds aanzienlijke bezittingen van het bisdom in den omtrek, met name voor het Chateau Cambresis. Het kleine bisdom had echter alle moeite om zich tegen Vlaanderen en Henegouwen staande te houden. De nabijheid dier machtige staten belette de verdere uitbreiding van het stift.

Luik had reeds lang talrijke abdijen in den omtrek ingeslikt en (980) voor al zijne bezittingen immuniteit verkregen. Gelijk Utrecht in het Noorden werd Luik in het Zuiden van Neder-Lotharingen door de Duitsche koningen en keizers als een tegenwicht tegenover de machtige wereldlijke heeren van den omtrek met grafelijke rechten in zijne omgeving voorzien. Het ontving 908 den tol en de munt te Mechelen, het verkreeg het graafschap Huy in 985, westelijk Hasbanië in 994 en 1040, het hertogdom Bouillon in 1096, iets later het graafschap Clermont, op het einde der 11de eeuw het uitsluitend gezag over Dinant; Maastricht kwam half aan Brabant, half aan Luik. Munt- en jachtrechten, ja in 980 het recht op alle koninklijke inkomsten in het bisschoppelijk gebied, vermeerderden de macht der Luiksche bisschoppen. Het is dan ook geen wonder, dat wij deze geestelijke heeren een levendig aandeel zien nemen in de twisten en veeten der wereldlijke vorsten in den omtrek.

Bisschop Notker van Luik heeft onder de laatste Ottonen een groote rol gespeeld in de Lotharingsche moeilijkheden. De edele bisschop Wazo was een der machtigste vijanden van hertog Godfried met den Baard en bekend door zijn onwankelbare trouw aan keizer Hendrik III. Aan dezelfde zijde stelde zich mèt den Utrechtschen bisschop Willem ook Dietwin van Luik. Luik en Utrecht, met Keulen verbonden, keerden zich gezamenlijk tegen de overmoedige Graven van Holland, gelijk wij boven herhaaldelijk zagen. Dietwin stond vooraan in den strijd tegen Robert den Fries van Vlaanderen.

Ook zijn opvolger, bisschop Hendrik, hoewel de hervormingspartij zeer genegen, bleef den in den ban geslagen Hendrik IV toch zooveel mogelijk getrouw. Hij is beroemd door den godsvrede van 1081, op zijn voorbeeld door Keulen in het geheele aartsbisdom ingevoerd. Die godsvrede maakte tijdelijk een einde aan iederen kamp op Vrijdag, Zaterdag en Zondag van elke week, benevens op de vastendagen omstreeks Kerstmis en Paschen en op de heiligendagen. Kort daarna ontstond ter handhaving van orde en gerechtigheid in het bisdom het beroemde gerechtshof, de „Paix de Liège", geleid door den Bisschop en samengesteld uit de hooge geestelijken en leeken. Alle leeken van het bisdom waren daaraan onderworpen en met kracht werden de vonnissen van dat hof gehandhaafd [1]). Hendrik's trouw aan den Koning bracht hem in groote moeilijkheden met de Pausen, maar hij bleef dezelfde gedragslijn volgen evenals bisschop Otbert, die na hem kwam.

Het behoeft ons niet te verbazen, wanneer wij ook dit bisdom door de gunst der Koningen voortdurend zien aangroeien; wanneer wij ook te Luik, gelijk te Utrecht, de Salische vorsten dikwijls met Paschen of Kerstmis hun verblijf zien vestigen; wanneer wij eindelijk Hendrik IV in zijne laatste dagen vooral te Luik steun zien zoeken.

Hier werd in 1106 het laatste bedrijf afgespeeld van het dramatische tafereel, dat de geschiedenis van koning Hendrik IV oplevert. Van hier uit trachtte de ongelukkige vorst tegenover zijn opgestanen zoon de Lotharingers te wapenen, met Frankrijk en Engeland, zelfs met Denemarken zich te verbinden. Bisschop Otbert was zijn voorname steun, naast dezen hertog Hendrik van Limburg en Neder-Lotharingen. Door Otbert's bemiddeling trachtte de Koning ter elfder

---

[1]) Poullet, Histoire nationale politique I, 204.

ure den Paus, tegenover wien hij nog altijd vijandig stond, door eene volledige onderwerping te winnen. Alles was te vergeefsch. De vorsten des Rijks, voor Keulen verzameld onder leiding van den oproerigen jongen koning Hendrik V, zonden den ouden vorst naar Luik het bericht van zijne afzetting. Te midden van dien laatsten kamp is Hendrik IV in Aug. 1106 in de trouwe stad gestorven. Hoewel beladen met den kerkban, scheidde hij kalm uit het leven. Zijn lijk werd door bisschop Otbert in den Luikschen Dom bijgezet. Maar nu trof ook den Bisschop het interdict. Het lichaam van den dooden Keizer moest opgegraven worden. Het werd buiten de stad in ongewijde aarde weggestopt, maar weldra op bevel des jongen Konings nogmaals opgegraven en naar Luik vervoerd, waar het trouwe volk het met alle teekenen van eerbied begroette en met moeite bewogen werd het aan zijn onmeedoogenden zoon over te geven. Eerst vijf jaren later vond het doode lichaam rust in de gewijde aarde van den Dom te Spiers.

Na Otbert's dood in 1119 ontstond een hevige strijd in het bisdom Luik tusschen de pauselijke en de keizerlijke partij, die ieder haren eigenen candidaat voor den opengevallen stoel hadden. Eene hevige veete teisterde deze zijde van Neder-Lotharingen eenige jaren lang. Een gewapend optreden des Keizers zelf moest herhaaldelijk geschieden. Vooral de Heer van Valkenburg was een heftig tegenstander des Keizers, die eindelijk zijn burcht verwoestte. De over het hertogdom twistende Limburgsche en Leuvensche partijen maakten voor haar doel gebruik van deze oneenigheden, die na vijf jaren eindelijk werden beslist door het optreden van bisschop Albero, een broeder van hertog Godfried van Leuven, die met toestemming des Keizers den bisschoppelijken titel beklom. Ook na zijn dood werd hier de bisschoppelijke waardigheid een twistappel tusschen de omliggende vorsten, totdat eindelijk de van simonie beschuldigde bisschop Alexander, reeds Albero's mededinger, het veld behield.

De toestanden in het bisdom lieten dus veel te wenschen over.

Behalve Luik, Henegouwen, Namen, Brabant en Limburg vond men hier ook kleinere leenstaten. Noordelijk van Luik bestond nog het graafschap Loon of Looz, waarvan de beheerschers, verwant aan die van Namen, in den burcht van Looz hun hoofdpunt hadden. Aan de Semoy lag het graafschap Chiny, welks bezitters stamden uit het huis der Ardennen.

Aldus vormden zich van de 9de tot de 12de eeuw in Neder-Lotharingen eene reeks van grootere en kleinere leenstaten, allen samengesteld uit een aantal kleinere gebieden, door huwelijk, koop, vrijwilligen afstand, beleening of verovering bijeengevoegd en zich op dezelfde wijze ook later uitbreidend. Geen van die staatjes vormde naar het uitwendige, aardrijkskundig, een geheel [1]). Luik lag voor een deel aan de beide oevers der Maas, van Maastricht tot bij Namen en Dinant; een ander stuk lag in de Ardennen om Bouillon en St. Hubert; een derde — geheel afgescheiden — om Givet, tusschen Namen en Henegouwen. Vlak bij Luik lag, midden in Luiksch gebied, aan de eene zijde het Brabantsche Herstal, aan de andere het Akensche Fléron.

In andere staten hadden tal van kleine Heeren hunne onafhankelijkheid weten te behouden: die van het oude Batenburg in de Betuwe; die van Loon en Bredevoort in het Munstersche; een aantal Heeren in het Zutphensche; de Graven van Kuik, van Duras, van Aerschot, de Heeren van Breda, Strijen, Grimbergen, Ravestein, Boxtel enz. in het Brabantsche; de Graven van Avesnes, Oostervant en Chimay in het Henegouwsche; die van Hoorn en van Kessel, de Heeren van Heinsberg en van Valkenburg in de Maasstreek.

Denkt men hierbij nog aan de overal verspreide talrijke bezittingen van geestelijke stiften, de kleine allodiën en leengoederen, weder door de Graven en Heeren zelve aan hunne onderdanen geschonken, dan kan men zich een denkbeeld maken van de bonte staalkaart, die eene aardrijkskundige voorstelling van de verdeeling van Neder-Lotharingen omstreeks 1100 zou opleveren.

HOOFDSTUK II.

DE FEODALE MAATSCHAPPIJ IN DEN EERSTEN TIJD.

De leenstaten, wier ontstaan hierboven werd beschreven, zijn allen voortgekomen uit de overdracht van grafelijke rechten aan geslachten, die zich in het erfelijk bezit daarvan wisten te handhaven, hetzij met,

---

[1]) Zie Poullet, l. l. I, 184.

hetzij tegen den wil des Konings. Maar het bleef niet bij de oorspronkelijke grafelijke rechten, die zich uitstrekten over het bestuur met inbegrip van de rechtspraak, het recht om van de bewoners in zekere gevallen belastingen te heffen en het militaire gezag in het graafschap. De Koning zag zich welhaast genoodzaakt om aan de Graven afstand te doen van de *regalia*, de rechten, die hij als Koning in de afgestane graafschappen bezat, Hier geschiedde dit vroeger, daar later; hier wordt het eene, daar het andere recht langer door den Koning aan zich gehouden.

Het muntrecht is door de Bisschoppen van Utrecht evenals door de Graven van Vlaanderen reeds in de 10de eeuw uitgeoefend; de Brunonen in Friesland in de 11de eeuw bezaten het, even goed als de Graven van Henegouwen en andere dynasten in Lotharingen van dienzelfden tijd. Van Holland kent men eerst tegen het einde der 12de eeuw eigen munten. Al deze lokale munten verdrongen weldra de koninklijke munt op de markten der verschillende landen, vooral toen de laatste in de 12de eeuw al slechter en slechter werd [1]. Met het muntrecht ging het marktrecht, d. i. het recht tot het oprichten van markten, in den regel verloren; het recht op de tollen daarentegen, op de hoofdrivieren ten minste, heeft de Koning zich gewoonlijk langer voorbehouden maar op den duur verviel ook dit. Vooral sedert de 12de eeuw kwamen langzamerhand alle regaliën in de handen der Graven en Bisschoppen.

Zoo ging het ook met de overige bezittingen des Konings als zoodanig, met de koninklijke landgoederen, de oude „villae regales"; met de wouden en bergen en andere onbebouwde streken, waar het jachtrecht vooral van beteekenis was; met de wateren, waar de vischvangst soms een bron van groote inkomsten kon heeten; met het brouwrecht, het molenrecht, het geleiderecht, d. i. het recht om van reizigers, voor verleende bescherming op de wegen, een zekere som te heffen; met het tiendrecht, dat de Koning in geheel Friesland bezat [2]. Ook dit alles ging meestal in handen der Graven over en zoo zien wij deze in de 12de eeuw in hunne graafschappen de plaats van den Koning geheel innemen. De Koning heeft alleen als opperste leenheer iets in te brengen bij kwestiën van opvolging, vereeniging

---

[1] Inama—Sternegg, D. Wirtschaftsgesch. II, 398 ff.

[2] Waitz, Verfassungsgesch. VIII, 216—414.

van graafschappen en dergelijke, maar dat „iets" wordt hoe langer, hoe minder.

In het kort, de Graven der 12de eeuw waren geene *ambtenaren* meer: zij waren de bijna onafhankelijke *leenmannen* van den grooten opperleenheer, den Koning. Ook de kleinere Heeren hadden hunne ambtelijke afhankelijkheid reeds dikwijls voor het leenverband ingeruild. De geestelijke vorsten, de Bisschoppen vooral, waren niet meer eenvoudig „leenmannen Gods" maar evenzeer leenmannen van den Koning. Allen te zamen trachtten de beperkingen en lasten, die het leenverband hun oplegde, te verminderen, zich volledig tot landsheeren te maken, zoo goed als onafhankelijk van den Koning. Dit kon hun niet zeer moeilijk vallen, nu zij reeds in het bezit waren of gaandeweg in het bezit geraakten van alle prerogatieven der landsheerlijke macht, terwijl het koninklijk gezag in Duitschland hand over hand verzwakte.

De Graaf van Vlaanderen, leenman van den Franschen koning, had naar het voorbeeld der andere westfrankische Grooten reeds lang dienzelfden weg ingeslagen, maar stuitte daarbij op den duur op de juist sedert de 12de eeuw zich steeds krachtiger ontwikkelende macht van zijn Koning. Nog had deze echter weinig te beteekenen en was de Vlaamsche Graaf toen niet minder onafhankelijk dan zijne Lotharingsche naburen.

Op dezelfde wijze als de Koning indertijd als landsheer had gehandeld, begonnen nu in de 10de eeuw ook de Graven en Bisschoppen te doen. Ook zij trachtten vasallen aan zich te verbinden door het schenken van beneficiën; ook zij maakten hunne ministerialen, hunne aanzienlijke ambtenaren, hunne vertrouwden, tot bezitters van belangrijke leenen. In ieder graafschap ontstond zoo eene reeks van ondervasallen, die den Graaf erkenden als hun leenheer, gelijk deze den Koning. Evenwel was de meerdere nabijheid van den Graaf, de grootere kracht van zijn bestuur, hem in die tijden nog een waarborg voor de onderdanigheid zijner leenmannen. Eerst een paar eeuwen later zou hij zien, dat zijn adel — want ieder vrij bezitter van een beneficium werd toen tot den adel gerekend [1]), niet alleen zij, die uit oude familiën waren gesproten — tegenover hem dezelfde houding

---

[1]) Vgl. boven, blz. 85. Waitz, Verfassungsgesch. V, 383 ff.

kon aannemen als hij vroeger tegenover zijn eigen leenheer had gedaan. Ook de nieuwe beneficiën werden zeer spoedig erfelijk.

Deze adel diende den Graaf vooral in den oorlog; de grond van zijn bestaan was eigenlijk niet anders dan die eenmaal aan de groote beneficiën het aanzijn had gegeven: de behoefte der vorsten om steeds een krachtig leger vasallen tot hunne beschikking te hebben.

De oude naam van den krijger in het algemeen was sedert Rome's tijd „miles" geweest. Later had die naam zich beperkt tot den krijger, die te paard streed. Omstreeks 1000 begint hij in te krimpen tot de vertegenwoordigers van den nieuwen adel, die, zijn reden van bestaan in den oorlog vindend, de krijgsmansstand bij uitnemendheid wordt en zich meer en meer tot eene erfelijke kaste begint te vormen van menschen, die als „milites", als ridders, in de feodale maatschappij eene groote rol zouden spelen. Niet meer het volledig vrij grondbezit maar het als krijgsman te paard dienen werd de eigenschap bij uitnemendheid van den adellijke. Deze is meer gezien, als hij tevens vrij grondbezitter is, maar hij kan dit ook niet, ja zelfs onvrij zijn [1]. Miles en nobilis worden woorden van dezelfde beteekenis.

Onder de ridders waren er enkele, aan wie de Graaf de bewaring toevertrouwde van een of meer der talrijke burchten, waarmede sedert de 9de eeuw in steeds toenemende mate onze streken bezaaid werden. Die burchten schijnen vooral als verdedigingspunten tegen de Noren opgericht te zijn naar het voorbeeld der oude Romeinsche en Germaansche wachttorens, meestal nog wel van hout maar soms reeds van steen [2]. Zij werden evenwel spoedig de punten, van waar uit de vasallen zelve hunne vorsten braveerden [3]. Sommige edelen, door den Koning of den Hertog als burggraven aangesteld, wisten zich om hun burcht zelfs eene zekere heerschappij te verwerven, steunende op het vaste punt. Zoo ontstonden de burggrafelijke geslachten van Kamerijk, Gent, Brugge, Valenciennes en andere plaatsen in Vlaanderen. De Graven stelden later op hunne beurt in hunne eigene burchten burggraven aan, die zich nu door hunne aanzienlijke positie boven andere gewone ridders verhieven. Zoo kreeg men in Holland de burggraven van Leiden en Voorne; in het bisdom Utrecht die van Utrecht,

---

[1]) Waitz, Ibid. V, 404 ff.

[2]) Te Winkel, Het Kasteel (Progr. Gron. Gymn. 1879), blz. 12 vlg.

[3]) Vgl. boven, blz. 116.

Montfoort, Koevorden en Groningen; in Vlaanderen die van Cassel en St. Omer; in Brabant die van Brussel; in Henegouwen die van Mons. Ook andere ridders richtten op hunne goederen versterkte kasteelen op, met of zonder toestemming van den Graaf. Hunnen naam ontleenden zij gewoonlijk òf aan zulk een kasteel òf aan het leen, dat zij van den Graaf hadden ontvangen.

Het is duidelijk, dat in eene maatschappij als die van omstreeks 1000 de stand der onafhankelijke vrije landbewoners in aanzien en beteekenis moest dalen [1]). Wilden zij zich te midden van die voortdurende oorlogen handhaven, dan moesten zij zich kunnen beroepen op de bescherming van een machtigen heer. Zij deden dit door pachters, vasallen, ministerialen of zelfs lijfeigenen te worden van den ridder, die in hunne omgeving woonde, of van de Kerk, in wier nabijheid zij zich veilig konden rekenen.

Bleven zij gewone vasallen, dan behielden zij hunne vrijheid en kregen eenvoudig hun vrij eigen goed als leen terug. Als pachters ontvingen zij in dezen tijd meestal een stuk gronds in erfpacht, waarvoor zij den landheer jaarlijks een bepaald deel van de vruchten gaven. Als ministerialen, gewone hoorigen of lijfeigenen daalden zij tot verschillende graden van onvrijheid, ofschoon deze door het onder de hoorigen sedert de 9de eeuw opgekomen erfelijk grondbezit niet meer zoo bezwarend was als vroeger. Op die wijze zag men na de Karolingers het grootgrondbezit meer en meer in handen van landheeren van ridderlijke geboorte komen, naast wie de vrijgeboren boeren alleen als pachters of vasallen konden blijven bestaan. Velen verkozen boven de wankele vrijheid de ministerialiteit, waarbij zij in dienst van den heer eene goede positie konden verkrijgen, of de hoorigheid, ja zelfs de lijfeigenschap in dienst van den zachtsten meester: de Kerk, het klooster.

In de „curtis", den hof van den landheer, kwamen bij den „meier", die de inkomsten inde, de meest verschillende personen dan ook de meest verschillende opbrengsten leveren. Vrije pachters, hoorigen en lijfeigenen van allerlei soort brachten er ieder hun cijns. Maar tegenover de vrije pachters kwam de heer weldra in dezelfde verhouding

---

[1]) Over de verschillende oorzaken daarvan zie men uitvoeriger: Inama—Sternegg, D. Wirtschaftsgeschichte II, S. 39 ff.

als tegenover de hoorigen en lijfeigenen, die onder zijne rechtspraak stonden. Ook die pachters toch onderwierpen zich dikwijls daaraan en langzamerhand verdween hier en daar het gericht der vrijen, vroeger als een plechtanker der oud-Germaansche vrijheid beschouwd.

Zoo nam de onvrijheid in onze streken langzamerhand toe: men kocht veiligheid van persoon en bezit tegen afstand van eene steeds onzekere persoonlijke onafhankelijkheid en van rechten, die eenmaal de trots der voorvaderen hadden uitgemaakt maar die men toch op den duur niet zou kunnen handhaven. Het slechtst waren de lijfeigenen er aan toe, die soms geheel als slaven werden behandeld en verkocht [1]). Hun lot werd echter onder den invloed der Kerk soms werkelijk verzacht en hun toestand meer en meer aan dien der hoorigen gelijk.

Ook na de Karolingers bleef het grootgrondbezit nog het alles beheerschende verschijnsel op economisch gebied [2]). De oude marke had daartegenover veel van hare beteekenis moeten verliezen; zij kon zich in geen belangrijken invloed op de ontwikkeling der maatschappelijke toestanden verheugen. De landheer was nog meer dan in den tijd der Karolingers de hoofdpersoon ten platten lande, d. i. — bij het gemis aan eigenlijke steden — in de maatschappij. Alle elementen der bevolking, vrij of onvrij, hadden den landheer naar de oogen te zien, met zijn wil te rekenen, zich naar zijne inzichten te schikken. Niet meer het gericht der vrije mannen, het volksrecht, maar het hofgericht, het hofrecht, treedt in dezen tijd op den voorgrond, sedert de landheer allen binnen den kring zijner rechtsbevoegdheid had weten te brengen.

Daarom draagt dit tijdperk van de volksontwikkeling, die zich van de 9de tot de 12de eeuw ook in onze streken in deze banen beweegt, terecht den naam van het tijdperk van het grootgrondbezit, waartegenover het vroegere soms dat van de vrije markeninrichting, het latere dat van de steden geheeten wordt.

Op het einde van dit tijdperk, in de 11de eeuw, waren reeds de beginselen van een nieuwen toestand duidelijk te bespeuren — een nieuwen toestand, die zich ook kenmerkte door de overvleugeling van den landbouw door den handel. Niet de landbouw maar de handel

---

1) Wauters, Les libertés communales, p. 226.

2) Zie hierover vooral: Inama—Sternegg, l. l., passim.

werd allengs de alles beheerschende factor in de ontwikkeling der maatschappelijke toestanden, de handel, die zich niet meer hoofdzakelijk tevreden stelde met eenvoudige ruiling van produkten maar in ruime mate begon gebruik te maken van het ruilmiddel, het geld. Ook bij het grootgrondbezit deed zich de beteekenis van het geld dientengevolge meer en meer gevoelen. In plaats van opbrengsten in natura kwamen opbrengsten in geld; de pachters brachten den landheer dikwijls reeds niet meer een bruto aandeel in den oogst op maar betaalden eene vaste som op vaste termijnen. Dit laatste was eene uiterst belangrijke verandering, die voor onze streken in het algemeen in de 12de eeuw valt en grooten invloed op de geheele maatschappij moest oefenen.

De maatschappij van de negende tot de twaalfde eeuw stond voortdurend op voet van oorlog. Wij zagen, hoe krijg in Lotharingen toen overal aan de orde was, hoe verwoesting en plundering van elkanders gebied de hoofdbezigheid was van Graven en Heeren. Vooral de Norentijd is als een tijdperk van woesten strijd gekenschetst. Niet alleen de tijdens Karel den Groote en Lodewijk den Vrome ontluikende handel en nijverheid, maar ook de toen krachtig zich ontwikkelende beschaving werd in Lotharingen door de verwoestende Norentochten vernietigd.

In de 10de en 11de eeuw nu zag men in en om de groote landhoeven en versterkte plaatsen handel en nijverheid zich weder herstellen, in kloosters en bisschopssteden de geestesontwikkeling weder krachtig optreden.

De voornaamste handelsplaats der Lotharingsche landen aan den Beneden-Rijn en Maas was in de 10de en 11de eeuw het oude Keulen, de metropolis van deze streken sedert oude tijden. Van hier strekte zich de handelsbeweging uit naar Engeland, de Elbe- en Weserstreken, de Moezellanden en die aan Schelde en Maas. Onder de daar gevestigde kooplieden vinden wij de bewoners van alle streken in noordwestelijk Germanië: Friezen b.v. woonden er gelijk te Worms, Soest, Dortmund en elders; Keulsche schepen bevoeren den Rijn en de Maas zoowel als de Noordzee. De tollen op de hoofdrivieren worden weder van beteekenis; markten worden opgericht of uitgebreid; tollijsten, als die van Coblenz in het begin der 12de eeuw, noemen de namen van tal van handelsplaatsen[1]); aan de Maas: Dinant, Namen,

---

[1]) Sloet, Oork., No. 202.

Huy, Luik, Maastricht; aan Rijn en Waal: Utrecht, Tiel, Nijmegen, Bommel, Herewaarden, Duisburg; aan de Schelde: Antwerpen en de Vlaamsche steden; aan den IJsel: Deventer. In het Noorden spelen Groningen en Staveren reeds eene rol. Dezelfde tollijsten en een charter van Hendrik V betreffende den tol te Utrecht [1]) gunnen ons een blik op de voornaamste handelsartikelen.

Uit de Luiksche Maassteden komen metaalwerken, kookketels vooral, geitenvellen en wijn. De Vlamingen voeren wol, kaas en andere voortbrengselen van den veeteelt uit. Van Rijn en Waal komen zalm, paling, was en wijnen, de laatste waarschijnlijk uit Frankrijk en de Rijngouw daarlangs ingevoerd. Haring en zout worden door de Friezen van de zeekust aangebracht; zij halen graan en haring uit de Oostzeehavens en komen daarmede te Utrecht ter markt. Ook slaven, paarden, valken, zwaarden, leder- en linnenwaren behoorden tot de handelsartikelen van deze streken. In Friesland waren ook nu nog groot en klein vee, boter en kaas de hoofdprodukten, zooals blijkt uit de lijsten der inkomsten van de daar liggende bezittingen der kloosters Fulda en Werden [2]). Hier bloeide nog de lakennijverheid ten platten lande, als van ouds. Dezelfde produkten vinden wij in Holland en Zeeland vermeld. Daar echter ook schapen, geteeld in de weinig vruchtbare duinlanden, en granen. Graanbouw werd vooral in de Betuwe en het Zutphensche beoefend. Overal vinden wij ganzen en varkens onder de huisdieren genoemd. In het waterrijke Noorden zijn de visscherijen van groote beteekenis. De heidevelden van Drente, de Veluwe en Brabant, het Rijkswald bij Nijmegen en Kleef, de Ardennen, zijn nog de groote jachtterreinen, zoo goed als onbewoond, tenzij door herten en reeën, wolven, beren [3]), wilde zwijnen en vossen, hazen en konijnen.

Maar niet alleen op de handelsartikelen en voortbrengselen van dien tijd vermogen wij een blik te slaan, ook het leven der kooplieden zelf ontsnapt niet geheel aan onze waarneming. Wij vinden hen bij voor den handel gunstig gelegen plaatsen als de genoemde gevestigd in de „suburbia", de „voorsteden" der burchten; om oude koninklijke of landsheerlijke paleizen of voorname landhoeven; om kloosters, die

---

[1]) V. Mieris I, 86.

[2]) Zie Friedländer, Ostfriesisches Urk. II, Anhang.

[3]) Vgl. de schenkingsoorkonde van den wildban in Drente 944.

het middelpunt waren van een groot grondbezit; om belangrijke tolhuizen. Bij den burcht van Utrecht droeg de verzameling hunner zeker bijna zonder uitzondering houten woningen den naam „stathe", stad [1]). Daar werden de markten gehouden: jaarmarkten voor het grootere handelsverkeer, weekmarkten voor den omtrek. De bewoners van Utrecht verkregen in 1122 met die van Muiden van bisschop Godebald en keizer Hendrik V zekere rechten, evenals die van Staveren kort te voren. Die van Tiel beroemden zich reeds eene eeuw vroeger een „carta" van den Keizer te bezitten, die hun eigen rechtspraak zou verleend hebben. Alpertus [2]), die ons dit mededeelt, vertelt ons ook een en ander omtrent de zeden en gewoonten der Tielenaars, volgens hem onordelijke, ruwe, bedriegelijke, meineedige, overspelige lieden. Het is echter waarschijnlijk, dat deze ongunstige schildering samenhangt met geschillen tusschen geestelijkheid en burgerij der welvarende plaats. Eene dergelijke „suburba" was bij den koninklijken burcht te Nijmegen reeds in het begin der 10de eeuw te vinden [3]).

Zoo moet het ook te Deventer geweest zijn, dat reeds in de 9de eeuw „portus" heet [4]). Zoo was het ook in het Zuiden, waar Luik, Atrecht, Kamerijk, Doornik zich ontwikkelden om oude kloosters of bisschoppelijke zetels; waar de snelle opkomst van Gent, Brugge, Yperen, Antwerpen, Brussel, Leuven, Valenciennes, Namen, Mons, behalve aan de daar opgerichte burchten ook aan de voor den handel gunstige geographische ligging — aan de groote rivieren of de oude wegen — moet toegeschreven worden, aan hare geschiktheid om als marktplaats voor de omliggende boerenbevolking te dienen.

Het leven der kooplieden was niet zonder zorg in deze rumoerige tijden; zij hadden bij de uitoefening van hun bedrijf met groote bezwaren te kampen, vooral ten gevolge van de verzwakking van het koninklijk gezag, dat hun in den bloeitijd van het Karolingische rijk zoo ten goede was gekomen. Zij zagen hunne veiligheid verminderen, nu zij afhankelijk waren van den min of meer goeden wil der talrijke kleine landsheeren, die overal opkwamen; nu het centrale gezag niet sterk genoeg meer was om op de groote wegen en rivieren de roo-

---

1) V. d. Bergh, Oork. I, No. 113. Vgl. De Geer, Het Oude Trecht.

2) De Divers. Temp. II, c. 19 en 20; Sloet, Oork., No. 144.

3) Flodoardus ad ann. 925.

4) „Portus" beteekent niet haven, maar hetzelfde als „porta": poort, stad.

vers te beteugelen. Nadeelig was voor hen ook de verleening van markt- en muntrecht aan de kleine dynasten. De eenheid toch van munt, gewicht en maat ging daarmede verloren. Hier werd zus, daar zoo gemeten, gewogen, gerekend. Maar de praktijk bracht in dit opzicht verbetering. In plaats van de oude Karolingische rijksmunten, rijksmaten en rijksgewichten stelden zich de munten, maten en gewichten van voorname handelsplaatsen, van Keulen vooral. De Keulsche mark zilver van 12 solidi, ieder weder in 12 denariën of penningen vervallende, werd van Scandinavië tot den Boven-Rijn, in de Nederlanden algemeen, de gewone munteenheid. Zij sloot zich aan bij de Engelsche mark sterlingen, die vooral in Vlaanderen in gebruik was en evenals de Keulsche 234 gram woog. Zoo was een Keulsche penning gelijk aan een Engelschen sterling, welke samenhang uit de handelsbetrekkingen, de handelsconcurrentie van Keulen met Engeland te verklaren is. Keulsche penningen en Engelsche sterlingen worden ten onzent overal gevonden, maar daarnaast treffen wij voor lokaal gebruik in verschillende deelen van de Nederlanden de munten, maten en gewichten van bepaalde groote handelsplaatsen aan, wier omtrek commercieel min of meer van haar afhankelijk was. Deventer, Groningen, Utrecht, Bremen komen in dikwijls vrij uitgestrekte kringen als toongevend voor: de Deventersche munt is in het Oosten, de Groningsche en Bremensche in het Noorden, de Utrechtsche daar en in Holland, de Leuvensche in Brabant en Gelre in gebruik.

In maat en gewicht heerschte over het algemeen nog veel meer verscheidenheid dan in de munt: iedere streek had hare eigen maten en gewichten, gewoonlijk die eener belangrijke handelsplaats in haar gebied.

Bij de bevolking der opkomende steden vindt men eene groote verscheidenheid. Vooreerst had men er de vrije kooplieden, de „mercatores"; zij woonden er op eigen grond of op grond van den heer, wien zij dan een bepaalden cijns opbrachten. Naast hen vond men er hoorigen en lijfeigenen, toebehoorende aan een heer of aan een klooster of kerk en hetzij als werklieden, hetzij als bebouwers van omliggende landerijen gebruikt. Van deze beide klassen onderscheidden zich in plaatsen, die een burcht rijk waren, de „burgenses", de verdedigers van den burcht, met bepaalde voorrechten begiftigd.

De belangrijkste klasse waren wel de kooplieden, die zich in de

10de en 11de eeuw hier en daar in „gilden", onderlinge verbintenissen met een oorspronkelijk godsdienstig karakter, krachtig aaneensloten en zich hetzij door den Koning, hetzij door den landsheer rechten lieten waarborgen, die voornamelijk ten doel hadden den eigendom te beveiligen, de geldigheid van contracten te waarborgen, een begin van zelfbestuur en eigen rechtspraak te vormen, de betaling van lasten te regelen, zich het recht van verdediging tegen een onverhoedschen aanval te verschaffen. De Koning was de aangewezen beschermer der kooplieden. Door het van hem verkregen recht werden deze als het ware een afzonderlijke stand. Bij de verzwakking der koninklijke macht en onder invloed van het dikwijls den Graven afgestane recht van geleide, dat hier en daar echter nog in handen van den Hertog bleef als eene herinnering aan het oude koninklijke recht, werden de kooplieden meer en meer van de kleine landsheeren afhankelijk en ontleenden aan hen hunne rechten. Behalve Utrecht, Muiden, Staveren en Tiel in het Noorden, noemen wij hier Valenciennes, dat reeds in de 11de eeuw een krachtig aaneengesloten koopliedengild kon aanwijzen [1]). Ook de kooplieden van Gent, Brugge, Yperen, Luik, Antwerpen, Leuven, Brussel, Tienen, Namen, Huy, Dinant en tal van andere plaatsen bezitten reeds vroeg rechten, schriftelijk door de Graven en Bisschoppen bekrachtigd, hier uitgebreider, daar van minder beteekenis.

De gewone namen voor deze plaatsen waren „oppidum", „civitas", „portus", „porta" [2]). Vooral Vlaanderen, Brabant en Luik zagen in de 12de eeuw talrijke koopliedengilden, „caritates", „hansae", onder begunstiging van de landsheeren ontstaan, hetzij dat deze de beteekenis van dergelijke vestigingen voor hun land reeds begrepen, hetzij dat zij zich door de kooplieden gemakkelijk voorrechten lieten afkoopen.

Veel minder talrijk zijn deze in het Noorden van de Lotharingsche landen. Van rechten vernemen wij slechts te Utrecht, Muiden, Staveren en Tiel. Deventer, Groningen en Nijmegen zijn er waarschijnlijk nog bij te noemen, maar behalve deze is er boven de Maas

---

[1]) Wauters, Les libertés communales, p. 278 suiv. Vgl. Hegel, Städte und Gilden, II, S. 140 ff., 229.

[2]) Voor het verschil tusschen oppidum en civitas zie men de Annales Rodenses (Mon. Germ. Script. XVI, p. 699) in het begin. Daar wordt gesproken van de „civitas" Doornik, den bisschopszetel, die onderscheiden wordt van het minder aanzienlijke „oppidum" Antoing.

geen enkele plaats, die zelfs een schijn van een koopliedengild met bepaalde rechten blijkt te bezitten.

Ook hieruit blijkt, dat het Noorden zich minder snel heeft ontwikkeld, eene bewering, die genoegzaam wordt gesteund, wanneer men de geschiedenis van die streken vóór de 12de eeuw vergelijkt met die van de zuidelijker gewesten. In den Romeinschen tijd was de Rijn de eigenlijke grenslijn van het Romeinsche gebied geweest; wat daarbuiten lag, was barbarenland. De Franken hadden deze noordelijke streken eerst in de 8ste eeuw veroverd. Langzaam was er het Christendom doorgedrongen. De Norentochten waren daar vooral vreeselijk geweest. Langer dan een halve eeuw had Friesland onder Noorsche vorsten gestaan. Niet hier maar in Brabant was later het middelpunt van Lotharingen. Nog in het begin der 11de eeuw waren de Rijn- en Maasmonden bijna onbewoond, zooals bijkt uit de daden van Dirk III. De geschiedenis van Balderik en Adela levert van de toestanden om Nijmegen en Kleef een weinig verkwikkelijk beeld. Drente en de Veluwe zijn nog wildernissen. De Utrechtsch-Hollandsche veeten der 11de eeuw spreken van verderf en verwoesting.

Inderdaad, het Noorden, grootendeels de woonplaats der in de Annales Rodenses nog in het midden der 12de eeuw met zeker gevoel van zedelijke en verstandelijke meerderheid als „indomabilis gens" gequalificeerde Friezen [1]), stond op een lageren trap van ontwikkeling dan het Zuiden, waar vooral Vlaanderen reeds in de 11de eeuw tal van aanzienlijke handelsplaatsen kon aanwijzen.

Wat geestesbeschaving aangaat, kon Utrecht — het punt van uitgang van de beschaving in het Noorden — met het zuidelijke Luik wedijveren [2]). De beroemde school van Willibrord en Gregorius had tijdens de Noren een hevigen schok ontvangen; de leeraars hadden zich verspreid, Utrecht's kerken waren vervallen. Maar ook in de verbanning bleven de Bisschoppen kunst en letteren getrouw. Bisschop Radboud, te Keulen en aan het hof van Karel den Kale opgevoed, had daar liefde tot de letteren ingezogen. Na zijn optreden als bisschop (900) heeft hij — afkeerig als hij was van wereldsche

---

[1]) Mon. Germ. Script. XVI, p. 702.

[2]) Vgl. Moll, Kerkgesch. I, 354 vlg.; Wattenbach, D. Geschichtsquellen im Mittelalter, vooral I, S. 312 ff.

zaken — gedichten geschreven ter eere van Christus en St. Maarten, van de heiligen Switbert en Lebuïnus, geestelijke liederen samengesteld, ook historische aanteekeningen gemaakt; alles natuurlijk in het Latijn. Zijn opvolger Balderik, de hersteller der Utrechtsche Kerk, de bouwmeester der nieuwe kerkgebouwen, was tevens de opvoeder van Bruno, den geleerden zoon van Hendrik den Vogelaar, later als Aartsbisschop van Keulen vermaard, beschermer van letteren en wetenschap. Balderik was in zijn tijd een beroemd letterkundige, dichter zoowel als redenaar van buitengewone gaven. De geleerde Benedictijn St. Wolbodo, later Bisschop van Luik, was ook een leerling van Balderik, wiens voorliefde voor den christendichter Prudentius, den zanger der martelaarsgedichten, door de biografen van aartsbisschop Bruno wordt geprezen. Wolbodo heeft een tijd lang de school van Utrecht bestuurd. Bisschop Ansfried van Utrecht was wederom afkomstig uit Bruno's school te Keulen. Een leerling der Luiksche scholarchen was de rumoerige krijgsman in het bisschopskleed, Adelbold, de tijdgenoot en vriend van den geleerden aartsbisschop Gerbert van Rheims (later paus Sylvester II), de vriend ook van den letterlievenden keizer Hendrik II, wiens leven hij heeft beschreven [1]). Wij bezitten een brief van hem aan den geleerden paus Sylvester over de dichtheid van de lucht. Wij weten, dat hij met denzelfden brieven wisselde over een mathematisch onderwerp en dat hij over muziek schreef; zijn gedichten ter eere van St. Maarten, het Heilige Kruis en Maria worden geroemd evenals zijn commentaar op Boëthius. Ook bisschop Willem, de beroemde tegenstander van paus Gregorius, en bisschop Koenraad, de leermeester van Hendrik V, waren mannen van beschaving en kennis.

In het Zuiden was Luik van het midden der 9de tot dat der 11de eeuw eene kweekplaats van geleerdheid. De Iersche dichter en geleerde Sedulius had er vermoedelijk aan de kapittelschool van St. Lambert de bisschoppen Hartgar en Franco bezongen, die beiden in de 9de eeuw leefden. Vooral onder Ebrachar, die de school tot nieuwen bloei verhief (965), maar nog meer onder Notker (1000) was Luik als middelpunt van ontwikkeling beroemd: tal van later elders optredende bisschoppen ontvingen er hunne opleiding, met de voor-

---

[1]) Het is niet geheel zeker, dat het bij Pertz (Mon. Germ. Script. II, 679 vlg.) gedrukte leven met recht aan hem wordt toegekend.

naamste geleerden van zijn tijd stond Notker in betrekking. Op zijn aandrijven werden de „Gesta episcoporum Leodiensium" door abt Heriger van Laubach geschreven [1]). De hoogste bloei der Luiksche school valt in de 11de eeuw onder den geleerden Wolbodo en den edelen Wazo. Onder den laatste schreef de domheer Anselmus een voortzetting der bisschopskroniek [2]). Ook Kamerijk en Doornik waren toen zetels van wetenschap.

Naast de bisschopssteden moeten de kloosters genoemd worden als wijkplaatsen van letteren en beschaving in deze eeuwen van bloed en ijzer, van woeste veete en onderlinge plundering. Vinden wij te Werden, in Ludger's oude stichting, omstreeks 1000 den Frieschen monnik Uffing van Workum, die het leven van de heilige Ida beschreef, te Hohorst bij Amersfoort werd waarschijnlijk Alpertus' boek De Diversitate Temporum samengesteld [3]). Te Tiel schreef een custos der St. Walburgskerk tijdens Adelbold een boek over de mirakelen van St. Walburg. Van Egmond bezitten wij den catalogus eener boekerij, die haar ontstaan te danken had aan eene schenking van den beroemden en geleerden Egbert, Aartsbisschop van Trier, den zoon van den Kennemer graaf Dirk II. Vooral abt Steven in de laatste helft der 11de eeuw heeft die boekerij vermeerderd met tal van werken over geschiedenis en klassieke letteren. De Egmonder kloosterbibliotheek moest hoofdzakelijk dienen voor de kloosterschool, waarop — gelijk in andere kloosters van dien tijd — bijzonder gelet werd. Zouden ook de kapittels van St. Odulf te Staveren, van Hilvarenbeek en St. Oedenrode in Brabant, van St. Walburg te Zutphen en te Tiel, van St. Maarten en St. Lebuïnus te Emmerik en te Deventer, van Elst in de Betuwe, van Oldenzaal, van St. Odiliënberg bij Roermond, van St. Michiel te Middelburg en zoo menig ander machtig geestelijk lichaam in Neder-Lotharingen niet gehandeld hebben naar de voorschriften van de synode te Aken in 816, die bij ieder kapittel de oprichting eener school eischten? Al die kapittels bestonden in het Utrechtsche bisdom reeds omstreeks 1100. Daarenboven had men in dat bisdom behalve Egmond in het Noorden nog Foswerd in Friesland, tegen het einde der 9de eeuw misschien reeds op Ameland ge-

---

[1]) Wattenbach, D. Geschichtsquellen im Mittelalter I, S. 309.

[2]) Ibid II, S. 113 ff.

[3]) Moll II, 1, 343.

vestigd en omstreeks 1100 naar het vasteland verplaatst; Hohorst, door Ansfried bij Amersfoort gesticht; het oude Susteren, eene stichting reeds van Plectrudis, de gemalin van Pippijn van Herstal; Bennebroek, uit Egmond gesproten maar spoedig vervallen; het door graaf Wichman gestichte Elten; Zyflich, door Balderik en Adela gevestigd; Thorn, door Ansfried begiftigd.

In het Zuiden vindt men eene breede rei van kloosters en kapittels. Blandigny en St. Bavo bij Gent, beiden reeds onder graaf Arnulf I zeer bloeiend, St. Jacob en St. Laurens te Luik, St. Truyen, Stablo, vooral Gembloux, de woonplaats van den beroemden kroniekschrijver Sigebert (1050), die een der meest gelezen kronieken van de Middeleeuwen geschreven heeft, waren rijke kloosters en tevens vermaarde zetels van geleerdheid. De Limburgsche Annales Rodenses, de Gesta Abbatum Trudonensium, beiden uit de 12de eeuw, maar bovenal Sigebert's werken van historischen aard verdienen genoemd te worden boven de Annales Egmundani van diezelfde eeuw; deze en de Annalen van St. Marie te Utrecht [1]) bewijzen, dat men ook in de noordelijke kloosters historische aanteekeningen maakte. Jocundus, die omstreeks 1100 te Maastricht leefde en de Translatio Sancti Servatii schreef, mag niet worden vergeten: ook hij behoort tot de schrijvers, die blijk gaven van wetenschappelijke ontwikkeling in geestelijke kringen.

Op de geestesontwikkeling in de kloosters had zeer zeker de in het vorige hoofdstuk vermelde hervormingsbeweging van de 11de eeuw een machtigen invloed. Het daar genoemde Cluny had met de versterking der kloostertucht steeds ook de veredeling van het kloosterleven op het oog, niet maar eene stroeve ascese, die den oorlog aan kunst en wetenschap verklaarde. Abt Gerard van Brogne [2]), abt Eginold van Gorze gaven het voorbeeld. Graaf Frederik van Verdun had bij abt Odilo van Cluny, tot wien hij zich in godsdienstige vervoering had gewend, steun en troost gevonden; hij werd met zijn vriend, abt Richard van St. Vannes, een der grondleggers van de kloosterhervorming in zuidelijk Lotharingen, begunstigd ook door keizer Hendrik II, die van gelijke gezindheid was. Met hulp des Keizers won de Cluniacenser richting snel terrein. Stablo, Trier en Luik werden

---

[1]) Uitgegeven door Mr. S. Muller in de Berichten en Meded. van het Hist. Gen. 1889.

[2]) Zie boven, blz. 143.

de middelpunten der beweging. Vooral het oude hertogelijke huis van Lotharingen, zooals wij zagen, nauw verbonden met de pauselijke partij, bevorderde de hervorming. Het is dan ook verklaarbaar, dat wij in den strijd tusschen Keizer en Paus op het einde der eeuw hier te lande eene sterke gisting opmerken; dat in Lotharingen de houding van Hendrik IV tegenover Gregorius VII en zijne opvolgers talrijke tegenstanders vond. Het blijkt herhaaldelijk evenwel, dat de den Pausen welgezinde richting voornamelijk in het Zuiden van Lotharingen steun heeft gevonden; in het Noorden heeft door de nauwe verbinding der Utrechtsche Bisschoppen met de Salische Keizers de tegenovergestelde partij de bovenhand gehouden, al kan men in onze bronnen eenige huivering voor de heftigheid van een bisschop Willem zeer goed opmerken [1]) Reeds zijn tweede opvolger, bisschop Godebald van Utrecht (1112—1128), was een aanhanger van den Paus. Hij werkte mede bij den banvloek, in 1118 door de Duitsche bischoppen wederom over Hendrik V uitgesproken. Hij was een der onderteekenaren van het Concordaat van Worms van 1122, dat een einde maakte aan den twist over de leekeninvestituur, maar niet aan dien tusschen Paus en Keizer. Luik daarentegen heeft in den regel aan de pauselijke zijde gestaan, hoewel het ook de keizerlijke macht bleef eeren.

Over het algemeen mag men zeggen, dat het Zuiden, gelijk in materieele welvaart en sociale ontwikkeling, zoo ook op geestelijk gebied noordelijke streken vooruit was. Maar noch daar noch in het Noorden van Lotharingen had zich in dezen tijd eene volksletterkunde in de landstaal ontwikkeld: het Latijn was uitsluitend de taal der wetenschappelijker, der letterkundige beschaving.

Toch moeten de sagen van de Vier Heemskinderen, wier herinnering in de Ardennen nog niet verdwenen is; die der Lorreinen, waarvan de historische achtergrond voor een deel in Zuid-Vlaanderen is te zoeken; die van den Zwaanridder, den mythischen stamvader van de Hertogen van Brabant uit het geslacht der Ardennen en van de Graven van Gelre en Kleef; die van Roeland, des grooten Karel's paladijn, hebben geleefd onder de bevolking van ons land en van mond tot mond zijn gegaan in de taal des volks, waarin zij later uit het Fransch weder vertaald werden. Toch moet ook Sivaert, de verstooten Hol-

---

[1]) Vgl. Moll, Kerkgesch. II, 1, 67 vlg.

landsche gravenzoon, mythische voorvader der Brederodes, in de volksverhalen zijn herdacht. En zou het verhaal van den loozen Reinaert en zijn oom Isegrim niet bij boer en ridder genoten zijn? Zouden daarnaast verhalen van christelijken oorsprong, Marialegenden, de legende van St. Servaas, die der wondervolle maar avontuurlijke reizen van St. Brandaan; die, door Caesarius van Heisterbach uit onze streken opgeteekend, de levens van zooveel heiligen en martelaren, niet de gretige ooren van tallooze toehoorders hebben gestreeld, voordat eene geschreven volksletterkunde ze algemeen verspreidde?

Vóór het einde der 12de eeuw vinden wij echter van eene letterkunde in de volkstaal nog geen spoor.

En de kunst? Een enkele mozaiek, de oudste Romaansche kerken en torens, talrijke ruïnes in het Zuiden, het Gravenkasteel van Gent vooral, de bouwvallen uit den tijd van Frederik Barbarossa te Nijmegen, gebrekkige teekeningen in Egmondsche en uit andere kloosters afkomstige handschriften getuigen van het feit, dat ook de kunst in het leven onzer voorvaderen van dien tijd niet geheel en al werd veronachtzaamd. Wat daarvan aanwezig is, is in het Zuiden wederom van veel grooter beteekenis dan in het Noorden. Eene uitzondering mag misschien gemaakt worden voor Utrecht, waar wederom bisschop Adelbold genoemd wordt als de stichter van prachtige gebouwen, vooral kerken, wier pracht voor ons alleen uit de woorden van den bovengenoemden Tielschen schrijver kan gekend worden.

HOOFDSTUK III.

DE NEDERLANDERS IN DE KRUISTOCHTEN.

Een der meest eigenaardige verschijnselen in het tijdperk der feodaliteit zijn de kruistochten. Zij werden niet alleen ondernomen uit godsdienstijver, uit begeerte om het Heilige Land te ontrukken aan de handen der vijanden van Christus. Hoe groot ook de heilige geestdrift moge zijn, waarmede paus Urbanus II op het concilie te Clermont van 1095 zijne toehoorders wist te bezielen; hoe diep hij en zijne kruispredikers de godsdienstige zijde der zaak mochten gevoelen

en in het licht stellen — niet alleen de godsdienst wekte, ook onze voorvaderen, op den tocht naar het Oosten te aanvaarden. Niet minder dan de godsdienstijver dreef de kruisvaarders der 11de, 12de en 13de eeuw de zucht naar avonturen, de begeerte om roem en eer te verwerven, ja de begeerte naar geld en goed, naar buit, te behalen op den gevloekten Saraceen.

Reeds in de eeuw, die den zoogenaamden eersten kruistocht voorafging, vernemen wij herhaaldelijk van kleine tochten, door Nederlandsche heeren naar het Oosten ondernomen. Dirk III van Holland ontleende aan zulk een tocht den bijnaam van „de Jeruzalemmer" [1]. Robert de Fries had, voordat hij in de Vlaamsche en Hollandsche geschiedenis zijne rol speelde, avonturen gezocht in het Oosten. De kruisvaarders, die deelnamen aan den eersten grooten tocht, ontmoetten in de Middellandsche zee [2] eene met avonturiers uit Vlaanderen, Holland en Friesland bemande vloot, welker opvarenden jaren lang een zeerooversleven hadden geleid maar thans „door berouw getroffen" zich onder de banier des kruises schaarden . . . zonder daarmede hunnen aard geheel te verloochenen.

Peter van Amiens, de groote kruisprediker, had ook in de zuidelijke streken der Nederlanden zijne machtige stem laten hooren en de kreet „God wil het" had ook daar en verder noordwaarts de gemoederen ontvonkt. Ridders en laaggeborenen waren samengestroomd en hadden zich het kruisteeken op den schouder laten hechten, vooraan Godfried van Bouillon zelf, thans Hertog van Neder-Lotharingen, aan het hoofd van een talrijken stoet van Lotharingsche en Fransche Graven en Heeren. Zijn kasteel van Bouillon had hij aan Luik verkocht om de benoodigde gelden te verkrijgen. Hij werd in de legende het type van den waren kruisridder, hij, de vlekkeloos reine strijder, de edele onbaatzuchtige nederige christenkrijgsman, „die zich met geen vorstenkroon wilde sieren op de plaats, waar eenmaal Christus de doornenkroon had gedragen". Zijn naam had in de wanordelijke kruislegers, waar ieder op eigen gelegenheid streed, waar ieder zijn eigen belang trachtte te bevorderen, waar de groote heeren op de stichting van een eigen vorstendom uit waren, den besten klank; zijn woord had er nog het meeste gezag. Hij en zijne broeders, Eustache van Bou-

---

1) Ann. Egm. p. 17.

2) Maerl. Sp. Hist. III, 366; Wilh. Tyrensis; Moll II, 1, blz. 9.

logne en Boudewijn, die in Edessa een vorstendom stichtte, ook graaf Robert II van Vlaanderen, overdekten zich in het Oosten met wapenroem en maakten er de Lotharingers en Vlamingen vermaard. De moeitevolle tocht door Klein-Azië, de verovering van Nicaea, Tarsus, Antiochië, ten slotte in Juli 1099 van Jeruzalem, verhoogden hun luister. Godfried zelf, wien de sage in den mythischen Zwaanridder een bovennatuurlijke afkomst schonk, om wiens hoofd de legende een krans van verhalen weefde, waarin zijn moed, zijn kracht, zijn zielenadel uitblonk, schitterde bovenal bij de verovering van de Heilige Stad. Hij werd dan ook tot beheerscher van het Heilige Land gekozen als „beschermer van het Heilige Graf."

Maar niet lang heeft hij den schoonen titel gedragen. De meeste kruisvaarders keerden, nu het doel bereikt scheen, naar huis terug en het achtergebleven gedeelte was niet sterk genoeg om het pas gewonnen gebied met goeden uitslag te verdedigen. Reeds een jaar later is de Hertog van Lotharingen gestorven, te midden van de grootste verwarring. Zijn opvolger in het rijk van Jeruzalem, Boudewijn van Edessa, slaagde er in zijn gebied uit te breiden, maar weldra geraakte het in verval, met moeite nog staande gehouden door de kleine benden kruisvaarders, die jaar op jaar, ook uit de Nederlanden, naar het Oosten trokken. Eerst de val van Edessa in 1144 wekte in Europa nieuwe geestdrift.

Wederom doorkruisten predikers de zuidelijke gewesten. De vermaarde Bernhard, abt van Clairvaux, wekte te Luik, Valenciennes en elders op last van den Paus ter kruisvaart op en won er velen. In Vlaanderen klonk de stem van den monnik Arnold. Ook Friezen vinden wij onder de deelnemers aan de toen gevolgde tochten genoemd: Friesche benden hielpen in 1147 Lissabon op den vijand veroveren [1]), een wapenfeit, waarbij ook Vlaamsche en Brabantsche kruisvaarders roem behaalden. De Vlaamsche graaf Dirk van den Elzas vergezelde koning Lodewijk VII van Frankrijk, de Lotharingers keizer Koenraad III. Deze tocht leverde weinig meer op dan nederlaag en schande: slechts enkelen keerden terug.

Toen volgde wederom een veertigtal jaren, waarin de vorsten en edelen zich in kleine ondernemingen naar het Oosten staken. Hol-

---

[1]) Dirks, Noordnederl. en de Kruistochten, in Vrije Fries II, vooral over de Friezen zeer uitvoerig.

land's, Vlaanderen's, Gelre's, Namen's, Henegouwen's Graven, de Bisschoppen van Luik en Utrecht, de Hertogen van Brabant en Limburg trokken er heen, ieder op zichzelf of gezamenlijk. Vorstelijke vrouwen zelfs volgden het voorbeeld.

De derde groote tocht (1189—1192), onder Frederik Barbarossa, Philips-August en Richard Leeuwenhart, zag ook een groot aantal Nederlandsche vorsten in het Oosten: Floris III van Holland en Otto I van Gelre, Hendrik I van Brabant, Philips van Vlaanderen en anderen worden met eere genoemd. Maar ook deze tocht schonk het Oosten slechts een korten tijd van verademing. Hunne beste krachten verspilden de Vlamingen, Hollanders en Friezen wederom in Portugal, waar velen achterbleven. Onder de anderen hield in het Heilige Land de pest vreeselijk huis; Floris III en Philips van Vlaanderen werden er door weggerukt.

Roemvoller was voor de Vlamingen de Latijnsche kruistocht (1203), waarin minder het Heilige Land dan wel Constantinopel het doel was. Daar, in de oude hoofdstad van het Oosten, zette zich de Vlaamsche graaf Boudewijn de keizerlijke kroon op het hoofd. Met de oude plechtigheden, uit Rome's dagen overgeleverd, werd hij den 16den Mei 1204 tot Keizer van het Oosten gekroond onder het gejuich der zijnen, die Constantinopel tweemaal met het zwaard in de vuist op de verraderlijke Grieken hadden veroverd. De keizerstad werd het middelpunt van eene Vlaamsch-Fransche heerschappij, die evenwel te zeer verdeeld en daardoor te zwak was om zich op den duur te handhaven. Boudewijn was niet gelukkiger dan eenmaal Godfried van Bouillon. Hij sneuvelde tegen de Bulgaren reeds binnen het jaar. Zijn zwak keizerrijk sleepte nog bijna 60 jaren lang het leven voort, ten slotte bezwijkend onder de slagen, door Grieken en Bulgaren daaraan toegebracht. Maar roemvol was deze tocht voor de Vlamingen, gelijk die tegen Damiate voor de Friezen en Hollanders.

Hebben wij van de deelneming der Nederlanders aan de vroegere kruistochten slechts verspreide berichten, omtrent den tocht tegen Damiate bezitten wij uitvoeriger mededeelingen van landgenoot en vreemdeling [1]).

In 1214 had magister Olivier, domscholaster van Keulen, op last

---

[1]) Kroniek van Emo, p. 31 sq.; Oliverus Coloniensis, Historia Damiatina; Godefridus Monachus, Annales. Vgl. Dirks a. w. en Hoogeweg, Der Kreuzzug von Damiate.

des Pausen de kruisprediking in de Keulsche diocees ondernomen [1]). In de vasten van dat jaar vinden wij hem te Luik, daarna te Namen, in Vlaanderen en Brabant, in Utrecht, in Gelre en ten slotte in Friesland, waar hij van statie tot statie — zoo heette men de plaatsen, waar de kruispredikers zich lieten hooren — in de voornaamste dorpen en steden sprak om op te wekken tot den tocht. Nog nooit te voren was Friesland door eigenlijke kruispredikers bezocht. Duizenden stroomden samen naar de kerk of het weiland, waar de gevierde redenaar de geloovigen opriep. Wonderteekenen werden gezien, algemeene geestdrift vertoonde zich. Te Dokkum en Surhuizum, te Bedum en elders zag men kruisen in de lucht, terwijl Olivier sprak. Duizenden namen het gewijde teeken aan. De redenaar herstelde hier en daar in de Friesche landen de dikwijls gestoorde orde en bereidde door maandelijksche processiën de bevolking voor op den tocht.

Maar verschillende omstandigheden hielden dezen voorloopig tegen. Een concilie in 1215, de benoeming van een nieuwen Aartsbisschop van Keulen, de dood van paus Innocentius III, die de ziel der onderneming was geweest — dit alles maakte, dat eerst in den winter van 1216 op 1217 de definitieve voorbereiding kon geschieden.

In Mei 1217 zeilden dan eindelijk een aantal Friesche kruisvaarders de Lauwers uit. Zij bereikten binnen drie dagen Wight en vereenigden zich te Dartmouth met eene groote, meer dan 200 schepen sterke vloot onder bevel van graaf Willem I van Holland en den Graaf van Wied. Deze werden de erkende leiders van den tocht.

De vereenigde vloot stak het kanaal over en zeilde langs de kust naar het oude Faro (Coruña), van waar het nabijgelegen Santiago de Compostella, de rustplaats van het gebeente des Heiligen Jacobus, met groote devotie werd bezocht, zooals de kruisvaarders uit het Noorden dat gewoon waren. Tegenwind hield de reizigers nog eenige dagen in de baai van Faro op, maar eindelijk konden zij voortgaan en geraakten langs de rotsachtige Portugeesche kust den 25sten Juli naar Lissabon, de schoongebouwde stad, vóór 70 jaar door den moed der Nederlanders aan de Saracenen ontrukt. Met trots wezen de Friezen op het palmenomwuifde grafteeken van den dapperen Frieschen ridder Poptetus Ulvinga. Een deel der kruisvaarders — de beide Graven waren onder hen — liet zich hier op nieuw door de Portugeezen overhalen

[1]) Hoogeweg, Der Kölner Domschol. Oliver (Westdeutsche Zeitschr. VII, 235 ff.).

den strijd tegen de Mooren op te vatten. Een ander deel, de Friezen bijna allen, zeilde na een paar dagen verder en maakte zich meester van het sterke St[a] Maria, dat zij deerlijk verwoestten. Ook Rota en Cadix werden veroverd en geplunderd en met welbehagen vermeldt de beschrijver van den tocht, hoe de laatste stad, ten aanschouwe der op het eiland San Leon gevluchte bewoners, aan de vlammen werd prijsgegeven. Maar ook hier bleven zij niet lang. Een hevige storm noodzaakte hen evenwel weder terug te gaan en in de haven van San Lucar binnen te loopen, voordat zij, nu 86 schepen sterk, door de straat van Gibraltar verder konden zeilen. Nieuwe stormen zweepten hen voort naar de Pitiusen. Van daar nochtans slaagden zij er spoedig in de Spaansche kust bij Tortosa te bereiken. Daar rustten zij eenige dagen uit, namen versch water in, zeilden toen naar Barcelona en vervolgens, altijd de kust houdende, naar Italië. Civita Vecchia, de pauselijke havenstad, werd zoo eerst 9 October bereikt.

De haven was er te klein om alle schepen te omvatten en de vloot verspreidde zich dus in de nabijgelegen havenplaatsen. Hier, in het pauselijk gebied, wilde men overwinteren. Een bezoek aan paus Honorius III kon natuurlijk niet uitblijven: de hooge kerkvorst ontving de Friezen zeer vriendelijk, toonde hun tweemaal als bewijs zijner bijzondere gunst den Heiligen Zweetdoek des Heeren en beval hen nadrukkelijk in de zorg zijner onderdanen aan. Zoo leefden de kruisvaarders den ganschen winter te Corneto, Viterbo, Gaëta, Civita Vecchia en andere plaatsen, overal opgenomen in de huizen der Romeinen, toegejuicht wegens hunne in Spanje reeds betoonde dapperheid, zich onderscheidende door ordelijk gedrag en, wat bij kruisvaarders nog minder dikwijls voorkwam, door prompte betaling. Toen het voorjaar kwam, maakte men zich gereed verder te gaan. Een groot aantal kustbewoners sloot zich bij den kruistocht aan en den 25[sten] Maart haalden de Friezen van Corneto ten aanschouwe eener groote menigte op het strand, namens welke de „potestaat" der stad de „vrome en heldhaftige" Friesche natie het vaarwel toeriep, de zeilen op en togen naar het Oosten. Nog een korten tijd werd men door tegenwind te Civita Vecchia opgehouden, maar weldra ging het langs de kust, om Sicilië heen, naar Malta en zoo langs Syracuse dwars over de Ionische zee naar Creta. Daar kwam men tegen Paschen, won er inlichtingen in omtrent de verdere reis, die den 26sten April — dus na ruim 11 maanden — in de haven van

Acre in het Heilige Land haar doel vond. Nog 80 schepen waren er overgebleven, volgens sommigen nog 50. Te Acre, de groote landingsplaats voor kruisvaarders, verschenen weldra ook de te Lissabon achtergeblevenen. Dezen hadden onder de beide Graven met de Portugeezen het sterke Alcacer belegerd, een Moorsch leger verslagen en ten slotte in Oct. de vesting bemachtigd. Daarna had men in het vroolijke Lissabon een aangenamen winter doorgebracht. Graaf Willem had zelfs bij den Paus vergunning verzocht om de verdere reis te mogen staken en met de zijnen in Portugal de kruisgelofte te mogen vervullen, maar de Paus had dit geweigerd en zoo was men op het einde van Maart 1218 ook van hier verder gegaan om tegen het einde van de lente in kleine afdeelingen Acre te bereiken.

Een derde bende Nederlanders, die met Otto II, Bisschop van Utrecht, zich bij het kruisleger van koning Andreas van Hongarije had aangesloten en daartoe over land naar Dalmatië was gegaan, vereenigde zich thans te Acre met hen.

Tegen het einde van Mei besloot men op raad van de Christenvorsten van het Oosten gezamenlijk een aanval te doen op Egypte, waar toen de kern der Saraceensche macht in die streken gevonden werd. Den 29sten der maand bereikte men Damiate en begon onder leiding van den Graaf van Saarbrück het beleg dezer belangrijke stad. Langdurig en moeilijk is dit beleg geweest en onder de saamgestroomde volkeren hebben de Friezen zich wederom ten zeerste onderscheiden. Olivier van Keulen schijnt hun eigenlijke leider gebleven te zijn. Volgens zijne aanwijzingen — hij was ook een voortreffelijk werktuigkundige — verbonden zij twee schepen aan elkander, plaatsten daarop vier hooge masten benevens een van planken en touwwerk stevig gebouwden belegeringstoren, met valbrug en ladder in de bovenste verdieping. Deze schepen zeilden de rivier op tot voor den hoofdtoren der stad. Bij een woedenden aanval der kruisvaarders bemachtigde een jonge Fries des Sultans hoofdvaandel. Na dapperen weerstand viel het groote bolwerk der Saracenen den belegeraars in handen; een moedig ridder uit Luik was de eerste, die er binnendrong (24 Aug. 1218).

Kort na dit wapenfeit, dat het lot der stad scheen te beslissen, verlieten vele Friezen en andere Duitschers vóór den aanvang van het slechte jaargetijde, dat den terugkeer naar huis zeer kon bemoeilijken, het Christenleger. Anderen bleven: in December ten minste ver-

nielden Friezen nog de schipbrug over den Nijl. De stad hield het nog langen tijd vol en eerst 5 November 1219 viel zij, ontvolkt door krijg en pestziekte, den bijna ontmoedigden Christenen in handen. Kort daarna moeten de Friezen allen teruggekeerd zijn, nadat zij volgens getuigenis van Olivier „het christelijke kamp van leeftocht en wapenen hadden voorzien, den riviertoren veroverd, den overtocht over den Nijl mogelijk gemaakt, de boven- en de benedenbrug gebouwd, de grachtmuren versterkt" [1]). Ook graaf Willem van Holland moet toen Egypte hebben verlaten.

Zoo was de beroemde kruistocht van Damiate, ook zonder dat men de legenden, aan de Haarlemsche „Damiaatjes" en de Dokkumer scheepjes op den toren verbonden, voor historische waarheid aanneemt, roemvol genoeg voor de Friezen en Hollanders. Juist die legenden bewijzen, hoe diep de herinnering aan den tocht in het gemoed des volks geprent was.

Sedert zijn de Friezen en Hollanders even goed als de Vlamingen en Lotharingers vermaard om hunne daden in het Oosten. Paus Honorius roemt de diensten, door de Friezen aan de heilige zaak bewezen; Keizer Frederik II roept hun toe: „de vreemde volkeren kennen en vreezen uwen moed; tot hun ondergang hebt gij vroeger loffelijk uwe krachten ingespannen; het bloed uwer martelaren, in den dienst des kruises gestort, schittert: bij het beleg en de inneming van Damiate worden zij met eere vermeld" [2]). Onze voorvaderen hebben met roem in het Oosten gestreden en nog in de 14de eeuw spreekt een Italiaansch reiziger van de groote geschiktheid der Friezen en Hollanders voor den strijd tegen de Mooren in den moerassigen Delta van den Nijl [3]).

Maar al die inspanning was te vergeefs geweest: weldra viel Damiate den Egyptenaren weder in handen (1221) en spoedig vroeg de Paus op nieuw de hulp der geloovigen voor het Heilige Land.

De onvermoeide Olivier van Keulen [4]) werd wederom met de kruis-

---

[1]) Op deze plaats wordt ook nog gesproken van „specula turonis", die zij gemaakt zouden hebben. Wat dit wil zeggen, is nog niet uitgemaakt; misschien zijn het groote brandspiegels, gebruikt om de houten verdedigingswerken des vijands te vernielen.

[2]) Worp v. Thabor I, p. 148—151.

[3]) Dirks l. l., blz. 318.

[4]) Hoogeweg, Die Kreuzpredigt des Jahres 1224, in Zeitschr. für Geschichtsw. 1890, II, 54 ff.

prediking in Friesland, Johannes van Xanten, abt van St. Truyen, en de beruchte ketterjager Koenraad van Marburg met die in Luik en andere deelen van de Nederlanden belast. Vroeger reeds was graaf Bernhard van der Lippe, de in den geestelijken stand getreden vader van den Utrechtschen bisschop Otto II, in Overijsel en Friesland werkzaam geweest. Het schijnt echter, dat ditmaal het succès niet zoo groot was. Wel vinden wij Olivier in 1223 en 1224 weder te Groningen, Bedum, Winsum, Appingedam, Dokkum en in Westergoo werkzaam; wij zien, hoe hij twisten bijlegt en geestdrift tracht te wekken, maar de „gekochte slaaf des kruises", zooals hij zich soms noemt, had toen te veel andere dingen te doen om met de noodige energie op te treden; misschien ook vond hij minder gehoor bij zijne Friezen dan vroeger. Hoe het zij, in 1225 werd hij bisschop van Paderborn, later kardinaal en gaf het werk op. De Friezen hebben toch in 1227 de goede zaak in het Heilige Land gesteund, maar ditmaal weinig roem behaald en zijn — sommigen al spoedig na de komst des Keizers aldaar — teruggekeerd. Hun voornaamste daad schijnt geweest te zijn, dat zij, met Duitsche en Engelsche kruisvaarders, onder leiding van Hendrik van Limburg burchten hebben helpen versterken.

Op den duur verflauwde de lust in de verre tochten naar het Oosten, hier en elders. De kruistocht tegen de Stedingers in het Oldenburgsche wekte ook onder de Friezen medelijden met deze dappere stamverwanten, die dan toch voornamelijk streden om hunne staatkundige vrijheid te verdedigen tegen de geestelijke en wereldlijke heeren in den omtrek. De ridders uit Holland, Brabant en Vlaanderen namen ijverig deel aan dezen kruistocht, vooraan graaf Otto II van Gelre en Floris IV van Holland, maar de monniken, die te Appingedam tegen de Stedingers predikten, zagen zich door oproer bedreigd [1]) (1233). Als de Friezen in 1248 gereed staan om een kruistocht te volbrengen onder leiding van koning Lodewijk den Heilige van Frankrijk, heeft de Roomsch-Koning, Willem II van Holland, weinig moeite hen met pauselijke vergunning over te halen in plaats daarvan hem te helpen tegen zijne vijanden, tevens die des Pausen, in het Rijk. De Friezen belegeren met hem de kroningsstad Aken, toonen hier weder hunne bekwaamheid in de kunst om met het water om te gaan en keeren na de verovering naar huis terug. Het was er mede als met den

[1]) Moll, Kerkgesch. II, blz. 16 vlg.

kruistocht tegen de Drenten, die in 1227 den Bisschop van Utrecht, den vroegeren kruisvaarder Otto II, hadden gedood in den slag bij Anen en sedert als heidenen en vadermoordenaars werden beschouwd: in den strijd ook tegen hen werd eigenlijk alleen gevochten voor de staatkunde der Utrechtsche Bisschoppen en de ijver bekoelde dan ook spoedig in de omliggende landen.

Men begint zelfs de kruispredikers te wantrouwen, vooral toen men ondervinding opdeed van bedriegers, die den landzaten geld afzetten ten behoeve van een voorgewenden kruistocht, en zelfs een Bisschop van Utrecht en andere geestelijke heeren het voor tochten naar het Oosten bestemde geld op andere wijzen zoek maakten. Mannen als de vrome Emo van Wittewierum klagen over de kruispredikers, die hunne macht gebruikten „als een krankzinnige het zwaard.” Steeds luider begon zich de spot te doen hooren over hen, die hun leven in de waagschaal stellen en geld en goed verteeren om „over zee” te gaan. De klachten over onzedelijkheid bij de kruislegers, over het karakter der tochten zelve, die dikwijls door misdadigers werden ondernomen als zoen voor hunne misdrijven, namen steeds toe.

Aan den laatsten grooten kruistocht, dien van Lodewijk den Heilige naar Tunis in 1269 en 1270, namen echter nog vele Nederlanders deel. Graaf Guy van Vlaanderen en graaf Hendrik van Luxemburg stonden er aan het hoofd van talrijke benden. De Friezen kwamen eerst in Tunis aan, toen de edele Koning, die hen ten strijde had geroepen, reeds gestorven was; zij dienden nog korten tijd onder zijn broeder, Karel van Sicilië, en begaven zich toen naar het Heilige Land, waar men hen met vreugde ontving. Zeer spoedig echter keerden zij terug, evenals de Vlamingen uit Tunis.

Het was de laatste tocht van beteekenis. De Pausen trachtten nog herhaaldelijk den ouden kruisvaardersgeest op te wekken. Het concilie van Lyon in 1274 schreef eene algemeene tiendheffing van alle geestelijke goederen voor ten behoeve van een nieuwen kruistocht; ook hier te lande zijn die tienden betaald, wij bezitten er registers van, maar wat er van het geld geworden is, blijkt niet duidelijk.

De laatste Keizer van het Latijnsche Rijk moest weldra wijken voor zijnen Griekschen mededinger. Het christelijke Oosten werd steeds kleiner in omvang en bepaalde zich eindelijk tot eene smalle kuststrook, tot eenige kustvestingen in het Heilige Land, waarvan Acre nog altijd de belangrijkste bleef.

Nog doet het ongelukkige lot der „Landen van Overzee" een Jacob van Maerlant naar de lier grijpen. Treffend zingt hij zijn zang van „dat Sarracijnsche diet", dat „die keirke onder zinen spiet" houdt, maar zijn „pugna pro patria" is meer een klaaglied over gemis aan godsdienstijver, een „kerken claghe", dan eene oproeping ten strijde, gericht tot de „princen ende baroene" van zijn tijd, die immers „den scilt vermelioene" niet aangespen ter wille van de „moeder, daer (si) af houden (haire) kerstijnheyt." Nog doet de val van Acre, de „moert, die tot Akers in die poert wrochten die Gods viande", eene siddering gaan door Europa, ook hier te lande, maar er volgden geen daden. Het Heilige Land was verloren (1291).

Spoedig werden de kruistochten eene zaak van mode. Nog in de 14de en 15de eeuw was men geen ridder van aanzien, als men „zijne sporen" niet „verdiend" had in den een of anderen rooftocht — anders was het niet — tegen Mooren of Litthauers, eenige ellendige dorpen in Pruisen had in brand gestoken of een Moorschen burcht in Spanje had overvallen.

Naar het Heilige Land trok men nog wel tot in de 16de eeuw, maar alleen als vroom bedevaartganger, ongewapend, gewillig geld betalende aan de Saracenen aldaar — die rijke inkomsten trokken uit de aan bedevaartgangers verleende bescherming tegen roovers en bandieten — zich allerlei ontbering en vernedering getroostend om te mogen bidden op het Heilige Graf of op den berg Sinaï „waar eenmaal Mozes de Wet had ontvangen." Zoo trok in 1343 graaf Willem IV van Holland en Henegouwen op eene avontuurlijke reis naar het Heilige Land, dat hij, als matroos verkleed, bezocht, steelsgewijze sluipend naar het Heilige Graf [1]). Op ridderlijker wijze ging hij op zijne terugreis naar Pruisen en vocht er — trouwens met weinig roem — tegen de ongeloovige Wenden en Litthauers. Een nieuwe tocht in 1344 naar Pruisen leverde niet veel meer op dan nieuwe schulden, op de vroolijke reis heen en terug gemaakt. Zoo trok later in de eeuw hertog Willem van Gelre herhaaldelijk naar Spanje en Litthauen. Zoo bezitten wij een uitvoerig reisverhaal van een tocht, door een Utrechtsch priester, Johannes de Hese, in 1389 naar het Heilige Land ondernomen, een verhaal vol wonderlijke avonturen [2]) evenals dat van den

---

1) Frederiks in Fruin's Bijdr. N. R. VII, 65 vlg.

2) Uitg. door Prof. De Vries in de Versl. en Ber. der Vereen. voor Oude Nederl. Letterk. 1845. Vgl. Te Winkel, Ned. Letterk. I, 369—372.

beroemden, honderd jaren later gevolgden tocht van Breidenbach en de zijnen, in vele talen beschreven, waaraan ook de Utrechtsche schilder Erhart van Rewijck deelnam, die voor het door hem daarvan te Maintz uitgegeven boek de platen bewerkte. Zoo beschreven Willem Walter van Zierikzee in 1449, Jacob Kreyt en Dirk Vogel van Zutphen in 1479, Jan Aerts van Mechelen in 1484, Joos van Ghistele uit Gent in 1494 hunne pelgrimsreizen naar het Oosten [1]).

Tal van gewone burgers deden in de 15de en 16de eeuw deze tochten, meestal vrijwillig uit een zuiver godsdienstig beginsel of uit lust tot avonturen, dikwijls ook om door zulk een tocht een misdrijf te zoenen. Eene veroordeeling tot een bedevaart naar het Heilige Land was niet ongewoon [2]). In bijna iedere stad van beteekenis vond men toen dan ook het gilde der Jeruzalemsvaarders, die zich met eene „Jeruzalemsveder", een palmtak, herinnerende aan het Oosten, lieten afbeelden op menig schilderstuk, dat tot ons gekomen is, en zich vermeiden in de herinnering aan de avonturen, op den verren tocht ondervonden.

Die burgers met hunne trouwhartige gezichten waren de opvolgers der gepantserde ridders. Deze hadden hun den weg gewezen. De kruiselings over elkander geslagen beenen op het grafgesteente der ridders waren tot in veel later tijd eene treffende herinnering aan de tochten, door hen ondernomen.

En welke gevolgen hebben de kruistochten ook voor onze streken gehad? Het antwoord op deze vraag is gewoonlijk zeer omvangrijk. Onder de „gevolgen der kruistochten" wordt ongeveer alles opgenoemd, waardoor de 13de en 14ne eeuw zich onderscheiden. Het lijdt geen twijfel, of daarbij heerscht schromelijke overdrijving. Hoe meer men de toenmalige toestanden onderzoekt, des te meer komt men tot de overtuiging, dat de ontwikkeling der maatschappelijke verschijnselen, die in de genoemde eeuwen in Midden-, West- en Zuid-Europa op den voorgrond treden, in hoofdzaak verklaard moet worden uit de voorafgaande geschiedenis dier streken zelve. Het ontstaan der steden, de verzachting der lijfeigenschap, de ontwikkeling van het ridderwe-

---

[1]) In de lijst van Röhricht, Bibl. Geogr. Palaestinae, vindt men al het op dit onderwerp betrekking hebbende bijeen.

[2]) Zie mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 232.

zen, de opkomst der bedelmonniken — dat alles heeft met de kruistochten weinig of niets te maken.

Men dient de kruistochten te beschouwen [1]) als een aanval van het Christelijke Westen op het Saraceensche Oosten, als eene poging om door christelijke kolonisatie in het Oosten den godsdienst van Mohamed, die Europa van daar en van Spanje en Italië uit nog altijd bedreigde, terug te dringen. Op het Spaansche schiereiland hebben de kruisvaarders veel bijgebracht tot de trapsgewijze verdrijving der Mooren, maar de aanval op het Oosten is deerlijk mislukt, gedeeltelijk ten gevolge van de versnippering der krachten bij de ondernemingen der Christenen, gedeeltelijk ten gevolge van de tegenwerking der tegen de binnendringende „Franken" zich keerende Grieksche Keizers, gedeeltelijk door de twisten tusschen Pausen en Keizers en tusschen de christenaanvoerders onderling, gedeeltelijk ook door de schuld der dikwijls alleen op oorlogsroem en buit beluste kruisvaarders zelven. En het bleef niet bij mislukking. Op de debetzijde vindt men het belangrijke verlies aan bevolking, in het Westen geleden door den dood van zoovele edele vorsten, zoovele honderden dappere ridders, van zoovele duizenden boeren en handwerkslieden vooral, die in West- en Midden-Europa in dien tijd zoo noode gemist konden worden. Let men op dat niet bij benadering te schatten ontzaggelijk verlies aan menschen in de kracht des levens, dan komt de twijfel aan de zegenrijke werking der kruistochten levendig boven. Ook ten onzent moet dit nadeel niet te licht worden geschat.

Maar daartegenover is ook veel goeds te noemen. De geestelijke ridderorden, in de 12de eeuw ontstaan tot verzorging der zieke en gewonde pelgrims in het Heilige Land, zijn lang de dragers geweest van het edele beginsel der menschenliefde en hebben in alle landen van Europa, ook in onze gewesten, haren invloed doen gevoelen. Ook hier te lande toch hebben de ridders van St. Jan en de Duitsche ridders tal van bezittingen gehad en die ten nutte der menschheid aangewend, hoewel vooral de laatsten zich welhaast aan de Oostzee en in Pruisen na de vestiging van hunnen ridderstaat in eene meer wereldsche richting hebben bewogen. De overal verspreide kommanderijen van St. Jan en der Duitsche Orde hebben zich bij ons eeuwen lang staande gehouden en tot in veel later eeuwen zeer veel goeds gesticht.

---

[1]) Kugler, Geschichte der Kreuzzüge, Schlussbetrachtung.

Van de spoedig ontaarde Tempeliers kan hetzelfde niet gezegd worden, al heeft men hunne gebreken zeer vergroot. Zij hebben door de gunst der Vlaamsche Graven Dirk en Philips van den Elzas, der Brabantsche Hertogen van de 12de eeuw in die gewesten vooral rijke bezittingen gehad; daarbuiten vindt men in Zeeland en Holland enkele sporen van hunne aanwezigheid. Bij de opheffing hunner orde in 1312 zijn hunne goederen gedeeltelijk aan die van St. Jan overgegaan, gedeeltelijk aan anderen vervreemd [1].

Overigens heeft de invloed der kennismaking met het Oosten zich op allerlei gebied doen gevoelen. Het wereldverkeer is toegenomen en dit heeft in de eerste plaats op de ontwikkeling der Italiaansche steden maar ook op die der overige handelsplaatsen van het Westen, ook tot in ons land, een belangrijken invloed gehad: de voortbrengselen van het Oosten zijn in het Westen meer bekend geworden en hebben er nieuwe behoeften geschapen, die door den wereldhandel moesten bevredigd worden. Zoo staat de opkomst onzer handelssteden zeker met de kruistochten in verband. De Grieksche en Arabische wetenschap, de kunsten van het Oosten hebben nieuw voedsel verschaft aan de wetenschappelijke neigingen, den kunstzin van het Westen en daar den stoot gegeven tot de herleving van kunst en wetenschap, die een der schoonste vruchten is der 13de eeuw. De nijverheid heeft haar voordeel gedaan met de kennismaking met de zijdeteelt, de vervaardiging van weeldeartikelen enz., waarin het Oosten zoo uitmuntte.

In het kort de geheele westersche maatschappij heeft in velerlei zin, dikwijls zonder dat men geheel juist den gang der ontwikkeling kan aanwijzen, den invloed ondergaan der gedenkwaardige beweging, veelsoortig in hare oorzaken zoowel als in hare gevolgen, die ook op onze voorvaderen hare machtige werking heeft doen gevoelen.

---

[1] Moll, Kerkgesch. II, 130 vlg.

HOOFDSTUK IV.

DE STRIJD DER FEODALE MACHTEN ONDERLING.

De kleine staten, die zich in zoo aanzienlijk getal op den bodem van het oude Lotharingen hadden verheven, lagen natuurlijk om tal van redenen voortdurend met elkander overhoop. Grens- en opvolgingstwisten, persoonlijke veeten van vorsten en edelen, verschil van belangen waren de rijk vloeiende bronnen van voortdurende oneenigheden, die eeuwen lang het noordwesten van het Duitsche rijk en de aangrenzende deelen van Francië teisterden.

De gemeenschappelijke krijgstochten der geloovige Christenheid tegen de vijanden van Christus in het Heilige Land gaven nu en dan een weinig verademing in den eindeloozen kamp, die gansch West-Europa vervulde. Soms ook gelukte het eene met het lijden der volkeren begane geestelijkheid den vrede te stichten tusschen verwoede tegenstander: de Treuga Dei, Vrede Gods, was menigmaal onzen voorvaderen ten zegen; in menigen slag traden geestelijken of leden der geestelijke ridderorden, voordat men handgemeen werd, tusschenbeiden met den palmtak der verzoening maar.... blijkbaar slechts zelden met goeden uitslag [1]). Soms gelukte het machtigen vorsten door hun gezag den landvrede voor eenigen tijd te herstellen.

In het algemeen echter was de krijg het element der ridders van de 12de en 13de eeuw. Het type van dien tijd is de geharnaste ridder met het kruis op den schouder, de zware lans of het breede slagzwaard in de gepantserde vuist, hoog op het evenzoo van top tot teen gepantserde strijdros. De ridder minacht den geestelijke, als deze, zijne roeping vergetend, den maliënkolder niet over zijn kleed des vredes gespt en met de lans in de vuist zijne monniken niet vooruitsnelt in den kamp. De geestelijke ridderorden: Johannieters, Duitsche ridders, Tempeliers en hoe zij meer heeten, ontwikkelen zich in deze dagen, de vreeze Gods parend aan den bloedigen strijd. Geestesbeschaving wordt geminacht en met belangstelling luistert de edele burchtheer alleen naar den meistreel, die hem de verhalen van Arthur

---

[1]) Jan v. Heelu, Slag van Woeringen, vs. 1738 en 4688 vlg.

en de Tafelronde, van Karel en zijne Paladijnen voorleest in den glans der laaie vlam van het haardvuur, die hem en zijne edelvrouw, zijne krijgshaftige gezellen en zijne kinderen fantastisch verlicht in de ruime burchtzaal en vonken van wilden strijdlust doet flikkeren in zijn oog.

Maerlant klaagt in zijn tijd over „coninghen, graeven ende hertoghen, die op andren orloghen ende om een clene dinc verraden.” Ook in het begin der 12de eeuw, ja eigenlijk tijdens het gansche tijdvak der kruistochten, had dezelfde klacht reden van bestaan. Talloos waren de veeten, in deze streken uitgevochten, eindeloos het verhaal van list en roof.

1. Vlaanderen tegenover Holland en Henegouwen.

Merkwaardig is de eeuwenlange strijd tusschen Holland en Vlaanderen over Zeeland [1]), het land tusschen Bornisse (bij Geervliet) en Hedensee (het Zwin). Eigenlijk gold die strijd voornamelijk het bezit van de eilanden van West-Zeeland, d. i. in hoofdzaak Walcheren, Zuid- en Noord-Beveland, Borselen en Wolfaartsdijk, tusschen de Ooster-Schelde en het Zwin, die in het begin der 11de eeuw aan Boudewijn IV van Vlaanderen in leen waren gegeven [2]). De Vlaamsche Graven waren hier dus de buren van de Hollandsche, die reeds sedert de 10de eeuw bezittingen op Schouwen hadden [3]).

Het is niet noodig, de elkander soms aanvullende, soms tegensprekende berichten der kroniekschrijvers over den oorsprong van den krijg te raadplegen om te vatten, dat deze nabuurschap spoedig tot vijandschap moest leiden. Hoe het geschied is, weet men niet juist, maar zeker is het, dat Floris III van Holland (1161—1191) West-Zeeland in leen had van Philips van Vlaanderen, en dat vermoedelijk wegens de tollen, door Floris in die streken van Vlaamsche kooplieden geheven, een oorlog tusschen hen ontstond, waaraan eerst in 1168 door bemiddeling van eenige naburige vorsten een einde kwam. Bij dit verdrag, dat van Hedensee, werd een soort van gemeenschappelijk

---

[1]) Vgl. Kluit, de Nexu Feudali inter Flandr. et Zeel. (Hist. Crit. I, 2, 100 sq.). Voor den lateren tijd: Sattler, Die Flandrisch-Holl. Verwicklungen (1248—1256).

[2]) Zie boven, blz. 126.

[3]) Zie boven, blz. 129.

bezit, een „condominium”, der begeerlijke kleirijke eilanden vastgesteld, waarbij o. a. bepaald werd, dat de Graaf van Holland ze in leen zou houden van Vlaanderen; dat de inkomsten gelijkelijk verdeeld zouden worden; dat in zaken van roof gemeenschappelijke rechtspraak zou bestaan; dat de Vlaamsche kooplieden vrij zouden zijn van de tollen; dat geen van beide Graven er eene versterking zou opwerpen of op andere wijze trachten te verkrijgen [1]).

Tegen het einde der eeuw begonnen de moeilijkheden weder. Graaf Dirk VII overwon in 1197 graaf Boudewijn van Vlaanderen [2]), maar heeft later het opperleenheerschap van Vlaanderen weder erkend [3]). Zijn dood in 1203 en de daarop ontstane successieoorlog tusschen de jeugdige gravin Ada en haren gemaal Lodewijk, Graaf van Loon, aan de eene zijde en haren oom graaf Willem aan de andere veroorzaakte nieuwe twisten. Graaf Lodewijk, steun zoekende bij de omliggende vorsten, strekte het gemeenschappelijk bezit ook uit over Oost-Zeeland [4]), ten einde de hulp van Vlaanderen tegen zijn mededinger te verkrijgen. Het gelukte den Graaf van Loon evenwel niet Holland te behouden en het oude verdrag van Hedensee bleef de grondslag der betrekkingen tusschen Holland en Vlaanderen, ook onder Willem I. Gezamenlijk beslissen de Vlaamsche en de Hollandsche heerscher in 1213 en 1217 over de belangen van Walcheren. Wel ontstonden er weder twisten en graaf Willem verkreeg tegen de Vlaamsche gravin Johanna een vonnis des Keizers, waarbij hij in hare plaats geheel Rijks-Vlaanderen in leen ontving, maar in 1220 en 1221 werd dit vonnis gecasseerd en de oude toestand hersteld [5]).

Dynastieke verschillen gaven tegen het midden der eeuw nieuwe kracht aan den twist. Tot beter verstand daarvan dienen wij de geschiedenis van Vlaanderen iets hooger op te halen.

De mannelijke afstammelingen in de rechte lijn [6]) van het oude

---

[1]) Oork. v. H. en Z. I, No. 147. Sattler wijst er terecht op, dat dit geen volledig condominium mag heeten (S. 9).

[2]) Ann. Egm., p. 83.

[3]) Oork. v. H. en Z. I, No. 206.

[4]) Ibid. I, No. 198.

[5]) Ibid. I, No. 273 en 274.

[6]) Een uitstekende bron voor deze geschiedenis in het begin der 12de eeuw is de kroniek van Galbertus van Brugge, laatstelijk uitgegeven door Prof. Pirenne te Gent.

Vlaamsche gravenhuis waren in Vlaanderen reeds in 1119 uitgestorven met Boudewijn VII, met den Bijl, den door zijn strenge handhaving van het recht beroemden kleinzoon van Robert den Fries. Graaf Karel de Goede, zoon eener dochter van Robert en van koning Knut IV van Denemarken, volgde hem op — een der voortreffelijkste vorsten van zijn tijd, wien de kroon van Godfried van Bouillon, ja zelfs de koningskroon van Duitschland eenmaal werd aangeboden. Krachtig bestreed hij zijne groote baronnen en beschermde hij het lagere volk, de boeren, tegen onderdrukking. Eene samenzwering werd gesmeed en de edele Graaf werd in de kerk van St. Donaat te Brugge verraderlijk vermoord (1126).

Nu ontstond in Vlaanderen eene hevige gisting, weldra een burgeroorlog. De samenzweerders werden door den leenheer, koning Lodewijk VI van Frankrijk, en de gravin-moeder Petronella van Holland gestraft, maar de opvolging was weder onzeker geworden. Naast graaf Boudewijn van Henegouwen, den rechtstreekschen afstammeling uit de mannelijke linie der Graven van Vlaanderen, en graaf Dirk VI van Holland, den erfgenaam van Robert den Fries, stonden verscheidene vorsten, uit de vrouwelijke linie van het oude gravenhuis stammend. Engelsche en Fransche belangen begonnen hier tegenover elkander te werken, daar Vlaanderen voor het volkrijke Engeland langzamerhand eene belangrijke streek was geworden en de beide genoemde rijken juist in dien tijd mededingers werden. Spoedig werd de jonge graaf Willem, uit het beroemde Normandische geslacht, door den Franschen Koning met het opengevallen graafschap beleend. Ook deze vestigde geene dynastie en had — streng regent als hij was — de grootste moeite om zich te handhaven tegen een anderen kleinzoon van Robert den Fries, Dirk van den Elzas, die er in slaagde zich den steun van een deel der Vlamingen en van den Koning van Engeland te verwerven, niettegenstaande de Fransche koning, Lodewijk de Dikke, den Normandiër met alle kracht bijstond en de eene stad na de andere met geweld van wapenen bedwong. Een hevige burgeroorlog, bevorderd door de willekeurige handelingen van Willem van Normandië, teisterde sedert het ongelukkige graafschap en eindigde eerst met zijn dood in 1128. Dirk van den Elzas handhaafde zich.

Het zoo opgetreden Elzassische huis bleef tot het einde der eeuw in het bezit van Vlaanderen. Graaf Dirk, een beroemd kruisvaarder, wist zijn erf te verdedigen tegen de Henegouwsche Graven, die —

zij waren immers de rechtstreeksche mannelijke afstammelingen van Boudewijn met den IJzeren Arm en wederrechtelijk door Robert den Fries van hunne rechten in Vlaanderen ontzet — hunne aanspraken bleven handhaven. Beroemder dan hij was zijn zoon Philips, die een tijd lang regent van Frankrijk was voor den minderjarigen koning Philips August, zijn petekind, en eene belangrijke rol in de Engelsch-Fransche twisten speelde. Het groote aanzien der vroegere Vlaamsche Graven in het Fransche rijk scheen weder te zullen herleven; graaf Philips, die, als voogd van Kamerijk, het gebied van den Bisschop dezer stad eigenlijk beheerschte en ook Vermandois had geërfd, was een der machtigste heeren van zijn tijd en huwde (1180) zijne nicht, Isabella van Henegouwen, uit aan den jongen Koning, zijn pupil, die bij deze gelegenheid van graaf Philips de steden St. Omer, Aire en Hesdin met het gansche latere Artois als huwelijksgift ontving. Philips van den Elzas, kinderloos gebleven, erkende Boudewijn VIII van Henegouwen, zijn zwager en tevens vader der Fransche koningin, na lange twisten als zijn opvolger in Vlaanderen.

Zoo scheen door de verbinding met Henegouwen de macht van den Vlaamschen Graaf nog krachtiger te zullen worden. Maar èn de andere groote vasallen der Fransche kroon èn de jonge Koning zelf konden het overwicht van den Vlaming niet dulden. Hevige oorlogen volgden, die eindigden met den vollen afstand van Artois aan den Koning, terwijl ook Vermandois verloren ging. Philips van den Elzas, ook beroemd als kruisvaarder, stierf in 1191 voor Acre aan de pest bij den kruistocht van Philips-August en Richard Leeuwenhart.

Na zijn dood verviel Vlaanderen overeenkomstig de gemaakte afspraak aan den Henegouwschen tak. Vlaanderen en Henegouwen waren thans dus weder onder één vorst vereenigd, zeer tegen den zin van den voor deze groote macht bevreesden Franschen Koning, die dan ook weldra met de beide graafschappen oorlog voerde maar na zijne gevangenneming in een ongelukkigen krijg ten slotte in het feit moest berusten. De steun van de zeer met hem bevriende keizers Frederik Barbarossa en Hendrik VI verzekerde Boudewijn bovendien een grooten invloed in de Nederlanden, waar hij ongetwijfeld machtiger was dan eenig ander vorst. Ook Namen met Laroche toch werden toen met Vlaanderen en Henegouwen verbonden. De Graaf van Namen en Luxemburg, Hendrik de Blinde, was kinderloos en had met toestemming des Keizers zijn Henegouwschen neef, den zoon zijner zuster,

tot erfgenaam benoemd, zoodat zelfs Luxemburg een oogenblik met de overige graafschappen van Boudewijn van Henegouwen scheen vereenigd te zullen worden. Maar Hendrik hertrouwde en kreeg eene dochter, te wier behoeve hij zijne vroegere erfmaking weder introk. Hevige oorlogen volgden, waarin ten slotte Namen voor Luxemburg verloren ging: met toestemming des Keizers kwam het in 1194 voorgoed aan Boudewijn, die er zijn zoon Philips als leenman van Henegouwen mede begiftigde. Luxemburg daarentegen bleef aan Hendrik's dochter Ermesinde.

Zoo was het oude Vlaamsche gravenhuis in de Henegouwsche dynastie machtiger dan ooit herboren. De tweede vorst uit dit geslacht, Boudewijn IX, draagt den naam „van Constantinopel", als eene herinnering aan de keizerskroon, die hij zich in het Oosten verwierf. Vlaanderen en Henegouwen hadden evenwel weinig voordeel van den wapenroem huns Graven in het Oosten. Boudewijn had zich een verlicht vorst, beschermer der dichters, verzamelaar van de landskronieken (de beroemde „Histoires de Baudouin") getoond; hij had vóór zijn vertrek naar het verre Oosten (1202) in Henegouwen de wetgeving op betere grondslagen gevestigd en in Vlaanderen menig besluit doen nemen ter bevordering van den zich krachtig ontwikkelden handel der Vlaamsche steden. Zijn nieuwe kroon in Constantinopel deed hem echter zijne erflanden zoo goed als vergeten: hij liet er zijne twee jeugdige dochters, Johanna en Margaretha, onder voogdij van zijn broeder en leenman, graaf Philips van Namen.

De glans van de keizerskroon op het hoofd van den moedigen Vlaamschen Graaf duurde kort: hij sneuvelde, gelijk wij zagen, op een krijgstocht tegen de woeste Bulgaren. Zijne dochters werden door haren ontrouwen voogd uitgeleverd aan Philips-August, koning van Frankrijk, zijn ouden vijand, die bevreesd was, dat Vlaanderen door een huwelijk met een Engelschen prins voor Frankrijk verloren zou gaan. Johanna, de oudste, moest huwen met 's konings neef, Ferdinand van Portugal, die tevens een neef van Philips van den Elzas was (1211). De Vlamingen wilden evenwel van het overwicht des Franschen Konings niet weten en vooral de steeds krachtiger opkomende steden drongen den nieuwen Voogd [1]) tot aansluiting bij het voor haar wegens den handel zoo belangrijke Engeland. Wederom

---

[1]) Hij werd geen Graaf, maar, als echtgenoot der Gravin, alleen „Voogd", „Mambour."

stonden Engelsche en Fransche belangen in Vlaanderen tegenover elkander. Nog meer dan eene eeuw zouden deze tegenstrijdige neigingen den loop der Vlaamsche geschiedenis tot groot nadeel van het graafschap beheerschen. Eene hevige oorlog met den Franschen Koning brak uit, waarin Vlaanderen op nieuw herhaaldelijk te vuur en te zwaard werd verwoest en daarvoor door strooptochten in Artois eenige vergoeding zocht.

Eindelijk scheen de dag der wraak ook voor de Vlamingen gekomen te zijn. In den strijd tusschen Frankrijk en Engeland, waarin de Vlamingen tot nog toe, door de belangen der Graven gedwongen, dikwijls tegen hunne neiging in, meestal de zaak van den Franschen Koning hadden verdedigd, scheen eindelijk de crisis te naderen. Jan Zonder Land, koning van Engeland, had zich met keizer Otto IV van Duitschland verbonden en tal van Nederlandsche Graven en Heeren, de Hertogen van Brabant en Limburg, de Graven van Vlaanderen en Henegouwen, van Namen, Holland, Luxemburg, Gelre, hadden zich bij dit verbond tegen den listigen Franschen vorst aangesloten. Een groot leger van Duitschers en Vlamingen zou van Henegouwen uit Frankrijk binnenrukken. Maar ook Philips-August had niet stil gezeten. Zijne vasallen waren van heinde en verre toegestroomd om den Gallischen grond tegen den nieuwen Germaanschen inval te verdedigen.

De toen gevolgde slag van Bouvines [1]), den 27sten Juli 1214, is een der merkwaardigste gevechten, in deze eeuwen geleverd. Duizenden ridders van beide zijden waren samengekomen om met lans en zwaard zich tegen elkander te meten. Het Germaansche en het Fransche element hebben daar, gelijk later zoo dikwijls in deze streken, onderling hunne krachten beproefd. De Fransche Koning behaalde ditmaal de overwinning. Keizer Otto nam na een hevigen strijd de vlucht, gevolgd door een groot aantal der Nederlandsche vorsten. Ferdinand, de „Mambour" van Vlaanderen, viel den vijand in handen en moest zijn verzet tegen zijn Koning boeten met eene langdurige harde gevangenschap in het Louvre te Parijs.

Langer dan 12 jaren heeft de ongelukkige vorst in de gevangenis gezucht; de wanhopige pogingen zijner gemalin om hem te bevrijden

---

[1]) Tusschen Rijssel en Doornik. Zie Winkelmann, Phil. von Schwaben und Otto IV, II, S. 369 ff.

stuitten altijd af op den onwil van den over Ferdinand's afval verbitterden Philips-August. Eerst na den dood van den Franschen Koning, in 1226, keerde Ferdinand naar Vlaanderen terug, waar zijne gemalin intusschen met beleid de regeering had gevoerd in moeilijke omstandigheden, die nog bezwaarlijker werden, doordat een bedrieger, die zich voor Boudewijn van Constantinopel had uitgegeven [1]), eenigen tijd in Vlaanderen een grooten aanhang had gevonden, beschermd als hij werd door den Koning van Engeland, die niets liever wilde dan Frankrijk zooveel mogelijk te benadeelen en nog altijd in de steden van Vlaanderen op een sterke partij kon rekenen. Welhaast echter werd de bedrieger ontmaskerd en vielen de Vlamingen van hem af. Hij stierf te Rijssel aan de galg.

Na den dood van Ferdinand huwde Johanna, die tot nog toe geen kinderen gehad had, met Thomas van Savoye, wederom een aanverwant van het Fransche koningshuis, haar door de Fransche politiek opgedrongen. Ook dit huwelijk bleef kinderloos, zoodat bij Johanna's dood in 1244 hare zuster, de fiere Margaretha van Constantinopel, in onze geschiedenis meer bekend als „Zwarte Griet", den troon van Vlaanderen en Henegouwen beklom.

De nieuwe Gravin was eene energieke vrouw en toonde ten volle voor hare zware taak berekend te zijn. Vreemde lotgevallen had ook zij in hare jeugd gehad. Haar eerste huwelijk was gesloten met een afstammeling van het sedert de 11de eeuw in de geschiedenis der kruistochten zeer beroemde Henegouwsche geslacht van Avesnes. Bouchard van Avesnes, oorspronkelijk voor den geestelijken stand bestemd, was de gunsteling geweest van graaf Philips van den Elzas en had in Frankrijk aan de beroemde hoogeschool van Orleans gestudeerd. Jong nog naar Vlaanderen teruggekeerd, had hij er de pen met de lans verwisseld, was door Richard Leeuwenhart zelf in het Oosten tot ridder geslagen en door Boudewijn van Constantinopel naast diens broeder, den Graaf van Namen, als raadsman zijner dochters in Vlaanderen achtergelaten. Hij heette toen een der schitterendste edellieden in het aan beroemde ridders zoo rijke land der „Hennewieren."

Na den dood des Keizers in den strijd tegen de Bulgaren behield hij ook onder gravin Johanna zijn aanzien en maakte daarvan gebruik om in 1212 de jonge Margaretha te huwen, haar en hare familie ver-

---

[1]) Winkelmann, Friedr. II (S. 402—409), twijfelt nog aan het bedrog.

bergende, dat hij eertijds in den geestelijken stand was getreden. Het geheim lekte natuurlijk uit en paus Innocentius III excommuniceerde in 1215 den „afvalligen priester”, wiens zoogenaamd huwelijk volgens de kanonieke regelen als concubinaat werd beschouwd, wiens kinderen dus onwettig waren. Bouchard liet zich niet zoo dadelijk uit het veld slaan, ook niet toen gravin Johanna zich tegen hem verklaarde. Hij bleef met de zijnen op zijn kasteel in de bosschen van Henegouwen gevestigd en bekommerde zich weinig om de pauselijke bullen, totdat hij in de handen der Gravin viel, die hem te Gent liet opsluiten. Wel bevrijdde zijne trouwe gemalin hem weldra, maar de herhaalde excommunicatiën en de vertoogen van hare zuster, gravin Johanna, brachten Margaretha eindelijk tot andere gevoelens. Zij verliet hem mèt hare kinderen en huwde in 1225 Willem van Dampierre, een Fransch edelman. De ongelukkige stamvader der latere Graven van Henegouwen stierf vijftien jaren later in afzondering op het kasteel, waar hij met de zijnen, hoewel vervolgd en vervloekt, zijne schoonste dagen had doorgebracht.

Ook bij Dampierre kreeg Margaretha kinderen: drie zoons en drie dochters. Tusschen dezen en de beide zonen van Avesnes, die in 1243 door keizer Frederik II gewettigd werden, ontstond, kort nadat hunne moeder Gravin van Vlaanderen en Henegouwen was geworden, een hevige strijd. Jan van Avesnes, de oudste der twee, maakte aanspraak op de opvolging in Vlaanderen, maar zag zijn recht bestreden door den jongen Willem van Dampierre en diens beide broeders. De Henegouwers waren Jan over het algemeen zeer genegen, de Vlamingen daarentegen voor de Dampierres gezind. Een krijg tusschen de beide vijandige familiën werd voorloopig alleen vermeden door eene scheidsrechterlijke uitspraak van koning Lodewijk IX van Frankrijk en den pauselijken legaat, die in 1246 de opvolging in Henegouwen aan de Avesnes, in Vlaanderen aan de Dampierres toewezen, tot ergernis der Gravin, die het wapen van Henegouwen uit het hare liet wegnemen en haren afkeer van de Avesnes overal ten toon spreidde. Het is duidelijk, dat de Fransche Koning bij deze uitspraak het belang van Frankrijk in het oog hield, door op eene verdeeling der Vlaamsch-Henegouwsche staten aan te dringen.

Deze dynastieke geschillen nu verscherpten ook den ouden twist tusschen Holland en Vlaanderen over Zeeland.

Graaf Floris IV van Holland had zich (waarschijnlijk begunstigd door de moeilijkheden, waarmede gravin Johanna te worstelen had) aan zijne verplichtingen onttrokken en zich Graaf van Zeeland genoemd, maar spoedig, in 1226, moest hij zich aan het oude verdrag van Hedensee onderwerpen en den leeneed aan Vlaanderen doen [1]). Doch hij bekommerde zich weinig om zijn leenheer en medebezitter en vier jaren later noemt hij zich weder Graaf van Holland en Zeeland [2]). Zijn dood op het steekspel te Corbië, waar hij het offer werd van de door Bilderdijk bezongen jaloerschheid des Graven van Clermont, in 1234, opende voor Vlaanderen de kans zijn invloed te herwinnen.

Gravin Johanna droeg West-Zeeland namelijk niet op aan Floris' zoon en opvolger, den minderjarigen graaf Willem, maar aan diens moeder [3]), de Brabantsche Machteld. Het schijnt echter niet, dat deze opdracht duurzame gevolgen had. Wij zien ten minste Willem II juist zoo handelen als vroeger Floris IV en zich in 1246 Graaf van Holland en Zeeland [4]) noemen, terwijl hij weigerde den eed als leenman van gravin Margaretha af te leggen.

Hij steunde daarbij op de Avesnes, die, spoedig na en zeker niet in overeenstemming met de bovengenoemde scheidsrechterlijke uitspraak, zich als meesters van geheel Rijks-Vlaanderen — dus ook van West-Zeeland — begonnen te beschouwen. De verbintenis tusschen de Avesnes en Holland werd nog inniger door een huwelijk van Jan van Avesnes met Willem's zuster Aleidis. De Henegouwers verkregen bovendien de hulp van den machtigen hertog Hendrik II van Brabant [5]), den grootvader van graaf Willem.

Een algemeene strijd kon niet uitblijven en wij hooren dan ook in 1247 van vijandelijkheden, waarbij Vlaanderen het onderspit dolf en deerlijk werd verwoest tot bij Rupelmonde toe, dat door graaf Willem belegerd werd. Twee jaar lang duurde de oorlog, die den toen juist als Roomsch-Koning opgetreden Hollander herhaaldelijk in zijne handelingen aan den Rijn belemmerde. De Vlaamsche Gravin kon, juist

---

[1]) Oork. I, No. 297 en 305. Vgl. Sattler, S. 17 ff.

[2]) Ibid. No. 334. Vgl. Hasse, Wilhelm von Holland, I, 54.

[3]) Hasse, S. 57, op grond der Oorkonde I, No. 355, met recht tegenover Sattler, S. 20.

[4]) Oork. I, No. 428.

[5]) Oork. I, No. 430.

door dat optreden van Willem als Roomsch-Koning, op den steun van diens vijand, keizer Frederik II, rekenen en kreeg dan ook, behalve het opengevallen Namen, Rijks-Vlaanderen van dezen in leen.

De groote momenten der wereldgeschiedenis begonnen in dezen tijd op de afgelegene landen aan de Noordzee hunnen onmiddellijken invloed weder te doen gelden. Graaf Willem, door de Kerk tegenover keizer Frederik tot Koning verheven, heeft de hem opgedragen taak met moed aanvaard, hoewel zijne macht niet groot genoeg was om zijn nieuwen titel te doen erkennen. De zwarigheden, waarmede hij gedurende zijn kortstondig koningschap te kampen heeft gehad, waren voor gravin Margaretha aanleiding om hare aanspraken op Zeeland telkens weder luide te laten klinken, vooral wijl zij rekenen kon op eene sterke Vlaamsche partij onder den Zeeuwschen adel [1]). Diezelfde zwarigheden deden koning Willem dikwijls terugtreden uit den kamp. Willem's broeder, Floris, die, terwijl hij zelf tegen zijne tegenstanders aan den Rijn optrad, door hem als regent in Holland achtergelaten was, sloot zoo reeds in Juli 1248 met de Vlaamsche Gravin een vrede, waarbij het verdrag van Hedensee [2]) hersteld werd. Al kon de Roomsch-Koning krachtens zijn ambt den leeneed aan Margaretha, voor Rijks-Vlaanderen zijn vasal, niet afleggen — hij erkende toch voor zijne opvolgers in Holland de verplichting om dit te doen. Een half jaar later verzoenden zich ook de Avesnes met Margaretha: zij zagen af van Rijks-Vlaanderen, maar behielden hun recht op de opvolging in Namen en Henegouwen.

Alles scheen nu tot verzoening te neigen. De Avesnes zagen zelfs hunne wettigheid in 1251 door den Paus erkend, hoewel die erkenning iets later weder werd ingetrokken.

Maar de vrede was niet van langen duur. Nieuwe twisten tusschen de beide Vlaamsche vorstelijke huizen en tusschen de partijen onder den Zeeuwschen adel brachten weldra de eilanden in de Schelde wederom in beroering. Floris zelf viel de Vlaamsche adelspartij in handen en werd aan de Gravin uitgeleverd. Met moeite gelukte het den Hertog van Brabant, Hendrik III, den vrede te herstellen maar deze was den Hollandschen belangen nadeelig: de Vlaamsche rechten in Zeeland werden nog meer uitgebreid dan bij het verdrag

---

[1]) Oork. I, No. 460.

[2]) De redeneering bij Hintze, Das Königt. Wilh. v. Holl., S. 96, houdt m. i. geen steek.

van 1226, al bleef ook nu de leeneed aan Vlaanderen achter. De te Brussel gesloten vrede werd in het najaar van 1250 te Mons nog eens door koning Willem zelf bevestigd [1]).

Juist toen begon de geluksster van den Hollandschen Graaf in het Rijk te rijzen. Keizer Frederik stierf en diens zoon Koenraad IV trok naar Italië om er zijne kroon te bevestigen; koning Willem daarentegen verkreeg door zijn huwelijk met Elizabeth van Brunswijk den steun van de gansche in Noord-Duitschland machtige Welfenfamilie en haren overal verspreiden aanhang. Wij zien dan ook den Koning zich weldra aan den vrede van Brussel onttrekken, het duidelijkst eerst in 1252, toen ook de strijd tusschen de Dampierres en Avesnes wederom was uitgebroken. 11 Juli 1252 ontzet hij op den rijksdag te Frankfort de Gravin van al hare rijksleenen [2]) en draagt deze over aan Jan van Avesnes.

Dit was het sein voor een nieuwen openlijken krijg tusschen Holland en Vlaanderen. Met ten deele Fransche benden landde Gwy van Dampierre, de tweede zoon uit het tweede huwelijk der Gravin, 1 Juli 1253 bij West-Kapelle op Walcheren, maar werd door de achter de duinen verborgen Hollanders en Zeeuwen, wier getal veel kleiner was [3]), geslagen en gevangen genomen met zijn jongeren broeder en tal van andere Fransche en Vlaamsche ridders. Graaf Dirk van Kleef en onze Floris van Holland waren de overwinnaars in dezen roemrijken slag, nog eeuwen lang den trots der Hollanders, die op de Vlamingen nooit zulk eene schitterende zege hadden behaald. Schreef niet Melis Stoke met fierheid:

„Ic hoerde segghen, dat mense dreef
Thuys met hopen, oft scape waren.
Daer mochte men menich moederbaren
Naect sien lopen achter velde:
Hi ne levet niet, de se getelde"?

en verkondigde hij niet met recht den roem van „dat Hollandsche ende dat Zeeusche diet" tegenover de „scande", die Vlaenderen

---

[1]) Hintze, S. 107.

[2]) Niettegenstaande Hintze's deductie, S. 114, houd ik „terram infra Scaldam" voor West-Zeeland.

[3]) De juistheid van de cijfers, door de kronieken opgegeven, valt, als bijna altijd in de Middeleeuwen, te betwijfelen. Het Vlaamsche leger zou 150 000, het Hollandsche 32 000 man geteld hebben.

„doghede"? Koning Willem verscheen drie dagen later op het eiland [1]), waar hij de volledige nederlaag der Vlamingen vernam.

De Gravin zocht nu hulp bij den broeder van den Heiligen Lodewijk, graaf Karel van Anjou — toen regent van Frankrijk voor zijn broeder, die op een kruistocht was — wien zij Henegouwen aanbood. Anjou nam het aanbod aan en zijne troepen rukten weldra het graafschap binnen, waar in 1254 een hevige strijd tusschen hem en koning Willem gevoerd werd, vooral om Mons en Valenciennes. Ook deze krijg, slechts uit zeer verwarde berichten bekend [2]), draagt het karakter van een kamp tusschen het Fransche en Duitsche element, een kamp, waarvoor de grenslanden zeker wel de aangewezen plaats waren. Hij eindigde na bemiddeling van een pauselijken legaat voorloopig door den wapenstilstand van Quesnoy (1254), waarbij Anjou bijna geheel Henegouwen in bezit hield. Een vrede kwam eerst na den ongelukkigen dood des Roomsch-Konings in Friesland door bemiddeling van koning Lodewijk IX van Frankrijk, den Hertog van Brabant, den Graaf van Gelre enz. in October 1256 te Brussel tot stand [3]).

Dat betreurenswaardige sterven gaf plotseling eene andere wending aan de politieke geschillen van Vlaanderen en Holland-Henegouwen. De Avesnes verkregen wederom het recht op Henegouwen, doch Margaretha behield het leenheerschap over West-Zeeland, dat zij wederom niet aan den jongen Floris V maar aan Willem's broeder Floris, voogd van den jongen Graaf, in leen gaf. Karel van Anjou, wien een schitterende loopbaan in Italië wachtte, deed afstand van zijne aanspraken op Henegouwen. Een huwelijksverbintenis tusschen Floris den Voogd en Beatrix, dochter van Gwy van Dampierre, zou den vrede in Zeeland bevestigen, waarbij evenwel de rechten van den jongen graaf Floris V, Willem's zoon, geheel werden verwaarloosd. Floris de Voogd zorgde liever voor zijne eigene belangen.

Sedert gelukte het de vijandelijke broeders een tijdlang rustig te houden. Een groot staatsverdrag van November 1257, later door den Paus en den toenmaligen Duitschen Koning, Richard van Cornwallis, bevestigd, herstelde den vrede met erkenning van de rechten der Avesnes op Henegouwen, der Dampierres op Vlaanderen. Gravin

---

[1]) Dat hij zoo lang noodig zou gehad hebben om van *Antwerpen* daarheen te komen, zooals Hintze wil, is onwaarschijnlijk.

[2]) Hintze, S. 124 ff.

[3]) Oork. II, No. 3.

Margaretha bestuurde sedert hare landen in overleg met de beide familiën, aan wie zij zeker aandeel in de regeering toekende. Zij leefde nog tot 1280, nadat zij kort te voren haren kleinzoon Jan II van Avesnes als Graaf van Henegouwen, haren zoon Gwy van Dampierre als Graaf van Vlaanderen had doen erkennen.

De compacte macht, die Vlaanderen door de vereeniging met Vermandois, met Henegouwen en Namen, ja met Luxemburg, eenmaal scheen te zullen vormen en die het oppermachtig zou gemaakt hebben aan deze en gene zijde van de Fransche grens, werd dus verdeeld. Artois en Vermandois waren grootendeels aan vorsten uit het Fransche koningshuis vervallen, Vlaanderen en Henegouwen waren voorgoed gescheiden. Namen, dat sedert het begin der 13de eeuw aan het in het bezit der Byzantijnsche kroon getreden huis van Courtenay was gekomen, werd door den laatsten Keizer van het Vlaamsche Rijk in het Oosten, den ongelukkigen Boudewijn, in 1262 aan Gwy van Dampierre verkocht en bleef met Vlaanderen verbonden. Nog was Vlaanderen onder de Dampierres een aanzienlijk gewest.

De twisten met Henegouwen en die met Holland en Zeeland hielden echter niet op. Ook Floris V van Holland heeft, gelijk zijn vader vóór hem, menigmaal de Avesnes, zijne verwanten, tegen de Dampierre's gesteund; over Rijks-Vlaanderen is tusschen beide partijen nog herhaaldelijk gestreden; in Zeeland hebben de Vlaamsche en de Hollandsche partij onder den adel elkander niet lang met rust gelaten; een hevige opstand, door het machtige Valenciennes in Henegouwen tegen graaf Jan ondernomen, werd door Gwy van Vlaanderen gesteund (1290—1297). Vlaanderen, aan Engeland door zijn aanzienlijken wolhandel, aan Frankrijk door zijn leenverhouding verbonden, is bovendien op nieuw een speelbal geworden tusschen deze beide machten, die op het einde der eeuw nog altijd voortdurend tegenover elkander stonden. Ook de Duitsche Koning Rudolf van Habsburg heeft zich ten gunste der Avesnes in de twisten gemengd en in 1282 den rijksban, in 1287 zelfs de pauselijke excommunicatie over Gwy doen uitspreken, maar de macht om deze vonnissen uit te voeren ontbrak hem, zoowel als den Paus.

Floris V van Holland wist West-Zeeland intusschen te behouden en door krachtige maatregelen den onrustigen adel aldaar te breidelen. Zijn oom, die zijne zaken zoo slecht had behartigd, was gestorven en

de neef huwde met Beatrix van Vlaanderen, die de oom voor zich zelf had bestemd. Tot 1287 schijnt de verhouding tusschen Gwy en Floris V goed geweest te zijn, maar in dat jaar liet de Graaf van Holland zich ontslaan van de overeenkomst, eenmaal door zijn oom gesloten, en van toen af begonnen wederom de moeilijkheden, die niet eindigden voor Floris' dood [1]). Zeker heeft namelijk ook zijne verhouding tot Vlaanderen medegewerkt tot de tragische gebeurtenis, die op de Gooische velden een einde aan zijn werkzaam leven maakte (1296). Die catastrophe vindt hare verklaring in zijne houding tegenover Engeland.

Floris had zich gedurende zijne regeering nauw bij Engeland aangesloten en ook deelgenomen aan de groote Engelsche alliantie, die, onder aanvoering van den Duitschen Koning Adolf van Nassau zelven, sedert 1294 Holland, Brabant, Keulen, Gelre en andere staten omvatte. Het innigst was Floris met Engeland verbonden: zijn zoon was aan eene Engelsche prinses verloofd en werd in Engeland opgevoed. Ook Gwy van Vlaanderen neigde tot eene aansluiting aan koning Eduard I van Engeland uit vrees voor den altijd dreigenden Franschen invloed in zijne staten. Dit was natuurlijk voor Avesnes het sein om zich met koning Philips den Schoone van Frankrijk te verbinden. In Januari 1296 begon echter Floris V, misschien juist onder invloed van zijn bloedverwant in Henegouwen of wel wegens zijne aanspraken op den Schotschen troon, de Engelsche partij te verlaten en verbond zich — al had de Engelsche Koning zijn zoon in handen — met Frankrijk [2]). Dit wekte de verbittering van koning Eduard, op wiens hulp nu gerekend werd door de ontevreden Hollandsche en Zeeuwsche edelen, geërgerd door de gunst, die Floris den burgerijen betoonde. In geheime verbinding ook met de Vlaamsche partij in Zeeland, als wier hoofden heer Wolfert van Borselen en heer Jan van Renesse beschouwd kunnen worden, lichtten eenige Hollandsche edelen den Graaf op en brachten hem 27 Juni 1296 om, toen zij hun plan om hem naar Engeland te vervoeren niet konden volbrengen.

Wij kennen den gang dezer treurige gebeurtenis uit de voortreffelijke bron, die ons voor deze tijden bewaard is, uit het verhaal van Holland's oudsten geschiedschrijver, Melis Stoke. Hoe heer Gerard van

---

[1]) Oork. II, No. 602.

[2]) Stoke IV, 1030 vlg.: „Hi voer toten coninc, dat deed hem noot; nochtan bleef hiere omme doot." Vgl. Brill, Voorlezingen III, Iste stuk, over den moord van Floris.

Velzen en heer Gijsbrecht van Amstel den ongelukkigen Graaf door gehuichelde vriendschap, door den dronk van „St. Geerten minne" misleidden, hem buiten Utrecht lokten en naar het Muiderslot voerden — Vondel's drama heeft het ons en onzen voorvaderen voor oogen gesteld. Geen gebeurtenis uit die woeste eeuwen is ons volk beter bekend. De dood van den beminden vorst, door zijn volk zoo oprecht betreurd, van den voortreffelijksten Graaf uit het oude Huis van Holland, is een geliefkoosd onderwerp geworden van het volksverhaal, de legende heeft het opgesierd, de kunst heeft het met idealen glans omgeven en menigen treffenden trek daaraan ontleend. Floris' trouwe hinden zijn niet de eenige schepselen geweest, die getreurd hebben op het graf van den ongelukkigen „Keerlen God."

De dood van den Graaf en de afwezigheid van zijn zoon en opvolger in Engeland deden in Holland de verwarring ten top stijgen. Sommigen sloten zich aan bij graaf Dirk van Kleef, die van de omstandigheden gebruik trachtte te maken om zijn invloed in Holland te doen gelden; anderen ontboden Jan II van Avesnes, den naasten erfgenaam na Floris' zoon, om het land voor zijn in Engeland vertoevenden neef te bewaren; heer Wolfert van Borselen, van medeplichtigheid aan den moord verdacht, scheen Zeeland voor Vlaanderen in bezit te willen nemen; andere Zeeuwsche en Hollandsche edelen staken de zee over en vroegen van koning Eduard hulp voor den jongen gravenzoon, die nog altijd aan zijn hof vertoefde en in den laatsten tijd zoo goed als een gijzelaar was geweest. Daarbij kwam nog, dat èn de Friezen èn bisschop Willem van Utrecht èn de Vlamingen van de wanorde in het graafschap gebruik maakten om het van alle zijden te bestoken.

In deze omstandigheden gaf koning Eduard gehoor aan het hem gedane verzoek. Hij huwde den jongen Graaf aan zijne dochter uit en zond hem naar Zeeland, waar men hem met vreugde ontving. Ook in Holland haalde men den jeugdigen zoon van Floris V in.

Zijn optreden baarde teleurstelling. Eerst gaf hij zich geheel en al over aan Wolfert van Borselen, die de Vlaamsch-Engelsche alliantie genegen was, en toen Wolfert zich door zijn willekeur gehaat gemaakt had en te Delft door de volksmenigte, aangevuurd door de hem vijandige edelen, gruwelijk was omgebracht, trad Jan van Henegouwen op aandrang van volk en adel als voogd van den zwakken onervaren jongeling op, als wreker ook van den moord op Floris V.

Ook hier in Holland, gelijk in Vlaanderen, blijkt dus al weder van den kamp tusschen Engeland en Frankrijk om invloed. Thans had de Franschgezinde partij weder de overhand en juist maakte de Henegouwer zich gereed om met den Franschen Koning eene overeenkomst te sluiten, toen de laatste spruit van het Hollandsche gravengeslacht aan eene ingewandsziekte overleed (10 Nov. 1299).

Onmiddelijk keerde de Graaf van Henegouwen terug van zijne reeds aangevangen reis naar Frankrijk en zag zich, behalve in Zeeland, waar de Engelschgezinde partij der Borselen's en Renesse's onmiddellijk de vaan van den opstand verhief, overal in het graafschap als erfgenaam van den jongen vorst erkend.

Het Henegouwsche huis van Avesnes was nu dus in het bezit van Holland en Zeeland gekomen en graaf Jan II handhaafde dit bezit met alle kracht, zoowel tegen de binnen- en buitenlandsche vijanden als tegen koning Albrecht van Duitschland, die er een oogenblik aan dacht hem uit zijn nieuwe graafschap te verdrijven maar onverrichter zake terug moest keeren, wijkende voor de aanzienlijke macht, waarmede graaf Jan 's Konings verblijfplaats Nijmegen naderde.

Natuurlijk kon Gwy van Vlaanderen deze verdubbeling der vijandelijke Henegouwsche macht niet zonder ergernis aanzien, maar voor het oogenblik werd zijne kracht door inwendige woelingen in Vlaanderen verlamd.

De afhankelijkheid van den Franschen Koning en vooral de geheel Fransche geest van het Vlaamsche gravenhof had reeds langer dan eene eeuw, de gemoederen van het, zooals wij zagen, wegens zijne handelsbelangen veel meer Engelschgezinde volk van Vlaanderen verontrust. De Fransche taal was er de officiëele geworden, nog voordat in Frankrijk zelf de volkstaal het Latijn in de kanselarijen had verdrongen [1]). De handelsbelangen der zich steeds krachtiger ontwikkelende Vlaamsche steden eischten daarentegen nauwere aansluiting aan het wolrijke Engeland en hare steeds krachtiger stemmen vroegen meer en meer gehoor; de steden begonnen zich, dank zij de belangrijke voorrechten, die zij in de laatste eeuw hadden verkregen, te doen gelden, ja zich als onafhankelijke lichamen te beschouwen. Te kwader ure nu begon Gwy den strijd met de regeerende familiën

---

[1]) Le Glay, Histoire des Comtes de Flandre II, 16.

van die steden: Brugge, Yperen en Gent, die zich tegenover hem op den leenheer, den Franschen Koning, beriepen.

De listige Philips de Schoone was juist de man om zich dezen stand van zaken ten nutte te maken. Hij had reeds lang de verwijdering tusschen den Graaf en zijne onderdanen bevorderd. Aanvankelijk gelukte het hem Gwy in het nauw te brengen; eene sterke Franschgezinde partij, „de Leliaerts", stak overal — nu ook in de steden — het hoofd op. Bij gelegenheid van een mondgesprek te Corbië aan de Somme nam Philips den Graaf verraderlijk gevangen en noodzaakte hem de overeenkomst van gravin Margaretha met Frankrijk op nieuw te erkennen. Sedert was Gwy weder geheel aan Frankrijk onderworpen, maar hij bleef met koning Eduard in het geheim onderhandelen. Eduard beloofde groote handelsvoordeelen en, toen Gwy zich eindelijk daardoor tot een formeel verbond met Engeland liet verleiden, drong de Fransche Koning in 1297 Vlaanderen binnen en veroverde het geheel. Een tweejarige wapenstilstand werd gesloten. Juist die wapenstilstand (1297—1299) was der Fransche heerschappij noodlottig. Wel werd na het verstrijken er van de Vlaamsche Graaf op nieuw verslagen en gaf zich in 1300 zelfs met zijne zonen en zijn voornaamste baronnen gevangen. Zij werden te Parijs en elders opgesloten. Wel werd de regeering in het veroverde graafschap sedert door koninklijke ambtenaren gevoerd. Maar het einde der Fransche heerschappij was spoedig daar.

De overmoed der Fransche benden; de willekeur van den gouverneur Jan van Chatillon, oom des Konings; de afpersingen, waaraan de burgers van de zijde der Fransche ambtenaren blootstonden; de oprichting van citadellen om de steden in toom te houden; de minachting, waarmede de Fransche adel in die beide jaren den Vlaamschen burger en boer behandelden; het steeds duidelijker blijkende voornemen om de Vlaamsche landen onmiddellijk aan de Fransche kroon te hechten — dat alles deed in de harten der Vlamingen een woesten volkshaat ontgloeien tegen den Waalschen vreemdeling, een volkshaat, die den Germaan reeds eeuwen lang in de borst had gezeten. Een bezoek des Franschen Konings met zijne gemalin aan het veroverde Vlaanderen in Mei 1301, gaf den „Leliaerts" aanleiding tot groote feesten, waarbij zij hunne gasten verbaasden door de schittering der ten toon gespreide weelde, door de trotsche houding der schoone Vlaamsche vrouwen. Dat bezoek schonk den regeerenden familiën in

de steden nieuwe voorrechten, maar deed onder de lagere bevolking, onder de gilden, een hevige gisting ontstaan, die weldra tot openlijk verzet oversloeg.

Pieter de Conync, deken der lakenwevers, en Jan Breydel, die der slagers, te Brugge, persoonlijk door de overweldigers beleedigd, werden de hoofden der Vlaamsche volkspartij, der „Clauwaerts." Overal ontstonden volksbewegingen, hier en daar aangestookt door zendelingen en familieleden van de nog altijd in Frankrijk gevangen grafelijke familie. De „Clauwaerts" nestelden zich in Damme. Het vermoorden der Franschen (19 Mei 1302) te Brugge, welks muren in den vroegen morgen door de opstandelingen bij verrassing waren beklommen, was het sein voor een algemeenen Vlaamschen volksopstand, gesteund door troepen, die Willem van Gulik, proost van Utrecht, en Gwy van Namen, kleinzoon en zoon van graaf Gwy, buitenslands hadden verzameld. De Franschen vluchtten naar alle zijden, de stadhouder ontsnapte met moeite aan de „Brugsche metten."

Maar de Fransche Koning liet niet met zich spotten. Graaf Robert van Artois naderde met een talrijk leger de Vlaamsche grenzen en drong bij Kortrijk het ongelukkige land binnen, alles op zijn weg te vuur en te zwaard verwoestend om wraak te nemen voor den Brugschen moord. De weerbare bevolking van het opgestane land stroomde te zamen naar de omgeving van Kortrijk; gewapend landvolk sloot zich aan bij de goed uitgeruste gilden der Vlaamsche steden en weldra zag de zwarte „Vlaamsche Leeuw" — het uit de kruistochten dagteekenende wapen van het graafschap, volgens de sage door Philips van den Elzas op een Muzelmansch aanvoerder veroverd — onder zijne vanen onafzienbare scharen, geleid door Gwy van Namen en Willem van Gulik, door De Conync en Breydel, door ridder Jan Borluut uit Gent, heer Jan van Renesse uit Zeeland en tal van andere Vlaamsche en Zeeuwsche ridders. 11 Juli 1302 had aan den voet van den Pottelberg bij Groeninghe de gedenkwaardige slag plaats, die Vlaanderen tijdelijk van de Fransche heerschappij bevrijdde en in de wereldgeschiedenis als *Sporenslag* een eenigen naam heeft. Onder den kreet „Vlaanderen den Leeuw" stonden de „kerels" van Vlaanderen pal; hunne bogen en lansen, hunne goedendagen en morgensterren, hunne zeisen en houweelen maaiden de trotsche ridders weg. Toen dezen, na een aanvankelijk succès der Fransche boogschutters vreezende geen deel te zullen hebben aan de zege, in onge-

ordende drommen op de Vlaamsche gelederen instormden, was hun lot spoedig beslist: honderden Fransche ridders vonden den dood, onder hen de veldheer zelf met zijne voornaamste edelen. Zeven honderd gouden sporen, op het slagveld gevonden, gaven den slag zijn naam: vorsten en graven, baronnen en edelen, naar de toenmalige schatting wel 2000 in getal — de bloem van den Franschen adel — lagen op het slagveld te midden van hun voetvolk, dat in massa den grond bedekte. Het verlies aan manschappen werd op 20 000 dooden geschat.

De Vlamingen drongen nu zegevierend Artois binnen en maakten snelle vorderingen in het eigenlijke Frankrijk.

Hunne zege over de Fransche wapenen gaf hun weldra aanleiding om in Holland de macht van Jan van Avesnes, den bondgenoot immers van koning Philips, te bestrijden. Was niet de oudste zoon van den Henegouwer met velen zijner ridders bij Kortrijk in de Fransche gelederen strijdende gevallen? Had niet zijn tweede zoon, Willem, tijdens den Franschen inval van Zeeland uit de Vlaamsche velden geplunderd? Tegen Zeeland wendde zich dus het Vlaamsche volk. De man, die deze onderneming leiden zou, was de thans met roem overdekte heer Jan van Renesse, de Zeeuwsche balling. Onder aanvoering wederom van Gwy van Namen, geleid door heer Jan, zeilde eene aanzienlijke Vlaamsche vloot naar de Zeeuwsche eilanden en stelde zich 25 April 1303 in het bezit van Veere, waar de vrienden der Borselens de Vlamingen met open armen ontvingen. Wel mocht Melis Stoke uitroepen: „hoe de avonture keert!”

De zoon van den Henegouwer, graaf Willem van Oostervant, die met de verdediging van Zeeland belast was, terwijl zijn vader zijne Henegouwsche bezittingen tegen een dreigenden inval der Vlamingen trachtte te beschermen, werd op den Veerschen dijk geslagen en trok zich terug naar Zierikzee, waar hij weldra ingesloten werd. Ook Middelburg viel den Vlamingen in handen en een wapenstilstand van een jaar liet hen in het bezit van het reeds veroverde, bijna geheel Zeeland dus. Die wapenstilstand werd door de Vlamingen gebruikt om al hunne krachten tegen Frankrijk te wenden. In Artois leden de Fransche legers wederom menige nederlaag, het gansche land tot bij Péronne en St. Omer lag den Vlamingen open.

De lange krijg putte intusschen zoowel de Vlamingen als den Franschen Koning uit. Een wapenstilstand werd ook hier gesloten

tot Mei 1304. Gedurende dien tijd zou de oude graaf Gwy uit de gevangenschap te Compiègne worden ontslagen om een definitieven vrede voor te bereiden.

In het voorjaar van 1304 werd door Gwy van Namen, wien reeds lang te voren Zeeland beloofd was, de wapenstilstand met Holland geschonden. Hij versloeg den jongen graaf Willem, wien zijn vader de regeering in Holland had overgelaten [1]), bij Duiveland, belegerde vruchteloos het door dezen en heer Witte van Haemstede, een onechten zoon van Floris V, dapper verdedigde Zierikzee en richtte toen zijn aanval op het eigenlijke Holland, dat — thans zonder eenige leiding — binnen korten tijd door hem veroverd werd met uitzondering van het Noorden en van Dordrecht, den trouwen burcht der Henegouwsche Graven. Zierikzee, Haarlem, Dordrecht waren de eenige punten, waar de Henegouwer in deze streken nog macht bezat; het gansche land, tot Haarlem toe, gehoorzaamde thans den Vlaming en huldigde Gwy van Namen [2]) als Graaf. Zelfs Utrecht, welks Bisschop sedert 1301 Gwy van Henegouwen, tweede zoon van graaf Jan, was, zag zich door de Vlamingen overheerd, nadat de Bisschop in den slag bij Duiveland gevangen geraakt was. De Hertog van Brabant maakte gebruik van de gunstige gelegenheid en vermeesterde het platteland van Zuid-Holland met Geertruidenberg, waar hij zich evenzoo liet huldigen. Ook Kennemerland met Haarlem stond op het punt van te vallen [3]). Het scheen met Holland gedaan te zijn.

Daar verscheen plotseling uit Zierikzee op het Haarlemsche duin heer Witte van Haemstede en plantte er de banier met den rooden Leeuw van Holland. Welhaast herleefde te Haarlem de oude liefde tot het gravenhuis. Daar en in de andere steden verhief men zich tegen de Vlamingen en binnen eene week was geheel Holland van den vijand bevrijd (Mei 1304). Zeeland alleen bleef nog grootendeels in Vlaamsche handen, hoewel het graaf Willem gelukte uit de stad Zierikzee te ontsnappen en zich naar Holland te begeven, waar men hem met blijdschap begroette.

Intusschen was ook de wapenstilstand tusschen Vlaanderen en Frankrijk geëindigd, zonder dat de vrede gesloten was. De oude graaf

---

[1]) Melis Stoke VIII, 567. Stoke was zelf binnen het belegerde Zierikzee (vgl. IX, 193).

[2]) Ibid., vs. 913.

[3]) Ibid., vs. 1073 vlg.

Gwy, een tachtigjarige grijsaard reeds, keerde weder terug in de gevangenschap en koning Philips viel op nieuw in Vlaanderen, gesteund door eene sterke vloot onder den Genuees Grimaldi, die in Zeeland zou optreden. Den 10 en 11 Augustus 1304 versloegen Grimaldi en graaf Willem bij Zierikzee op de Gouwe de Vlaamsche vloot van Gwy van Namen, die weder voor die stad lag; de dappere aanvoerder zelf — Melis Stoke, de felle vijand der Vlamingen, zegt zelfs van hem: „Coenre Vlaminghe wort nie geboren" [1]) — viel na een hevigen strijd den vijand in handen en werd gevangen naar Calais gevoerd. Deze slag redde Holland. Het beleg van Zierikzee was er door opgeheven. De belegeraar zelf, die de hand had uitgestoken naar de Hollandsche kroon, was er ter nauwernood levend afgekomen, gelukkiger nog dan heer Jan van Renesse, die op de vlucht uit Utrecht met tal van andere edelen in de Lek verdronk.

Waren zoo Holland en Zeeland van de Vlamingen bevrijd, in Vlaanderen hield de strijd tegen Frankrijk aan. Bij Mons en Puelle, niet ver van Rijssel, werd een onbesliste slag geleverd, maar de Fransche Koning drong toch diep Vlaanderen binnen en belegerde Rijssel, hoewel hij ernstige vrees koesterde voor den telkens opkomenden „regen" van Vlamingen. Eerst op het einde van September 1304 werd een voorloopig verdrag gesloten, waarop in Juni van het volgende jaar de vrede eindelijk volgde. Vlaanderens onafhankelijkheid werd wel erkend maar het verdrag was overigens voor Vlaanderen niet voordeelig, daar het eene zware boete benevens de ontmanteling van de voornaamste Vlaamsche steden oplegde. De oude graaf Gwy is nog vóór het eigenlijke vredesverdrag gestorven.

Ook zijn vijand uit het geslacht Avesnes, graaf Jan II van Henegouwen en Holland, is reeds in 1304 — kort na den strijd op de Gouwe — overleden, opgevolgd door zijn voortreffelijken zoon Willem III, die nog pas den leeftijd van 19 jaren bereikt had. Tusschen deze jongen vorst en Robert de Béthune, oudsten zoon en opvolger van graaf Gwy en met dezen uit de gevangenschap teruggekeerd, werd de twist hunner voorvaderen voortgezet maar met veel minder kracht dan in de laatste jaren. Wij lezen van herhaaldelijk verlengde wapenstilstanden, die misschien door korte expeditiën, eigenlijk strooperijen, op elkanders gebied werden afgewisseld. Wij vernemen zelfs,

---

[1]) Ibid. IX, vs. 500.

dat Gwy van Namen in 1309 den titel van Graaf van Zeeland draagt [1]). In 1310 deed Willem III — die zich toen niet tegen Robert bestand achtte — eindelijk leenhulde aan Vlaanderen voor West-Zeeland en zag van het ook door hem begeerde Rijks-Vlaanderen af.

Nog dertien jaren lang na deze overeenkomst echter hebben de moeilijkheden met Vlaanderen aangehouden, ook al weder onder den invloed van de verhouding van het in den regel met Willem III verbonden Frankrijk tot Vlaanderen. Op het einde der regeering van den in 1314 gestorven Philips den Schoone ontstonden weder nieuwe oneenigheden tusschen den Koning en zijn Vlaamschen vasal, wiens goederen zelfs door het Parijsche Parlement wegens felonie werden verbeurd verklaard, wiens graafschap door eene plechtige excommunicatie van de Fransche geestelijkheid werd getroffen. Philips' opvolger, zijn oudste zoon Lodewijk X, verscheen weder met een leger bij Kortrijk, maar werd door hevige regens tot den terugtocht gedwongen. Diens broeder en opvolger, Philips de Lange, sloot in 1320 eindelijk een vrede met Vlaanderen, waarbij Rijssel, Douay en Orchies aan Frankrijk vervielen en aan alle geschillen een einde werd gemaakt.

Van deze oneenigheden trachtte Willem III herhaaldelijk gebruik te maken om zich van de Vlaamsche leenheerschappij in Zeeland te ontslaan. Maar de nauwe verbintenis met Frankrijk, die de kleinzoon en opvolger van graaf Robert, Lodewijk van Nevers, in 1322 aanging, deed een nog inniger verhouding ontstaan tusschen het huis van Dampierre en de Fransche koningen. Van dien tijd af waren de Vlaamsche Graven weinig anders dan stadhouders van den Franschen Koning, bij wien zij meer en meer bescherming zochten tegen de aanspraken van de burgerijen in hunne eigene steden. Het huwelijk van graaf Lodewijk met de zuster van Philips den Lange ketende hem aan de Fransche dynastie en weinig beteekende het daartegenover, dat zijn vader door zijn huwelijk Nevers en Rethel bij de Vlaamsche kroon had gevoegd: deze vermeerdering van grondgebied strekte veeleer om den band met Frankrijk nog nauwer aan te halen.

Ook Willem III was door zijn huwelijk met Jeanne van Valois met het Fransche vorstenhuis in familiebetrekking getreden. Als Graaf van Oostervant had reeds Jan II de leenhulde aan Philips den Schoone gedaan, hoewel geen zijner voorgangers in Henegouwen daartoe ver-

---

[1]) Brom, Bullarium Traject. I, p. 226.

plicht scheen te zijn. En deze verbintenis met Frankrijk was niet anders dan de voortzetting van oude betrekkingen. Het huis Avesnes was immers een halve eeuw lang de trouwe bondgenoot van Frankrijk in deze streken geweest, ook tegenover de Dampierres.

In dezen toestand was de Fransche Koning, sedert 1321 de laatste der Capets, Karel de Schoone, de jongste zoon van Philips den Schoone, de aangewezen persoon om als scheidsrechter tusschen de huizen der Avesnes en Dampierres op te treden. Hij vervulde dezen plicht door het verdrag van 6 Maart 1323 te bewerken. Bij dit te Parijs gesloten eindverdrag stond Vlaanderen West-Zeeland *in vollen eigendom af* aan graaf Willem; deze zag evenzoo plechtig af van alle aanspraken op het overige Rijks-Vlaanderen [1]), maar de Zeeuwsche ballingen bleven buiten Zeeland, waar de Graaf hen niet vertrouwde.

Zoo eindigde de minstens honderdvijftigjarige strijd tusschen Vlaanderen en Holland over Zeeland, een strijd, die hier uitvoerig is verhaald, omdat hij, zooals later zal blijken, nauw samenhangt met de inwendige geschiedenis der beide landen zoowel als met die van verscheidene andere staten in de „lage landen bi der zee", van Namen en Henegouwen, van Brabant en Utrecht. De beide laatste gewesten waren vooral in lateren tijd in den kamp gemengd: Brabant ten gevolge van zijne alliantie met Engeland, Utrecht ten gevolge van het optreden van Gwy van Henegouwen als Bisschop in 1301. Ook Gelre heeft er meermalen eene — hoewel ondergeschikte — rol in gespeeld, zoo goed als Luik, dat er met het oog op Namen belang bij had, zoo goed als Luxemburg, welks ontwikkeling evenzoo met Namen samenhing, zoo goed als het afgelegen Friesland, welks bewoners meermalen in verbinding waren getreden met Vlaanderen om ook van hunne zijde Holland te benauwen.

Zoo eindigde ook de honderdjarige twist tusschen de Vlaamsche vorstenfamiliën der Dampierre's en Avesnes.

2. Holland tegenover Friesland.

Nog langer duurde de veete tusschen Holland en de Friezen. Het was meer dan eene veete, het was een oorlog tusschen twee volken: dat van het onder Frankischen invloed geheel van het overige Fries-

---

[1]) Vgl. v. Mieris II, 276.

land vervreemde graafschap en de nog vrije deelen der Friesche natie. De monniken van Egmond, op de grens van Kennemerland gevestigd, wisten het beter dan iemand anders, dat het een strijd was van stam tegen stam, dat „het eene volk het andere het leven en de bezittingen onophoudelijk trachtte te ontnemen" [1]).

Eeuwen lang, van de 10de tot de 14de, zijn de grensstreken in Kennemerland, West-Friesland en Waterland, later de Friesche en Hollandsche kusten, het tooneel geweest van tallooze bloedige strooptochten, van beide zijden ondernomen. De Kennemer balladen van Hofdijk staan grootendeels op dezen historischen grondslag; zij putten soms uit oude sagen, vóór jaren nog in deze streken in omloop, en schilderen de bloedige tooneelen, in de idyllische duinstreek afgespeeld. De Hollandsche edelen, door hunnen Graaf geleid, hebben menigmaal op de daar beschreven wijze de Friesche eilanden, die toen lagen, waar thans Noord-Holland's noorderdeel zich uitstrekt, geplunderd en platgebrand. Daartegenover hebben de Friesche boeren en visschers, die zelden langer dan één dag buiten hunne grenzen krijgvoerden [2]), herhaaldelijk de omstreken van Alkmaar tot Haarlem en de Zaansche dorpen toe gebrandschat, ja die plaatsen zelve verwoest. Maakten de Friezen herhaaldelijk gebruik van inwendige twisten in Holland en steunden zij in 1132 Floris den Zwarte tegen zijn broeder, graaf Dirk VI, later Willem I tegen diens broeder, graaf Dirk VII, gelijk zij ook hunne kans waarnamen bij de verwarring, na den dood van Floris V in Holland ontstaan, om zich aan het Hollandsche juk te onttrekken — Holland's machtige bondgenooten waren het ijs, dat de toegangen tot de eilanden bevloerde, en de groote watervloeden der 12de en 13de eeuw, die ten laatste Friesland in twee deelen scheidden.

Ook Utrecht maakte sedert de schenking van Hendrik IV aanspraak op Ooster- en Westergoo [3]), terwijl Holland zich vooral beriep op de schenking dezer landen aan den Graaf van Holland door keizer Lotharius, in 1138 en 1145 [4]) door diens opvolger Koenraad III ten gunste van het bisdom weder ingetrokken.

---

[1]) Ann. Egm., p. 69. De geboorte van een schaap met twee achterdeelen, zes pooten en twee staarten te Egmond werd door de tijdgenooten (1166) als een teeken Gods betreffende dezen strijd beschouwd.

[2]) Ann. Egm., p. 35.

[3]) Zie blz. 147.

[4]) Oork. v. H. en Z. I, No. 121; Beka, p. 46; Sloet, No. 285.

Uit deze wisselende schenkingen ontstond een strijd, beslist door bemiddeling van keizer Frederik Barbarossa, die in 1165 ook hier een Condominium vaststelde, gelijk in dien zelfden tijd in Zeeland [1]). Het Condominium bestond zeker nog in 1226 [2]), hoewel de moeilijkheden niet uitbleven. Later schijnen de Friezen van Ooster- en Westergoo zelf het dubbele juk afgeworpen te hebben. Dit is echter vermoedelijk eerst geschied na den krijg van koning Willem II tegen Aken (1248), waar de Friezen hem ter zijde stonden en hem ook wel als Graaf zullen erkend hebben. Bisschop Otto III van Utrecht ten minste nog was, vóór zijne bisschopskeuze in 1234, door zijn broeder Floris IV met de heerlijkheid Friesland beleend geweest [3]). Zoo had ook Floris de Zwarte eenmaal in Friesland den grafelijken scepter gevoerd, evenals Willem I, die zelfs zijn broeder voor Friesland leenhulde deed en geruimen tijd als Graaf over Friesland tot de Lauwers gebood.

De Roomsch-koning Willem II heeft in West-Friesland den noodlottigen tocht ondernomen, die hem het leven kostte: bij Hoogwoude werd zijn lijk door de Friezen begraven. Die schande moest uitgewischt worden. De jonge Floris V achtte het een zijner eerste plichten den dood zijns vaders te wreken. Aanvankelijk gelukte hem dit slecht, want bij Ouddorp werd hij deerlijk geslagen (1272). Een tweede tocht liep beter af. Te scheep begaf hij zich naar de omstreken van Hoorn en drong vandaar tot diep in Friesland, waar hij het lijk zijns vaders deed opgraven om het in Middelburg bij te zetten (1282). Een kasteel te Wijdenes zou de Friezen dier streek voorgoed in bedwang houden en weldra kon hij enkele Friesche dorpen aan zijne edelen verleenen [4]). Het afgelegen Wieringen erkende hem als heer [5]).

Een vreeselijke watervloed in den winter van 1287 op 1288 opende hem een nieuwe kans. Een kasteel verrees te Medemblik, „vast ende wel gheraect ende scone ende starke" [6]), en weldra nog drie andere bij Alkmaar. De kracht van Friesland was gebroken en in 1289 onderwierp zich het eene eiland, de eene „kogge", het eene „ambacht" na

---

[1]) Ibid. I, No. 146. Vgl. Kluit, Hist. Crit., Excursus de pristina Oost. et West. conditione.

[2]) Ibid. I, 294.

[3]) Beka, p. 75.

[4]) Oork. v. H. en Z. II, No. 476.

[5]) Ibid., No. 504.

[6]) Melis Stoke, IV, 547. Het is het zoogenaamde „kasteel van Radboud" aldaar.

het andere, onder bemiddeling van den thans geheel aan Holland onderdanigen Bisschop van Utrecht, op gunstige voorwaarden. Sedert waren de West-Friezen de trouwe onderdanen van den Graaf.

De Friezen van het thans door diepe geulen en uitgestrekte zandbanken van het Hollandsche gebied gescheiden oostelijker Friesland bleven nog weerspannig en kwamen eerst onder de regeering van graaf Willem III tijdelijk tot onderwerping. Het rijke Staveren alleen bukte reeds in 1292, waarschijnlijk in het belang van zijn handel op Holland.

Verder op, tusschen Lauwers en Eems, hadden noch de Hollandsche Graven noch de Bisschoppen van Utrecht iets in te brengen; evenmin die van Munster, tot wier diocees deze streek behoorde [1]). Zelfs het geestelijk gezag van den Munsterschen kerkvorst werd hier noode erkend: met de gouwen aan de Eems had hij te dien opzichte een hevigen strijd te voeren, waarbij soms de politieke vrijheid dier gouwen gevaar liep (1276).

In Friesland tusschen Flie en Weser bestuurde zoo het volk in de 13de eeuw zich zelf of liever liet het bestuur hoofdzakelijk over aan den inlandschen adel. Het is echter geen wonder, dat zulk eene staatsinrichting in die dagen tot eindelooze twisten leidde. Hunsingoo en Fivelgoo met de kleinere tot hen gerekende gouwen lagen voortdurend met elkander overhoop en twistten bovendien met de rijke koopstad Groningen, die meer en meer invloed op het omliggende land begon te verkrijgen [2]). De beide gouwen namen ook een levendig aandeel in den strijd, door het naburige Drente tegen den landsheer, den Bisschop van Utrecht, gevoerd: de eene natuurlijk met de eene, de andere met de tegenovergestelde partij verbonden.

Dergelijke toestanden heerschten ook in de naburige gouwen over de Eems. Hier was nog in het begin der eeuw de zetel van de in de Friesche geschiedenis zoo beroemde en later veel te hoog opgevijzelde vereeniging van den „Upstalboom”, in welks schaduw het gerecht der „Zeven Zeelanden” bijeenkwam. Het is zeer waarschijnlijk, dat dit gerecht toen alleen heeft gediend om maatregelen te treffen tot handhaving van den landvrede tusschen en in de gouwen van de Eemsstreek en dat zijn invloed zich niet verder heeft uitgestrekt. Wat wij zeker van het optreden dier rechtbank weten, heeft ten minste uitsluitend betrek-

---

[1]) Vgl. blz. 75.

[2]) Vgl. de kroniek van Emo en Menco, passim.

king op eene dergelijke werkzaamheid. Na 1231 vinden wij geen melding gemaakt van den „Upstalboom"; de twisten tusschen de gouwen blijken vooral na dien tijd zich ongehinderd te ontwikkelen [1]), de wanorde in alle Friesche streken is hand over hand toegenomen, niet alleen in Ooster- en Westergoo maar tot de Weser toe.

3. Holland tegenover Brabant.

Met Brabant heeft Holland lang getwist over de leenhulde, die naar de meening der Hertogen door de Graven verschuldigd was wegens Zuid-Holland, d. i. de streken aan de Lek en de Merwede met de omgeving van Dordrecht, Geertruidenberg, Zevenbergen en Heusden en de Zuid-Hollandsche eilanden: het land, dat oudtijds tusschen de beide genoemde rivieren en de Oude Maas en de Dintel lag. Deze streek was het moeras, dat in de 11de eeuw door Dirk III bemachtigd was en sedert het einde der eeuw voorgoed aan zijne nakomelingen was afgestaan. Met de Hollandsche Graven uit de 12de eeuw [2]) hadden nu de Hertogen van Brabant strijd over de leenhulde, die zij — op welken grond weten wij niet, misschien sedert de dagen van Godfried met den Bult — voor deze streek van Holland eischten. In 1200 o. a. brak hierover een oorlog uit, waarin graaf Dirk VII eerst 's Hertogenbosch veroverde doch weldra door een groot leger van den Hertog en zijne verbondenen te Heusden werd gevangen genomen; hij moest voor het oostelijk deel van Zuid-Holland leenhulde doen maar verkreeg het westelijk deel, de eilanden, als onafhankelijk gebied. De huwelijken van Willem I en Floris IV met Brabantsche vorstinnen verbeterden de verhouding tot Brabant. Floris V trachtte zich weder te bevrijden van de verplichting, totdat eindelijk hertog Jan I hem in 1283 van alle leenhulde ontsloeg [3]), waarschijnlijk tegen belofte van steun in de twisten met Gelre. Eene poging om de Henegouwsche dynastie weder tot het doen van hulde te dwingen mislukte. Hertog Jan II moest met graaf Willem III vrede sluiten en hem Zuid-Holland laten.

---

[1]) Vgl. hierover mijne Studiën over Friesche toestanden in Fruin's Bijdr. 1de R. V, 49. Zie ook blz. 174.

[2]) In de oorkonde van 1200 (Oork. v. H. en Z. I, No. 183) wordt gesproken van de twisten tusschen de *voorgangers* van Dirk VII en de Brabantsche Hertogen.

[3]) Ibid., II, 486.

4. Holland en Gelre tegenover het Sticht.

Onderging Holland in de 14[de] eeuw aan de noord- en zuidzijde eene aanzienlijke uitbreiding, die het uitzicht op het blijvend bezit van nog grooter gebied aan dien kant opende, ook naar de zijde van Utrecht wist het zijn invloed meer en meer te doen gelden.

Het bisdom had in de 11[de] eeuw getracht het graafschap zoo niet te vernietigen dan toch van zich afhankelijk te maken, maar roemvol was Holland als een onafhankelijke staat uit den gevaarlijken strijd te voorschijn gekomen.

Het bisdom werd weldra door het zooveel jongere graafschap overvleugeld en zag zich gedwongen den wil der Hollandsche Graven gedwee te volgen. Dat lag aan verscheidene oorzaken. Vooreerst was de Bisschop als landsheer op verre na niet zoo machtig als de Graaf. Hij moest rekenen met zijne hooge geestelijkheid, die op zijne keuze invloed had gehad en sedert den vrede tusschen Keizer en Paus in 1122 die keuze deed zonder inmenging van het keizerlijk gezag, zonder inmenging ook van de lagere geestelijkheid en van de bevolking, die evenwel nog meermalen haren invloed trachtte te doen gelden [1]). De Bisschop moest rekening houden met zijne steden, onder welke zijne hoofdstad bovenaan stond maar ook de kleinere: Deventer, Kampen, Groningen, eene steeds belangrijker rol speelden. Hij had verder te letten op den wil zijner aanzienlijke edelen, wien hij veel meer vrijheid moest toekennen dan de Graaf van Holland aan de zijne. De Graven hadden bovendien het voordeel van te behooren tot eene krachtige dynastie, waarvan het eene lid het andere op regelmatige wijze opvolgde; de Bisschoppen wisten, dat hunne macht na hunnen dood overging in hun geheel vreemde, ja meestal volkomen onbekende handen. De landen van den Bisschop eindelijk lagen veel meer uiteen dan die van den Graaf. Van de Hollandsche tot aan de Friesche venen aan de Eems lagen de landen van het Sticht bijna in een cirkel om het zich steeds uitbreidende Almeri, het oude Flevomeer. Dat omvangrijke gebied was verdeeld

---

[1]) Moll, Kerkg. II, 1, 244, waar evenwel de scheiding tusschen de tijden, waarin de verschillende soorten van keuze werden toegepast, veel te streng is.

in verscheidene landschappen — Neder-Sticht, Veluwe [1]), Salland, Vollenhove, Drente, een tijdlang ook Ooster- en Westergoo [2]) — die weinig met elkander gemeen hadden. De Graven daarentegen geboden over de in bevolking en toestand veel meer eenheid toonende zeekust tusschen het Zwin en de Zipe. Neemt men hierbij nog in aanmerking, dat de Bisschop, als kerkvorst, veel minder grond tot zijne persoonlijke beschikking had — als tafelgoed, zooals men toen zeide — en, in den regel ten minste, als krijgsman tegen zijne naburen niet was opgewassen, dan is het niet te verwonderen, dat het Sticht tegenover Holland op den duur te kort moest schieten.

Zoo geschiedde het in de dagen van bisschop Andries van Kuik (1127—1138), dat het bisdom gewikkeld werd in een strijd om het graafschap Rothem [3]), waarover twist bestond tusschen 's Bisschops broeder, Herman van Kuik, en Floris den Zwarte van Holland [4]). Gesteund door hun machtigen bloedverwant, keizer Lotharius, den halven broeder hunner moeder, Petronella (in sommige bronnen ook Geertruid genoemd), geholpen door de burgers van Utrecht en tal van Utrechtsche ridders, versloegen de Hollandsche broeders den Bisschop en dreven hem uit zijne hoofdstad. Wel gelukte het den Graaf van Kuik den dapperen Floris bij Hemert te overvallen en te dooden, maar met hulp des Keizers werden nu Utrecht en het land van Kuik door den Hollander verwoest en geplunderd. De Graaf van Kuik moest de opperheerschappij van Holland erkennen en voor den dood van Floris als zoenoffer een klooster bouwen, wat hij met zijne moeder en zijn broeder in 1128 deed te Mariënweerd [5]). Ook de Bisschop werd aan Holland's invloed onderworpen. Dit was des te gevaarlijker, omdat ook aan de oostzijde van het Sticht het graafschap Bentheim door het huwelijk van graaf Dirk met de erfgenaam der

---

1) De rechten op deze streek werden door Brabant betwist; Gelre had het in leen.

2) Door Holland betwist. Zie boven, blz. 209.

3) Bij Maaseyk?

4) Ann. Egm., p. 34 sq.; Beka, p. 48; Ann. van St. Marie (Med. Hist. Gen. 1888), i. a. 1133—1135). Vgl. Bernhardi, Lothar von Supplingenburg, S. 513 ff. en 813.

5) Uit De Fremery, de Abten van Mariënweerd, blz. 5, blijkt, dat het klooster is gesticht in 1128. In verband met de oorkonde bij Sloet, Oork. No. 249, dient men aan te nemen, dat deze oorkonde eene nadere begiftiging behelst van het reeds te voren gestichte klooster. In dien geest is zij dan ook te verklaren; het verband met de plaats bij Beka is dan te vinden. Vgl. De Fremery, Cartularium van Mariënweerd, ad No. 1.

Bentheimsche dynasten in Hollandsche handen kwam. Dirk's tweede zoon, Otto, volgde er weldra den laatsten Bentheimschen Graaf uit het huis van Rheineck op.

Nog leefde intusschen graaf Otto van Rheineck en Bentheim, de zwager van Dirk VI van Holland, toen het Sticht [1]) onder den energieken bisschop Herbert (1139—1150) met hen beiden in strijd geraakte. Otto van Rheineck was, wij weten niet hoe, met dezen Bisschop in twist geraakt en in Twente gevallen, doch bij Ootmarsum geslagen en gevangen genomen. Zijn Hollandsche zwager trachtte hem uit die gevangenschap te verlossen en verscheen met een talrijk leger voor Utrecht, waar de Bisschop zich met zijn gevangene ophield. Volgens een in dien tijd niet ongewone afspraak werd bepaald, op welken dag en welke plaats de strijd tusschen Utrecht en Holland zou worden gestreden. Op het bepaalde uur zagen de verbaasde Hollanders in plaats van geharnaste ridders den kerkvorst met zijne geestelijken in vol ornaat, als bij eene processie, de stad verlaten, met kruisen en banieren in plaats van met zwaard en schild gewapend, maar... op het punt om voor den dag te komen met het toen nog meer gevreesde wapen der kerkelijke excommunicatie. De Graaf boog voor deze kerkelijke straf oogenblikkelijk het hoofd en keerde naar zijn gebied terug [2]), terwijl de Bentheimer zijn voornaamste kasteel, dat te Bentheim zelf [3]), in leen nam van den Bisschop, die hem daarna vrijliet.

Het Sticht bleef niet altijd zoo onafhankelijk. Na Herbert's dood noodzaakte graaf Dirk, in overleg met de naburige Graven van Gelre en Kleef, de Utrechtenaars zijn beschermeling Herman van Hoorn als Bisschop aan te nemen [4]); keizer Koenraad III bevestigde deze keuze en bewoog ook den Paus haar goed te keuren. Sedert was het Sticht min of meer afhankelijk van Holland.

Graaf Floris III steunde bisschop Godfried van Rhenen (1156—1178), den vriend van Frederik Barbarossa, tegen een machtigen vijand, graaf Hendrik van Gelre, en dwong dezen zijn verbond met de stad Utrecht en de Drenten tegen den Bisschop op te geven [5]). Hij hielp

---

1) Bella Camp., p. 505.

2) Narracio de Groninghe etc. (Ed. Pijnacker Hordijk), p. 3; Beka, p. 50.

3) Beka, p. 52; Ann. Egm., p. 44.

4) Jaffé, Mon. Corbej., p. 452; Otto v. Freisingen, Gesta Frederici Imp. I, 62; Moll II, 1, blz. 92 vlg.

5) Beka, p. 53; Ann. Egm., p. 57.

Godfried bij het oprichten der sterkte van Woerden, die met Montfoort, Horst (bij Rhenen) en Vollenhove de grenzen van het Sticht zou beveiligen tegen aanvallen van buiten. Moeilijkheden over den waterloop bij Swadenburg, waar de Hollanders een dam in den Rijn hadden gelegd (Zwammerdam) ten einde op hunne landsgrens het toestroomende Rijnwater te keeren, dat in het Hollandsche gebied groote verwoestingen aanrichtte, leidden tot verwikkelingen tusschen den Bisschop en den Graaf. Aan die verwikkelingen trachtte keizer Frederik Barbarossa in November 1165, toen hij zich te Utrecht bevond, door eene uitspraak een einde te maken: de Hollanders moesten den dam opruimen om den Rijn als van ouds den vrijen loop te laten, daar hunne waterkeering wel Holland beveiligde maar tevens het Sticht en zelfs het verder op gelegen Gelre veel nadeel toebracht, doordat zij het Rijnwater belette af te vloeien [1]).

Dezelfde uitspraak van keizer Frederik getuigt van de zorg, ook voor andere waterwerken aan den Rijn reeds toenmaals gedragen. Bij Wijk bij Duurstede lag toen reeds „van ouds" een dam, die het Rijnwater gedeeltelijk in de Lek leidde, misschien reeds sedert de groote watervloeden der negende eeuw [2]); die dam mocht blijven liggen, beval de Keizer, terwijl hij tevens de reeds vroeger gegeven vergunning herhaalde om door de Node, de Geldersche vallei bij Rhenen en Wageningen, een gracht te graven ten einde het Rijnwater door de vallei (en de Eem?) naar de Zuiderzee te leiden. Op die wijze zou de Rijnloop in deze streken worden geregeld. Zou de Grebbe, blijkens haar naam een gegraven gracht, aan deze vergunning haar bestaan te danken hebben?

Zeker is het, dat de loop der rivieren in het Nedersticht eertijds gansch anders was dan tegenwoordig en dat het niet mogelijk is van de meeste wijzigingen daarin zelfs bij benadering den tijd aan te wijzen. De Lek, wier loop van Ameide tot Krimpen door sommigen zelfs voor de oude gracht van Corbulo wordt aangezien, heeft in vroeger dagen zich zuidelijker door de Betuwe bewogen en verder noordwaarts langs het Gein gestroomd. De Rijn heeft bij Rhenen en Wijk bij Duurstede groote „waarden", eilanden, gevormd, thans reeds

---

[1]) Fruin, in Versl. en Meded. Kon. Akad., Afd. Letterk., 3de Reeks, V, blz. 281.

[2]) Zie over dit en het volgende: De Geer, Bijdr. tot de gesch. van Utrecht, blz. 35—77.

lang polders. De Vecht heeft hoogstwaarschijnlijk van Vechten af om Utrecht geloopen. De oude IJsel wordt bij Houten en het Gooi gezocht, de Eembedding tot bij Amerongen. De Vaartsche Rijn is vóór het begin der 13de eeuw gegraven. Tal van weteringen, slooten en kanaaltjes wijzen op de groote veranderingen, in deze streek veroorzaakt, vermoedelijk vooral in de 12de en 13de eeuw, toen men overal groote inpolderingen is begonnen, waterloozingen heeft aangebracht, dammen en sluizen heeft gelegd, dijken van aanzienlijk weerstandsvermogen heeft opgeworpen. Al deze wijzigingen en veranderingen hebben ten slotte den vroegeren toestand bijna onkenbaar gemaakt.

Alleen oorkonden als de uitspraak van keizer Frederik geven ons gelegenheid den tijd dier gebeurtenissen min of meer te bepalen. Wat overigens den Swadenburger dam aangaat, het is niet waarschijnlijk, dat de Hollanders zich aan 's Keizers uitspraak zeer hebben gestoord. Latere moeilijkheden [1]) bewijzen, dat de dam nog langen tijd de Utrechtsche streken heeft belemmerd in hare ontwikkeling. Holland wilde zich niet aan de eischen van den Bisschop onderwerpen en deze had geen macht genoeg om zijn recht te handhaven.

Holland's invloed over het naburige gewest steeg, toen als Godfried's opvolger de om zijne kuischheid beroemde Boudewijn van Holland (1178—1196) optrad [2]), de broeder van graaf Floris III, wiens andere broeder, Otto, het graafschap Bentheim regeerde [3]). Het Hollandsche Huis was toen feitelijk heer en meester van de zeekust tusschen Zwin en Lauwers [4]), ja, door zijn invloed op Utrecht, van alle tegenwoordige provinciën boven de Maas behalve Gelderland en een deel van Groningen. Gehuwd met de Schotsche koningsdochter Ada, zijn zoon weldra uithuwend aan eene dochter uit het beroemde Huis van Kleef, welks graaf zijn zwager was, was graaf Floris III een der machtigste vorsten uit het noordwesten van het Duitsche Rijk, zich verheugende in de vriendschap van keizer Frederik Barbarossa. Zelfs het rijke en machtige Vlaanderen behoefde hij niet te vreezen. Ware hij in den strijd tegen Vlaanderen en in dien tegen de Friezen niet zoo ongelukkig geweest, de dappere Graaf, beroemd door zijne

---

[1]) Fruin l. l.

[2]) Beka, p. 74.

[3]) Zie boven.

[4]) Zie blz. 209.

daden in het Oosten, zou eene groote rol in de geschiedenis van zijn tijd gespeeld kunnen hebben. Wij ontmoeten hem zelfs op een krijgstocht (tegen Philips van Vlaanderen?) in het verre Elzas, dat hij deerlijk verwoestte, in verbond met Gelre en Kleef [1]). Maar de Vlaamsche gevangenschap en de nederlagen in West-Friesland hebben hem geknakt. In het verre Antiochië heeft hij, in 1191, door de pest aangetast, kort na zijn keizerlijken wapenmakker den laatsten adem uitgeblazen.

Gelre zelfs had een oogenblik gekend, waarin het onder den Hollandschen invloed scheen te moeten bukken. Als opperleenheer van de Veluwe, die Brabant van het bisdom, Gelre wederom van Brabant in leen hield, eischte bisschop Boudewijn leenhulde van den Gelderschen Graaf. Ook over Salland, waar Gelre eveneens een graafschap van Brabant in leen had of beweerde te hebben, ontstonden moeilijkheden tusschen Gelre en het Sticht, vooral toen het eerste de voogdij verkreeg over de rijke Sallandsche goederen van het klooster Essen aan de Roer. Toen de leenhulde geweigerd werd, greep de Bisschop, met hulp zijner broeders van Holland en Bentheim en van zijn Kleefschen zwager, Gerhard van Gelre aan. Wel slaagde keizer Frederik er in den Graaf van Gelre aanvankelijk met zijne tegenstanders te verzoenen en bleef de Veluwe voorloopig in Gelre's handen, maar telkens weder ontstonden er groote onaangenaamheden, waarin de Graaf van Gelre tegenover de wassende macht van het Hollandsche Huis steunde op den nauw met hem verbonden Aartsbisschop [2]) van Keulen, op den Bisschop van Munster en den Hertog van Brabant [3]).

Zoo werd deze twist van belang voor de gansche streek aan den Neder-Rijn. Hij hing ook samen met de gebeurtenissen in het verre Noorden van het Sticht, in Drente en Groningen — streken, waarvan wij eerst in dezen tijd meer hooren [4]).

Groningen, op de grens van het bisdom en Friesland aan het noordelijk uiteinde van den Hondsrug gelegen, met het sterke te midden der Drentsche en Overijselsche moerassen gelegen Coevorden

---

1) Chron. Com. Flandrensium in Chron. Flandr. I, 101.
2) Sloet, Oork. No. 318 vlg.
3) Beka, p. 56.
4) Vooral uit de Narracio de Groninghe, waaruit het volgende voornamelijk geput is.

sedert het midden der 11de eeuw, toen deze streken aan het bisdom kwamen, waren een paar vaste punten, van waar uit gansch Drente kon worden beheerscht. Van Coevorden liep over den Hondsrug de oostelijke weg om naar Groningen te komen, terwijl de westelijke langs het door Godfried van Rhenen versterkte Vollenhove en Steenwijk over de Friesche zandgronden ging.

De Bisschoppen der 11de eeuw hadden in de beide plaatsen hunne gewone ambtenaren gehad, maar bisschop Herbert beging de voor zijn bisdom gevaarlijke fout om èn Groningen èn Coevorden als burggraafschappen aan zijne beide broeders in leen te geven, tegelijk met de uitoefening der wereldlijke macht [1]) in Groningen en omstreken en, voorzoover Coevorden betreft, in het gansche overige deel van Drente. Zoo ontstonden daar onder twee geslachten van Frieschen oorsprong — de Bisschop en zijne broeders waren uit het Friesche dorp Bierum afkomstig — kleine leenheerlijkheden, die bij den belangrijken afstand, waarop deze overigens weinig bevolkte streken van het middelpunt des bisdoms lagen, en bij de ontoegankelijkheid der Drentsche venen en heidevelden moeilijk in onderdanigheid gehouden konden worden.

Het geslacht der burggraven van Groningen heeft zich in den omtrek vertakt. Onder bisschop Godfried ten minste vinden wij te Peize eene met hen verwante familie, die over het burggraafschap in twist geraakte met die van Groningen, wier erfenis door huwelijk op het Westfaalsche geslacht der Sepperothen was overgegaan. Drie broeders uit den stam der Sepperothen verdeelden het burggraafschap onder elkander volgens het Germaansche gebruik der „gezamende hand" [2]): één der contractanten, gewoonlijk de oudste meerderjarige uit den oudsten tak, draagt den titel en heeft de functiën van burggraaf, de goederen worden gelijkelijk onder de drie takken verdeeld. Natuurlijk kon, bij de verwantschap met die van Coevorden, die van Peize en andere geslachten uit de omgeving, op den duur strijd tusschen die allen niet uitblijven. Reeds onder bisschop Godfried, maar vooral onder Boudewijn kwamen er moeilijkheden voor.

---

[1]) De „jurisdictio", waarvan in de kroniek sprake is, omvat in dien tijd zoowel de rechtsmacht als het bestuur.

[2]) Dit blijkt duidelijk uit oorkonden van het begin der 14de eeuw. Vgl. Gratama, Het ontstaan en de ontwikkeling van het stadsbestuur te Gron. (Bijdr. 3de R. VI), afz. afdr. blz. 56 vlg.

Graaf Otto van Bentheim, broeder van bisschop Boudewijn, lag in voortdurende veete met die van Coevorden, die tot nu toe evenmin als die van Groningen hunne plichten tegenover hunnen leenheer hadden verzaakt: geregeld kwamen de opvolgende Bisschoppen in Drente en Groningen hunne kerkelijke plichten vervullen, geregeld konden zij daar hunne inkomsten ontvangen. Op de klachten van graaf Otto ontnam nu bisschop Boudewijn den burggraaf van Coevorden zijne leenen en belegerde met hulp van die van Drente en Groningen de moerasvesting, die hij weldra bemachtigde en in handen stelde eerst van een Hollandsch ridder, daarna van graaf Otto zelven. Negen jaren lang bezat de Graaf van Bentheim het sterke Coevorden en de oude bezitters moesten zich tevreden stellen met hunne andere goederen aan de Vecht en de Regge. Ook met het Groningsche burggrafelijke geslacht lag de Bisschop weldra overhoop naar aanleiding van eene voogdijkwestie.

Een verbond van de beide geslachten van Groningen en Coevorden tegen den Bisschop en Otto van Bentheim volgde; de Graaf werd bij Rolde verslagen en moest terugtrekken naar zijn sterk kasteel (1195). Eene hevige krijg ontstond, waarin Otto I van Gelre de zijde der ontevreden burggraven hield en hen krachtig steunde tegen den Bisschop en diens broeder. De Veluwe en Twente werden in deze veete deerlijk verwoest, Deventer werd door de Drenten en Gelderschen belegerd, Coevorden ingenomen en eerst de bemoeiingen van den Hertog van Brabant en keizer Hendrik VI zelven maakten voorloopig een einde aan den twist [1]). De burggraven van Coevorden werden in hunne rechten hersteld.

Juist in die dagen stierf bisschop Boudewijn te Mainz, waarheen hij zich begeven had om 's Keizers hulp in te roepen.

Het was weder een tijd van vreeselijke verwarring, niet alleen in deze landen maar in geheel Europa, vooral ook ten gevolge van den hongersnood, die in 1196 en het volgende jaar duizenden bij duizenden deed omkomen. Uit de Ardennen daalden de wolven af naar het lager gelegen land. Roovers plunderden de verlaten hoeven en dorpen. Honderden lijken lagen onbegraven op de velden en verspreidden door de ongezonde uitwasemingen verderf en dood om zich heen. De broodprijzen stegen tot het onzinnige en de kloosters, die dikwijls

---

[1]) Sloet, Oork. No. 386; Narracio, c. 9 en 10.

veel koren in voorraad hadden, konden bij lange na niet voorzien in de behoeften der duizenden, die aan hunne poorten smeekten om voedsel. Eerst de oogsttijd van 1197 bracht redding aan [1]). Te midden dier vreeselijke ellende stierf keizer Hendrik zelf in Italië en zijn dood werd het sein voor een sedert jaren ongekende wanorde in het Rijk, die ook in deze streken duidelijk merkbaar is.

Zoowel Gelre als Holland trachtten nu van de gelegenheid gebruik te maken om een nieuwen Bisschop naar hunnen zin te doen aanstellen. Gewapend verschenen graaf Otto I van Gelre en graaf Dirk VII van Holland in de hoofdstad van het Sticht. De twee partijen onder de kanunniken wogen ongeveer tegen elkander op: de Hollandsche, door het gansche Nedersticht gesteund, koos domproost Dirk, een jongeren broeder van den overleden Bisschop, oom dus van den Hollandschen Graaf; de Geldersche, door de oostelijker landen geholpen, den Deventer proost Arnold van IJsenburg, die, mèt zijn mededinger naar Rome vertrokken, voor grof geld van den Paus de wijding ontving maar kort daarna op de thuisreis stierf. Hetzelfde lot trof zijn daarna gewijden mededinger (1198). Intusschen had de Hollandsche Graaf, tijdens de afwezigheid van de beide electen door den Keizer met het beheer van het bisdom belast [2]), dien van Gelre, die zich met het Oversticht tegen hem verzette, in een hevigen slag bij Rhenen overwonnen en het Sticht tijdelijk in bezit genomen.

Beide partijen kuipten thans weder om de verkiezing van een Bisschop. De keuze viel bij verrassing [3]) op een onzijdig man, Dirk van der Are, proost van Maastricht. Ook hij lag spoedig met zijne naburen in twist, zoowel met Holland als met Gelre. Tijdens zijne regeering (1198—1211) scheen zich echter voor het Sticht de kans te openen zich van het Hollandsche juk te ontslaan. Niet alleen de woelingen in deze streken na den dood van keizer Hendrik VI gaven daartoe aanleiding maar ook gebeurtenissen in Holland zelf.

De Graaf van Holland, Dirk VII, lag sedert lang overhoop met zijn jongeren broeder Willem, die eenmaal hun vader op diens laatsten tocht naar het Oosten had vergezeld. Na zijne terugkomst had

---

1) Winkelman, Phil. v. Schwaben und Otto IV, I, S. 43 ff.

2) Beka, p. 61.

3) Narracio, c. 12.

Willem twist gekregen met zijn broeder en zich naar de Friezen begeven, de oude vijanden van het graafschap. Met hunne hulp was hij, waarschijnlijk in verbond ook met Vlaanderen, Holland gaan beoorlogen, maar de krachtige Gravin van Holland, Aleidis van Kleef, had zijn aanval op Kennemerland afgeslagen, terwijl haar man Zeeland met goed gevolg tegen de Vlamingen verdedigde. Door bemiddeling van hunne bloedverwanten, bisschop Boudewijn en domproost Dirk, die toen nog leefden, waren de beide broeders verzoend en Willem had Westergoo als een graafschap ontvangen, wat gemakkelijk ging door eene overeenkomst tusschen Utrecht en Holland, die er immers gezamenlijk het bewind voerden. Hij vestigde zich te Oosterzee, niet ver van Kuynre, met welks heeren hij voortdurend in veete lag.

De verzoening tusschen de broeders was evenwel niet innig geweest, wat alleen reeds blijkt uit het feit, dat de Kuinderschen op Holland steunden. Tijdens graaf Dirk's beheer in het Nedersticht bezocht Willem hem op het Utrechtsche kasteel Horst maar werd daar op aandrang van Aleidis en den door hem verjaagden heer van Kuynre verraderlijk gevangen genomen. Hij ontvluchtte weldra naar zijns broeders vijand, graaf Otto I van Gelre, en verbond zich nauw met dezen door een huwelijk met zijne dochter, waarop hij naar Oosterzee terugkeerde.

Nu had graaf Dirk VII geene zonen en wenschte zijne kroon over te dragen op zijne dochter Ada — tot ergernis natuurlijk van Willem, die zelf aanspraak maakte op de opvolging. In het vroege voorjaar van 1204 [1]) stierf de Graaf van Holland onverwachts te Dordrecht en zijne weduwe deed hare jeugdige dochter, nog toen het lijk haars vaders boven aarde stond, huwen met graaf Lodewijk van Loon, neef van den Graaf van Gelre, een krachtig helper der Welfische partij in deze streken en een aanzienlijk vorst uit het Luiksche, dien zij reeds te voren, toen haar echtgenoot nog ziek lag, naar Altena in Brabant, nabij de Hollandsche grens, had ontboden. Graaf Dirk zelf had zijn broeder uit Friesland willen doen overkomen om hem òf de zorg voor zijne dochter op te dragen òf in overleg met de voorname edelen des lands voor de regeering te doen zorgen; doch Aleidis had met Otto van Gelre en eenige edelen, aan wier hoofd

[1]) Winkelman, Phil. von Schwaben und Otto IV, I, S. 319, n. 2.

Rutger van Meerhem [1]) en de burggraaf van Zeeland, Hugo van Voorne, stonden, de inroeping van Lodewijk van Loon bewerkt tegenover den gehaten zwager. „Het was treurig te moeten zien”, zegt de kroniekschrijver, „hoe de eerbied voor den edelen graaf Dirk zoo plotseling verdween, dat in plaats van rouw — zooals het bij de uitvaart van een zoo machtig heer gepast had — de vreugdetonen van een bruiloft werden aangeheven.” Het lijk werd te Egmond bij die der andere Graven bijgezet.

Daarheen snelde ook Willem uit Friesland ter begrafenis, maar hij werd smadelijk afgewezen en trok zich wrokkend in zijn Friesch gebied terug. Weldra echter riepen heer Philips van Wassenaar en andere Hollandsche edelen den verstooten gravenzoon tot den troon zijner vaderen.

Die Hollandsche edelen waren in de 12de eeuw machtig geworden. Wassenaar en Brederode, Teilingen en Egmond, Arkel en Banjaard, Haarlem en Zaanden of hoe zij meer heeten mogen, vormden een talrijken leenadel, rijk in goederen, trotsch zich verheffende boven den gewonen vrije, weldra in de zaken van het graafschap een belangrijken invloed oefenend. Ontevreden over de heerschappij van gravin Aleidis en haren vreemden beschermeling, wendden zij zich tot Willem, die zich heimelijk in een visschersboot naar de Maas- en Scheldemonden begaf en daar, als erfgenaam der oude Graven, onmiddellijk door de Zeeuwen met geestdrift werd ontvangen. Zierikzee werd zijn voornaamste steunpunt en bijna alle eilanders kozen zijne zijde, weldra gesteund door de tegen den vreemdeling opgestane Kennemer en Rijnlander boeren. Aleidis en Lodewijk slaagden er nauwelijks in zich naar Utrecht te redden, waar bisschop Dirk van der Are hen goed ontving.

Ada werd door eenige getrouwen in den burcht te Leiden in veiligheid gebracht, maar zag zich daar spoedig belegerd. Na eenigen tijd moest zij zich overgeven en werd door haren oom naar den afgelegen burcht op het Friesche eiland Texel gevoerd, waar zij eenige jaren bleef om eindelijk naar Engeland gebracht te worden.

---

[1]) Het is opmerkenswaardig, dat deze en een ander in het verhaal der Ann. Egm. genoemde edelman: Otto van Born, in de Maasstreek thuis hooren. Zijn het ook verwanten of vasallen van Lodewijk geweest? Ik acht dit van Otto van Born hoogstwaarschijnlijk, iets minder van Rutger van Meerhem.

De zoo aan de orde komende betwistbare vraag [1]), of Holland een spilleleen was, d. i. aan eene vrouw als Gravin kon komen met uitsluiting van de mannelijke erfgenamen ook uit de zijliniën, moest bij gebrek aan vaste bepalingen daaromtrent, gelijk gewoonlijk, door de wapenen beslist worden. Voorloopig was Willem I feitelijk Graaf en werd overal in Holland gehuldigd. Maar Aleidis en Lodewijk lieten zich niet zoo spoedig ontmoedigen. Zij verbonden zich met de talrijke vijanden van Holland, met den Bisschop van Utrecht [2]) en den Graaf van Vlaanderen in de eerste plaats, daarna ook met den Hertog van Limburg, den Bisschop van Luik en andere vorsten van de Welfische partij, eindelijk met de tegenstanders van graaf Willem in Holland zelf. De hulp van Utrecht en Vlaanderen moest natuurlijk gekocht worden met het opgeven van de vroeger door Holland bevochten voordeelen [3]).

Tegenover deze coalitie besloot Willem tijdelijk het veld te ruimen. Hij trok naar Zeeland en liet de verdediging van Holland over aan zijne trouwe edelen: Wouter van Egmond, Albrecht Banjaard en Philips van Wassenaar. Egmond en Banjaard vielen met de Kennemers in het Utrechtsche gebied aan den Amstel en plunderden die streek, waar de Heeren van Amstel hun zetel hadden; zij drongen langs de Vecht tot Breukelen door. De Bisschop en Lodewijk daarentegen slaagden er in de Hollandsche sterkten aan den Rijn te veroveren, voornamelijk het belangrijke Swadenburg met den bovengenoemden dam. Zij namen een jongeren broeder des Graven, Floris, die den geestelijken stand omhelsd had en reeds proost was, gevangen en drongen Otto van Bentheim bij Mijdrecht terug. De Bisschop rukte roovend en plunderend tot Leiden voort, verder dan ooit een zijner voorgangers in Holland gekomen was [4]).

Lodewijk bemachtigde zelfs Dordrecht. Ook Haarlem met Kennemerland gaven zich nu over aan de indringers, die de bezittingen van Egmond en Banjaard in den omtrek vernielden. Van de andere

---

[1]) De Narracio die, geschreven door een Stichtsch geestelijke, natuurlijk op de zijde van Utrecht is, houdt Lodewijk's recht voor onbetwistbaar; de Hollandsche kroniek van Egmond daarentegen beschouwt hem als een indringer.

[2]) Deze had nog eene bijzondere veete tegen graaf Willem, die hem indertijd te Staveren verraderlijk gevangen genomen had.

[3]) Oork. v. H. en Z. I, No. 197—199.

[4]) Ann. Egm. p. 92.

zijde veroverden de Vlamingen Walcheren en Hugo van Voorne wist bijna geheel Zeeland aan Willem te ontrukken. Met moeite ontsnapte de Graaf zelf aan de gevangenschap door zich in eene visscherschuit onder de netten te verbergen; de Gravin redde zich met enkele aanhangers te Ouddorp in West-Friesland, even over de Hollandsche grens bij Alkmaar.

Maar ook nu weder keerde de kans. Verbitterd over de willekeurige heerschappij van Hugo van Voorne stonden de Zeeuwen weldra op, Willem kwam om hen aan te voeren uit zijn schuilhoek te voorschijn, de Kennemers verhieven zich insgelijks wederom. Wel werden de ongeoefende Kennemer boeren door Lodewijk's in den krijg ervaren ridders bij Leiden teruggeslagen en keerden met groote verliezen naar hun land, maar kort daarna verscheen graaf Willem met een leger van Zeeuwen en Hollanders in de duinstreek, waar Lodewijk bij Voorschoten zijn legerkamp had opgeslagen.

Graaf Willem bereidde zich voor op een schijnbaar wanhopigen strijd, doch zijne vijanden namen op zijne nadering in paniek de vlucht, de Hertog van Limburg het eerst, daarna Lodewijk en de zijnen; het geslagen leger zocht in groote verwarring langs Leiden en den Rijndijk den weg naar Utrecht op. Zelfs vrouwen namen deel aan de heete vervolging, die niet ophield, voordat het Utrechtsche gebied door de vluchtenden bereikt was. In den loop van het jaar werd gansch Holland bevrijd, hoewel aan de oostergrens nog menige strijd is gevoerd, vooral in de omgeving van Dordrecht, dat eenmaal geheel en al door den vijand verbrand werd. Een vrede met Utrecht, in 1205 door een met Vlaanderen gevolgd, maakte een einde aan den algemeenen krijg. Een nieuwe poging van Lodewijk en Aleidis, om den Bisschop te bewegen hen te steunen, mislukte.

Nooit is Lodewijk weder in Holland teruggekomen. Toch heeft hij zijne aanspraken niet willen opgeven. Wij hooren van een verdrag tusschen hem en Willem gesloten [1]), van een plan tot verdeeling der betwiste landen [2]), van nieuwe moeilijkheden en twisten, nog tot in 1217 [3]). Aan de andere zijde vernemen wij van verschil van gevoelen over de wettigheid van Lodewijk's huwelijk met de ongelukkige Ada,

---

[1]) Oork. v. H. en Z. I, 208.

[2]) Ibid. I, 206.

[3]) Ibid. I, 209 vlg.

die reeds vóór 1207 in Engelsche gevangenschap was en in het volgende jaar naar haar man terugkeerde. Het schijnt, dat Lodewijk om zijne rechten te doen gelden heeft willen gebruik maken van de nieuwe twisten tusschen Paus en Keizer en van de Engelsch-Duitsche verwikkelingen in dien tijd, waarin ook graaf Willem betrokken was. In 1218 is hij — misschien door vergif — om het leven gekomen; Ada heeft hem overleefd [1]). Met den broeder van zijn ouden mededinger, met Arnulf van Loon, stond graaf Willem later op goeden voet; zij waren zwagers, gehuwd met de dochters van hertog Hendrik van Brabant. De tweede vrouw van graaf Willem I was de weduwe van keizer Otto IV, die evenals zijn mededinger, keizer Frederik II, den beurtelings tot beider partij behoorenden Graaf in het bezit van Holland bevestigde [2]); zij heeft haren echtgenoot lang overleefd.

Reeds in 1217 heeft Willem I — misschien wel om zijn vijand schaakmat te zetten (het land van een kruisvaarder moest men met rust laten!) — zich op een kruistocht begeven, op dien roemrijken tocht naar het Oosten, waarbij de Hollanders en Friezen zich in de verovering van Damiate zoo onderscheiden hebben. Zijne landen liet hij gedurende zijne afwezigheid door zijn neef, Boudewijn van Bentheim, besturen [3]).

Zoo was Holland uit de crisis na den dood van Dirk VII wederom glansrijk te voorschijn gekomen. Gelijk zijne voorvaderen met de aanzienlijkste vorsten van het Duitsche Rijk vermaagschapt, „maarschalk" zelfs van dat Rijk [4]), heeft Willem I de Hollandsche dynastie met nieuwe kracht bezield.

Tegenover de stijgende macht van Holland was het bisdom niet bestand. Bij den dood van bisschop Dirk II in 1212 verschenen de Graven van Holland en Gelre met de naburige geestelijke vorsten, den Aartsbisschop van Keulen en de Bisschoppen van Munster en Osnabrück benevens een groot aantal edelen op nieuw in Utrecht en bewerkten de keuze van Otto van Gelre, broeder des Graven van dat gewest, wiens zwager graaf Willem toen nog was. Na den vroegen dood van

---

[1]) Zie over dat alles: Kluit, Hist. Critica, Exc. XI (Genuina Adae Comitissae Holl. Historia).

[2]) Oork. v. H. en Z. I, 229.

[3]) Ibid. I, 264. Vgl. Winkelman, Phil. von Schwaben und Otto IV, II, S. 457.

[4]) Ibid. I, 265.

den jongen kerkvorst (1216) werd, wederom onder den invloed der beide Graven, Otto van der Lippe tot Bisschop verheven, daar zij hoopten op dezen vreemdeling een grooten invloed te hebben [1]).

Dit viel echter geheel anders uit. Otto van der Lippe was een krachtig heerscher, die zijn Gelderschen nabuur durfde weerstaan en zijne eigene onderdanen flink onder den duim hield. Hij bedwong de edelen in de buurt van Vollenhove en slechtte de kasteelen der weerspannige Heeren van Voorst en Boechorst in Salland. Verbonden met zijn neef, den jongen Floris IV van Holland, en met den Hertog van Brabant, viel graaf Gerhard III van Gelre thans op het Sticht aan, steunende op de over 's Bisschops krachtige heerschappij ontevreden Stichtsche edelen. Zoowel Neder- als Oversticht werden door de beide Graven afgeloopen en de Bisschop zag zich in 1226 genoodzaakt van aanzienlijke goederen in Gelre afstand te doen [2]), waartegenover de Graaf van Gelre ook van allerlei rechten en bezittingen, vooral in het Oversticht, afzag.

Gevaarlijker dan deze strijd werd voor den Bisschop een opstand der Drenten.

Sedert de dagen van bisschop Boudewijn was de rust in de noordelijke streken van het Oversticht weinig gestoord. Een twist tusschen de te Groningen machtige partij der Gelkingen en den bisschoppelijken burggraaf Egbert deed er echter omstreeks 1220 eene hevige veete ontstaan. Bisschop Otto van der Lippe had getracht dezen twist bij te leggen, maar de burggraaf van Coevorden, Rudolf, had zich weldra met zijne Drenten aan de zijde der Gelkingen geschaard tegenover dien van Groningen, die bij zijn leenheer en bij de Hunsingoosche Friezen in de omgeving hulp zocht. Groningen werd het tooneel van een hevigen burgerkrijg en viel beurtelings den twistenden partijen in handen. Om burggraaf Egbert te redden, wilde de Bisschop eindelijk in 1227 gewapenderhand de rust in het Noorden van zijn Sticht herstellen. Egbert was toen juist in zijne stad belegerd door de Drenten en Gelkingen, bij wie een aantal Fivelgooërs en de vrienden van den Coevorder in Twente en aangrenzende streken zich hadden aangesloten. De Bisschop verzamelde om hem te ontzetten een groot leger, waarvoor de Graven van Holland, Gelre, Kleef en Bentheim hulpbenden

---

1) Narracio, c. 18.

2) Narracio, c. 22; Sloet, Oork. No. 483, 487, 488, 489.

hadden gezonden; die van Gelre en Bentheim namen zelfs persoonlijk deel aan den tocht, vergezeld van een groot aantal ridders uit Westfalen en van den Neder-Rijn, onder wie de op kruistochten, in tournooien en veeten alom beroemde Bernard van Horstmar uitblonk. Bij Ommen kwam het leger bijeen en drong spoedig het land van Coevorden binnen. Vlak bij die plaats stond het leger der Drenten, door heer Rudolf geleid. Op de veengronden van Anen kwam het tot een slag, waarin de op dat terrein moeilijk te gebruiken zwaar geharnaste ridders tegenover de half wilde Drentsche boeren eene vreeselijke nederlaag leden: het bisschoppelijke leger werd vernietigd, de vluchtende ridders, o. a. Bernard van Horstmar, werden door de verwoede Drenten als beesten doodgeslagen, de Graaf van Gelre viel met een aantal Stichtsche edelen en geestelijken den Coevorder in handen, de moedige Bisschop zelf werd te midden der zijnen gruwelijk vermoord (27 Juli 1227) [1].

Hij liet het bisdom in een treurigen toestand achter aan zijn opvolger Wilbrand, wederom een neef der beide Graven van Gelre en Holland, bovendien een broeder van den Graaf van Oldenburg en langen tijd in Italië de vriend van keizer Frederik II en den Paus, tot nog toe Bisschop van Paderborn, vroeger domproost te Utrecht, meer krijgsman weder dan kerkvorst. De nieuwe Bisschop gaf gehoor aan de wenschen zijner edelen en prelaten, die een wraaktocht tegen de Drenten wilden ondernemen. Algemeen toch was de verontwaardiging in de streken van noordwestelijk Duitschland tegen de moordenaars van den Bisschop, hun geestelijken vader. Tegen de Drenten werd een soort van kruistocht gepredikt en in October 1228 stonden zes legertjes gereed de „vadermoordenaars" te straffen. Ommelander Friezen en Westfalen, geleid door Boudewijn van Bentheim en den trouwen burggraaf van Groningen, drongen van de Groningsche zijde Drente binnen; de Friezen van Westergoo brachten den Drenten bij Bakkeveen eene nederlaag toe en plunderden de aangrenzende streek; die van Staveren en Kuynre behaalden eene zege bij Oldeberkoop; de Twentsche ridders plunderden de omgeving van Coevorden; de Sallandsche verbrandden Ruinen; de Bisschop zelf trok bij Steenwijk met een groot leger in de heide door. Tegenover die van alle zijden hen bespringende overmacht bukten de Drenten na aanvankelijken

[1] Narracio, c. 25.

dapperen weerstand en onderwierpen zich; zij werden gestraft met zware geldboeten, moesten voor de zielen der vermoorden een klooster oprichten en bovendien 100 krijgers voor een jaar naar Lijfland zenden om daar hunne schuld te boeten door de ongeloovige Slavische stammen te bestrijden. Op die wijze slechts konden zij het begane misdrijf goedmaken. De burggraaf van Coevorden moest zijn kasteel en zijne rechten op het bestuur van Drente opgeven; de Bisschop stelde een zijner eigene ridders, Eylard van Bentheim [1]), aan om het kasteel te bewaren en Drente te regeeren, dat zoo weder zou terugkeeren tot den toestand vóór bisschop Herbert, die de eerste burggraven had aangesteld.

Nog geen jaar later bemachtigde heer Rudolf van Coevorden zijne stad weder. Een nieuwe krijgstocht van den Bisschop tegen den Drent mislukte: hij moest zich tevreden stellen met de oprichting van het kasteel Hardenberg ter bescherming van Twente en het leggen eener sterke bezetting in de grensvestingen Steenwijk, Vollenhove, Ommen en Ulsen. De Drenten bleven lang hardnekkig. De bemiddeling van eenige Friesche abten liep op niets uit. De bisschoppelijken leden menig nadeel en eerst de dood van heer Rudolf, die, in 1230 door verraad gevangen, geradbraakt werd, scheen een betere kans te openen. Bisschop Wilbrand predikte nu in Friesland formeel den kruistocht tegen de Drenten en slaagde er met hulp der Friesche geestelijkheid weldra in twee groote legers bijeen te brengen, die nu, gesteund door de Hunsingooërs — die van Fivelgoo hadden zich daarentegen wederom met de Drenten verbonden — op nieuw Drente zouden aanvallen. Van de zuidzijde stonden in Twente, bij Ommen en bij Vollenhove drie bisschoppelijke legerbenden tot den aanval gereed. Maar ook deze krijgstocht en die van 1232 mislukten en het duurde nog zes of zeven jaren, eer het onbuigzame volk in zijne ontoegankelijke venen en woeste heidevelden het gezag van den Utrechtschen Bisschop weder erkende [2]). Bisschop Wilbrand was toen reeds

---

[1]) Narracio, p. 57, 58 en 69. Het is niet duidelijk, in welke betrekking deze tot het Bentheimsche gravengeslacht stond.

[2]) De Narracio, die deze zaken uitvoerig behandelt, eindigt plotseling met de gebeurtenissen van 1232. Dat de strijd in 1239 geëindigd was, blijkt uit Heda, p. 206, en Beka, p. 76, in verband met het feit, dat bisschop Otto III na 30 Augustus 1238 Voogd van Holland was en Willem II van Holland in 1239 meerderjarig werd (Bolhuis v. Zeeburgh in Nijhoff's Bijdr., 2de Serie, X, 75).

gestorven en opgevolgd door een lid van het Hollandsche gravenhuis, den derden Otto, broeder van graaf Floris IV (1233—1249). De heeren van Coevorden bleven in het bezit hunner goederen en rechten en waren sedert bijna onafhankelijk. Ook Groningen stoorde zich weinig meer aan het bisschoppelijk gezag: het had zich in de eerste plaats te verdedigen tegen de Friezen in den omtrek en verkreeg in dien strijd slechts weinig hulp van de Bisschoppen. die de handen vol hadden met de zaken van het Nedersticht. De opstand der Drenten heeft zoo het gezag van den Bisschop in die noordelijke streken voorgoed geknakt.

Trouwens in Overijsel beteekende dat gezag in de 13de eeuw evenmin veel. De drie steden: Deventer, Kampen en Zwolle, de beide eerste vooral, gedroegen zich als heer en meester over den omtrek; op het platteland dreven enkele edelen als die van Voorst hun rooovershandwerk. Tegenover de Heeren van Boechorst en den Graaf van Gelre gelukte het Otto III nog het gezag in Salland te behouden, al kostte hem dit eene groote som tot afkoop van 's Graven rechten [1]). In Twente waren de Graven van Goor en van Dalen (die o. a. Diepenheim bezat), de Heeren van Almeloo, enz. zoo goed als onafhankelijk. Alleen de Graaf van Goor moest in 1248 ondervinden, dat bisschop Otto de verwant van den Roomsch-Koning Willem II was: toen hij zich tegen den Bisschop verzette, bracht de Koning hem ten onder en leverde hem aan Otto over [2]). Het kasteel van Bentheim, in de 12de eeuw den Bisschop toekomende, had zich reeds vroeger van de bisschoppelijke macht bevrijd [3]).

De Utrechtsche kerkvorsten van de tweede helft der 13de eeuw stonden geheel onder den invloed van de Graven van Holland of waren aan de Hollandsche belangen verbonden. De belangrijkste van hen was ongetwijfeld bisschop Otto III. Hij was nog eenigen tijd voogd over Holland tijdens de minderjarigheid van zijn neef Willem II en ook aan hem heeft deze voor een deel de koningskroon te danken gehad. Ja, Beka zegt — en het zal wel zoo zijn — dat Otto in den beginne 's Konings raadsman was.

---

[1]) Sloet, No. 487—489, 491, 508.

[2]) Beka, p. 80.

[3]) Oork. v. H. en Z. I, No. 139 en 146; Narracio, c. 2.

Minder invloedrijk echter waren Otto's opvolgers. Bisschop Gozewijn [1]) bestuurde het bisdom nauwelijks een jaar en werd toen met medewerking van den Roomsch-Koning vervangen door den Keulschen domproost Hendrik van Vianden, een van de steunpilaren des jongen Konings in den strijd om de koningskroon. De regeering van dezen Bisschop was voor het Sticht belangrijk wegens zijne twisten met de Heeren van Amstel en Woerden, die — volgens Beka [2]) verontwaardigd over de afzetting van hunnen bloedverwant Gozewijn — den nieuwen landsheer met kracht bestreden. Vooral de Heeren van Amstel, wier bezittingen in de venen in het uiterste noordwesten van het Nedersticht lagen, waren in de 12de en 13de eeuw gevaarlijk voor de bisschoppelijke macht geworden. Bisschop Hendrik slaagde er nog in dezen leenmannen meester te blijven, vooral door de krachtige hulp der stad Utrecht, en legde tegenover hen het kasteel Vredeland in de venen aan, maar zijne opvolgers waren niet zoo gelukkig.

De volgende Utrechtsche kerkvorst, Jan van Nassau (1267—1290), die bij zijne keuze èn nog zeer jong èn geen geestelijke was, liet het bisdom niet in zulk een goeden staat achter als hij het gevonden had. Een hevige boerenopstand in Holland, tijdens de minderjarigheid van Floris V uitgebroken, breidde zich in 1267 [3]) onder leiding van heer Gijsbrecht van Amstel ook over het Utrechtsche uit; de steden Utrecht en Amersfoort zelve sloten zich bij de boeren aan. Het geheele Nedersticht was weldra in handen der opstandelingen, die overal de burchten der edelen omverwierpen en het bisschoppelijk gezag ernstig bedreigden. De elect week voor den storm naar graaf Otto II van Gelre, met wien verbonden hij nu zijn Sticht trachtte te herwinnen; doch het mislukte voorloopig en hij moest zich naar Deventer terugtrekken, totdat eindelijk zijne hoofdstad — waar de verwarring ten top gestegen en de burgeroorlog in vollen gang was — door een Hollandsche legermacht voor hem veroverd werd.

Later mengde Jan zich in den strijd tegen zijn Aartsbisschop, En-

---

[1]) Het is de vraag, of deze Gozewijn wel, zooals Beka beweert en Moll aanneemt, uit het geslacht van Amstel was. In de Annalen van de Keulsche kerk S. Pantaleon (Mon. Germ. Script. XXII, 545) heet hij Gozewijn van Randerath. Vgl. Hintze, Das Königtum Wilhelms von Holland, S. 36.

[2]) Zie echter de vorige noot.

[3]) Muller, Inleiding op de Middel. Rechtsbr. der stad Utrecht, blz. 19, n. 3. Zie over de regeering van den elect Jan van Nassau: Brom, Bull. Traj., p. 157 vlg.

gelbert II van Keulen, dien hij met den Graaf van Gulik bevocht en gevangen nam, waarom hij met den ban werd beladen.

Ook kon de elect — want de wijding als Bisschop heeft Jan nooit ontvangen, ja zelfs was hij nog langen tijd na zijn optreden als kerkvorst niet eens priester — zijne macht tegenover Amstel en Woerden zoowel als tegenover de stad Utrecht niet handhaven zonder de krachtige hulp van zijn bloedverwant, den Graaf van Holland, Floris V, die zich sedert 1274 in de zaken van het Sticht deed gelden [1]).

Eerst had Floris zich met de ontevredenen tegen den elect verbonden, was daarna scheidsrechter in de twisten geworden en kon zich reeds na korten tijd als heer en meester in het Sticht beschouwen. In 1278 en 1279 zien wij langzamerhand het geheel Nedersticht in 's Graven handen vallen [2]): in het laatste jaar verkoopt de elect aan Floris het recht om mèt hem het geheele gebied tusschen de Node en Bodegraven, het Nedersticht dus, te beheeren [3]). Het belangrijke slot Horst bij Rhenen, de sleutel van het Sticht aan de zijde van Gelre, werd den Graaf ingeruimd [4]), weldra ook Oudewater, Woerden, Bodegraven, Muiden, Weesp en Diemen [5]) aan den Hollandschen kant, wat des te bedenkelijker was, omdat Floris kort te voren Naarderland had gekocht van de abdis van Elten, wier klooster deze streek sedert zijne stichting bezeten had [6]). Ja, in 1281 kwamen alle tienden van het Sticht in Holland in 's Graven macht [7]). Natuurlijk werden tevens ook andere bezittingen aan anderen vervreemd. Alleen Montfoort weigerde zich aan den Graaf over te geven en verdedigde zich onder heer Herman van Woerden tegen de benden van de beide vorsten [8]); Vredeland daarentegen werd na een kort beleg aan de Amstels ontweldigd.

Dit werd te erg. Het kerkelijk opperhoofd van deze streken, aartsbisschop Siegfried van Keulen, bemoeide zich — vermoedelijk op verzoek van de Amstels en andere heeren, wien de Hollandsche

---

1) Oork. v. H. en Z. II, No. 273 en vlg.
2) Ibid., No. 369 en 370.
3) Ibid., No. 380.
4) Ibid., No. 384.
5) Ibid., No. 414.
6) Ibid., No. 394, 397—399.
7) Ibid., No. 431.
8) Ibid., No. 420 A.

Graaf te machtig werd [1]) — met de zaak, aangezien de Kerk groote verliezen dreigde te lijden. Toen de elect en de Graaf zich niet aan zijne vermaningen stoorden, sprak hij den kerkelijken ban over beiden en over hunne landen uit. De Graaf en de elect wendden zich met klachten over deze aanmatiging tot den Paus, wiens hulp ook de Aartsbisschop inriep. De Paus wilde waarschijnlijk — het was in dezen tijd de gewone politiek van den pauselijken stoel — den Aartsbisschop tegenover diens onderhebbende Bisschoppen niet al te machtig maken en liet de zaak te Térouanne in Vlaanderen onderzoeken. Na vele moeilijkheden, waarbij de onbeteekenende elect geheel op den achtergrond geraakt is en de zaak blijkt niet alleen kerkelijke maar ook staatkundige hartstochten in beweging gebracht te hebben — wat van een prelaat als den toenmaligen Aartsbisschop, den heftigen vriend van Rudolf van Habsburg, allerminst te verwonderen was — werd graaf Floris in 1283 van den ban ontslagen!

Het Sticht bleef in zijne handen. Hooge Utrechtsche geestelijken beloofden de belangen van den Graaf als de hunne te zullen behartigen [2]). Wel ontstaan er soms verschillen [3]) maar de elect blijft afhankelijk [4]): uit gunst krijgt hij Amersfoort terug om te kunnen leven [5]). Ook de Amstels onderwerpen zich in 1285 aan het noodlot [6]), op straffe van verbeurte hunner goederen, wanneer zij zich onttrekken aan de overeenkomst, waarbij zij feitelijk leenmannen van Holland worden in plaats van van het Sticht. Zelfs Gelre, Kleef en Brabant berusten in het feit van Holland's suprematie over Utrecht, die zij natuurlijk met leede oogen zich hadden zien ontwikkelen. In 1288 onderwerpt zich de laatste weerspannige Stichtsche edelman, heer Herman van Woerden [7]), aan het Hollandsche gezag. De elect was zoozeer de dienaar van graaf Floris geworden, dat hij dezen de behulpzame hand verleende om de West-Friezen, die altijd den Utrechtschen Bisschop als een bondgenoot tegen Holland hadden beschouwd, tot onderwer-

---

[1]) Vgl. Delprat, Het bisdom Utr. en het graafschap Holl. onder kerkelijken ban (Kist en Moll, Kerkh. Arch. III, 321 vlg.).

[2]) Oork. v. H. en Z. II, No. 509.

[3]) Ibid., No. 511 en 514.

[4]) Ibid., No. 546, 554, 555.

[5]) Ibid., No. 556.

[6]) Ibid., No. 571, 572.

[7]) Ibid., No. 632.

ping te brengen: hij bemiddelde tusschen den overwinnaar en de overwonnenen [1]).

Het wekt onze verbazing dezen ridder der droevige figuur als stichter van den Dom te Utrecht te zien optreden [2]), ja, uit eene oorkonde van 1 April 1290 [3]) te bemerken, dat hij ten slotte nog in staat geweest is zijne aan Floris V ingeruimde panden te lossen! Hoe dit te verklaren zij, de kerkvorst, die zich niet ontzag de voor den kruistocht van de inkomsten der kerkelijke goederen in zijn bisdom opgebrachte tienden met geweld in bezit te nemen en voor zijne eigene behoeften aan te wenden, moest eindelijk voor zijn wangedrag boeten. Op aandrang zijner geestelijkheid en in overleg met graaf Floris werd hij in 1290 door den Paus afgezet [4]) en vervangen door Jan van Zyrick.

De Paus benoemde dezen Bisschop in het belang van het bisdom, eenvoudig op eigen gezag. Ook schonk de Paus hem een aantal voorrechten, krachtens welke hij in staat gesteld werd verscheidene misbruiken in het bisdom te verbeteren, den schuldenlast van het Sticht te verminderen en er de orde in de kerkelijke zaken te herstellen.

Dat echter ook deze kerkvorst den invloed des Graven in het Sticht moest erkennen, blijkt uit menig stuk [5]), o. a. uit eene oorkonde van 1293, waarin de Utrechtsche kapittels zich onder Floris' bescherming stellen [6]). Toch was de afhankelijkheid van het Sticht niet zoo groot als onder Jan van Nassau, tijdens wien het er verre van af was, dat Floris zou erkend hebben „(het) bisdom ende ('s bisschops) lude te laten berusten in alsulcken rechte, costume ende woente, alst was bi zire vorder tiden."

Amstel en Woerden bleven evenwel leenmannen van Holland, niet van het Sticht, en het duurde nog lang, eer dit laatste alle schulden aan Holland had afbetaald [7]). De twisten tusschen den Bisschop, zijne

---

1) Ibid., No. 655, 671.

2) Brom, in het Verslag van het St. Bernulphusgilde te Utrecht 1889, tegenover Moll II, 1, blz. 122.

3) Oork. v. H. en Z. II, No. 694. Dit strookt niet met No. 849, waarin Jan v. *Zyrick* verklaart, dat *hij* „loeste des Stichs huse."

4) Vgl. Brom l. l. en Bull. Traj. I, p. 161 en 164 sq.; Beka, p. 95.

5) Niet uit Beka, die, wat nog onder Jan v. Nassau was geschied, verhaalt als gebeurd in het begin det regeering van Jan van Zyrick (Vgl. Melis Stoke IV, 310 vlg.). Hij verwart ook een nieuwen opstand onder Jan van Zyrick met dien onder Jan van Nassau (Bella Camp.).

6) Oork. v. H. en Z. II, No. 838.

7) Ibid., No. 849 en 850.

hoofdstad en zijne edelen bleven echter in vollen gang en gaven den Graaf gelegenheid wederom in te grijpen [1]). Bij zulk eene gelegenheid was Floris V te Utrecht, toen de verbonden edelen zich van zijn persoon meester maakten.

Kort te voren was Jan van Zyrick naar den bisschoppelijken zetel van Toul verplaatst en op voordracht der Utrechtsche geestelijkheid vervangen door Floris' neef, Willem van Mechelen [2]), die van den gruwelijken moord, op zijn bloedverwant gepleegd, poogde gebruik te maken om de Hollandsche macht, zoo gevaarlijk voor zijn Sticht gebleken, voorgoed te fnuiken. Het gelukte hem het sterke kasteel te Muiden te bemachtigen en daarna de West-Friezen tot opstand tegen het Hollandsche gezag te brengen; de dapperheid en het beleid van Jan van Avesnes [3]) wisten evenwel zijne plannen hier te verijdelen. Eene poging om met de Friezen van Wester- en Oostergoo hunne stamgenooten in West-Friesland te bevrijden mislukte geheel; de Bisschop moest naar het Overijselsche vluchten. Bij den vrede met Holland in Sept. 1297 [4]) moest hij zijne aanspraken opgeven behalve die op Muiden, Weesp en eenige goederen in de Vechtstreek, waar hij zijne rechten kon bewijzen.

Dezelfde twisten tusschen den Bisschop en zijne onderdanen, die reeds zoo dikwijls den Hollandschen Graven in het Sticht invloed hadden verschaft, belemmerden ook bisschop Willem. Een hevige opstand zijner edelen, met zijne hoofdstad verbonden, onder leiding van den Utrechtschen burgemeester Jacob van Lichtenberg, Zweder van Montfoort e. a., liep zoo ongunstig voor hem af, dat hij, te Utrecht gevangen, afstand van het bisdom beloofde te doen. De Paus weigerde echter die onwettiglijk afgedwongen belofte goed te keuren en toen bisschop Willem, geholpen door zijn ambtgenoot van Munster, met een groot leger, waarbij zich, gelijk in dergelijke twisten ook vroeger plaats had, tal van Overijselaars bevonden, op zijne weerbarstige hoofdstad aanrukte en haar belegerde, snelde een aantal Hollandsche en Stichtsche edelen haar te hulp. Op den Hoogewoerd,

---

[1]) Ibid., No. 888 en 889.

[2]) Brom, l. l. I, 182 en 183, heeft zijne aanstelling op 4 Febr. 1296. Vgl. Stoke IV, 1069—1077.

[3]) Beka spreekt ten onrechte van graaf Jan I (vgl. Stoke V, 735 vlg.).

[4]) Oork. v. H. en Z. II, No. 1010 vlg.

niet ver van de stad, werd een bloedige slag geleverd, waarin de kerkvorst sneuvelde (Juli 1301).

Op aandrang van graaf Jan II van Holland en Henegouwen kozen nu eenige kanunniken diens broeder Gwy, terwijl anderen zich verklaarden voor graaf Adolf van Waldeck. Wederom zegevierde echter de Hollandsche invloed en ook onder het Henegouwsche huis bleef het Sticht van het naburige graafschap afhankelijk, tot ergernis vooral der Overijselaars, die Adolf hadden gesteund.

5. Gelre tegenover Brabant en Limburg en zijne overige naburen.

Holland is in de 13de eeuw ontegenzeggelijk het belangrijkste gewest in het Noorden. Alleen Gelre kon zich met dit graafschap meten, ontwikkelde zich krachtig naar alle zijden en deed zich gelden tegenover zijne naburen. Wij zagen dat reeds in de geschiedenis van zijne betrekkingen tot Holland en het Sticht; wij kunnen het ook opmerken bij de beschouwing van die tot Munster, Keulen, Gulik, Kleef, Mark, Berg, vooral tot Brabant en Limburg.

De drie graafschappen Kleef, Mark en Berg stonden in den regel met Gelre op een goeden voet. Door familiebanden herhaaldelijk verbonden, vormden zij soms als het ware eene reeks van annexen van het machtiger Gelre. Wel bleven ook hier twisten niet uit, voornamelijk tusschen Gelre en Kleef, oneenigheden over tollen en koopmansgoederen, over het oude keizerlijke jachtrevier tusschen Kleef en Nijmegen enz., maar in het algemeen gesproken was de verhouding tusschen de verwante dynastieën niet slecht, hoewel Kleef in de groote crisis, die Gelre in de tweede helft der 13de eeuw moest doorloopen, ten slotte tegenover het graafschap partij koos, hopende juist daardoor zijne rechten tegenover den in macht wassenden nabuur te kunnen handhaven.

Ook de verhouding tot Munster, Keulen en Gulik liet over het geheel weinig te wenschen over. Voordat Gelre in het Zutphensche krachtig begon op te treden, hooren wij weinig of niet van moeilijkheden met den Bisschop van Munster. Eenmaal heeft een Graaf van Gelre, Gerhard III, het wereldlijk bestuur over dit bisdom gevoerd, n.l. in 1226, toen de Munstersche Bisschop wegens medeplichtigheid aan den moord op zijn metropolitaan, aartsbisschop Engelbert van

Keulen, was afgezet [1]). Slechts eenmaal heeft een lid van het Geldersche gravenhuis, Theodorich II van Zutphen (in de eerste helft der 12de eeuw), den bisschoppelijken stoel van Munster bestegen; meestal viel die ten deel aan jongere zonen uit de andere grafelijke familiën in de omgeving. De jongere zonen der Graven van Gelre, die in den geestelijken stand treden, brengen het gewoonlijk weinig verder dan tot proosten in de groote kapittels der naburige bisdommen. Behalve genoemden Zutphenaar en Otto I van Utrecht kennen wij slechts Hendrik III van Luik (1247—1274) als Bisschop uit het Geldersche gravenhuis [2]).

Van meer belang was voor Gelre de verhouding tot Keulen, nog altijd de machtigste en belangrijkste stad aan den Neder-Rijn, waar het verkeer in deze streken zijn punt van uitgang had. Ook hier — gelijk in het Sticht en in bijna alle geestelijke landen van het Duitsche Rijk — bestond eene voortdurende spanning tusschen de Aartsbisschoppen en hunne hoofdstad. De Graven van Gelre hebben zich dikwijls in die twisten gemengd, hetzij als bemiddelaars, hetzij als helpers van een der beide partijen. Ten slotte heeft graaf Otto II zich nauw met de stad verbonden. Hij was een der voornaamste vorsten, die in 1267 den onrustigen Engelbert II van Keulen gevangen namen, waardoor hij zich den pauselijken ban op den hals haalde. Sedert zijn de Graven van Gelre beschermers der stad [3]). In den geweldigen strijd tusschen Hohenstaufen en Welfen, die ook in deze streken in het eerste gedeelte der 13de eeuw eene groote verwarring deed ontstaan, hebben de Graven van Gelre met de Aartsbisschoppen van Keulen bijna voortdurend de zijde der eersten gekozen, terwijl de Brabantsche Hertogen daarentegen steunpilaren der Welfenpartij waren.

Aan deze innige verbintenis met het Hohenstaufische huis, eene verbintenis, die een tijdlang zelfs door familiebetrekking werd bevestigd, dankten de Graven van Gelre zeker een goed deel van hun aanzien.

Graaf Hendrik I (1138—1182) was met de laatste machtige Duitsche Keizers, die zich met de zaken in de Nederlanden nog ijverig inlieten, met de Hohenstaufen Koenraad III en Frederik Barbarossa, nauw

---

1) Sloet, No. 490.

2) Dat Willem I van Utrecht er toe behoorde, zooals Heda zegt, is onwaarschijnlijk.

3) Sloet, No. 886.

verbonden en is geregeld aan 's Keizers hof te vinden, wanneer deze zich te Nijmegen of in een der plaatsen aan den Neder-Rijn vertoont. Zijne opvolgers Otto I (1182—1207) en Gerhard III (1207—1229) zijn niettegenstaande de sterke tijdelijk door Keulen geleide Welfenpartij aan den Neder-Rijn, zoolang die partij hun niet te machtig werd, trouwe bondgenooten van de Hohenstaufen Philips van Zwaben en Frederik II tegen den Welf Otto IV, die daarom in 1213 Gelre aanviel en o. a. Roermond verbrandde. Ook Otto II (1229—1271) is aanvankelijk met Frederik II verbonden; eerst de invloed van aartsbisschop Koenraad van Keulen, dien fellen tegenstander des Hohenstaufischen Konings, schijnt hem in 1247 op de zijde der geestelijke vorsten gebracht te hebben [1]. Zeer kan daartoe de verheffing van zijn broeder Hendrik tot Bisschop van Luik hebben medegewerkt, alsook het feit, dat de kroon niet geheel buiten zijn bereik schijnt geweest te zijn [2], in allen gevalle ten laatste aan zijn neef van Holland verviel. Graaf Otto steunde den jongen koning Willem dan ook met alle macht bij diens pogingen om aan den Rijn vasten voet te krijgen.

Maar niet alleen aan deze verbintenissen ontleenden de Graven van Gelre hun aanzien in deze streken, ook aan hunne vredelievende politiek, aan hunne verstandige wijze van handelen ten opzichte van hunne eigene machtsuitbreiding in het graafschap.

Blijkt namelijk uit het vroeger gezegde reeds, dat Hendrik I en zijne opvolgers trachtten hunne grafelijke macht te versterken, vooral onder Otto II komt dit streven sterk aan den dag. Van de korte heerschappij van den Gelderschen gravenzoon, Otto I, in Utrecht, had diens broeder Gerhard III gebruik gemaakt om zich de aan Utrecht toekomende [3] novale tienden in zijn graafschap in leen te doen opdragen, een leen, dat door Otto II niettegenstaande alle gewetensbezwaren behouden werd en waarin de Paus hem zelfs bevestigde [4]. Verschafte dit hem groote inkomsten, hij gebruikte ze goed evenals die uit de talrijke door hem gegeven stedelijke privilegiën en de opbrengsten der Rijntollen, in 1222 van Arnhem naar het boven de Waal gelegen en daardoor meer afwerpende Lobith overgebracht [5].

---

1) Hintze, Das Königtum Wilhelms voor Holland, S. 9.

2) Dat zij hem is aangeboden, kan betwijfeld worden.

3) Sloet, No. 425.

4) Ibid., No. 435 en 675.

5) Ibid., No. 465.

Graaf Otto verkreeg belangrijke rechten in Emmerik door overeenkomsten met het kapittel aldaar en den Bisschop van Utrecht [1]); hij kocht de aanzienlijke goederen der westfaalsche Graven van Loon (om Stadtlohn) in den Achterhoek, Groenloo van den heer van Borkeloo, Dieren van de Duitsche Orde, Steenderen van den Bisschop van Utrecht, Kriekenbeek van den Graaf van Mark, de bezittingen van Bentheim en die van de abdij te Deutz in zijn graafschap, een derde deel van de goederen van het Utrechtsche kapittel St. Marie tusschen Lek en Linge. In October 1247 gaf de Roomsch-koning Willem hem den alouden keizersburcht te Nijmegen met zijne rechten op de stad in leen. Tal van edelen droegen hem hunne allodiën op en namen ze van hem als leenen terug [2]).

Ook Reinald I, zijn zoon en opvolger, volgde dit voorbeeld door den koop van den burcht te Culemborg, van de graafschappen Montfort bij Roermond, Kessel enz.

Op die wijze breidde de macht der Graven van Gelre in hun eigen land zich aanzienlijk uit. Een groot aantal bezittingen van geestelijkheid en adel gingen in het eigendom van den Graaf over en welhaast waren er weinig allodiën meer in Gelre. Het behoeft geen betoog, dat dit zeer strekte om 's Graven aanzien te verhoogen.

Zoowel Hendrik I als zijne opvolgers hebben aan den Rijn en de Maas dan ook dikwijls eene bemiddelende houding tusschen de krijgvoerende vorsten aangenomen. De oorkonden maken melding van vele twisten, waarin zij verzoenend en bemiddelend optreden, tot in Vlaanderen en Henegouwen [3]), tot in Holland en Zeeland [4]), tot zelfs in Nassau [5]). Vooral graaf Otto II is zeer dikwijls scheidsrechter in bloedige twisten geweest en het verwondert ons dan ook niet hem telkens in het belang van den landvrede aan Maas en Rijn te zien optreden. Zijn zoon Reinald I (1271—1317) is een der deelnemers aan het groote verbond, in 1279 gesloten tusschen Keulen, Brabant, Gelre en Kleef tot handhaving van orde en rust tusschen den Rijn en de Dender [6]), tot bevordering van een veilig verkeer te land en te water, tot bescherming van den reiziger tegen de tallooze roovers.

---

[1]) Ibid., No. 562 en 580.

[2]) Ibid., passim.

[3]) Ibid., No. 820.

[4]) Ibid., No. 719, 724.

[5]) Ibid., No. 225, 407 en 408.

[6]) Ibid., No. 1006.

Er was slechts één land behalve het Sticht, waarmede Gelre in de 13de eeuw herhaaldelijk overhoop lag. Dat was Brabant.

De Hertogen van Brabant hadden in de streken van Gelre nog enkele rechten en aanspraken, voortvloeiende uit de eenmaal ook daar erkende macht der oude Hertogen van Lotharingen. In Salland en op de Veluwe [1]) waren zij leenheeren van de Graven van Gelre. De verkoop van de rechten op Salland aan Utrecht, de twisten tusschen Brabant en het Sticht over de Veluwe, welke streek in 1311 eindelijk den Graven van Gelre onmiddellijk door den Bisschop in leen werd opgedragen, deden aan de verhouding tusschen Brabant en Gelre nog weinig nadeel. Gevaarlijker was de twist tusschen de beide machten over hunne bezittingen aan Maas en Waal, in den omtrek van Tieler- en Bommelerwaard en in het noordoosten van het hertogdom, waar Gelre aanspraak maakte op Megen en de Kempen.

Wij hooren in 1195 van een oorlog tusschen Gelre — bijgestaan door Limburg — en Brabant — bijgestaan door Vlaanderen, Henegouwen en Namen — waarin Gelre en Limburg uit vrees voor den reeds tot Maastricht genaderden vijand zich ten slotte aan diens eischen onderwierpen [2]); ook van een vrede in het volgende jaar [3]). Bommel was in die streken de hoofdplaats van den Graaf, Tiel die van den Hertog. Een nieuwe strijd in 1200, waarbij ook de twisten met Utrecht en de oneenigheden over het Duitsche koningschap eene rol speelden, eindigde met de nederlaag van Gelre, dat zich bij Brabant, Keulen en Utrecht moest aansluiten [4]). Twee jaren later werd Otto I zelfs door den Hertog verraderlijk gevangen genomen en op nieuw gedwongen tot belofte van aansluiting aan 's Hertogs partij; de Tieler- en Bommelerwaarden moesten met 's Graven zonen in pand worden gegeven, totdat de hooge schadevergoeding aan Brabant betaald zou zijn [5]). Een huwelijk tusschen 's Graven oudsten zoon en eene dochter van den Hertog [6]) maakte in 1206 een einde aan den kamp. De vriendschap werd nog bevestigd door het huwelijk eener dochter van koning Philips van Hohenstaufen met een zoon des Hertogen van Brabant.

---

[1]) Zie boven, blz. 214.

[2]) Sloet, No. 383.

[3]) Ibid., No. 387.

[4]) Ibid., No. 397.

[5]) Ibid., No. 400.

[6]) Ibid., No. 406.

Zeer waarschijnlijk zullen familiebanden in dien rumoerigen tijd niet steeds den vrede gehandhaafd hebben tusschen de voorstanders der Hohenstaufen en die der Welfen in deze streken. Tiel bleef ten slotte met zijne omgeving [1]) aan Brabant. Wij hooren evenwel niet meer van hevige twisten tusschen Gelre en Brabant. Gedurende de minderjarigheid van graaf Otto II wijst de oude Hertog van Brabant, 's Graven grootvader, zelfs de bestuurders van Gelre aan [2]); Otto II is altijd met Brabant verbonden in de dagen van het koningschap van Willem van Holland, die onder de wereldlijke vorsten vooral aan den Graaf en den Hertog zijne kroon te danken had; graaf Otto werd in 1261 voogd van Brabant [3]) voor den jongen Jan I, gelijk hij het een paar jaar later in Holland voor Floris V was [4]).

Het huwelijk van Otto's zoon en opvolger, Reinald I, met Irmingardis van Limburg was de aanleiding tot een grooten oorlog tusschen Brabant en Gelre, beroemd in de geschiedenis zoowel als in de letteren, den Limburgschen successiekrijg.

De beide huizen, die elkander de hertogelijke waardigheid over Neder-Lotharingen hadden betwist, waren sedert het midden der 12de eeuw verzoend. Ook de Aartsbisschoppen van Keulen, door Frederik Barbarossa te midden der heerschende verwarring met de handhaving van orde en rust in de streken van hun aartsbisdom belast, voerden ongehinderd in de oostelijke streken van het Lotharingsche hertogdom den hertogelijken titel. Maar de macht van die Hertogen bepaalde zich gewoonlijk bijna uitsluitend tot het gebied onmiddellijk onder hun bestuur: als gewone Graven stonden zij in den regel tegenover hunne naburen, die van Gelre, Holland, Vlaanderen, Namen, Henegouwen, Luxemburg enz. en vochten hunne kleine en groote veeten met deze uit [5]). Op zijn hoogst werden tot handhaving der veiligheid op stroomen en landwegen hun zekere rechten toegekend.

Brabant was het belangrijkste van de Lotharingsche hertogdommen. Zijne meestal te Leuven resideerende heerschers noemden zich, sedert

---

[1]) Ibid., No. 646.

[2]) Ibid., No. 538.

[3]) Ibid., No. 842.

[4]) Zie boven, blz. 231.

[5]) Zie boven, blz. 212 en 240. De geschiedenis van Brabant wordt het best gekend uit de kroniek van De Dynter, uitg. der Acad. de Belgique, door De Ram.

Hendrik I, Hertogen van Brabant en Lotharingen, maar slechts nu en dan kon het hun gelukken op de rijkszaken een invloed te oefenen, die herinnerde aan de beteekenis der vroegere Hertogen van Lotharingen. Gedeeltelijk hangt dit ook hiermede samen, dat de groote gebeurtenissen in het Duitsche Rijk in den regel niet meer afgespeeld werden aan den Rijn — alleen de opkomst van keizer Otto IV behoort in deze streken thuis — maar dat andere landen het tooneel werden van den strijd der vorsten en der volkeren: noordelijk Duitschland en Beieren onder Hendrik den Leeuw, noordelijk Italië in de dagen van den Lombardischen Stedebond, later zuidelijk Italië.

Toch waren de Hertogen van Brabant in deze streken hoogst aanzienlijke heeren, wier steun door Koningen en Keizers niet versmaad werd.

Hertog Hendrik I (1183—1235), de Strijdvaardige bijgenaamd, heeft herhaaldelijk gelegenheid gehad zijn invloed op de rijkszaken te doen gelden. Gehuwd met de dochter van Philips August, Koning van Frankrijk, bezat hij gedurende zijne gansche langdurige regeering groot aanzien onder de Neder-Lotharingsche vorsten en heeft hij aan den strijd tusschen Welfen en Hohenstaufen een werkzaam aandeel genomen. Hij was in de Nederlanden de groote tegenstander van Hendrik VI, den zoon en opvolger van Frederik Barbarossa, en lag voortdurend met dezen en zijn trouwsten aanhanger, Brabant's machtigen nabuur, Boudewijn van Henegouwen, overhoop. Vooral de moord in 1192 op Hendrik's broeder, elect Albert van Luik, gepleegd, had op deze houding invloed: niet zonder reden werd de Keizer van medeplichtigheid daaraan verdacht [1]).

Nauwelijks had keizer Hendrik VI de oogen gesloten (1197), of tusschen den Welf Otto, den zoon van Hendrik den Leeuw, en Philips, den broeder des gestorven Keizers, eerst regent voor diens zoon, den jongen Frederik II, brak een hevige kamp uit om den koningstroon. Leider der Welfenpartij was de hebzuchtige aartsbisschop Adolf van Keulen, uit het geslacht der Graven van Berg, die niet alleen de smalle strook gronds langs den linker-Rijnoever, waarover hij als landsheer gebood, maar zijn gansche aartsbisschoppelijke diocees — bijna alle landen aan den benedenloop van Rijn, Maas en Schelde dus — voor den Welf gewonnen had. Vooral kon hij rekenen op de

---

[1]) Toeche, Heinrich VI, S. 164, 219 ff.

hulp van zijne verwanten, de Graven van Berg, Mark, Isenburg en Limburg, en op zijne innige verbintenis met het Engelsche vorstenhuis: hij had Richard Leeuwenhart uit diens gevangenschap helpen verlossen [1]). Nog leefde deze Koning en de Keulsche partij kon zeker zijn van geldelijke hulp van zijne zijde.

Hendrik van Brabant, evenals de meeste vorsten in deze streken sedert 1193 door een verdrag met Keulen verbonden, was in het Westen Otto's en Adolf's voornaamste steun en noodzaakte den Hohenstauf tot twee malen toe de pogingen op te geven om de Welfenpartij met wapengeweld te bedwingen. Met de hertogelijke familie verbond zich dan ook Otto IV reeds bij zijne kroning te Aken door eene verloving met Hendrik's nog zeer jonge dochter Maria.

Slechts korten tijd hield de steun des Pausen, aan Otto verleend, de Keulsche partij op diens zijde. Adolf en Hendrik aarzelden reeds spoedig. De onzekerheid nam toe door den Hollandschen successiekrijg. In 1204 [2]) eindelijk huldigden de Aartsbisschop en de Hertog — teleurgesteld in hunne hebzuchtige verwachtingen omtrent Otto, van wien Richard's opvolger, koning Jan van Engeland, zich had afgewend, zoodat de Engelsche subsidiën ophielden — den meer belovenden Hohenstauf koning Philips, tegen wien hoofdzakelijk alleen hertog Hendrik van Limburg en diens broeder Walram zich bleven verzetten, gesteund door eene sterke factie in de stad Keulen. Die factie verjoeg den trouweloozen en door den Paus afgezetten Aartsbisschop, nam Otto IV in de stad op en noodzaakte Philips Keulen geregeld te komen belegeren (Sept. 1205). Bij dit beleg, dat zeer spoedig weder moest opgebroken worden, hielp de Brabantsche Hertog den Hohenstaufischen vorst niet krachtig en ook in het volgende jaar schijnt hij zich — natuurlijk met het oog op zijne eigene belangen — niet onvoorwaardelijk bij hem te hebben aangesloten. Eerst de slag in de moerassen bij Wassenberg, waaruit de gewonde Otto met hulp van Walram van Limburg langs ongebaande wegen over den Eifel nauwelijks naar het getrouwe Keulen kon ontsnappen, maakte een einde aan de veete (Juli 1206) [3]). Keulen onderwierp zich door bemiddeling van Hendrik van Brabant

---

[1]) Winkelmann, Phil. v. Schwaben und Otto IV, I, S. 51 ff.

[2]) Vgl. Böhmer—Ficker V, 1, in dato 12 Nov. 1204. Vgl. over deze toestanden aan den Beneden-Rijn vooral Winkelmann, l.l. I, S. 139, 146, 251, 331 ff., 366 ff.

[3]) Böhmer—Ficker i. d.; Winkelmann, l. l., S. 193 ff.

en moest zijn Aartsbisschop weder erkennen. De oude Hertog huwde thans zijn zoon Hendrik aan eene dochter van koning Philips uit.

De Hohenstaufen hadden hunne zaak gewonnen. De vorsten in de Nederlanden sloten zich thans aan bij den overwinnaar zonder zich veel om hunne vroegere Welfische neigingen te bekommeren.

Maar Philips' rijk heeft niet lang bestaan. Sluipmoord maakte in 1208 een einde aan zijn koningschap. De erfgenaam der Hohenstaufen, Frederik II, was te jong om zijne erfenis te aanvaarden en bleef bovendien nog eenige jaren in Italië. Een oogenblik heeft toen hertog Hendrik I van Brabant zelf kans gehad den Duitschen koningstroon te beklimmen, daartoe aangezocht door Philips August, zijn schoonvader [1]); maar de onderhandelingen leidden eindelijk tot de algemeene erkenning van Otto IV in deze streken, die hem sedert min of meer getrouw bleven tot na den ongelukkigen slag bij Bouvines, waar zijne macht voorgoed vernietigd werd (Juli 1214) [2]).

Even vóór dien slag, toen Otto IV dwars door Brabant tegen den Franschen Koning zou oprukken, vond de verbintenis tusschen hem en de Brabantsche vorstin, met wie hij vele jaren geleden trouwbeloften had gewisseld, ten slotte nog plaats [3]). Brabant, Limburg en Vlaanderen waren dan ook bij Bouvines zijne machtigste bondgenooten: zij deelden in zijne nederlaag, die hem dwong, weder naar de oude metropolis aan den Rijn te vluchten.

Sedert daalde Otto's geluksster voorgoed. Met zijne Brabantsche echtgenoot, die zijne zaak door hare verkwisting en haar onzedelijk gedrag geen eer aandeed, moest hij heimelijk uit Keulen vluchten en, toen de jonge Frederik II ook in deze streken kwam om zich te Aken te doen huldigen (Sept. 1215), dwong deze door een veldtocht over de Maas ook Brabant en Limburg zijn gezag te erkennen, welk voorbeeld overal aan den Neder-Rijn werd gevolgd. Het gelukte later niet meer de oude Welfische partij te herstellen. Hendrik van Brabant verkreeg bij zijne onderwerping Maastricht in leen; zijne dochter huwde na den dood van keizer Otto (1218) met graaf Willem I van Holland [4]).

Ook zijn zoon en opvolger, Hendrik II (1235—1247), de Edelmoedige,

---

[1]) Böhmer—Ficker l. l., Aug. 1208.

[2]) Zie boven, blz. 191.

[3]) Winkelmann II, S. 367 ff.

[4]) Zie boven, blz. 226.

heeft uitzicht op de koningskroon van Duitschland gehad. Door zijn eerste huwelijk de bondgenoot van Frederik II tegenover de pauselijke macht [1]), kwam hij door zijn tweede echtverbintenis met Sophia, de dochter der heilige Landgravin, Elizabeth van Thüringen, op den duur in verbinding met 's Keizers vijanden, onder wie sedert 1244 Heinrich Raspe, Landgraaf van Thüringen, die ook 's Hertogs schoonzoon was, als door den Paus benoemd tegenkoning de voornaamste kon heeten. Toch nam Hendrik vooreerst weinig deel aan den strijd tusschen Welfen en Hohenstaufen, daar hij ook met de laatsten betrekkingen had aangehouden. Na den vroegen dood van den Landgraaf (1247) werd, gelijk vroeger aan zijn vader in dergelijke omstandigheden, thans ook aan hertog Hendrik II de kroon aangeboden, maar hij weigerde en vestigde met Otto van Gelre en Otto van Utrecht de aandacht op zijnen en hunnen neef, Willem van Holland. Met deze beide vorsten heeft hij den jongen Roomsch-koning krachtig gesteund.

Hertog Hendrik was wederom een krachtig vertegenwoordiger van het Lotharingsche geslacht en, al heeft hij de koningskroon afgewezen, die van Hertog heeft hij gedragen met een glans, aan dien van de macht der oude Lotharingsche Hertogen herinnerend. Handhaver van den landvrede, vooral tegen de roofridders in de Maas- en Rijnstreek [2]), had hij reeds den invloed, dien ook zijn gelijknamige zoon en opvolger Hendrik III heeft bezeten, en toonde dit meermalen door een krachtig optreden in de veeten [3]).

Hendrik III (1247—1261) ontving van een der om de koningskroon kampende buitenlandsche vorsten, van Alphonsus van Castilië, zelfs het rijksvikariaat — het onderkoningschap — over alle landen van Moezel en Rijn tot de zee. Het oude hertogdom Neder-Lotharingen scheen zich in dezen vorm weder te verheffen. Maar ook hij stierf spoedig en liet zijne weduwe Aleidis met drie jonge zonen achter. Met moeite handhaafde de Hertogin zich in de voogdij tegenover vorsten en heeren, die haar deze wilden ontnemen: de Landgraaf van Thüringen, graaf Otto van Gelre en diens broeder, bisschop Hendrik van Luik, ook de Brabantsche edelman Hendrik van Gaasbeek,

---

[1]) Dynter (ed. de Ram), p. 182.

[2]) Ibid., p. 185; Jan v. Heelu I, 83 vlg.

[3]) Dynter, p. 419.

allen werden de een na den ander afgeweerd en de Hertogin behield alleen de voogdij over hare zoons, evenwel niet zonder strijd met voorname edelen in Brabant. De oudste harer kinderen, Hendrik, bleek zwak van geest en lichaam en ongeschikt voor de regeering te zijn, waarom hij onder goedkeuring van den Roomsch-koning Richard van Cornwallis en van de steden des lands [1]) in 1267 vervangen werd door zijn ridderlijken en vurigen jongeren broeder Jan I (1267—1294), den Overwinnaar.

De nieuwe Hertog [2]) die den tegenstand van eene sterke partij te Leuven tegen zijne troonsbeklimming spoedig overwon — al kon die partij bogen op den moreelen steun van Alphonsus van Castilië, den mededinger van koning Richard, en van eenige ontevreden Brabantsche edelen — was een der glansrijkste vorsten van zijn tijd, uitmuntend in tournooi en prijskamp, bevallig dichter, schitterend oorlogsman. Gehuwd, eerst met eene dochter van koning Lodewijk IX van Frankrijk, later met eene zuster van den machtigen Graaf van Vlaanderen en zwager van koning Philips III van Frankrijk, behoorde hij tot de aanzienlijkste potentaten dier dagen. De oorlog was zijn element. Kruisvaarder in den krijg tegen de Spaansche Mooren, tuchtiger der roofridders in zijne landen, schitterde hij te midden der vorsten op de slagvelden en tournooien van Frankrijk, Engeland en het Duitsche Rijk.

„En sprac men anders niet
Over al tdietsche lant,
Dan vanden hertoge van Brabant,
Ende vanden levene, dat hi leidde." [3])

Nog hooger steeg de glans van zijn naam, toen hij het hertogdom Limburg veroverde in een veldslag, die de geestdrift van de dichters en schrijvers dier dagen wekte.

Veel minder belangrijk dan de Hertogen van Brabant waren die van Limburg, ook Hertogen van de Ardennen genaamd. De Hendrikken en Walrams, die hier sedert het einde der 11de eeuw afwisselend regeerden, waren kruisvaarders zoo goed als hunne naburen

---

[1]) Jan v. Heelu, 551.
[2]) Wauters, Le Duc Jean I.
[3]) Jan v. Heelu, 1336 vlg.

en streden met dezen om allerlei redenen, maar de macht hunner dynastie was niet zoo groot, de ligging van hun gebied niet van dien aard, dat zij eene belangrijke rol in de Duitsche zaken konden spelen. Toch waren Hendrik III en Walram II van Limburg in de twisten om de Duitsche keizerskroon tusschen Otto IV en de Hohenstaufen diep gewikkeld; toch traden zij in het aartsbisdom Keulen meermalen tusschenbeiden, niet het minst ook, omdat de Hertog van Limburg van rechtswege heette de bewaarder van den landvrede „op die strate tusschen der Mase enten Rine" [1]) en er uit dien hoofde in de 13de eeuw in deze streken veel te doen viel. Hendrik IV van Limburg was een trouw bondgenoot van keizer Frederik II, dien hij ook naar Palestina vergezelde.

De macht dezer Hertogen werd verzwakt door de feitelijke afscheiding van het noordelijk deel van hun toch reeds niet omvangrijk gebied, de heerlijkheid Valkenburg, die onder eene zijlinie van het hertogelijke huis kwam te staan. Met de Heeren van Heinsberg en de Graven van Horne werden de Heeren van Valkenburg en het spoedig daarmede verbonden Montjoye aanzienlijk onder de kleine potentaten van de Maasstreek.

Toch bleef Limburg met zijne sterke sloten Limburg, Rode ('s Hertogenrade), Herlen en Spremont een begeerlijke bezitting, waarop bij het te wachten uitsterven van het hertogelijk geslacht verscheidene naburen reeds lang het oog hadden, Brabant vooral, dat hier aan de Maas reeds Daelhem bezat.

De laatste vorst van den Limburgschen stam, Walram III, stierf in 1280 en zijne dochter Irmingardis, gehuwd met graaf Reinald I van Gelre, verkreeg diensvolgens de hertogelijke waardigheid, waarvan ook haar echtgenoot den titel aannam. In die rechten werden zij twee jaren door den Roomsch-koning Rudolf bevestigd [2]), terwijl deze tevens bepaalde, dat na den dood der Hertogin graaf Reinald het vruchtgebruik van Limburg zou blijven genieten.

Irmingardis stierf maar liet haren man geene kinderen na en deze maakte zich dus gereed overeenkomstig 's Konings besluit alleen het bewind over Limburg te aanvaarden. Daartegen kwam graaf Adolf van Berg in verzet.

---

[1]) Jan van Heelu, 1078—1081.

[2]) Sloet, No. 1053.

In Berg was in 1225 het oude huis van Altena uitgestorven en het graafschap gekomen aan Hendrik, heer van Montjoye, zoon van hertog Walram II van Limburg en gehuwd met de erfdochter van Berg. Hij was ook zijn vader in Limburg opgevolgd. De zonen van dezen Hendrik V van Limburg, Berg en Montjoye waren Walram III van Limburg en Adolf, welke laatste Berg had verkregen en nu ook na den dood zijner nicht aanspraak maakte op het hertogdom, dat zijn vader eenmaal had bezeten.

Adolf van Berg, niet machtig genoeg om zijne rechten op Limburg te handhaven, wendde zich tot Jan van Brabant, die reeds lang met Reinald van Gelre op vijandigen voet stond, vooral naar aanleiding van hevige twisten tusschen Brabant en Gulik over de rijksstad Aken, die de bescherming van hertog Jan tegen hare vijanden had ingeroepen op grond van oude betrekkingen der Lotharingsche Hertogen tot de stad. De tournooien aan Maas, Rijn en Schelde hadden de beide vorsten en hunne edelen dan ook reeds menigmaal slaags gezien. Op voorwaarde van een huwelijk tusschen Jan's zoon Godfried en eene Bergsche vorstin verkocht in September 1283 Adolf zijne rechten aan den jongen Hertog van Brabant [1]).

Hieruit ontstond een bloedige veete tusschen Brabant en Gelre, waarin zich ook vele heeren tusschen Maas en Rijn mengden uit vrees voor de dreigende overmacht van Brabant. De Bisschop van Luik, die zijn zwager was, en graaf Hendrik van Hessen, verder Berg en Mark benevens Aken steunden met enkele Limburgsche heeren aanvankelijk den Hertog, terwijl Valkenburg, Luxemburg, Gulik, Kleef, Sayn, Nassau, Nieuwenaar, Solms, Salm, ja zelfs het in vroeger tijd met Brabant nauw verbonden Keulen, hunne benden ten behoeve van Gelre lieten oprukken. Eerst later kreeg hertog Jan ook hulptroepen uit Frankrijk en Bourgondië, benevens uit Holland en Vlaanderen.

Bij Gulpen stietten de legers nog in 1283 op elkander, doch er scheen kans te bestaan op eene minnelijke schikking. Deze mislukte wel en een hevige strijd brak weder uit in het Valkenburgsche en om Maastricht en Aken, maar eindelijk gelukte het door de tusschenkomst van den koning van Engeland, die toen in de Nederlanden bondgenooten tegenover Frankrijk zocht, de bemiddeling te verkrijgen van den Graaf van Vlaanderen en graaf Jan van Henegouwen, die

---

[1]) Sloet, No. 1069.

bepaalden, dat Reinald van Gelre overeenkomstig koning Rudolf's uitspraak het hertogdom voor zijn leven zou bezitten [1]) (1284).

Maar deze schikking was niet naar den zin van hertog Jan. Kort daarna viel hij weder in Gelre en plunderde een groot deel van de Betuwe, waarna hij ook den Aartsbisschop van Keulen in diens land opzocht en voor zijn verraderlijken afval van het oude verbond strafte.

Vijf jaren lang duurde zoo de krijg, die de gansche Maasstreek, van „Oesselinge" (d. i. de Ardennen) tot de Hollandsche en Stichtsche grenzen, aan verwoesting prijs gaf. Ook de Rijnlanden leden groot nadeel door de herhaalde invallen van den onvermoeiden Hertog van Brabant. „Het sceen dat orloge van Troyen" [2]).

Het ontbrak intusschen niet aan pogingen om den vrede te herstellen. Zoo „viel (het) op enen Sinxen (Pinkster)dach", [3]) dat er te Valkenburg een „parlement" der vorsten werd gehouden om „soene ende vrede van alle saken" te verkrijgen. Op die samenkomst kwam de Graaf van Gelre, wanhopende aan de mogelijkheid om Limburg tegen het machtige Brabant te verdedigen, er toe om (23 Mei 1288) [4]) zijne rechten op het hertogdom aan het grafelijk huis van Luxemburg te verkoopen. Hertog Jan, die tot het voeren der onderhandelingen met een aantal ridders te Maastricht gekomen was, trachtte op het vernemen van deze afspraak zijne vijanden te Valkenburg te overvallen. Dit mislukte wel, maar met 1500 der zijnen drong hij op weg naar den Rijn tot Bonn door, overal de streek verwoestende, en verscheen eindelijk voor de hoofdstad zelve van het aartsbisdom, wier bevolking hem genegen was. Op aandrang van de Graven van Berg en van Mark, die van het begin af zijne zijde hadden gehouden, trok hij spoedig vandaar met hen voor het nabijgelegen roofslot Woeringen, dat sedert lang voor den omtrek een groote last was. Moest de Hertog van Limburg niet volgens oude gewoonte tusschen Maas en Rijn „over die rovere richten"? [5]).

Maar nauwelijks lag hij voor het kasteel, of de Aartsbisschop van Keulen riep in alle haast zijne bondgenooten op om „het net te

---

[1]) Ibid., No. 1077.
[2]) Jan v. Heelu, 3902.
[3]) Ibid., 3961.
[4]) Sloet, No. 1149.
[5]) Jan v. Heelu, 4126.

werpen" over den vreemden „walvisch, die comen were soe verre verseilt in syn lant, dat hi moeste bliven op dit sant" [1]). De Aartsbisschop van Keulen, de Graven van Luxemburg en Gelre, de Heeren van Valkenburg en Heinsberg kwamen met hunne legerbenden opzetten om den Hertog met eene dubbele overmacht te verpletteren. Maar de zaak liep anders af. In den bloedigen slag bij Woeringen (5 Juni 1288) overwon Jan van Brabant zijne vijanden: het wapenteeken „van sabele metten leeuwe van goude", sinds eene eeuw dat van Brabant, hield er de overhand. Op dien dag won Brabant het hertogdom Limburg in eervollen kamp: de Graaf van Luxemburg viel in het heetst van den strijd met zijn broeder, den beroemden heer Walraven van La Roche; aartsbisschop Siegfried — „na den bisscop Tulpijn nye coenre pape en gorde swert" — werd gevangen genomen, evenals de Graaf van Gelre; alleen Walram van Valkenburg ontsnapte met een klein getal van ridders.

Door bemiddeling van Willem van Henegouwen, bisschop van Kamerijk, werden nu onderhandelingen aangeknoopt, die, hoewel korten tijd gestaakt, 15 Oct. 1289 leidden tot een scheidsrechterlijke uitspraak van koning Philips IV van Frankrijk, volgens welke Reinald van Gelre afstand moest doen van zijne rechten op Limburg en Wassenberg. Daarvoor kreeg hij zijne vrijheid terug.

Limburg bleef sedert met Brabant verbonden.

6. Luik, Loon en Luxemburg.

Het bisdom aan de Maas, omringd door oorlogzuchtige en machtige vorsten, zag zich op dezelfde wijze als het machtige Sticht aan den Beneden-Rijn door zijn naburen voortdurend in het nauw gebracht. Vooral Brabant, Henegouwen en Limburg lieten zich met de Luiksche zaken in, trachtten St. Truyen en andere aan hun gebied grenzende bezittingen van het bisdom machtig te worden, steunden in den regel de burgers van de stad Luik tegen hunnen Bisschop en gaven zich veel moeite om hunne familieleden op den bisschoppelijken troon te plaatsen. Zoo kreeg Luik vorsten als Rudolf van Zäringen, berucht om zijne hebzucht, die hij vooral toonde bij den verkoop van geestelijke ambten. De Luiksche bisschoppen, behalve Hendrik

[1]) Ibid., 4226.

van Gelre (1247—1274), hebben dan ook weinig beteekend: zij hebben de grootste inspanning moeten aanwenden om hunne naburen uit het land te houden; de troonsbeklimming van bijna allen ging — als in Utrecht — met hevige twisten tusschen de naburige vorsten gepaard.

Zoo kampten in 1191 en 1192 Boudewijn van Henegouwen, door keizer Hendrik VI gesteund, en Hendrik I van Brabant over de bezetting van den bisschoppelijken stoel, waarvoor Hendrik zijn broeder Albert, Boudewijn zijn oom had bestemd.

Albert van Brabant werd in 1192 te Rheims vermoord door eenige Luiksche ridders, partijgangers van zijn mededinger, ja misschien met medeweten van keizer Hendrik VI zelven [1]). Na zijn dood werd in de twisten tusschen twee candidaten naar den troon het bisdom een tijdlang door hertog Hendrik I van Brabant en graaf Boudewijn IX van Vlaanderen bezet gehouden. Eerst in 1194 kon een van hen, Albert van Kuik, zich handhaven.

Ook in de veeten tusschen de Welfische en Hohenstaufische partijen moest Luik het meermalen ontgelden. Hertog Hendrik I van Brabant plunderde tijdens bisschop Hugo van Pierrepont in 1212 stad en land bij een twist over het belangrijke graafschap Moha bij Huy. De Bisschop sprak den ban over Brabant uit en plunderde uit weerwraak het hertogdom, vooral na de overwinning bij Montenaeken, door de Luikenaren in 1213 op de Brabanders behaald. Hij voegde niet alleen Moha maar ook St. Truyen voorgoed bij zijn bisdom en vernederde zelfs eenmaal den Hertog van Brabant. Een nieuwe hevige strijd ontstond in 1238 bij gelegenheid van eene dubbele bisschopskeuze.

Ongelukkig was het bisdom vooral onder den elect Hendrik van Gelre. Deze Luiksche kerkvoogd was een zeer wereldsch vorst, die meer krijgsman dan geestelijke was, een trouw bondgenoot van den Roomsch-koning Willem, en zich als zoodanig mengde in den strijd om Henegouwen tegen Karel van Anjou [2]). Dit gaf aanleiding tot een hevigen burgeroorlog in het bisdom zelf. Een groot deel der lagere bevolking, geleid door den volksmenner Hendrik van Dinant, verzette zich tegen den elect en zijne geestelijkheid, bij wie zich de adel aansloot, terwijl daarentegen de kleinere steden de opstandelingen

---

[1]) Toeche, Heinrich VI, S. 228, vooral S. 550.

[2]) Zie boven, blz. 197.

steunden. Vier jaar lang (1253—1257) duurde de noodlottige burgerkrijg, die met de overwinning van Hendrik van Gelre eindigde.

Sedert heeft de elect eenige jaren lang een grooten invloed in zijne omgeving bezeten. Verbonden met zijn broeder, Otto II van Gelre, heeft hij in Holland en Brabant de voogdij uitgeoefend of ten minste zich daar doen gelden; Vlaanderen zocht zijne vriendschap; in Keulen trad hij bemiddelend op tusschen de stad en den Aartsbisschop. Maar weldra lag hij weder overhoop met zijne burgerij en Jan I van Brabant plunderde zijn gebied. Zijn loszinnig gedrag en zijn weinige zorg voor de goederen van zijn bisdom gaven ten slotte paus Gregorius X aanleiding hem op de klachten zijner onderdanen af te zetten (1274). Hij moest dus aftreden maar bleef zijnen opvolgers moeilijkheden berokkenen en viel meermalen in het bisdom, totdat hij in 1285 bij gelegenheid van een strooptocht sneuvelde. Bisschop van Luik was toen Jan van Vlaanderen, zoon van Gwy van Dampierre, wiens geslacht in die dagen ook hier veel vermocht.

Als vasallen van Luik zijn behalve de Graven van Namen, in 1196 met Hendrik den Blinde uitgestorven, terwijl hun gebied aan het Henegouwsche huis kwam, die van Looz of Loon te beschouwen. Te midden van de machtige Graven en Hertogen, tusschen wier gebied het hunne ingeklemd lag, konden zij zich niet tot eene aanzienlijke hoogte verheffen. Voortdurend hadden zij met Vlaanderen, Henegouwen, Brabant en Limburg te kampen; die van Namen waren meestal van Henegouwen en Vlaanderen, die van Loon van Brabant afhankelijk. De bekendste van die van Loon was wel graaf Lodewijk, de gemaal der ongelukkige Ada van Holland, die getracht heeft zich van Holland en Zeeland meester te maken.

Belangrijker was Luxemburg, welks Graven in de 12de en 13de eeuw tusschen Maas en Rijn een grooten naam hadden. De beroemdste was Hendrik de Blinde, Graaf van Luxemburg en Namen (1139—1196), een onrustig oorlogsman, die genoodzaakt was het laatste gebied aan zijn neef, Boudewijn van Henegouwen, af te staan. Na zijn dood verviel zijn graafschap tijdelijk aan de Graven uit het Opper-Lotharingsche Huis van Bar, maar door huwelijk met zijne dochter Ermesinde ten slotte aan hertog Walram II van Limburg, van wien het weder kwam aan beider zoon Hendrik II, den stichter der nieuwe linie Luxemburg-Limburg (1246). Van dezen en zijne opvolgers valt

menige veete op te teekenen, onder welke zeker die van Hendrik III met Jan I van Brabant de belangrijkste was. Wij zagen, hoe de slag van Woeringen de kans op eene voortdurende vereeniging van Luxemburg en Limburg belet heeft. Zijn opvolger, graaf Hendrik IV, huwde met eene dochter van den Brabantschen Hertog (1292) en verzoende zich zoo met den vijand zijns vaders. Hij zou eenmaal de Duitsche koningskroon dragen en zijn geslacht tot ongekenden luister brengen.

HOOFDSTUK V.

DE LANDSHEER.

Het verhaal van al deze veeten gelijkt in eentonigheid op Multatuli's verhaal van de aan inlanders op Java ontnomen buffels. Altijd en altijd weder zijn het rooftochten, veldslagen, zeegevechten, kruistochten, tournooien, huwelijken, overgangen door erfenis van het eene huis op het andere, waarvan de politieke geschiedenis onzer landen in de 12de en 13de eeuw — ja nog langer dan twee eeuwen later — gewaagt. Wat duidelijk is, is dit, dat geen enkel der Nederlandsche gewesten aan dien strijd ontkomen is, dat slechts nu en dan het eene boven het andere iets voor heeft door een langer of korter tijdperk van vrede.

Zou daarom het verhaal dezer veeten niet tot de geschiedenis van het Nederlandsche volk gerekend moeten worden? Zou men het alleen in de zuiver politieke geschiedenis eene plaats kunnen inruimen en niet in eene geschiedenis der maatschappij? Het is niet mogelijk deze vragen bevestigend te beantwoorden zonder uit het oog te verliezen, hoezeer de geschiedenis dezer oorlogen de lotgevallen des volks beheerscht. Wèl zijn het de belangen der vorsten in de eerste plaats, die er aanleiding toe geven, maar uit menigen trek blijkt ons, dat daarmede gewoonlijk ook een strijd van volk tegen volk, van stam tegen stam gepaard gaat. In allen gevalle, wie zou willen beweren, dat deze veeten buiten het volk om zijn gegaan — het volk, dat veel meer dan de vorsten en edelen het gelag heeft moeten betalen door de

verwoesting van huis en hof, het verlies van goed en leven, de vernietiging van welvaart en geluk?

Daarom ook is aan de beschrijving er van in de voorgaande bladzijden eene ruime plaats gegeven. Het volksleven was te dier tijde een leven vol onrust en krijg; in dien krijg hoort men behalve den boventoon der oorlogskreten van ridders en knapen toch ook de zuchten van het geplaagde landvolk, van den in zijn bedrijf belemmerden, ja beroofden en mishandelden koopman der steden.

De toestand van deze streken in die eeuwen is, evenzeer als van de 9de tot de 12de, die van een oorlog van allen tegen allen, met dit onderscheid alleen, dat er meer orde in den chaos begint te komen.

Die meerdere orde vindt haren oorsprong niet in de grootere macht der Duitsche Koningen en Keizers gelijk in de dagen der Karolingische heerschappij; integendeel moet zij verklaard worden uit de toenemende verslapping der koninklijke regeeringsmacht, waarmede samenging de steeds krachtiger ontwikkeling der kleine landsheeren, die zich ten koste hunner naburen een zeker gebied hadden verworven en ten slotte — wij zagen er in de 13de eeuw de duidelijke sporen van — begrepen, dat ook zij belang hadden bij de handhaving van den landvrede, nu hunne macht zich als het ware eene eigene sfeer had gevormd, hun „gebied" zich min of meer had afgerond. De landvrede zou voortaan minder door de Duitsche Keizers en Koningen dan wel door onderlinge overeenkomsten der vorsten, buiten den opperheer des Rijks om, worden gehandhaafd. Deze opperheer zelf begon tegenover de rijksvorsten allengs dezelfde plaats in te nemen als de Hertog van Brabant en Lotharingen tegenover de vroeger van de Lotharingsche Hertogen afhankelijke Graven: hij werd min of meer geëerd om zijn titel, maar men hield hem liefst zooveel mogelijk buiten de zaken.

Keizer Frederik Barbarossa was, gelijk wij zagen, nog herhaaldelijk in de twisten in het noordwestelijk deel van het Rijk tusschen beiden getreden [1]). Meermalen had hij te Nijmegen, te Utrecht en in de Maasstreek vertoefd. Zijn zoon en opvolger, Hendrik VI, was nog in den ouden koningsburcht te Nijmegen geboren. Tal van Nederlandsche vorsten hadden zich bewogen aan Barbarossa's hof; velen van hen

---

[1]) Zie boven, blz. 215 vlg.

waren zijne strijdgenooten geweest in de velden van Lombardije tegen Milaan, op de vlakten van Noord-Duitschland tegen Hendrik den Leeuw, in de bergstreken van Klein-Azië tegen de Saracenen.

Bij den dood van Hendrik VI was de toestand reeds veranderd. De Hohenstauf Philips van Zwaben en de Welf Otto IV hadden ieder op zijne beurt getracht met hulp van Brabant zich den steun der Nederlandsche heeren tegenover den mededinger te verwerven, maar uit den ook aan den Beneden-Rijn en Maas tusschen hen gestreden kamp blijkt zonneklaar, dat zij feitelijk van die heeren afhankelijk zijn en die heeren zelf dit zeer goed begrepen: zij verleenen hun steun niet dan tegen bevestiging hunner landsheerlijke macht [1]).

Nog veel sterker komt dit aan den dag onder keizer Frederik II. Deze heeft zich slechts een paar maal in Duitschland vertoond; hoofdzakelijk leefde hij in zijn geliefd Italië, in het Napolitaansche vooral. Van de keeren, die hij in het eigenlijke Rijk kwam — en hij kwam er alleen om Otto IV te bestrijden en zijne macht te vestigen (1212—1220) en (1235—1237) om zijn tegen hem opgestanen zoon Hendrik te bedwingen — is hij de eerste maal slechts (1215) in de Nederlanden doorgedrongen op een tocht tegen Brabant; later is hij nooit verder dan Aken of Keulen gekomen.

Bij zijn eerste vertrek uit Duitschland in 1220 had hij zijn negenjarigen oudsten zoon Hendrik, weldra tot Roomsch-Koning verheven, als zijn vertegenwoordiger over de Alpen achtergelaten. In het begin van de regeering van den jeugdigen vorst was de voogdij over hem en het rijksbestuur in Duitschland door den Keizer opgedragen aan aartsbisschop Engelbert van Keulen, den Heilige, een krachtig heerscher, wien het pantser even goed stond als het bisschoppelijke pallium. Niet alleen in zijn door de twisten in het begin der eeuw vervallen aartsbisdom maar in de gansche omgeving bewaarde de voortreffelijke kerkvorst de orde en deed zich gelden. Krachtig handhaafde de „vorstenmeester", zooals men hem noemde, de suprematie, die hem als Hertog over de oostelijke streken van Lotharingen en over Westfalen toekwam. Maar ook hij bevestigde de macht der rijksvorsten, in zooverre als hij de aanspraken der steden en der hooge edelen tegenover die vorsten terugwees. Na den gruwelijken moord, in 1225 op dien door Walther von der Vogelweide zoo dichterlijk betreurden

---

[1]) Zie boven, blz. 242.

„Gubernator" des Rijks door zijn eigen neef gepleegd, viel de jonge Hendrik, die in 1222 reeds te Aken tot Roomsch-Koning gekroond was en als zoodanig dikwijls Hendrik VII genoemd wordt, in verkeerde handen.

Spelende en drinkende, van ridderlijke vrouwenvereering tot schandelijke ongebondenheid overgeslagen, is de jonge Koning meer en meer van zijn vader vervreemd en begon den wensch te koesteren zich een afzonderlijk Duitsch Rijk te stichten, terwijl zijn vader zich met diens geliefdkoosd Italië zou hebben te vergenoegen. Om dit plan, hetwelk door de met Frederik II twistende Pausen begunstigd werd, te kunnen volvoeren, moest hij de hulp der rijksvorsten winnen en het is dan ook niet vreemd, dat wij de landsheerlijkheid in zijn dagen overal krachtig zien opkomen.

Wij bemerken dat streven bij vorsten als Hendrik I van Brabant, wien koning Hendrik — of liever Engelbert van Keulen — bij gelegenheid der kroning te Aken uitgebreide rechten tegenover zijne leenmannen schonk [1]). Het duidelijkst komt het aan den dag in de besluiten van den rijksdag van Worms (Mei 1231), waarbij officiëel de landsheerlijke rechten der vorsten worden bevestigd en die des Konings in de vorstendommen worden beperkt: de Koning mag er geen steden of burchten meer oprichten op eigen gezag, geen nieuwe munt doen slaan; de voor de landsheerlijke macht als een dringend gevaar beschouwde ontwikkeling der steden, door de Koningen sedert Hendrik IV begunstigd, wordt belemmerd door strenge verbodsbepalingen. Het eenige, wat daar tegenover stond, was het voorschrift, dat de vorst geen nieuwe landrechten, „constitutiones vel nova jura", mocht invoeren, „nisi majorum et meliorum terrae consensus primitus habeatur", d. i. zonder toestemming van de voorname edelen des lands.

Merkwaardig zijn die besluiten van Worms. Zij zijn de eerste officiëele erkenning van de landsheerlijke macht der vorsten en tevens van de rechten der onderdanen, al wordt alleen nog aan de aanzienlijken des lands invloed toegekend. Het is de sanctie van nieuwe toestanden, die aan de onmiddellijk volgende eeuwen hun eigenaardig karakter verleenen, van nieuwe maatschappelijke vormen, uit den feodalen staat der kruistochten opgekomen. Vooral hierdoor is de 13de eeuw merkwaardig in de geschiedenis des Duitschen Rijks [2]).

---

[1]) Böhmer—Ficker, ad. ann. 1222 (V, 702).

[2]) Von Below, Die landständ. Verfassung in Jülich und Berg I, S. 1.

Ware niet de vorstelijke macht in Frankrijk sedert de eerste helft der 12de eeuw krachtiger geworden, dezelfde toestand zou zich ook in het van de Fransche kroon afhankelijke Vlaanderen hebben ontwikkeld. In het begin der 12de eeuw durfde Galbert in zijne kroniek schrijven [1]), dat de Fransche Koning geenerlei recht van suzereiniteit in Vlaanderen bezat en dat daar „pairs en burgers het recht hadden, ingeval de Graaf zonder erfgenamen stierf, een opvolger te kiezen en dien te verheffen tot de grafelijke waardigheid." Maar later was hiervan weinig sprake, al konden de Vlamingen bij verzet tegen Frankrijk gewoonlijk op den steun van Engeland rekenen.

De toestand des Rijks in de 13de eeuw heeft de ontwikkeling der landsheerlijke macht krachtig bevorderd. De jonge Hendrik VII heeft zich wel in 1235 aan zijn vader moeten onderwerpen, is als Roomsch-Koning door zijn jongeren broeder Koenraad IV vervangen en in gevangenschap gestorven, doch Frederik II en Koenraad hebben zijne politiek tegenover de rijksvorsten voortgezet en de tegenkoningen, Heinrich Raspe van Thüringen en Willem van Holland, zagen geen ander middel om zich te handhaven.

Willem van Holland [2]) scheen bestemd te zijn om de koninklijke macht in de Nederlanden op den duur weder in eere te brengen, maar, wat hij er deed, bewijst, dat hij tot op het oogenblik van zijn roemloozen dood zelfs ook daar nog geen macht genoeg bezat om zich krachtig te doen gelden. Met hulp van zijne Brabantsche, Utrechtsche en Geldersche bloedverwanten, met hulp aanvankelijk ook van den krachtigen Keulschen aartsbisschop, Koenraad van Hochstaden, en diens ambtgenoot, Siegfried van Mainz, bovendien krachtig gesteund door de Friezen, maakte hij zich na een langdurig beleg in 1248 meester van de oude kroningsstad Aken. Maar de hulp moest betaald worden en de vrije rijksstad Nijmegen was niet het eenige offer, dat tot vergoeding van dien bijstand moest gebracht worden. De bezwaren van den oorlog tegen Vlaanderen in Zeeland en Henegouwen, de moeilijkheden in Utrecht [3]), vooral de dood van Siegfried van Mainz, ten slotte de afval van aartsbisschop Koenraad belemmerden den —

[1]) Galbert, ed. Pirenne, p. 152.

[2]) Vgl. over hem en zijne politiek vooral: Hintze, Das Königtum Wilhelms von Holland.

[3]) Zie boven, blz. 231.

wegens de betrekkelijke onbelangrijkheid en zwakheid van zijn eigen graafschap — van vreemde hulp afhankelijken Koning in de uitbreiding van zijn gezag. Zijne herhaalde pogingen om langs den Rijn dieper in het Rijk door te dringen en zijn koningstitel ook buiten de Nederlanden en de aangrenzende streken te doen erkennen hadden tengevolge van al die moeilijkheden weinig kans van slagen.

Maar ook zijn tegenstander, de Hohenstauf Koenraad IV, kon zijne macht in het Rijk niet bevestigen.

Sedert jaren werd het koningschap weinig geteld en verkeerde Duitschland in een toestand van algemeene verwarring, waarin de landvrede niet gehandhaafd kon worden. Welk gezag zou zich daarmede belasten, nu de Koning zelf onmachtig bleek te zijn? Vooral de meer en meer op den voorgrond tredende rijkssteden ondervonden in volle mate de bezwaren van dezen voor haren handel verderfelijken burgerkrijg.

Om hierin verbetering te brengen sloten omstreeks 1250 in onderscheiden streken van Duitschland de steden verdragen tot onderlinge hulp. In het Noorden begon de Hanze zich van stad tot stad uit te breiden; aan den Rijn kwam in Juli 1254 de groote stedenbond tot stand, waarvan Mainz en Keulen de voornaamste leden waren. Het is eene daad van groote beteekenis, van wereldhistorisch gewicht geweest, dat koning Willem zich met dezen Rijnbond niet alleen ingenomen toonde maar dat hij zelfs nauwe betrekkingen daarmede heeft aangeknoopt. Die verbintenis opende hem den toegang tot Zuid-Duitschland.

En er was meer, dat hem moed kon geven. Zijn vijand, Koenraad IV, stierf spoedig en met dezen slag was de kracht der Hohenstaufen gebroken: diens minderjarige zoon, de later zoo ongelukkige Konradijn, was geen hoofd voor een in gisting verkeerend Rijk. Willem's huwelijk met de Welfische Elizabeth van Brunswijk had Noord-Duitschland in zijne hand gebracht. Zijn verbond met de steden had den tegenstrevenden Aartsbisschop van Keulen verlamd. Waarlijk, eene glansrijke toekomst opende zich voor den jongen vorst. Reeds deed hij zich met nadruk gelden aan den Boven-Rijn. Alle denkbeelden omtrent een nieuw koningschap tegenover hem werden door den krachtig voor hem werkenden paus Alexander IV afgewezen. De Curie maakte zich in de Eeuwige stad gereed voor de plechtige kroning van den jongen vorst tot Keizer.

Reeds lang waren dergelijke plannen opgevat. Reeds herhaaldelijk had de Paus hem aangemaand naar Italië te komen ten einde te Rome gekroond te worden. Koning Willem begon ook daar reeds uit de verte eenigen invloed te oefenen. Tegen het voorjaar van 1256 zouden de voorname rijksvorsten te Augsburg bijeenkomen om hem op zijne „keizersreis” te vergezellen en den luister der kroning door hunne tegenwoordigheid te vergrooten.

Al die plannen voor de toekomst, die — waren zij verwezenlijkt — aan de Nederlanden vermoedelijk eene aanzienlijke rol in het Rijk zouden geschonken hebben, zijn door 's Konings smadelijken dood den 28 Januari 1256 tegen de Friezen bij Hoogwoude met één slag vernietigd. Geen verraad, zooals men soms beweert, maar eenvoudig onvoorzichtigheid heeft hem op het broze ijs der Friesche poelen den dood doen vinden.

Toen begon een tijdperk van heillooze verwarring voor het Rijk. Buitenlandsche vorsten — de Welfische candidaat, Richard van Cornwallis, broeder van den Engelschen Koning, en de Hohenstaufische, koning Alphonsus van Castilië — betwistten elkander het Duitsche koningschap. Aartsbisschop Koenraad van Keulen was de leider der Engelsch-Welfische partij, die in de Nederlandsche gewesten vooral steun vond, hoewel — wij zagen het in de Brabantsche twisten [1]) over de troonsbeklimming van hertog Jan — ook de Spanjaard, de erfgenaam der Hohenstaufische aanspraken, er aanhangers telde. Koning Richard heeft tot zijn dood (1272) toe getracht zich van den Rijn uit in het Duitsche Rijk te doen gelden maar het mocht hem niet gelukken er de macht in handen te krijgen. De verwarring nam hand over hand toe, de vorsten beschouwden zich als volkomen onafhankelijk en gedroegen zich steeds meer als landsheeren, ook in de Nederlanden.

Eerst met de verkiezing van koning Rudolf van Habsburg begint de orde eenigszins terug te komen, maar noch hij noch Adolf van Nassau noch diens opvolger, Albrecht van Oostenrijk, hebben in de Nederlandsche gewesten veel in te brengen gehad. Wat gaven de Hertogen van Brabant en Gelre bij hun twist over Limburg, wat de Graven van Holland en Vlaanderen bij dien over Zeeland om de aanmaningen tot vrede, die Rudolf tot hen richtte, of om zijne uit-

---

1) Zie boven, blz. 245.

spraken als Koning? Wat bekommerden zich de Friezen tusschen Lauwers en Eems om de schenking van hun land door de opvolgende Koningen aan Gelre, welks vorst niet eens moeite schijnt gedaan te hebben om het geschonkene te bemachtigen? Floris V van Holland vocht zijne veeten tegen West-Friesland uit zonder zich aan den Koning te storen; hij vestigde zijn invloed in het Sticht, zonder dat de Koning er zich mede inliet. Wanneer de Koningen nog in de landszaken worden gemoeid, dan is het om aan betwiste leenrechten, aan bepalingen omtrent de opvolging zekere wijding te verleenen, aangezien de koninklijke titel in veler oogen nog wel iets beteekende. Maar, als het op de handhaving dier rechten aankomt, gaan de vorsten eenvoudig hunnen gang zonder zich om den Koning te bekommeren. Alleen nog bij de beleening met de grafelijke of hertogelijke waardigheid werd de Koning gekend: binnen jaar en dag moest de rechthebbende zich, volgens besluit van 1299, bij hem aanmelden [1]). Maar ook dit was slechts een vorm, daar het den leenheer ontbrak aan de macht om zich te doen gelden. De Koning sluit met de Graven en Hertogen verdragen als met onafhankelijke vorsten; deze zelven handelen geheel onafhankelijk, ook in hunne verdragen met buitenlandsche mogendheden als de Koningen van Engeland en Frankrijk, soms tegen den Duitschen Koning zelven gericht.

Hoe weinig macht de Koning van het Heilige Roomsche Rijk in deze afgelegen gewesten feitelijk bezat, blijkt uit het feit, dat Albrecht, rekenende op de talrijke vijanden van graaf Jan II van Holland en Henegouwen en naar de Nederlanden gekomen om hem ter verantwoording te roepen, hem wel te Nijmegen voor zijn rechterstoel daagde (Aug. 1300), doch op de nadering van den Graaf, die met eene aanzienlijke vloot de Waal opvoer, de vlucht moest nemen [2]), eerst naar het sterke Kranenburg bij Kleef en weldra verder den Rijn op. „Ende reet te lande, al dat hi mochte” [3]), zegt spottend de Hollandsche kroniekschrijver.

Omstreeks 1300 was in de Nederlanden het Duitsche koningschap een naam geworden, waarvoor de eerbied steeds meer daalde. De Graven en Hertogen waren er metterdaad koningen in hunne landen: zij hadden bijna alle koninklijke rechten aan zich getrokken, gelijk

---

[1]) Mon. Germ. Leges II, 472.

[2]) Franke, Beitr. zur Geschichte Johanns II von Hennegau-Holland, S. 65 flg.

[3]) Stoke VII, 365. Zie boven, blz. 201.

zij zich meer en meer aangordden om de verplichting des Konings tot handhaving van den landvrede te vervullen.

Evenmin als de Koningen in vroeger dagen oefenden ook de Hertogen, Bisschoppen en Graven hun gezag uit zonder den raad en de medewerking in te roepen van anderen [1]). Die anderen zijn in het eerst, en ook overeenkomstig de bepalingen van den rijksdag van Worms van 1231, eenvoudig de verwanten des vorsten, de voornaamste personen in het gebied; later zijn het vooral degenen, die, in navolging van wat bij de koninklijke hoven gebruik was, als ministerialen, dienstlieden van den landsheer, aan het zich ontwikkelende grafelijke of bisschoppelijke hof de voornaamste posten waarnemen. In de 11de, 12de en 13de eeuw vormden zich achtereenvolgens in alle Nederlandsche gewesten de vorstelijke raden of hoven, waarin de kanselier, de „dapifer", „seneschalcus" of hofmeester, de „pincerna" of schenker, de kamerheeren en andere bekleeders van vaste hofambten worden opgenomen.

Vlaanderen en Brabant schijnen ook daarin te zijn voorgegaan [2]); Henegouwen volgde op het einde der 11de, Luxemburg in de 13de, Namen eerst op het einde der 13de eeuw. In het Noorden ziet men onder de voorname edelen en geestelijken, die in de oorkonden der vorsten als getuigen genoemd worden of ze medezegelen, in Holland in 1156 de waardigheden van „dapifer" en „pincerna" voor den dag komen [3]), terwijl eene eigenlijke kanselarij daar eerst onder graaf Willem I schijnt op te treden [4]); in Gelre en Utrecht ontmoet men hetzelfde verschijnsel in denzelfden tijd [5]). Zelfs in het kleine Kleef vindt men de beide waardigheden van „pincerna" en „dapifer" reeds vermeld in grafelijke oorkonden der 12de eeuw. De kanselier is in dien tijd overal nog een geestelijke, gewoonlijk een kapellaan van het hof.

---

[1]) Uit vrijen wil nochtans. Von Below, Die landst. Verf. von Jülich und Berg, S. 69, geeft hierbij ook als grondslag aan: „die germanische Anschauung (?) .... dasz der Herr sich beraten lassen *müsze.*"

[2]) Poullet, l. l. p. 219 suiv.

[3]) Oork. v. H. en Z. I, No. 133.

[4]) Ibid., No. 234, 247 wordt gesproken van den „capellanus" en den „notarius curiae Hollandia."

[5]) Voor Utrecht Ibid., No. 172 (1190), waar sprake is van de „curia episcopalis" evenals No. 206 (1206). Voor Gelre vgl. Sloet, No. 352 (1179), No. 376 (1190).

De meeste van die vaste waardigheden, wier bezitters optreden in den vorstelijken Raad, de curia, waren erfelijk in bepaalde geslachten. Het bleef evenwel de gewoonte in dien Raad ook andere voorname edelen op te nemen, zonder wie geen belangrijke maatregel werd getroffen. Langzamerhand echter, bij de ontwikkeling van het landsheerlijk gezag — in Brabant reeds vóór het midden der 13de, elders later in die eeuw — kreeg de vorst behoefte aan van hem alleen afhankelijke, hem verantwoordelijke raadslieden: hij koos deze in den regel niet uit de machtige familiën maar uit de lagere geestelijkheid en den lageren adel.

Voor het bestuur in den ruimsten zin des woords van de deelen des lands, dat te uitgestrekt geworden was om door den Graaf zelven onmiddellijk te worden beheerd, werden in verschillende streken ambtenaren, vertegenwoordigers des Graven, van verschillenden naam aangesteld. Zoo had men in Vlaanderen de kasteleins of burggraven, die men reeds in de 12de eeuw ook in Zeeland (Voorne), in Holland (Leiden), in het Sticht Utrecht (Groningen en Coevorden) ontmoet en die niet alleen een burcht te bewaren maar ook het omliggende land te besturen hadden; in Brabant had men in denzelfden tijd voor dat doel seneschalken [1]), in het Overijselsche drosten.

Die posten, gewoonlijk in handen van aanzienlijke edelen, toonden de neiging om erfelijk in de geslachten dezer heeren te blijven en sommige zijn dit dan ook inderdaad geworden; maar het is duidelijk, dat de vorsten hiermede weinig ingenomen waren en het bleek ons reeds, dat deze erfelijkheid hun dikwijls zeer lastig en gevaarlijk werd. De vorsten trachtten dan ook in de 12de en 13de eeuw de erfelijke ambtenaren zooveel mogelijk door tijdelijke, weder meer afhankelijke te vervangen. Die nieuwe ambtenaren treden in de verschillende gewesten op onder den titel van baljuwen (in de meeste zuidelijke gewesten en Holland), prévôts (in Luxemburg), maarschalken (in het Sticht), drosten (in Gelre en het Oversticht), ambtmannen (in Gelre) en zijn tegen het einde der 13de eeuw overal in de Nederlandsche staten te vinden. De groote distrikten waren in den regel de oude gouwen, waarin sedert den Karolingischen tijd het land verdeeld was geweest. Onder de baljuwen stonden dan weder de schouten, schulten, van de kleinere distrikten, de ambachten, ambten of hoe zij anders

---

[1]) Poullet, l. l. p. 226.

heeten — wederom in den regel de vroegere onderdeelen der gouwen — met het bestuur aldaar belast.

Zoo kan men voor het einde der 13de eeuw overal in de Nederlanden wijzen op een geregeld landsheerlijk bewind, uitgeoefend door landsheeren van verschillenden naam — Hertogen, Bisschoppen, Graven, Heeren — maar feitelijk overal van denzelfden aard, gesproten, als het was uit de emancipatie van het grafelijk gezag, thans metterdaad onafhankelijk van den opperheer, den Koning, namens wien het vroeger was uitgeoefend. Uit de verwarring en onzekerheid der laatste eeuwen was een nieuwe orde van zaken voortgekomen; de nieuwe staten hadden over het algemeen hunne vaste grenzen verkregen; binnen die grenzen was het grafelijk bestuur zooveel mogelijk met behoud der oude namen en vormen op geregelde wijze ingericht en werd geleid volgens de oude gewoonten en landrechten door een aantal den Graaf alleen verantwoordelijke ambtenaren.

In het Noorden alleen, in de kustlanden ten Oosten van het Flie had het grafelijk gezag zich niet kunnen handhaven [1]. Daar was het land verdeeld in een aantal distrikten, „terrae", zeelanden, of hoe men ze mocht noemen, waar meestal de inheemsche adel — altijd weder volgens de oude landrechten, die men hier aan Karel den Groote toeschreef — de leiding der zaken in handen had. Hoe de adel zich met uitsluiting van de lagere standen hier van het bestuur heeft meester gemaakt, is bij gebrek aan bronnen voor de Friesche geschiedenis dier dagen niet meer na te gaan, vermoedelijk langs den weg van het grootgrondbezit, dat den adel boven den gewonen huisman verhief. Sedert het midden der 13de eeuw is tusschen Flie en Eemsland noch van eenig Condominium, noch van ander grafelijk bestuur, hetzij van Holland, hetzij van Utrecht, hetzij van Gelre meer sprake. Het bewind bleef hier in de verschillende distrikten in handen der adellijke „consules", „jurati", „judices", „edictores", in de landstaal „redgen", „redjeva", onder wie in de dorpen de „scultetus", de „frana", zooals de Friezen hem noemden, de rechtspraak en het bestuur leidde. Aan het hoofd dier besturende colleges stond de „edictor", „orator", „gretman". Van invloed der lagere standen op de regeering bemerkt

[1]) Vgl. hierover mijne: Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen (Nijhoff's Bijdr. 3de R., VI, 42 vlg.). Zie boven, blz. 211.

men, behalve in West-Friesland vóór de onderwerping, in de 13de eeuw ook hier niets.

Het zijn weder de oude gewoonten, de oude namen en vormen, die, met de nieuwe toestanden verbonden, tot nieuw leven geraakten, een bewijs voor het conservatieve, dat de menschelijke maatschappij kenmerkt, voor het taaie vasthouden aan de eenmaal aangenomen eigenaardigheden, waardoor de continuïteit der geschiedenis zoo duidelijk aan het licht treedt. De menschelijke maatschappij mag zich wijzigen, steeds anders, soms tot eene hoogere orde stijgen, dan tot eene lagere afdalen — de vormen, die zij eenmaal heeft aangenomen, blijven lichtelijk voortduren, omdat zij hun reden van bestaan vinden in het wezen der maatschappij zelve.

Behalve op de trouw en de gehechtheid zijner onderdanen — want van „onderdanen" hoort men tegenover den landsheer in de 13de eeuw nu en dan reeds spreken — aan zijn huis en zijn persoon; op den omvang en den aard der grenzen van zijn grondgebied; op het aantal en de dapperheid zijner ridders en leenmannen; op het weerstandsvermogen zijner versterkte plaatsen — berustte de macht van den Graaf op de uitgestrektheid zijner eigendommen en op de inkomsten, die hij uit zijn land trok.

Er wordt soms beweerd, dat de landsheerlijke macht zich eigenlijk ontwikkeld heeft uit het grootgrondbezit. Nu is het wel zeer waarschijnlijk en in de meeste gevallen ook duidelijk aan te wijzen, dat de latere landsheer der verschillende graafschappen en hertogdommen in deze streken groot grondbezitter was, vóórdat hij eigenlijk landsheer werd in de beteekenis, die wij daaraan hechten. Ook staat het vast, dat de grafelijke geslachten, die in de 9de, 10de en 11de eeuw hier opkwamen, hunne waardigheid meestal te danken hadden aan de omstandigheid, dat zij tot de grootste grondbezitters hunner omgeving behoorden. Daaruit volgt evenwel volstrekt niet, dat hunne landsheerlijke macht uit hun grootgrondbezit is voortgekomen. Uit de geschiedenis van de ontwikkeling dier macht, zooals zij hiervoor is geschetst, blijkt integendeel, dat zij ontstaan is uit de geleidelijke verkrijging door den Graaf van de publieke rechten, die eenmaal den Koning toekwamen, wiens ambtenaar hij was geweest.

Zijne positie als groot grondbezitter was intusschen wel een krachtige factor bij de vorming zijner landsheerlijke macht en bleef later een

stevige grondslag voor zijn voortbestaan als landsheer. 's Graven domein [1]) was wel door schenkingen aan verdienstelijke personen in zijne omgeving, vooral in de 11de en 12de eeuw, verminderd, maar daartegenover stond, dat tal van anderen hun eigendom aan den machtigen Graaf verkochten; daartegenover stond, dat hij de oude koninklijke rechten, de zoogenaamde „regalia", in zijne macht kreeg. Uit die regalia trok de Graaf groote voordeelen.

In de eerste plaats treden daarbij de talrijke tollen in zijn gebied op den voorgrond, die hij soms door schenking des Konings, soms met diens toestemming, soms ook tegen diens uitgedrukten wil [2]) in bezit kreeg.

Dan kwam het belangrijke muntrecht, in de 13de eeuw overal in het bezit der Graven. Vroeger had de Graaf eenvoudig namens den Koning toezicht te oefenen op de munt, die soms niet eens in zijn graafschap werd geslagen; later kreeg hij met het munthuis ook het muntrecht in leen; nog later werd dit alles hem eenvoudig door den Koning geschonken of overgelaten. Sedert sloeg hij zijne eigene munt zonder zich om de oude rijksmunt, haar uiterlijk en hare waarde te bekommeren.

Vervolgens bezat de Graaf het recht van „geleide", d. i. van bescherming der kooplieden, waarom in de 12de maar vooral in de 13de eeuw tallooze voorrechtsbrieven door handelaars werden gekocht ten einde onbelemmerd in het grafelijk gebied hun beroep te kunnen uitoefenen; als uitvloeisel van hetzelfde beginsel werden zekere sommen door de geldhandelaars voor de uitoefening van hun bedrijf betaald. Ook bezat de Graaf het jodenrecht, d. i. het recht om voor de aan Joden verleende bescherming geld van deze te eischen; den wildban, d. i. het jachtrecht, door de Utrechtsche Bisschoppen b.v. reeds vóór het midden der 10de eeuw in een deel van hun gebied verkregen, krachtens hetwelk van de bewoners van jachtgrond ook eene opbrengst in geld geëischt werd, waartegenover deze dan eenig recht op de jacht genoten; de zwanendrift, d. i. het recht om zwanen te houden, dat van ouds den landsheer toekwam; het recht om steden te stichten,

---

[1]) Vgl. over het volgende mijne studie: de Financiën van het Graafschap Holland in Nijhoff's Bijdr. voor Vaderl. Gesch., 3de Reeks III, blz. 36 vlg. Voor Gelre: Müller, Die Entwickelung der Landeshoheit in Geldern. Zie boven, blz. 155 vlg.

[2]) Interessant is het voorbeeld van Gelre, waar in de 13de eeuw de Graaf moeilijkheden met den Keizer had over de tollen (Müller, l. l. S. 22 ff.).

waarvoor de nieuwe stadsbewoners, evenals voor verdere voorrechten, gewoonlijk groote sommen betaalden.

Eindelijk kwamen de zeer omvangrijke rechten op de roerende en onroerende goederen, die beschouwd konden worden als zonder beheer, „res nullius", te zijn: op den „zeevond", d. i. de aan de zeekust gestrande goederen; op de eigendommen van bannelingen, misdadigers, zonder erfgenaam overledenen, van vreemdelingen zelfs, ingeval hunne erfgenamen niet binnen een bepaalden tijd opkwamen; op de nieuwe aanwassen der rivieren, voorzoover deze niet reeds waren weggeschonken; op de visscherij in die rivieren zelve en op de wateren in het algemeen; op datgene, wat men wildernis placht te noemen, d. i. duinen, moerassen, enz., ja later zelfs op de onverdeelde marke der markgenooten. Ten slotte hief hij rechten op het brouwen, het malen, het houden van markten, het waagrecht, schoolrecht, de makelaardij enz. in de nieuw gestichte steden en daarbuiten.

Daarbij kwamen dan nog de boeten, waarop de Graaf gedeeltelijk als leider der rechtspraak, gedeeltelijk omdat hij in plaats van den Koning was getreden, aanspraak maakte; de vaste sommen, waarmede men de hem bij de uitoefening der rechtspraak verschuldigde diensten van vervoer en onderhoud gedurende zijn verblijf in het distrikt afkocht.

Een belangrijke bron van inkomsten was overal de bede, „precaria", „petitio", zooals het in de Latijnsche stukken, schot, schatting, zooals het in de volkstaal luidt. Deze beden, gewoonlijk in de lente en den herfst, soms driemaal, ook wel eens in het jaar betaald, dagteekenden uit den Karolingischen tijd. Toen werden zij aan den Koning opgebracht en door den Graaf voor dezen geïnd [1]; later had de Graaf ze door zijne ambtenaren, die reeds in het midden der 13de eeuw veelal ontvangers, „collectores" [2], genoemd worden, voor zichzelven laten inzamelen. Zij werden dus in het algemeen door de bevolking aan den Graaf opgebracht, oorspronkelijk uit vrijen wil, zooals uit den naam „bede" zelf blijkt. Sedert lang waren zij feitelijk eene gewone belasting geworden, waarvan in den regel adel en geestelijkheid evenwel vrij bleven. Eindelijk mag men de buitengewone opbrengsten noemen, in sommige gevallen door de gewoonten

---

[1] Zie blz. 105.

[2] Oork. v. H. en Z. II, No. 1.

van het leenrecht voorgeschreven: bij tochten naar Rome, naar den Koning, naar het Heilige Land, bij ridderslag, huwelijk van dochters des heeren, optreden van een nieuwen heer, gevangenschap van hemzelven of een zijner zonen.

Inderdaad eene aanzienlijke reeks van bronnen, waaruit de landsheer zijne inkomsten putte! Men dient evenwel in het oog te houden, dat een zeer groot gedeelte van die inkomsten reeds in de 13de eeuw door de landsheeren aan hunne edelen, geestelijken en andere onderdanen was afgestaan, hetzij in leen, hetzij in vollen eigendom. Zoo bezitten wij eene lijst der leenen, die tijdens graaf Floris V van Holland in dat graafschap bestonden, waaruit blijkt, dat de Heer van Wassenaar toen in leen bezat [1]): de schoutambten van de dorpen Voorschoten, Wassenaar en de Ketel; de tollen te Vlaardingen, op de groote Voorschotermarkt en te Dordrecht; den zeevond van Katwijk tot Woudrichem [2]); de tienden te Hartskamp en Zoetermeer, te Wateringe, Eikenduinen en nog andere plaatsen; de huizen Horst en Wassenaar met bijbehoorend land; de duin- en veengronden te Scheveningen, Veenhuizen, Veen enz.; verder het veer te Leiden en bij de Haagsche Schouw, benevens verscheidene aandeelen in beden, tienden en venen. En de Heer van Wassenaar was slechts één van de talrijke edelen, die in Holland uitgestrekte leengoederen bezaten. Niet minder uitgestrekt waren de leenen in het Sticht, in Gelre en in de zuidelijke gewesten. In Brabant bedroeg het getal der leenen vóór het midden der 14de eeuw reeds 2500.

Behalve met die leenen moet men rekening houden met de reeks van goederen, die in vroegeren of lateren tijd door den Graaf in vollen eigendom aan zijne edelen waren afgestaan, hetzij ten geschenke gegeven, hetzij voor kontant geld verkocht. Inderdaad, noemden wij het in kleine graafschappen en bisdommen verdeelde Lotharingen eene staalkaart, niet minder bont zag ieder dezer deelen op zichzelf er weder uit, verdeeld als zij waren in talrijke kleine heerlijkheden, in welker gebied de eigenlijke landsheer weinig te zeggen had. Men onderscheidt dan ook tusschen het Vlaanderen, het Brabant enz. „van den Graaf" „van den Hertog", het domein van den landsheer — en

---

[1]) Zie mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, Bijlage III, uit een register der leenen in dien tijd, dat de uitgave ten volle verdient.

[2]) Dit laatste betwistte de Graaf.

het Vlaanderen, het Brabant „der smalle Heeren." Nog lang evenwel bleef in enkele landen, b.v. in Holland en Vlaanderen, het landsheerlijk domein in uitgestrektheid dat der gezamenlijke heeren overtreffen, in andere daarentegen, b.v. in Gelre, Brabant en het Sticht, was het tegenovergestelde het geval.

Houdt men dit alles in het oog, dan valt er van de op het eerste gezicht rijke inkomsten van den landsheer veel, zeer veel af en komt het ons niet vreemd voor, dat sommige landsheeren, b.v. de Bisschoppen van Utrecht in dien tijd — wier eigendom bij de voortdurende afwisseling van leden van allerlei geslachten trouwens onder bijzonder ongunstige omstandigheden verkeerde — onder schulden gebukt gingen.

Buitengewone tegemoetkomingen van de zijde der onderdanen worden dan ook in verschillende gewesten in de 13de eeuw meer en meer noodig geacht. Zoo gaf Brabant aan hertog Jan I bij den oorlog om Limburg eene buitengewone opbrengst. Evenzoo kwamen de onderzaten van graaf Reinald I van Gelre dezen in 1293 te hulp, toen hij ten gevolge van den ongelukkigen oorlog met Brabant in groote geldverlegenheid geraakt was en zijne landsinkomsten aan den Graaf van Vlaanderen had moeten verpanden. Zoo betaalde geheel Vlaanderen in 1317 het zoogenaamde „Transport van Vlaanderen", een algemeene belasting op alle grondbezit, ten einde Waalsch-Vlaanderen van den Franschen Koning in te lossen. Zoo brachten Holland en Zeeland tijdens de regeering van graaf Willem III menige buitengewone bede op, het eerst waarschijnlijk tijdens de Vlaamsche oorlogen onder dezen vorst. Zoo gaven omstreeks 1331 de belanghebbende streken Twente en Salland den Utrechtschen Bisschop eene bede ten einde daaruit den aankoop van Diepenheim en Dalen te bestrijden.

Hoe dikwijls vernemen wij niet, reeds in dezen tijd, van gelden, door den landsheer bij voorname edelen of rijke burgers, bij Lombardische of Joodsche geldwisselaars opgenomen? En zien wij niet overal pogingen aanwenden om eene betere administratie der vorstelijke inkomsten in te voeren? Worden niet registers van leenen en bezittingen aangelegd, geregelde rekeningen ingevoerd, blijkbaar ten einde door een nauwkeuriger beheer de bronnen van inkomsten ruimer te doen vloeien?

Dit alles bewijst, dat de landsheeren der 13de eeuw reeds in dezelfde moeilijkheden verkeerden, die hen in de volgende tijdperken zouden noodzaken hunne macht meer en meer onder contrôle der onderdanen

uit te oefenen, aangezien zij de financieële hulp van dezen noodig hadden om de eischen, aan den landsheer gesteld, te kunnen vervullen. Men kan in het algemeen zeggen, dat in het midden der 13de eeuw de pas ontwikkelde landsheerlijke macht, weinig beperkt door den wil der onderdanen, hare grootste zelfstandigheid heeft bezeten. Na dien tijd is de zelfstandigheid en de onafhankelijkheid der feodale landsheeren spoedig verloren gegaan, vooral ten gevolge van de financieële bezwaren, waarmede zij hadden te kampen.

Het was de tijd van de opkomst der drie standen: geestelijkheid, adel en burgerijen, die ieder op hunne wijze de vorstelijke macht trachtten te beperken, hun eigen invloed op het bestuur trachtten te vestigen.

HOOFDSTUK VI.

DE GEESTELIJKHEID.

Sedert de dagen van de invoering van het Christendom in deze landen was het getal der kerken en kloosters steeds toegenomen en daarmede het getal en de invloed der geestelijken. Ofschoon nog in het begin der 12de eeuw in sommige streken bij uitzondering de zielezorg door gebrek aan personeel slechts onvoldoende behartigd kon worden [1]), kan men toch bij het groote aantal kerken en kerkjes — zelfs op zeer onbeduidende plaatsen vond men kapellen — het getal der geestelijken als zeer aanzienlijk beschouwen.

Telkens weder vinden wij in onze oorkonden melding gemaakt van de stichting van nieuwe kapellen, hetzij omdat de naastbijzijnde kerk moeilijk te bereiken was, hetzij omdat een voldoend aantal bewoners zich op een zeker punt had verzameld, hetzij omdat men een grondbezitter, een adellijke veelal, het kerkbezoek gemakkelijk wilde maken door hem den bouw eener eigene kapel bij zijn hof of zijnen burcht toe te staan. De moederkerk, waarbij de kapel behoorde,

---

[1]) Vita Norberti bij Pertz, Mon. Germ. SS. XII, 690. Antwerpen wordt hier bepaaldelijk genoemd.

behield dan de geestelijke jurisdictie over de bezoekers der dochterkerk, bleef aanspraak maken op hunne bijdragen ten behoeve van haar eigen onderhoud maar vergunde toch aan de kapel meestal haar eigen van dien der moederkerk afhankelijken priester en altijd het recht om er de kinderen der omliggende bewoners te doopen of hunne dooden op het nieuw aan te leggen kerkhof te begraven. Zoo kwam het, dat vele dorpen op kerkelijk gebied van een ander dorp min of meer afhankelijk bleven. Zoo kwam het, dat de goederen en tienden, oorspronkelijk aan de moederkerk alleen toekomende, werden verdeeld ten einde de kapellen te kunnen onderhouden en de priesters daarbij te bezoldigen. De „personae", „plebani", „rectores", in de volkstaal prochiepapen, hadden dikwijls een groot aantal „vicarii", kapellanen, onder zich. Gewoonlijk werd de „prebenda sacerdotalis", het voor het onderhoud des priesters bestemde gedeelte der kerkegoederen, van het overige eigendom der kerk streng gescheiden gehouden.

Ook de steeds toenemende monniksorden konden een groot getal geestelijken aanwijzen. Benedictijner monniken en nonnen waren reeds vroeg in onze landen gevestigd. Kloosters dier orde waren in de 7de en 8ste eeuw in het Zuiden, in de 9de en 10de in het Noorden in grooten getale verrezen door de vrijgevigheid en den godsdienstzin van vermogende geloovigen, soms ook ter nakoming eener gelofte, ten zoen voor een gepleegd misdrijf gesticht, soms door een aantal monniken in eene tot dien tijd toe onbewoonde, onherbergzame, ja eerst nog bewoonbaar te maken streek opgericht. Zoo zag, om niet alle te noemen, Vlaanderen zijn St. Pieter en St. Bavo bij Gent; Henegouwen zijn St. Amand en St. Ghislain; Luik zijn St. Truyen en St. Hubert, Stavelot en Malmédy; Brabant zijn St. Geertrui, zijn klooster te Leuven, enz.; Holland zijn Egmond en Rijnsburg; Utrecht zijn St. Salvator, Oostbroek en Oudwijk; de Achterhoek zijn Elten; Friesland zijn St. Odulf en zijn Foswerd reeds vroeg ontstaan. Wel leden deze kloosters in den Norentijd veel schade, wel verminderde de toch reeds niet meer strenge handhaving van den ordensregel in die onrustige dagen ook hier op ergerlijke wijze, maar de van het Fransche klooster Cluny in de 10de eeuw uitgaande kloosterhervorming, vooral door strengere regels den toestand verbeterend, had ook hier krachtigen invloed ten goede [1]).

[1]) Zie blz. 143 en 169.

Later, in de 12de eeuw, stichtten de Xantenaar St. Norbert, abt van Prémontré (bij Grenoble), en St. Bernard van Clairvaux, die de strenge regels, door Robert van Citeaux (bij Dyon) ingesteld, ietwat verzachtte, de roemrijke orden der Norbertijnen of Praemonstratensers en der Bernardijnen of Cisterciënsers. Zoowel de grauwe pijen der eersten als de witte der laatsten waren spoedig hier te lande in grooten getale te vinden en tegelijk zag men de ijverige monniken, vooral de Cisterciënsers, de oude Benedictijnen navolgend, als landontginners in vele streken optreden. Averbode en Tongerloo, Floreffe in Namen, Ninove in Vlaanderen, St. Marie te Middelburg, Mariënweerd in de Betuwe, Bern bij Heusden, Koningsveld bij Delft, Mariëngaarde en Bloemhof in Friesland, verspreidden den roem van Norbert, dien sommigen dier abdijen zelfs als hun stichter mochten vereeren. Dunes in Vlaanderen, La Cambre in Brabant, het beroemde Orval in het Luxemburgsche, Klaarkamp, Bloemkamp en Aduard in Friesland spreken van de verdiensten der Cisterciënsers op het gebied van landontginning en akkerbouw.

En niet alleen in het stoffelijke bewezen deze kloosters groote diensten, maar ook als middelpunten van beschaving en ontwikkeling, in het door twisten geteisterd Friesland vooral als zetels van rust en orde, blonken deze kloosters uit. Menige landstreek dankt aan deze monniken hare bedijking, hare wegen, ja haar bestaan, hare verrijzenis uit de wateren; menig abt was een beroemd geletterde, een dichter, een geschiedschrijver van zijn klooster; menig kloosterling is als vredestichter in die woelige eeuwen opgestaan.

Dat de geestelijken, de kloosterlingen in de eerste plaats, de geleerden van dien tijd waren, is algemeen bekend [1]). De rijke kloosterbibliotheken van Egmond en Bloemhof; de geschiedkundige geschriften, uit tal van kloosters tot ons gekomen; de roem van mannen als abt Geyko en abt Emanuel van Aduard, van Sigebert van Gembloux, van tal van leerlingen der Luiksche en Utrechtsche kapittelscholen, abt Hariulph van Oudenburg enz. zijn zoovele bewijzen voor de verspreiding van kennis onder de geestelijken. Die kennis was gewoonlijk verzameld op de toenmaals beroemde hoogescholen van Bologna, Parijs, Orleans, Oxford, waar tal van Nederlanders op de studentenlijsten voorkomen.

---

1) Zie hierover vooral Moll, Kerkgesch. II, 2, 228 vlg.

Andere kloosterlingen zijn als niet onverdienstelijke dichters van latijnsche kerkliederen, van heiligenlevens in dichtmaat, van godsdienstige verzen bekend. Maerlant en Stoke, de beroemdste Nederlandsche letterkundigen der 13de eeuw, behoorden tot den geestelijken stand. Geestelijken waren ook de onderwijzers. De Benedictijner zoowel als de Cisterciënser en Praemonstratenser kloosters droegen dan ook terecht roem op hunne voortreffelijke scholen, waar men de beide takken van het toenmalige onderwijs: het Trivium en het Quadrivium met ernst beoefende. Het Trivium omvatte de meer letterkundige vakken: grammatica, rhetorica en dialectica; het Quadrivium de zoogenaamde „vrije kunsten", artes liberales: de arithmetica, geometrie, muziek en astronomie. In de kleine dorpen van het afgelegen Friesland zelfs bestond gelegenheid om onder leiding der geestelijkheid elementaire kennis van lezen en schrijven te verkrijgen, een feit, dat wijst op vrij algemeene verspreiding van het lager onderwijs, al moet men zich van de diepte dier kennis niet te veel voorstellen: een weinig lezen, zingen, hoogstens ook schrijven, was de leerstof.

Geen beschuldiging tegen de geestelijkheid is onbillijker dan deze, dat zij zich aan de wetenschap en het onderwijs in dien tijd niet gelegen heeft laten liggen; integendeel heeft zij den fakkel der kennis in die onbeschaafde tijden brandende gehouden, zooveel zij vermocht.

Ook de kunst werd in menig Nederlandsch klooster, gelijk vroeger, zoo ook in de latere Middeleeuwen niet verwaarloosd. Menig kloosterling was beroemd als kerkelijk bouwmeester; menige miniatuur in handschriften, uit onze kloosters afkomstig, getuigt van kunstzin; menig bericht omtrent beeldhouw- en schilderwerk in de kloosters kwam tot ons; kortom, menig overblijfsel uit de 12de en 13de eeuw wijst op groote kunstvaardigheid.

De bouwkunst vooral heeft veel aan de geestelijkheid te danken. Er waren wel wereldlijke bouwmeesters in die dagen. Wij weten b.v. van Keulsche architecten, die tot diep in het Noorden, tot in de Friesche streken, de bouwkunst der metropolis deden doordringen [1]. Maar die wereldlijke bouwheeren hielden zich toch meestal bezig met het oprichten van kerkelijke gebouwen, zoo ongeveer de eenige steenen bouwwerken dier dagen, als men de burchten van den adel uitzon-

---

[1]) Vgl. over vroege Middeleeuwsche bouwkunst in het Noorden de studiën daarover in den Gron. Volksalm. van 1891, blz. 98 vlg.; 1892, blz. 145 vlg.

dert. Bij het bouwen dier kerken en kloosters had men zich te richten naar de eischen van den kerkelijken dienst, naar de gebruiken van de geestelijkheid, sedert eeuwen overgeleverd. Is het wonder, dat men onder de geestelijken tal van personen vond, die zich met de studie der kerkelijke bouwkunst bezig hielden ten einde te kunnen zorgen, dat de kerken en kloosters werden gebouwd volgens de eischen van den christelijken eeredienst?

De kloosterorden hielden zich bij het samenstellen harer woningen gewoonlijk aan de inrichting van het moederklooster. Het om zijne schoone bouworde beroemde Aduard was gebouwd naar het model van het klooster te Clairvaux, de vermaarde Cisterciënser abdij; de Praemonstratensers hielden zich in het algemeen aan de inrichting van het klooster te Prémontré, die zij meer of minder getrouw kopieerden. De Byzantijnsche bouworde der oude basilieken was een voortbrengsel van christelijke kerkelijke kunst, zoo goed als de Romaansche met hare gedrukte rondbogen en hare donkere crypten, die haar in de 10de en 11de eeuw verving, zoo goed als de zoogenaamde Gothische, die eerst in de 14de eeuw hier te lande met kracht doordrong en hare spitsbogen ten hemel deed rijzen. Het materiaal, waaruit men deze gebouwen optrok, was oudtijds het alom verkrijgbare hout uit de tallooze groote bosschen, die toen onzen bodem overdekten; later hetzij de uit de heidevelden opgedolven veldkei, eenmaal door de grondformatiën van den voorhistorischen tijd daar nedergelegd, hetzij de uit de rotsen aan Rijn, Maas, Boven-Eems en Boven-Schelde gehouwen steen, langs de rivieren naar de lage streken gevoerd en van Utrecht of Deventer tot in de afgelegenste deelen van Friesland verspreid. Sedert de 12de en 13de eeuw werd in die lagere streken weder door de sedert Rome's dagen bijna geheel verdwenen kunst van steenen bakken in de behoefte aan bouwmateriaal voorzien.

Kerkelijk was ook het karakter der overige kunsten. De schilderkunst diende in de eerste plaats om de kerkgebouwen te versieren; om aan de gewijde voorwerpen van den kerkdienst een schooner uiterlijk te geven; om door de hooge vensters van het kerkgebouw het kleurrijke mystieke licht te doen vallen, dat in de kerken uit die eeuwen zulk een diepen indruk maakt; om de kunstlooze beelden van Christus en de Heiligen door polychromische versiering in rijkeren glans te doen verschijnen; om de zinrijke geheimenissen des altaars duidelijker te doen spreken door afbeelding van tafereelen uit de

gewijde Schrift. De beeldhouwkunst hield zich in de eerste plaats bezig met het in hout of steen afbeelden van Heiligen en Martelaren of het bewerken van grafmonumenten, bestemd om in de kerken te worden geplaatst en met godsdienstige emblemen versierd. De muziek dier tijden was allereerst kerkelijke muziek, sinds de dagen van Gregorius den Groote (600) door diens ernstigen diepen geest bezield; het lied was vooral kerkelijk lied. Al klinkt het „Frisia non cantat" sedert de latere Middeleeuwen als een vonnis over de begaafdheid in dit opzicht van een deel der Nederlandsche stammen, het is een algemeen erkend feit, dat in de 9de eeuw „het groote keerpunt in de muziek" [1]) door het invoeren van den harmonischen, meerstemmigen zang, eene eeuw later de innige verbinding van meer dan eene melodie in hetzelfde lied in de Vlaamsche kloosters en kerken het eerst is gekomen. De Vlaamsche monnik Hucbald van St. Amand, die omstreeks 900 leefde, is niet alleen beroemd als schrijver van heiligenlevens en als kunstvaardig dichter maar ook als hervormer van het kerkgezang in dezen geest. Later volgde de uitvinding eener door tonen van verschillenden duur afgemeten muziek, waardoor Franco van Keulen (1200) zich bekend maakte.

En dat de dichtkunst zich nauw aan de Kerk hield, wie betwijfelt het? Als in de 12de en 13de eeuw de poëzie meer en meer ook wereldlijke onderwerpen begint te behandelen, is zij voor een groot deel nog het domein van den geestelijken stand, waarop zich slechts bij uitzondering een wereldlijk persoon waagt. Vóór dien tijd vernemen wij hoofdzakelijk alleen van in de kloosters, in allen gevalle door geestelijke personen vervaardigde kerkliederen. Mannen als bisschop Adelbold en andere Utrechtsche kerkvorsten der 10de en 11de eeuw zijn bekend als schrijvers van godsdienstige gedichten, van kerkelijke gezangen. Gelijk het Lodewijkslied, zoo blijkt ook duidelijk de Reinaert, hoewel eene scherpe satire op de geestelijkheid, door een geestelijke geschreven te zijn. Geestelijken zijn de dichters der eerste nederlandsche rijmwerken, die tot ons gekomen zijn, gelijk van de fransche origineelen, waarnaar deze werden bewerkt, waaruit zij dikwijls slaafs werden vertaald.

En hoe kon dit alles ook anders? Welke andere stand kon zich vóór de 13de eeuw bezighouden met werken van beschaving en ken-

---

1) Naumann, Muziekgeschiedenis, vertaald door Boers, I, 206.

nis? Toch zeker niet de in voortdurende veeten levende edelman. Misschien dan de opkomende koopmansstand of de handwerksman in de steden? Of de ten allen tijde niet door hooge beschaving uitmuntende boer? De eenige kunst, die de edelman hoog in eere hield, was de kunst der wapenen, hoogstens de versterkingskunst, toegepast op de logge kasteelen, waarin hij zich nestelde. Geeft hij in die kasteelen, geeft de vorst in de zijne, iets toe aan de eischen der kunst, dan is wederom de invloed der kerkelijke duidelijk te herkennen, zooals blijkt uit de enkele overblijfselen van de wereldlijke bouwkunst in die dagen. Eerst in de 13de eeuw, bij de verfijning der ridderzeden, ziet men in den ridderstand dichters en beoefenaars der muziek optreden, ziet men de wereldlijke minnezangers van kasteel tot kasteel trekken. In de steden en bij den boer echter is van kunst en beschaving nog geen sprake, in de eersten ten minste niet voor het einde der 13de eeuw. Houten huizen en leemen hutten waren nooit de geliefkoosde verblijfplaatsen der Muzen; de voor het dagelijksch brood zwoegende koopman, handwerker, burger en boer hebben voor andere dingen oog dan voor de fijne gevoelsuitingen der kunst. Doch met de meerdere welvaart in stad en land zou ook dat veranderen.

Onbetwistbaar is het, dat van de 9de tot de 14de eeuw de geestelijkheid niet alleen was de vertegenwoordigster van de geleerdheid maar ook van de kunst, van de menschelijke beschaving in het algemeen. De kloosters zijn toen de bewaarplaatsen geweest van de grootste schatten der menschelijke samenleving, van „het zout der aarde.”

Behalve de eigenlijke kloosterlingen bevatten de kloosters sedert de 12de eeuw dikwijls een groot aantal „conversen”, wereldlijke lieden, die toch min of meer het kloosterleven hadden omhelsd, de geloften van gehoorzaamheid aan de kloosteroverheden, van kuischheid en van verbintenis aan het klooster hadden afgelegd en de monniken bevrijdden van den last der dagelijksche bezigheden, zoodat deze zich meer uitsluitend aan hunne godsdienstige plichten konden blijven wijden. Hun getal bedroeg in één klooster dikwijls veel meer dan dat der eigenlijke monniken, zoodat het stille kloosterleven ernstig bedreigd werd door die pas uit wereldsche kringen getreden en met wereldsche gedachten vervulde bijwoners. Paus Innocentius III bepaalde dan ook, dat zij niet meer dan het dubbele van het getal der monniken mochten uitmaken. Aan deze bepaling werd evenwel spoedig niet streng meer de

hand gehouden en de conversen werden in menig klooster oorzaken van verval, ja van ontbinding.

De 12de eeuw zag nog bovendien de geestelijke ridderorden opkomen, die bij den ondergang der christelijke heerschappij in het Oosten zich in het Westen vestigden, er tal van kommanderijen inrichtten en groote bezittingen verwierven. Vooral de Tempelorde wekte daardoor den nijd der wereldlijke zoowel als der geestelijke machten. Tal van Nederlandsche edelen traden als ridders bij deze orde, bij de Johannieters, bij de Duitsche Orde op; tal van vrije burgers en boeren verbonden er zich aan. Dan kwamen de zwijgende Karthuizers met hun strengen orderegel. In de 13de eeuw verhieven zich verder de bedelorden, die van St. Franciscus en St. Dominicus, die niet, als de Karthuizers, buiten het werkelijke leven stonden of zich zooveel mogelijk van de wereld afzonderden, maar integendeel werkzaam in de maatschappij zelve optraden om ketters te bekeeren, den biecht af te nemen, het Evangelie te prediken. Daarom vestigden zij zich ook niet op afgelegen plaatsen in stille dorpen, gelijk andere orden, maar zochten de volkrijke steden op, de brandpunten van het maatschappelijk leven. Vorstelijke personen als gravin Margaretha van Vlaanderen begunstigden hen, burgers werden door hunne praktische werkzaamheid gewonnen, overheden riepen hen in om de pastoors te steunen in hunne herderlijke plichten. Bijna in elke stad vond men hunne kloosters, weldra de meest bevolkte van allen.

Voegt men hierbij nog de talrijke „clerici", klerken, die bij de eerste schreden in het kerkelijke leven bleven staan, alleen de tonsuur en het geestelijk kleed hadden aangenomen en overigens, als onderwijzers, kosters, schrijvers of rechtskundigen, vooral in de steden en aan de hoven sterk vertegenwoordigd waren; de kanunniken der talrijke kapittels, die zich in de voornaamste plaatsen vestigden; ten slotte de begijnen en begarden — dan wordt het duidelijk, dat de geestelijkheid eene invloedrijke macht in de dertiende-eeuwsche staten vormde.

Eigenaardig Nederlandsch — Zuid-Nederlandsch vooral — zijn de in de 12de eeuw opkomende begijnen. De Luiksche priester Lambert, misschien met een bijnaam ook Le Bègue geheeten, stichtte, naar het schijnt, in 1184 het eerste begijnenhof aan de Maas [1]). Het waren vooral vrouwen, die, zich niet aan het strenge kloosterleven willende

[1]) Zie Moll, II, 2, 148 vlg.

onderwerpen en toch zich uit het gewoel der wereld terugtrekken, bij elkander gingen wonen, het geestelijk kleed aantogen en stil in hare schilderachtige „hofjes” leefden van de opbrengst van haren handenarbeid, meestal wolweverij of kantfabricage. Met ergernis zagen de eigenlijke kloosterlingen deze leeken in hunne rijen plaats nemen. Zij hebben hen menigmaal bemoeilijkt, van ketterij beschuldigd en op alle mogelijke wijzen tegengewerkt. Toch namen de begijnen in aantal toe — eerst in het Zuiden: te Thienen, Tongeren, Leuven, in Vlaanderen bijna overal sedert het begin der 13de eeuw; sedert het midden der eeuw ook in het Noorden: te 's Gravesande, Haarlem, Middelburg, Dordrecht, Utrecht, Groningen en elders.

Van het getal der geestelijken in onze landen geven enkele opgaven ons een denkbeeld. Tusschen Flie en Weser bedroeg het aantal Cisterciënser en Praemonstratenser kloosters ongeveer 50; de Praemonstratensers alleen konden in 1287 daar wijzen op omstreeks 4000 kloosterlingen, de conversen waarschijnlijk daaronder begrepen [1]). In Vlaanderen waren in denzelfden tijd [2]) 18 Benedictijner, 22 Cisterciënser, 6 Praemonstratenser kloosters, meer dan 30 vereenigingen van reguliere en wereldlijke kanunniken, 13 begijnenhoven enz.

En niet alleen het getal der geestelijken was zeer aanzienlijk, hunne bezittingen namen steeds in omvang toe en daarmede hunne inkomsten. Tal van abdijen konden roemen op vorstelijken rijkdom; tal van kloosters gaven het aanzijn aan eene menigte „grangiae”, voorwerken of hoe die inrichtingen meer mochten heeten, waar hunne pachters, hunne „meiers” woonden, aan wie zij de zorg voor de bebouwing en de beweiding hunner gronden hadden opgedragen. De dikke cartularia der kloosters, waarin al die bezittingen werden aangeteekend, geven nog heden ten dage getuigenis van de materieele macht der geestelijkheid. Niet minder de omvangrijke registers, opgemaakt, toen de Paus volgens besluit van het concilie van 1270 een tiende deel van alle kerkelijke inkomsten verkreeg ten behoeve van een nieuwen kruistocht naar het Heilige Land [3]). Wel beklaagde men zich bijna overal — en dikwijls terecht — over onrechtmatige inbezitneming van kerkelijke tienden en gronden door vorsten en edelen, wèl lag bijna elk klooster met zijne wereldlijke naburen over betwiste

1) Vgl. mijne Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen, blz. 19.

2) Warnkönig, l. l. I, 411 ff.; II, 1, 24 ff.

3) Ms. Rijksarchief te 's Gravenhage, voor het bisdom Utrecht.

rechten in proces; maar de godsdienstzin der leeken blijkt nog in de 13de eeuw krachtig genoeg te zijn om hen te bewegen aanzienlijke schenkingen aan de Kerk te doen. Bij dat al is er in de 13de eeuw reeds herhaaldelijk sprake van belemmering der geestelijkheid in den aankoop van grond en van renten daaruit, evenals van onderwerping der geestelijkheid aan de gewone belasting, waarvan zij tot nog toe steeds vrij geweest was [1]).

Een voorwerp van voortdurende moeilijkheden waren de tienden. De geestelijkheid, zich beroepende op de Mozaïsche wet, die aan de priesters een tiende van den oogst en van het jonggeboren vee toekende, had vooral sedert de synode van Macon in 585 hare aanspraken op tienden krachtig doen gelden en het is een feit, dat menig Koning en menig Graaf die aanspraken had erkend en bevestigd. Zoo kon abt Menco van Wittewierum dan ook zonder veel overdrijving beweren, dat in de 13de eeuw „alleen onder alle christenvolkeren Friesland geen tienden betaalde", uit welke omstandigheid hij de groote overstroomingen van zijn tijd — een straffe Gods! — meende te moeten verklaren [2]). Zoo behoorden in de 13de eeuw nog bijna alle „novale" tienden, tienden uit nieuw ontgonnen grond, in Holland aan den bisschop van Utrecht [3]), evenzoo in Gelre [4]).

Maar behalve kerkelijke waren er sedert Rome's dagen ook wereldlijke tienden geweest, aan den Romeinschen staat betaald wegens het gebruik van staatslanderijen. Daaruit had zich de gewoonte ontwikkeld om voor het gebruik van grond den grondeigenaar tienden op te brengen.

Nu waren in den loop der tijden, sedert de dagen van Karel Martel vooral, kerkelijke tienden aan de Kerk wederrechtelijk ontnomen, door haar verkocht of weggeschonken of voor bepaalde doeleinden aangewezen. Evenzoo hadden wereldlijke grondbezitters hunne tienden aan de Kerk verkocht of geschonken, terwijl ook hier en daar wederrechtelijke inbezitneming van de zijde der Kerk niet uitgesloten behoeft te worden. Zoo moest de oorsprong van vele tienden onduidelijk geworden zijn en daarmede was de aanleiding geschapen voor menige moeilijkheid, menigen twist, menig proces, ja menige veete, die in

[1]) Warnkönig, l. l. II, 1, p. 81 ff.

[2]) Zie mijne Studiën over Friesche toestanden in de Middeleeuwen l. l. blz. 51.

[3]) Oork. v. H. en Z., II, No. 431.

[4]) Sloet, No. 349, 425, 435, 675 enz.

de 11de en 12de eeuw, maar ook nog veel later, geestelijkheid en leeken verdeeld hield, vooral bij den grooten naijver, die door de rijke opbrengsten der kerkelijke tienden bij de leeken werd opgewekt.

Het is echter nog de vraag, wat de geestelijkheid machtiger maakte, hare groote rijkdommen of haar kerkelijk gezag.

Onder den Paus stonden de Aartsbisschoppen en Bisschoppen nog altijd op dezelfde wijze, nu eens meer dan minder van Rome afhankelijk, aan het hoofd der aartsbisdommen en bisdommen, die hier sedert de invoering van het Christendom waren ingesteld. Langen tijd waren de kleinere bisdommen in het Zuiden met andere onder één hoofd vereenigd geweest: Atrecht vóór 1095 met Kamerijk, Doornik vóór 1146 met Noyon, doch over het algemeen was de hierarchische inrichting niet veranderd. Met de ontwikkeling der Kerk in deze streken was evenwel meerdere hulp voor de Bisschoppen noodig geworden. In den Karolingischen tijd had men daartoe choor- of landbisschoppen aangesteld, maar deze begonnen de macht der eigenlijke Bisschoppen te bedreigen, waarom sedert het einde der 9de eeuw in verschillende bisdommen een steeds toenemend getal aartsdekanaten was ingericht onder aartsdekens, die ieder met de zorg voor een bepaald distrikt waren belast: in Luik had men er ten slotte 8, in Kamerijk 6, in Utrecht niet minder dan 11. Tot aartsdekens werden langzamerhand alleen kanunniken of proosten der groote kapittels benoemd, later werden deze ambten onverbrekelijk met een of ander kapittel verbonden. Onder deze aartsdekens had men dekens, voornamelijk belast met het houden der kerkelijke vergaderingen, der synoden, „zeenten”, zooals men in de volkstaal zeide.

De ontwikkeling van de macht der aartsdekens tegenover den Bisschop bewoog dezen weder tot de instelling van nieuwe van hem meer afhankelijke ambtenaren: den officiaal, in de eerste plaats belast met de bisschoppelijke rechtspraak, sedert de 12de eeuw; den vicaris-generaal, in de 13de eeuw hier en daar voorkomend, den helper des Bisschops bij het beheer der kerkelijke belangen; den gewonen vicaris met beperkte bevoegdheid; den wij- of suffragaanbisschop, die, gelijk de choorbisschop [1]) vroeger, kerken wijdde, bisschoppelijke synoden leidde, priesters ordende, het vormsel bediende enz. Derge-

---

[1]) Ook dezen naam vindt men telkens weder gebruikt, reeds in de 12de eeuw.

lijke ambtenaren werden te meer noodig, sedert de Bisschop ook als wereldlijk heerscher optrad, naast zijne kerkelijke dus ook wereldlijke macht had uit te oefenen en die had te verdedigen tegen de aanvallen van binnen en van buiten, vooral in de 12de en 13de eeuw.

Die vereeniging van geestelijke en wereldlijke plichten heeft den Bisschop en met hem zijn bisdom dikwijls groote moeilijkheden bezorgd: de benoeming van een Bisschop is dikwijls aanleiding geweest tot het ontstaan in de diocees eener groote verwarring op kerkelijk en wereldlijk gebied. De groote strijd der 11de eeuw in het Duitsche Rijk tusschen Paus en Keizer werd, gelijk wij zagen, daardoor vooral veroorżaakt: de Keizer kon niet toestaan, dat de Paus zulk een machtig landsheer aanstelde; de Paus kon niet toegeven, dat de Keizer het hoofd der Kerk in eene streek benoemde [1]).

De verkiezing van den Bisschop was oudtijds — in naam ten minste — een recht der gansche Kerk van het bisdom, maar zeer spoedig waren het alleen de hooge geestelijken, die dat recht uitoefenden, of ook de grooten uit de omgeving. Toen de landsheerlijke macht der Karolingers zich begon te vormen, liet de Koning zijn invloed bij de verkiezing gelden en zoo kan men zeggen, dat nog in de 10de en 11de eeuw de wereldlijke opperheer ten onzent feitelijk den Bisschop benoemde. En, zooals het met de bisschoppen ging, geschiedde het ook met de abten der rijke kloosters. Natuurlijk gaf dit aanleiding tot groote onregelmatigheden: bisdommen en abdijen werden door simonie, tegen geld of op bepaalde voorwaarden vergeven; onwaardige personen kwamen in het bezit der hooge kerkelijke waardigheden.

Zoo ontstonden groote onaangenaamheden tusschen Paus en Keizer: de eerste drong terecht aan op verkiezing volgens de regelen der Kerk, door de hooge geestelijkheid en onafhankelijk van de wereldlijke macht, benevens op de handhaving der verbodsbepalingen tegen simonie en coelibaat. Hierbij kwam nog, dat bij de ontwikkeling der feodale staten de naburige heeren en vorsten grooten invloed op de verkiezing kregen en er meermalen in slaagden hunne beschermelingen of familieleden te doen verheffen, vooral omdat hunne verwanten een groot contingent leverden in de toongevende kapittels. Zoo werd de keuze van een nieuwen Bisschop in den regel het sein voor grove

---

[1]) Zie boven, blz. 143 vlg.

knoeierijen, voor omkooping, voor handtastelijkheden zelfs in de omgeving van het kiescollege. Verschillende partijen betwistten elkander de zege, dubbele keuzen werden uitgebracht en menig bisdom kende tijden van vreeselijke verwarring, zoodra een Bisschop gestorven was. Veel moest er dikwijls nog gebeuren, eer de eindelijk door de meerderheid van de kapittels gekozene de wijding van den Paus of de bevestiging van den Keizer verkreeg. Veel geld moest er worden uitgegeven, veel strijd gevoerd, veel geïntrigeerd, voordat de nieuwe kerkvorst zijn statigen intocht kon houden. Te Utrecht kwam hij dan in volle wapenrusting, vergezeld van zijne edelen de stad binnen, gevolgd door de gebannenen, die „in de lijn loopende" met hem terugkeerden. Na de huldiging als heer der stad, verwisselde hij het krijgskleed voor dat van den geestelijke en werd door zijne geestelijkheid naar de Buurkerk geleid om er uit de handen van den domdeken de sleutels zijner kasteelen en de zegels te ontvangen [1]).

Niettegenstaande het concordaat van Worms in 1122, dat de vrije verkiezing aan de kapittels van het bisdom overliet, waarop de bevestiging met de wereldlijke heerschappij door den Keizer, met de kerkelijke door den Paus moest volgen, bleef de bezetting der bisschoppelijke zetels ook in de 13de eeuw nog een oorzaak van eindelooze twisten. Menig gekozen Bisschop heeft bij gebrek aan de pauselijke bevestiging zich met dien titel alleen moeten vergenoegen en is als „elect" gestorven. Hoogst merkwaardig was de toestand van het bisdom Utrecht onder Otto III, die ruim acht jaren zonder priester te zijn als elect het Sticht regeerde [2]) en toen nog vermaand moest worden zich te laten wijden! Jan van Nassau te Utrecht, Hendrik van Gelre te Luik bleven elect gedurende hun gansche bestuur en konden de pauselijke wijding niet verkrijgen. Op het einde der eeuw zien wij dan ook den Paus de bisschopskeuze, de keuze immers van hem, die de Kerk in een vrij uitgestrekt gebied moest besturen, herhaaldelijk aan de kapittels onttrekken. Gebruik makende van zijne reservatierechten, bezet hij den bisschoppelijken stoel van Utrecht in het belang der Kerk buiten de kapittels om. De ontredderde toestand van het keizerlijk gezag in die dagen maakte dit optreden mogelijk. Doch ook het pauselijk gezag was niet meer, wat het eenmaal geweest

---

[1]) Zie Moll, II, I, 236 vlg.

[2]) Brom, Bull. Traj., p. 59.

was, en zoo kon de nieuwe maatregel niet het gewenschte gevolg hebben: de bisschopsstaf bleef een twistappel tusschen de naburige vorstelijke familiën.

Ware de Kerk eenig, vast aaneengesloten geweest, gelijk de Katholieke Kerk thans is, geen macht der wereld had haar kunnen weerstaan noch in het groote noch in het kleine. Doch nu?

De geestelijke rechtspraak der bisschoppelijke en diakonale synoden was tijdens de latere Karolingers zeer uitgebreid geweest: niet alleen kerkelijke zaken, misdrijven tegen „Gods wet" in den ruimsten zin waren daar behandeld — en deze wet omvatte ook alles, wat op erfrecht, huwelijksrecht enz. betrekking had — maar ook bepaald wereldlijke kwestiën werden dikwijls bij voorkeur voor de goed onderwezen geestelijke rechters gebracht, òf omdat de geestelijke een bijzonder geeerbiedigd persoon was, wiens vonnis indruk maakte, òf omdat de onzekere kans der godsoordeelen bij de geestelijke rechtbanken niet of bijna niet voorkwam. Bij de toenemende verwarring in de Kerk, het dalen van het aanzien der geestelijkheid, de zich ontwikkelende macht der landsheeren en hunne aangroeiende zorg voor een beter rechtswezen, vooral ook ten gevolge van de afpersingen, waaraan de rechtsprekende geestelijkheid zich schuldig maakte, wendde de bevolking zich in de 13de eeuw van de geestelijke rechtbanken af, verzette zich tegen hare vonnissen en bekommerde zich weinig om den kerkban, die trouwens — misschien ook door het vele gebruik, daarvan gemaakt — toen weinig meer werd geteld, zelfs al sprak de Paus hem uit [1]). De Munstersche gouwen in Friesland voerden hierover zelfs een bloedigen krijg tegen hunnen Bisschop, evenals de Stellingwervers tegen den Utrechtschen prelaat.

Ook de letterkunde der 13de eeuw geeft ons geen verheffend beeld van de geestelijkheid dier dagen. Spot de oudere Reinaert met den geestelijke en treft hij met zijne scherpe satire den geheelen stand, Maerlant en andere schrijvers laten het niet bij spot en strijden met heftige verbittering tegen de schandelijke misbruiken van hun tijd op kerkelijk gebied [2]).

Al is Maerlant volstrekt niet blind voor de gebreken in het kloos-

---

1) Vgl. blz, 232 vlg.

2) Zie Te Winkel, Maerlants Werken, Eerste Uitg., blz. 161—220.

terleven — gebreken, welke ook bij alle verdiensten, die de kloosterlingen zich verwierven, niet konden uitblijven — hij richt zich vooral tegen de „prochiepapen" en de hooge prelaten. Ernstig klaagt hij over de weelde, waarin zich ook de kloosterheeren baadden, over hunne partijdigheid ten voordeele der rijken,

„den riken gheven si sepulture,
„Der aermer hebben si ghene cure."

Hij klaagt over den koopmansgeest der Cisterciënsers, aangewakkerd door de rijke opbrengsten der goederen, door hen in de naburige plaatsen ter markt gebracht:

„Wie es die nauweren coepman siet
„Dan die grawe moenc? in weet, wie."

Hij spreekt met geen onduidelijke bedoeling van vroegere tijden, toen de monniken waren, wat zij wezen moesten, en leefden „met ambachte ende met pinen", in armoede hun levensonderhoud verdienend, terwijl zij thans het rogge- en gerstebrood en den feestwijn vervangen door fijn tarwebrood en dagelijksche wijnuitdeeling [1]. Maar al zijne scherpte wendt hij aan tegen de praebendenjagers, die gretig uit zijn op het verkrijgen van goedbetaalde kerkelijke ambten zonder te behooren tot de „hooggeplaatste en geletterde personen, die met grootere gunsten geëerd moeten worden", zooals een concilie zeide [2]), de geldzuchtigen,

„Die therte hebben met reinardien
„Van binnen bewist ende wel bewaert",

die zwelgen van „Gods erve, dats kerkelic goet."

Fel weert hij zich tegen de simonie, de onkuischheid, de vraatzucht van de priesters van zijn tijd. Hij zegt van hen:

„Ic wane noyt man en sach
„Volc so gierech omme bejach.

---

[1]) Deze verandering bepaalde in 1257 voor Egmond abt Lubbert (Oork. v. H. en Z. II, No. 26). Zie ook No. 154. De rijke inkomsten der abdij werden toen door 30 monniken genoten (Ibid., No. 27).

[2]) Brom, Bull. Traj., p. 56.

Hij berispt de dronkenschap, die hen „al besmet", en betreurt de schande, der Heilige Kerk daardoor aangedaan.

Zoo zou uit menig schrijver eene bloemlezing te maken zijn van de misdrijven, die de geestelijkheid ten laste gelegd worden.

En de feiten, die wij kennen, zijn met de beweringen der schrijvers niet in tegenspraak.

Merkwaardig in dit opzicht is de geschiedenis van de twisten tusschen abt Emo van Wittewierum en proost Herderik van Schildwolde, die ons in de zoo belangrijke kloosterkronieken van Wittewierum en Mariëngaarde in geuren en kleuren verhaald wordt [1]). Herderik was proost van een bloeiend Praemonstratenser nonnenklooster te Schildwolde, te midden van boomgaarden en vruchtbare akkers gelegen, door zijne familie gesticht, door hemzelven begiftigd en tot hoogen bloei gebracht. Begunstigd door den Bisschop van Munster, wiens officiaal hij was, maakte hij zich schuldig aan allerlei willekeur en ongerechtigheid, waartoe hij, de vertegenwoordiger van het bisschoppelijk gezag, licht gelegenheid kon vinden: weelderig leven, afpersingen voor kerkelijke boeten, omkooping bij het vellen van geestelijke vonnissen, simonie, doopen voor geld en andere onbehoorlijke dingen werden hem verweten. Bovendien weigerde hij, zooals het behoorde in zijne orde, zich onder een der naburige abten te stellen. Hij werd over dit laatste vooral door het kapittel van Prémontré in 1223 onderhouden; drie Friesche abten werden belast met de taak hem tot rede te brengen; deze spraken den ban over hem uit. Niets hielp: de hardnekkige kloostervoogd weigerde zich te buigen en beriep zich op zijn beschermer, den Bisschop, op den Aartsbisschop van Keulen, op den abt van Prémontré, op den Paus zelfs. Gansch de geestelijkheid van Friesland geraakte over de zaak in beweging; Prémontré en Keulen, Munster en Utrecht hoorden de zaak van Herderik bepleiten. Paus Honorius III zond een legaat om haar te beslissen. Alles te vergeefsch. Hevige tooneelen werden in Friesland afgespeeld. Het gerecht van den Upstalboom moest optreden om orde en rust te handhaven, want de geestelijken werden herhaaldelijk onderling handgemeen, de vrienden en bloedverwanten van beide zijden traden gewapend tegen elkander op. Het Schildwolder klooster werd door de op den schraapzuchtigen proost verbitterde Schildwolders zelven belegerd en Herderik zag zich

[1]) Wybrands, De abdij Bloemhof, blz. 59—74 en 147—152. Bij Huet, Land van Rembrand I, 31, wordt de zaak geheel averechts voorgesteld.

genoodzaakt de vlucht te nemen uit zijne versterkte kloostervesting, die kort daarna bij een volksoploop grootendeels werd verbrand en tot op de steenen uitgeplunderd. Eerst de komst van den Bisschop van Munster in 1225 maakte voorloopig een einde aan den strijd: Herderik kreeg schadevergoeding voor de verwoesting zijner eigendommen, de plunderaars betaalden den Bisschop eene zware boete en de proost zag af van eenige zijner aanspraken. Maar hij gaf nog in geenen deele toe aan den eisch, door de orde aan hem gesteld, hoewel zijn beschermer, de Bisschop, weldra werd afgezet.... als medeplichtige aan den moord op zijn aartsbisschop, Engelbert van Keulen! Herderik bleef nu jaren lang ongemoeid. Emo's tweede opvolger, abt Menco van Wittewierum, zag zich omstreeks 1250 voor dezelfde kwestie gesteld en met twee andere abten uit Friesland door zijne orde belast met de taak om Herderik tot onderwerping te brengen, wat na zeer veel moeite en heftige besprekingen eindelijk gelukte, nadat de proost eene poging om te Heiligerlee eene nieuwe volkomen vrije kloosterinrichting te stichten had moeten opgeven.

Een ander voorbeeld van bederf, zelfs onder de hooge geestelijkheid, levert de verduistering van de door de bevolking der Utrechtsche diocees aan elect Jan van Nassau opgebrachte kruistochtsgelden. Elders zien wij de Friezen aan de Eems opstaan tegen den Bisschop van Munster, die hun te veel afperst. En in het Zuiden was het niet veel beter, getuige de Luiksche twisten op het einde der 12de eeuw, het wanbestuur van Hendrik van Gelre te Luik in het midden der 13de en zoo menig ander feit, dat wij in de voorgaande bladzijden hebben moeten vermelden.

En hoe zou het ook anders? Wie zou in eene maatschappij, zoo ruw als die der 12de en 13de eeuw nog was, van de geestelijkheid hebben kunnen eischen, dat hare leden eene uitzondering maakten op den algemeenen regel? De geestelijken waren voortgekomen uit eene bevolking, die zich pas begon te ontworstelen aan den geest van verwildering, sedert eeuwen in deze streken heerschend. Zij waren de broeders der ruwe ridders, der woeste boeren, der nog weinig beschaafde, onrustige stedelingen. Het was niet te verwachten, dat zij met het geestelijk kleed een anderen, zachteren aard zouden aannemen, al valt het niet te ontkennen, dat zij inderdaad tallooze malen verzoenend, sussend, tot vrede manend zijn opgetreden in de eindelooze twisten van dien tijd.

Is het overigens vreemd, dat wij de ketterij ook in de Nederlanden in de 12de en 13de eeuw welig zien bloeien?

De gevaarlijkste ketter in deze streken was wel Tanchelinus [1]). Wij weten niet veel meer van hem dan het volgende. Omstreeks 1110 was de eenige priester, die te Antwerpen het Evangelie verkondigde, een slecht dienaar der Kerk. Het volk aldaar was eene kudde zonder herder en gemakkelijk te winnen door den genoemden ketter, van wien de gelijktijdige en latere berichten ons veel gruwelijks en bespottelijks verhalen. Wel dient men bij die mededeelingen in het oog te houden, dat zij worden gedaan door trouwe zonen der Kerk, en moet men dus het bericht, dat hij als een Paus optrad, in schitterende kleeding zich vertoonde en de grofste onzedelijkheid bedreef, met voorzichtigheid aannemen, maar uit wat ons omtrent zijne leer wordt medegedeeld, blijkt duidelijk, dat hij fel tegen de geestelijkheid optrad en dat zijne leer verwant was aan die der overal in het Westen verspreide Katharen, aan wier naam het woord „ketter" ontleend is; vooral, dat hij een geestdriftvollen aanhang wist te vormen, die voor hem door het vuur zou gegaan zijn, ja dit herhaaldelijk in den letterlijken zin deed. Zijne aanhangers vereerden hem volgens onze berichten zoo zeer, dat zij zelfs het water dronken, waarin hij had gebaad! Vrouwen gaven hem, zeide men, hare eer prijs. Hij ontkende de tegenwoordigheid van Christus in het Sacrament, dat hij van geene waarde achtte, en verwierp de geestelijkheid. Met een stoet van 3000 gewapenden rondtrekkend, braveerde hij de wereldlijke macht en vond grooten aanhang bij mannen en vrouwen in Antwerpen en aan de naburige zeekust. Noch de legers van hertog Godfried met den Baard noch de prediking van den heiligen Norbertus zelf konden zijn aanhang bedwingen, totdat eindelijk een priester hem in eene schuit vermoordde. Nog een halve eeuw later vond men zijne aanhangers tot in Saksen toe. Zijn voorbeeld vond navolging.

Tegen den kinderdoop, het huwelijk, den eed traden in den loop der 12de eeuw in het Luiksche en elders vele ketters op: de geestelijkheid van Luik erkent in 1145, dat bijna alle steden in Noord-Frankrijk en het bisdom zelf door de ketterij besmet zijn. In Vlaanderen vond men vooral onder de wevers de Piphili of Populicani, in

---

[1]) Döllinger, Beiträge zur Sektengeschichte, S. 104 ff.; Fredericq, Corpus Doc. Inquisitionis Neerl., p. 22 seq.; Fredericq, Gesch. der Inquisitie, I, 20.

hun leeringen aan de oude Manichaëers verwant. Vlaamsche „Katharen” werden in 1163 te Keulen verbrand, nadat zij in eene schuur in de nabijheid der stad ontdekt waren; eene schoone maagd onder hen wilde niet begenadigd worden en wierp zich vrijwillig in het vuur om te sterven met de haren. Een groote ketterjacht had in 1183 in Vlaanderen en Artois plaats; brandstapels en vuurproeven waren daar aan de orde van den dag, vooral door de groote strengheid van den Vlaamschen Graaf, Philips van den Elzas. Te Trier ontdekte men in 1231 eene sekte, die vertalingen van de Heilige Schrift in de volkstaal bezat en daarmede in de naburige bisdommen aanhangers won.

Het bleek evenwel meer en meer, dat de gewone, de bisschoppelijke Inquisitie, hoe krachtig ook dikwijls door den wereldlijken arm gesteund, niet bij machte was de steeds toenemende ketterij te onderdrukken. Daarmede belastte zich weldra de Dominikaner orde, die der „predikheeren.” Overal verhieven zich hare kloosters, begunstigd door de pauselijke bevelen en de medewerking der landsheeren. Hendrik I van Brabant, Johanna en Margaretha van Vlaanderen vooral steunden de Dominikanen krachtig. De Dominikaan Robert, zelf vroeger een ketter, trad in Vlaanderen op en deed er den mutsaard vlammen; hij, de „malleus haereticorum”, ketterhamer, zooals men hem noemde liet o. a. in Mei 1234 te Douay 10 ketters verbranden. Het blijkt echter duidelijk, dat de scherpe vervolging niet overal instemming vond en ook de geestelijkheid deze pauselijke inquisiteurs met wantrouwende oogen aanzag, terwijl het volk de vervolgden dikwijls voorthielp of beschermde: herhaaldelijk moeten de kerkelijke overheden tegen die tegenwerking opkomen. De kettersche Stedingers vonden onder de stamverwante Friezen levendige sympathie [1]). De alom door het volk geëerde begijnen bleven niet vrij van de beschuldiging der ketterij.

Maar ook onder deze krachtige vervolging bleef de ketterij in verschillende gewesten, in Vlaanderen vooral, het hoofd verheffen. Paus Gregorius IX, die erkende [2]), dat „de ketterij noodig was, niet alleen onvermijdelijk maar zelfs nuttig”, omdat de zonen der Kerk genoodzaakt waren de kettersche stellingen door leer en leven te ontzenuwen, gaf daardoor blijk van helder inzicht in de oorzaken der ketterij,

---

[1]) Zie boven, blz. 179; Fredericq, Gesch. der Inquisitie I, blz. 35 vlg.

[2]) Fredericq, Corpus, p. 80.

waaronder zeker niet ten onrechte aan de klachten over het leven der geestelijkheid eene voorname plaats moet worden toegekend.

Ook uit de toenemende ketterij blijkt, dat in de 12de en 13de eeuw de geestelijkheid, hoe machtig en rijk ook, het toppunt van haren invloed had bereikt, ja dat deze reeds aan het dalen was. Èn de vorsten èn het volk traden steeds vrijmoediger tegen haar op en hoewel de geestelijkheid hare positie trachtte te handhaven, zij was een tijdperk van verslapping ingetreden, dat in de beide volgende eeuwen door nog grooter achteruitgang zou worden gevolgd.

Met dat al vormde de geestelijkheid in de 13de eeuw nog een stand, die zich met iederen anderen kon meten in rijkdom, aanzien en invloed op de maatschappij.

Het kinderlijke geloof dier tijden was nog innig genoeg om den invloed te verzekeren van den eerwaardigen priester, die bemiddelde tusschen Christus en de zondige stervelingen; van den vromen kloosterling, die zich uit de wereldsche woelingen terugtrok. En al trad de ketterij stoutmoedig op, onder de lagere klassen der bevolking vooral, al wezen schrijvers als Maerlant op de gebreken der geestelijkheid, al werd het kerkelijk gezag door de wereldlijke gezindheid der geestelijken op gevaarlijke wijze ondermijnd — de toestand was nog niet erg genoeg om het verzet tegen de Kerk anders dan sporadisch te doen optreden. Het naïeve geloof der menigte, zooals de Dialogen van Caesarius van Heisterbach, de kroniek van Egmond, de levensbeschrijvingen der abten van Mariëngaarde ons dat leeren kennen; de mystieke neigingen, die spreken uit Maerlant's gewijde gedichten; het kinderlijke, in onze oogen niet zelden onaesthetische wondergeloof der Marialegenden, der Brandaenlegende, der legende van St. Servaas; zoo menig verhaal, dat getuigt van de herleving der oude Germaansche godenwereld in eene bonte wereld van goede en booze duivelen; zoo menige trek, getuigende van innige vroomheid en diepen eerbied voor de kerkleer — het bewijst alles, dat de invloed der Kerk nog groot genoeg was om de geestelijkheid te doen eeren zoo niet als den eersten stand der Christenheid, dan toch als de evenknie van den trotschen adel en naast dezen een der beide grondzuilen, waarop de toenmalige maatschappij scheen te rusten.

HOOFDSTUK VII.

DE ADEL.

Sedert het einde der 11[de] eeuw speelde de adel in de Duitsche staten een steeds grootere rol, vooral in Lotharingen [1]). Hij begon zich meer en meer af te scheiden van den stand der vrijen, waaruit hij was voortgekomen en waartoe hij in den eersten tijd ook nog gerekend werd. Langzamerhand begon hij den naam „nobilis" op zich zelf alleen toe te passen: de vrijgeboren boer en de stadsbewoner, die zich niet aan den krijgsdienst wijdden, verloren dien naam om alleen dien van „liber", vrije, te dragen. Daarmede was de adel als nieuwe stand opgetreden [2]).

De adel, de militaire stand bij uitstek, was het vooral geweest, die den Graven ter zijde had gestaan bij de verdediging der graafschappen. Op zijne burchten, op bevel of met vergunning van den Koning of van den Graaf opgericht, genoot de adellijke met de zijnen van voordeelen en rijkdommen, meestal in den oorlog verkregen. Zijne bezittingen in den omtrek van het kasteel vermeerderden zich onophoudelijk, hetzij door schenking van den Graaf, hetzij door aankoop, hetzij door huwelijk of erfenis. Hij noemde zich naar de plaats zijner vestiging. De Graaf schonk hem er niet alleen gronden, jachtrechten en tienden ter belooning voor bewezen of nog te bewijzen diensten, maar belastte hem weldra ook met het bestuur der omliggende streek, van het ambacht, het distrikt. Zoo werd hij tegenover den Graaf, wat deze eenmaal tegenover den Koning geworden was: een dienaar, die, eigenlijk slechts vertegenwoordiger van zijn meester, zichzelf als heer en de ondergeschikte vrije en lijfeigene bevolking van zijn distrikt als *zijne* dienaren begon te beschouwen. De „miles de Wassenare" werd „dominus", heer van Wassenaar, de schout van Amstel werd ridder, later heer van Amstel, gelijk de voogd van Egmond en vele anderen. Evenals de Koning afhankelijk was geworden

---

1) Waitz, Verfassungsgesch. V, 399.

2) Zie blz. 157.

van zijne Graven, zoo werd de Graaf op zijne beurt weder afhankelijk van den machtigen adel, op wien zijne eigene macht berustte.

In de 12de en 13de eeuw vooral heeft deze stand zich dan ook een ontzaglijken invloed weten te verschaffen.

De adellijken toch waren niet alleen de krijgslieden, de ambtenaren der vorsten; zij waren de grootgrondbezitters, de vermogenden, die door de vorsten moesten ontzien worden; zij waren de aanzienlijken, die den toon aangaven in de toenmalige maatschappij; zij waren de „primores", de „meliores", de „majores", die de vorst volgens de besluiten van Worms had te raadplegen bij het vaststellen van nieuwe wetten. Die adel was nu bijna uitsluitend ministeriale, dienstadel, en onderscheidde zich daardoor zeer van den vroegeren, die zijn aanzien vooral aan afkomst en grondbezit ontleende [1]).

Mochten nog soms afstammelingen van oude geslachten in alle deelen van deze gewesten, trotsch op den ouden luister en den rijkdom hunner voorvaderen, hoewel als ridder strijdend, het versmaden de gunsten van den Hertog of den Graaf aan te nemen — het getal dier fiere heeren, alleen den Koning onderdanig, nam steeds af. Voortdurend ziet men, nu den een, dan den ander zich aansluiten bij het grafelijk gezag om de voordeelen te genieten, die de landsheer te schenken had. Wat wij opmerkten in het graafschap Gelre in de 13de eeuw — dat tal van heeren hunne allodiën aan den Graaf verkoopen om ze weder in leen te ontvangen [2]) — geschiedt overal omstreeks dezen tijd.

Zoo werden de kasteelen van den adel middelpunten niet alleen van grootgrondbezit, maar ook van bestuur over het omliggende land. De sterke muren en grachten dier vestingen maakten ze geducht voor de omgeving, doch aan de andere zijde ook geducht voor den landsheer zelven, die niet meer in staat was den trots zijner edelen te breidelen. In sommige streken, in onze gewesten vooral tusschen Rijn en Maas, begonnen de burchten der edelen, sterk door hunne ligging op hooge heuvels of door stroomen omringd, roofnesten te worden, van waar de reizende koopman werd uitgeplunderd, de vorst gebraveerd.

Het is waar, dat men in de eigenlijke Nederlandsche gewesten van zulke rooverijen weinig verneemt, maar dat de adel ook daar zich

---

[1]) Ibid. S. 403, Zie boven, blz. 85 en 157.

[2]) Zie blz. 239.

begon te ontwikkelen op eene wijze, die den Graven bedenkelijk moest voorkomen, blijkt uit allerlei voorvallen. Was het niet in Holland bij den strijd tusschen Ada en Willem I de adel, die den laatste inriep tegenover de heerschappij van den vreemdeling, Lodewijk van Loon? Was niet de Zeeuwsche adel een machtige factor in den strijd tusschen Vlaanderen en Holland over Zeeland, die naarmate van zijne gezindheid voor het eene of het andere graafschap gunstig uitviel? Had niet de Utrechtsche adel — de Heeren van Amstel en Woerden in de eerste plaats — in het midden der 13de eeuw den Bisschop groote moeilijkheden veroorzaakt? Waren in het Drentsche niet de Heeren van Coevorden de groote vijanden van den Bisschop geweest en hadden zij er de bisschoppelijke macht niet gevoelig getroffen? Speelden in Brabant de machtige edelen omstreeks 1260 geen aanzienlijke rol?

Eigenaardig was de stelling van den adel in het afgelegen Friesland, vooral in de streken tusschen Weser en Lauwers, waar de grafelijke macht reeds in de 11de eeuw zoo goed als geheel was verdwenen en de feodaliteit zich daardoor niet op de gewone wijze had kunnen ontwikkelen. Hier ontleende de adel nog zijn rang minder aan den uitsluitenden krijgsmansdienst dan aan het grootgrondbezit. De groote grondbezitters, op de talrijke min of meer versterkte „stinsen" gevestigd, drongen de kleinere vrije grondeigenaars op den achtergrond en namen in hunne omgeving eene leidende positie in. Zij maakten de andere vrijen van zich afhankelijk en regeerden het land overeenkomstig hunne eigene belangen, elkander bevechtende of zich met elkander verbindende naar hun vrijen wil en begeerte. Bijna ieder dorp had zijne adellijke familie of familiën, die er in rechtspraak en bestuur, zelfs in kerkelijke zaken, haren wil deden gelden en wier vertegenwoordigers in verbinding met de andere adellijken der gouw deze zelf beheerschten. In mindere mate hadden dezelfde toestanden zich ook in Friesland tusschen Flie en Lauwers ontwikkeld. Ook daar was de grondbezittende adel machtig, hoewel hij er minder den baas speelde, misschien doordat de grafelijke macht zich hier nog nu en dan had weten te doen gelden [1]).

Woest waren die Friesche edelen in hooge mate. De kloosterkronieken van het land zijn rijk aan verhalen, waaruit hun wilde strijd-

1) Zie blz. 210 en 263.

lust blijkt. Onder de oogen van den vredestichter, magister Olivier van Keulen zelven, klooft Tithard zijn vijand Elte, den hoofdeling van Middelstum, een wegens de kruisvaartgelofte, die hij had gedaan, nog wel onschendbaar man, verraderlijk het hoofd en laat hem door zijne volgers armen en beenen stukslaan [1]). Telkens hooren wij van bloedige kloppartijen, van verwoeste landen, gestolen eigendom, geplunderde kasteelen, verbrande kerken. En er is geen reden om te onderstellen, dat het in streken als Drente en Twente, waar het bisschoppelijk gezag weinig gold, als de onherbergzame Veluwe, als de wilde Ardennen, minder ruw toeging; in het kort overal, waar geen krachtig landsheer zijne edelen in toom hield.

In de 12de en nog lang in de 13de eeuw was de adel in de Nederlanden de invloedrijkste stand. Vooral in de zuidelijke gewesten, Brabant en Henegouwen in de eerste plaats (de noordelijke waren nog altijd in beschaving ten achter), was hij zeer machtig onder den invloed van het naburige Noord-Frankrijk, waar het ridderwezen zich het sterkst had ontwikkeld. Omstreeks 1150 en nog veel later waren die streken op het gebied van ridderlijke gewoonten een voorbeeld voor de meer landwaarts in gelegen deelen van het Duitsche Rijk. Hier waren Godfried van Bouillon en de zijnen gevestigd, de eerste kruisvaarders, wier voorgaan alom tot navolging opwekte. Hier — in het Limburgsche — leefde Hendrik van Veldeke „der wise man, der rechter rime alrerst began", die „impete daz erste ris in tiutescher zungen"; hij vertaalde, naar Thüringen overgekomen, aan het hof der kunstlievende Landgraven den franschen roman d'Enéas, door tal van andere romans gevolgd. Hier, aan de Vlaamsche, Henegouwsche, Brabantsche hoven, bloeide schitterend de fransche romanliteratuur, die door de Duitschers op hunnen bodem werd overgeplant. Reeds in de 13de eeuw vernemen wij van rondreizende zangers, die op de kasteelen van den adel met geestdrift worden toegejuicht; van heeren als Albrecht van Voorne, die zich gedichten laten opdragen. De gansche romantische letterkunde dier eeuw getuigt van het bestaan van den zin voor dergelijke verhalen bij de ridderschap. Hier en in Noord-Frankrijk was de zetel der „hovescheit", der ridderlijke eigenschap bij uitnemendheid, door de zangers hemelhoog geroemd. Hier en in Noord-Frankrijk vonden die luisterrijke tournooien plaats, waar

---

[1]) Emo, p. 89.

de ridders van alle landen zich met elkander maten in de edele vechtkunst, de hoofdbezigheid van hunnen stand.

Wie van ridderlijken geslachte was, begon zijn loopbaan met eene opvoeding, ingericht naar de eischen, die aan zijn stand werden gesteld. Lichaamsoefening, op de jacht vooral, was mèt oefening in het hanteeren van de speer en het schild, van het zwaard en den teugel de hoofdzaak bij de opleiding van den jeugdigen ridderzoon. Lezen en schrijven werden hem in den oudsten tijd ter nauwernood geleerd maar in de 13de eeuw werd, vooral aan de vorstelijke hoven, daaraan meer plaats ingeruimd, zooals o. a. blijkt uit de talrijke verhalen omtrent vorsten, die zelf liederen dichtten. Het beheer der goederen werd aan ondergeschikte ambtenaren overgelaten; de landbouw scheen zelfs den eenvoudigen minder militairen Frieschen adel te gering voor een edelman.

Op jeugdigen leeftijd, omstreeks het twaalfde jaar, trad de jonge adellijke als page in dienst van een ridder, leerde al dienende de ridderlijke gewoonten van naderbij kennen, oefende zich in de hoofsche kunst van met vrouwen om te gaan en nam weldra deel aan de gevechten van zijn meester. Zijn naam was „knaap" en als zoodanig diende hij den ridder, die hem bij zich had, in alle ridderlijke diensten. Had hij genoeg geleerd, dan stond hem de gelegenheid open om zich door de een of andere moedige daad den „ridderslag" van een standgenoot waardig te maken. Sedert was hij ten volle in den ridderlijken stand, den „ordo equester", opgenomen en had tot plicht den godsdienst, de vrouwen en de verdrukten te beschermen.

Merkwaardig is de beschrijving [1]) van de wijze, waarop koning Willem van Holland den 3 October 1247 te Keulen den ridderslag ontving.

„Nadat alles in de (Keulsche) domkerk was voorbereid, werd genoemde knaap Willem na de plechtige mis door den Koning van Boheme voor den kardinaal gebracht met de volgende woorden: „„Uwe Hoogwaardigheid, genadige vader, stellen wij dezen uitverkoren knaap voor, eerbiedig smeekende, dat Uwe Vaderlijkheid zijne gelofte aanneme, opdat hij waardiglijk in onze ridderlijke gemeenschap moge worden opgenomen."" De heer kardinaal, in vol ornaat tegenwoordig, sprak tot den knaap, uitgaande van de beteekenis van het

1) Beka, p. 77.

woord ridder: „„,ieder, die ridder wil heeten, moet standvastig, edel, vrijgevig, smetteloos en krachtig zijn: standvastig in tegenspoed, edel van geboorte, vrijgevig in eere, smetteloos in den hoofschen omgang, krachtig in mannelijke braafheid; maar voordat gij uwe gelofte doet, zult gij eerst met rijp overleg aanhooren, welke plichten de orderegel (der ridderschap) met zich brengt. Dit dan is de orderegel van den ridderstand. Vooreerst met vrome aandacht dagelijks de mis hooren; voor het katholieke geloof moedig uw leven in de bres stellen; de Heilige Kerk en hare dienaren van belagers bevrijden; weduwen, kinderen en weezen in nood beschermen; onrechtvaardige oorlogen vermijden; ongerecht loon afwijzen; voor de bevrijding van iederen onschuldige een tweekamp aannemen; wapenspelen niet bezoeken dan tot oefening in den strijd; den Keizer der Romeinen of zijn plaatsvervanger eerbiediglijk in wereldlijke zaken gehoorzamen; den staat onverlet in zijne kracht laten; de leengoederen des Koning- en des Keizerrijks niet vervreemden; vlekkeloos voor God en menschen leven. Als gij deze wetten van den ridderlijken orderegel ijverig in acht neemt en vlijtig opvolgt, zooveel gij kunt of weet, verneem dan, dat gij op aarde de tijdelijke eer en na dit leven de eeuwige rust in den hemel verdient."" Toen dit gezegd was, legde de heer kardinaal de gevouwen handen van den knaap in een misboek op het evangelie, dat even te voren gelezen was, aldus sprekende: „„,Wilt gij dan den ridderstand in 's Heeren naam vromelijk aanvaarden en den U van woord tot woord verklaarden regel naar uw vermogen nakomen?""

„Daarop antwoordde de knaap: „„,Dat wil ik."" De heer kardinaal reikte nu den genoemden knaap de volgende gelofte over, die dezelfde knaap ten aanhooren van allen op deze wijze voorlas: „„,Ik, Willem, hoofd der Hollandsche ridderschap, vrij leenman van het Heilige Rijk, zweer in tegenwoordigheid van mijnen heer Petrus, kardinaal-diaken van St. George ad Velum aureum en legaat van den pauselijken stoel, bij dit evangelie, dat ik met de hand aanraak, den orderegel van den ridderstand te zullen in acht nemen."" De kardinaal antwoordde: „„,Deze vrome gelofte zij de ware bevrijding van uwe zonden. Amen."" Toen dit gebeurd was, gaf de Koning van Boheme een luiden slag op den nek van den knaap onder deze woorden: „„,Tot eere van den almachtigen God orden ik U tot ridder en neem U met gelukwensching op in onze gemeenschap. En denk er aan, dat de Verlosser der wereld in tegenwoordigheid van den hoogepriester

Annas voor U is geslagen en bespot, in tegenwoordigheid van koning Herodes met den mantel is bekleed en uitgelachen en in tegenwoordigheid van het gansche volk naakt en gewond aan het kruis is gehangen. Ik raad U zijn smaad te gedenken; ik beveel U zijn kruis op te nemen; ook vermaan ik U zijn dood te wreken.'"' Toen dat alles plechtiglijk was geschied, ving de jonge knaap na eene mis onder hoorngeschal, klokgelui en paukenslag een driemaal herhaalden wapenstrijd aan met den zoon des Konings van Boheme en daarna, strijdende met het blanke zwaard, besloot hij zijn knaapschap, vierde met grooten luister een driedaagsch feest en toonde zijn grootmoedigheid door ruime geschenken aan alle grooten."

Natuurlijk werd niet iedere ridderslag zoo plechtig gegeven, maar de ridderlijke gelofte en de ridderslag zelf maakten een onmisbaar bestanddeel uit van iedere verheffing in den ridderstand. Gewoonlijk werd den jongen ridder door een zijner standgenooten het zwaard omgegespt en daarna de sporen aan de voeten bevestigd.

Of hij de hem opgelegde plichten nauwgezet vervulde, was, vooral in lateren tijd, een andere vraag.

De bescherming van den godsdienst werd voornamelijk door het doen van een kruistocht uitgeoefend. Maar in de 13de eeuw hadden de eigenlijke kruistochten hunne groote aantrekkelijkheid voor den adel reeds verloren. Al mocht een Lodewijk IX er nog eens in slagen tal van ridders naar het Oosten te voeren, de meesten dachten er over als Joinville, die er rond voor uitkomt, dat er van geestdrift voor zulk een moeilijken tocht weinig sprake meer was. De kruisvaarten tegen de Albigenzen, de ketters van Zuid-Frankrijk, en tegen de Stedingers, die van de Weser, toonen duidelijk, dat aan godsdienstijver bij die tochten minder gedacht kan worden dan aan lust tot avonturen en hoop op buit.

Zoo werd het meer en meer. Lust tot avonturen, gewoonte — wij zagen het vroeger reeds — waren de voorname drijfveeren, die de ridders van de 14de eeuw tot tochten naar het Heilige Land en tegen de Pruisen, Lithauers en Mooren voerden en die reeds in de 13de tot dergelijke ondernemingen voornamelijk bewogen. Menig ridder liet zich niet met de Kerk in, voordat hij op zijn doodsbed lag en „more christiani militis", als een christenridder, het geestelijk gewaad aantoog om er in te sterven.

De vrouwendienst was voornamelijk begrepen in het in acht nemen van den „hoofschen omgang.” Wie echter de Middeleeuwsche letterkunde min of meer kent, weet, hoe spoedig de eerbied voor de vrouw, den ridder als hoofdplicht ingescherpt, ontaardde in „minnespel” en daarin moest ontaarden. De „liefde” der minnezangen is reeds in het begin der 13de eeuw eene zaak van mode, en leidt tot de onzinnigste uitspattingen; de „hovescheit” hult zich in vormen, die van groot zedebederf getuigen. Hoort de klachten van Veldeke en Maerlant over den ondergang der liefde, tegelijk met dien der eerbaarheid! En al mocht de kuische hertog Jan I van Brabant als „der eren vader” een hooge plaats innemen onder zijne tijdgenooten, hij behoorde blijkbaar tot de hooge uitzonderingen in dat opzicht. Leest, hoe de gelijkgezinde Ferguut in den roman van dien naam uit het begin der 13de eeuw bespot wordt om zijn versmaden van de gelegenheid, die de schoone Galiene hem aanbiedt, toen zij zich ’s nachts vertoont aan het bed van den ridder, die in zijne onbekendheid met de „ridderlijke” gebruiken haar ongedeerd laat gaan. Maar, waartoe meer? Is het niet duidelijk, dat de geijkte losbandigheid — want zoo mag men het minnespel der ridderromans wel noemen — in die dagen, in die ruwe maatschappij tot de grofste misbruiken moesten leiden?

En dan de hulp der verdrukten! Een schoone gedachte maar vrij onuitvoerbaar in zulk een tijd. Het roofridderschap, in de 13de en 14de eeuw vooral bloeiend, is de beste illustratie van de wijze, waarop de ridders dezen plicht opvatten.

Neen, de ridders dier dagen waren niet in de eerste plaats „christensoldaten” maar tournooihelden.

Beschouwen wij deze tournooien iets nader.

Wapenspelen waren bij de Germanen van ouds in zwang, maar reeds in het midden der 11de eeuw ziet men in Frankrijk eigenlijke tournooien opkomen, waarvan wij in Henegouwen en Brabant in het laatst der 12de talrijke voorbeelden ontmoeten. Dat soort van kampen was meer dan spel; het was levensgevaarlijk, zoolals blijkt uit menig verhaal, ook van nederlandsche vorsten, die in dergelijke gevechten het leven verloren. Van de Graven van Holland noemen wij Floris IV; ook diens broeder Willem en diens zoon Floris vonden den dood op gelijke wijze; hertog Jan I van Brabant, Willem van Dampierre stierven aan de gevolgen van een tournooi. De Kerk trachtte dan ook deze gevaarlijke gevechten te verhinderen door met zware kerkelijke

straffen te dreigen, zoodat b.v. de gevallenen niet in gewijde aarde mochten rusten; maar al mochten door de medewerking van Hendrik II van Engeland en andere vorsten zulke maatregelen tijdelijk soms doel treffen, op den duur was de aantrekkelijkheid en — het worde erkend — ook het praktische nut dier oefeningen te groot. Richard Leeuwenhart stond ze weder toe; in Duitschland en Frankrijk stoorde men zich te dezen opzichte weinig aan de besluiten van Pausen en conciliën [1]). Met honderden, ja met duizenden ridders en soldaten kwamen de Graven en Hertogen naar de groote tournooien der 12de, 13de en 14de eeuw om er tegen elkander te „josteeren" met de stompe maar toch soms doodelijk treffende lans.

Dan stroomde het volk uit de nabijgelegen plaatsen bijeen, de edelvrouwen juichten de ridders toe, stofwolken omgaven de kampvechters [2]), schilden kraakten, lansen splinterden tegen de blinkende harnassen, luide wapenkreten klonken te midden van het kampgewoel, dat den strijdlust deed ontwaken, aangevuurd nog door het gejoel der toeziende menigte. Het gebeurde soms, dat ridders gansche landstreken doortrokken, al „josteerende" met ieder, die zich met hen wilde meten, en zich op die wijze grooten roem verwierven of.... een ellendigen nutteloozen dood stierven.

Menige beschrijving van tournooien is in de fransche romans, die voor de Nederlanders der 13de eeuw vertaald werden, tot ons gekomen. Eene uit den Ferguut vinde hier eene plaats [3]).

Galiene, de schoone jonkvrouw, wil in het huwelijk treden. Koning Arthur, aan wiens hof te Cardoel zij verkeert, besluit te zenden

„knechten, yraude in allen lande
ende doen enen tornoy crayeren",

zooals de vaste term luidt, „buten Cardoel op dat sant." De ridder, die in dat tournooi Arthurs ridders overwint, mag Galiene huwen. Arthur „dede maken brieve ende deetse in alle landen dragen: alle, die ere wilden bejagen, datsi tien tornoye quamen." Van alle kanten kwamen de ridders toesnellen. Boven allen schittert de Tafelronde en,

---

1) Schultz, Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger II, S. 90 flg. (Erste Ausg.).

2) In een tournooi bij Neuss kwamen eenmaal 100 ridders om door verstikking in het opgewoelde stof.

3) Ed. Verwijs, vs. 5046 vlg.

als op den bepaalden dag, nadat volgens gebruik de vóór een tournooi gewone mis was opgedragen, koning Arthur zijn standaard „te velde" doet „dragen", zijn de stellages om het strijdperk, het „sant", gevuld met de schoonste vrouwen des lands; velen ook blijven op de hooge wagens staan ten einde beter te kunnen zien. De heraut des Konings roept luide uit, dat het tijd is; andere herauten verkondigen — „crayeren" — de komst van de aanzienlijke ridders, die ten kamp opdagen om te strijden tegen Arthur's Tafelronde. Een der leden van dien kring, ridder Keye, wil „die ierste joste" hebben en grijpt de lans; trotsch op den leeuw in zijn wapen, rijdt hij vooruit ten teeken van uitdaging. Ferguut, nog juist bij tijds aangekomen, waagt de eerste kans. Zij rijden op elkander aan, de lans van Keye breekt tegen het schild van Ferguut maar deze werpt hem uit den zadel en na hem nog menig ander. Hij, de onbekende „ridder metten witten scilt, die de resinne ende tserpent hilt", trekt de algemeene aandacht en wint dien dag den prijs. Des avonds echter, als het feest is ten hove, ontbreekt de overwinnaar: niemand kende hem of wist, waar hij was; men zocht hem te vergeefs onder de feestgenooten van „rinc" tot „rinc."

Den volgenden dag kwam weder menig ridder, „scilt om den hals, cousen gebonden", te velde. Nu trad de edele Perchevale tegenover Ferguut op. Zij gaven hun paarden de sporen, hielden de lansen recht onder den rechterarm en vlogen op elkander in. Wel boorde Perchevale's lans zijn tegenstander door lederen kolder en harnas, maar de witte ridder bleef vast op zijn paard zitten en trof Perchevale „in die lumiere", in de helmopening voor het oog. Ook Perchevale viel en na hem menig ander. Wederom werd het avond. Wederom ontbrak Ferguut op het feest ten hove.

Zoo ging het dagen lang, totdat op den twaalfden dag Gawein, 's Konings beroemde neef, in het krijt trad. Maar tegen hem wilde Ferguut niet strijden: hij bood, als overwonnene in den kamp, hem zijn paard aan, gespte zijn helm af en liet zich voor koning Arthur voeren, die nu

„hiet opwinden die banieren
ende seide, men soude nemmer tornieren."

Ferguut gold voor overwinnaar, kreeg den prijs

„Ende hadde Galienen die scone
Met groter bliscap al sijn leven."

Deze en dergelijke gedichten geven van het ridderwezen uit het midden der 13de eeuw een veel te ideaal gekleurd beeld. Niet alleen moet men in het oog houden, dat de nederlandsche bewerking in den regel weinig meer is dan eene vertaling van het fransche origineel, dat misschien een halve eeuw vroeger werd gemaakt, maar ook dat de dichters niet bedoelden te doen zien, hoe de ridders van hun eigen tijd deden, doch hoe zij behoorden te doen volgens de ridderlijke overlevering.

De werkelijkheid beantwoordde inderdaad, wat het karakter van het ridderleven betreft — beschrijvingen als de bovenaangehaalde zullen wel niet ver van de waarheid geweest zijn — op verre na niet aan de fraai geschilderde idealen der dichters.

De zwervende ridder, hier en elders als met een poëtisch waas overtogen, was in werkelijkheid weinig anders dan een struikroover; de verhouding tusschen ridder en dame kenmerkte zich in den regel weinig door het dichterlijk naïeve, waarvan ons de Ferguut spreekt; de edele tournooikunst diende dikwijls om lagere hartstochten dan ridderlijken moed te voldoen.

Deze en dergelijke misbruiken wijzen op den spoedigen achteruitgang van het ridderwezen.

Maar die achteruitgang mocht bestaan — dat de ridders in de 13de eeuw een invloedrijken stand vormden, valt niet te ontkennen. Zijne leden waren geheel Europa door, tot in het verre Oosten, verbonden door de banden, die gelijkvormige opvoeding, gelijke rang in de maatschappij, gelijkvormige levenswijze, gelijkvormige denkbeelden kunnen doen ontstaan.

Evenals zij nu in het algemeen, door de gansche Christenheid heen, zich één stand gevoelden, zoo begonnen zij ook in de kleine staten, waar zij woonden, zich als één lichaam te gevoelen en te gedragen en, zoo noodig, op te komen voor hunne gemeenschappelijke belangen, hier krachtiger, daar minder krachtig. Het behoorde van ouds tot de algemeen erkende rechten der ministerialen van een vorst alleen aan die veeten des vorsten deel te nemen, die door henzelven als rechtmatig waren erkend. Met de vasallen samen treden de ministerialen op als raadgevers des vorsten in belangrijke bestuurszaken [1]). Tot het vervullen van die plichten waren gezamenlijke bijeenkomsten noodig,

---

[1]) Von Below, Die landst. Verf. von Jülich und Berg I, S. 80.

die hun onderlingen samenhang bevorderden. Naast de geestelijkheid spelen zij sedert in alle Nederlandsche staten een aanzienlijke rol.

Maar bijna tegelijk met het zich verheffen van dezen stand vertoont zich ook reeds het verzet tegen de ontwikkeling van de ridderschap als macht in den staat. Dat verzet gaat uit vooreerst van den vorst, die in het opkomen van den ridderstand niet onnatuurlijk een gevaar ziet voor zijne eigene heerschappij: Floris V van Holland is in zijn strijd tegen de Amstels en Woerdens, tegen de Borselens en Renesse's ook in dat opzicht een type zijns tijds. Reeds in 1159, toen de Utrechtsche ridderschap tegen bisschop Godfried opstond „om zijn recht te handhaven" [1]) werd zij, door Gelre gesteund, met geweld bedwongen.

Aan de andere zijde treden ook de verdrukte boeren tegen hunne gehate onderdrukkers op. De boerenopstand in Holland en Utrecht tijdens de minderjarigheid van Floris V, waarvan ons ongelukkigerwijze slechts karige berichten overgebleven zijn, vernielde tal van ridderburchten [2]). Het „vrije volk der Kennemers", met de Friezen verbonden, wilde de geheele Utrechtsche diocees tot een soort van boerenrepubliek maken, een „vulgaris communitas", zooals Beka zegt. De opstandelingen sloten den Kennemer adel binnen Haarlem in en wierpen zich daarna op het Sticht, waar Utrecht hun de poorten opende. Eerst de Graaf van Gelre kon er, met hulp van een aantal Hollandsche en Utrechtsche ridders, in slagen den opstand te dempen.

Dezelfde oorzaken hadden reeds meer dan eene eeuw te voren, in 1132, de Kennemer boeren in beweging gebracht, „die over hevige onderdrukking klaagden", zegt de kroniekschrijver, „en door ijdele hoop op vrijheid bevangen zich met de Friezen verbonden om één volk te worden onder één aanvoerder", den oproerigen gravenzoon Floris den Zwarte [3]); toen had graaf Dirk VI hen zonder veel moeite overwonnen. Ook in den kamp tusschen graaf Willem I en Lodewijk van Loon in Holland is een element van strijd tusschen ridders en „populares", het landvolk, duidelijk te herkennen: de Hollandsche gravenzoon steunt vooral op dat landvolk, dat hem genegen is, tegenover de ridderlijke benden van den Luikschen Graaf [4]).

Maar al zegevierden de ridders nog over de boeren, welhaast verhief

---

1) Ann. Egm., p. 56.
2) Beka, p. 92.
3) Zie blz. 214.
4) Ann. Egm., p. 91.

zich een nieuwe macht, wier snelle wasdom de ridderschap zou overvleugelen. De 12de en 13de eeuw, die den ridderstand nog in bloei zien, zijn ook de eeuwen, waarin de burgerijen zich verheffen — de krachtigste vijanden van het ridderwezen.

HOOFDSTUK VIII.

DE BEVOLKING VAN HET PLATTELAND.

Lang reeds was de tijd voorbij, waarin onzen bodem met dichte wouden bijna geheel bedekt was. De sporen, die wij van zulk een toestand vinden, wijzen op een tijdperk, dat misschien reeds vele duizenden van jaren achter ons ligt: het zijn de tallooze zware boomstammen, vooral in het veen gevonden, diep onder den waterspiegel der laatste eeuwen; de woudreuzen, eenmaal door den noordwestewind als rietspanen geknakt en nog getuigenis afleggend van de woede, waarmede eenmaal de elementen onbeperkt heerschten in dit deel van Europa — lang voordat Kelten en Germanen zich hier vertoonden. Reeds voor den Romeinschen tijd vinden wij de bewijzen, dat een aanzienlijk deel van den grond uit weiden en akkerland moet hebben bestaan: wat de Romeinsche schrijvers vertellen van den Frieschen veestapel, van de industrie en den landbouw der Nerviërs en Morinen, van den aard en het land der Bataven, spreekt alles van een toestand, waarin van alle cultuur beheerschende oerwouden „zonder genade” geen sprake kan zijn, al blijken uitgestrekte bosschen toen nog een aanzienlijk deel van den bodem te bedekken. Civilis' beroemde redevoering, de krijgstochten van Caesar in het Zuiden der latere Nederlanden verhalen er van.

Ook de berichten in de levens der Christenzendelingen getuigen, dat verschillende streken in onze gewesten zich reeds in een vrij groote cultuur mochten verheugen. In Zuidelijk Brabant en in Vlaanderen, in de Betuwe en Twente, in de Hollandsche duinstreek en op Walcheren, in de Friesche kleilanden en om Utrecht, in de omgeving van Maastricht en Luik moet men toen reeds eene vrij talrijke landbouwen deen veetelende bevolking aannemen, zonder evenwel weder

te mogen ontkennen, dat bosschen en moerassen nog overal aanwezig waren. Talloos zijn de Nederlandsche plaatsen, in Zuid en Noord, die haren naam ontleenen aan de ontginning van woud en poel. De uitgangen der plaatsnamen op loo en bosch, op hout en woud, op moer en poel; de samenstellingen met deze en dergelijke namen, zijn zoovele bewijzen er voor. De vraag is echter: wanneer hebben deze ontginningen plaats gehad? wie hebben ze hoofdzakelijk tot stand gebracht?

Het ligt voor de hand bij de beantwoording dier beide vragen te wijzen op de vestiging van nieuwe stammen in deze streken in de laatste eeuwen der Romeinsche heerschappij; op de krachtige ontwikkeling in den tijd van Karel den Groote; vervolgens op de ongunstige voorwaarden voor nieuwe ontginningen in de 9de eeuw, tijdens de invallen der Noren; daarna op de herleving van orde en wet in de 11de en latere eeuwen. Maar het zou onmogelijk zijn na te gaan, hoe dat alles in bijzonderheden in het werk is gegaan: de beschikbare gegevens zijn daarvoor te onvoldoende. Al kunnen wij hier en daar uit de namen opmaken, welke stammen onze dorpen hebben gesticht; al hebben scherpzinnige onderzoekers getracht Friesche, Frankische en Saksische plaatsnamen van elkander te scheiden — omtrent den tijd, waarin de steden en dorpen zijn ontstaan, geeft de etymologie dier namen slechts weinig licht; niet veel meer dan een algemeene zekerheid, dat zij minstens uit die of die eeuw moeten zijn. Ook onze oorkonden leveren in dit opzicht zeer weinig op: bij hooge uitzondering alleen spreken zij van de eerste ontginning; meestal brengen zij ons niet verder dan tot de zekerheid, dat in dit of dat jaar de genoemde plaats reeds bestond.

Eerst met de 12de en 13de eeuw krijgen wij vasteren grond onder de voeten, ook wat betreft dit belangrijke deel onzer volkshistorie. Uit tal van oorkonden blijkt dan in het algemeen iets over den toestand dezer streken en de locale geschiedvorschers zijn in staat eenig licht te verspreiden over de toenemende ontginningen in eene bepaalde omgeving. Zoo zien wij, dat er in die eeuwen in dit opzicht veel, zeer veel is gebeurd. Het is reeds gezegd, dat overal de kloosters in dit opzicht een uiterst belangrijken invloed hebben gehad, dat zij tal van landstreken hebben bebouwbaar, bewoonbaar gemaakt en in exploitatie gebracht, door het water bedreigde streken door dijken hebben beveiligd, moerassen drooggemaakt, wegen aangelegd, bos-

schen in bouwland veranderd, ja, reeds met het doel om meer land te winnen, het afgraven der venen hebben bevorderd [1]). Sluit men de veenstreken en de latere inpolderingen uit, dan blijkt het, dat bijna al onze tegenwoordige dorpen en gehuchten reeds in de 13de eeuw bestonden, al was het dan ook dikwijls slechts in de kiem; dat zelfs vele toen bestaande dorpen en gehuchten thans zijn verdwenen. Zondert men enkele toen nog in den staat van wildernis verkeerende streken — de Veluwe, de Ardennen, de Kempen, de woeste heidegronden van Brabant — uit, dan blijkt het, dat overigens het thans bebouwbare of beweidbare land ook toen bebouwd of beweid werd; niet zoo intensief als thans, maar toch bebouwd, niet met dezelfde produkten maar toch in het algemeen ten behoeve van den mensch, niet in dezelfde verhouding van bouw- tot weiland maar toch op de eene of de andere wijze in cultuur gebracht. Van de tegenwoordige dorpen in Holland en Utrecht, in Gelderland buiten de Veluwe, in Zeeland, Brabant en Vlaanderen, in Groningen en Drente vinden wij reeds dan de namen terug. De omgeving van Brugge en het land van Waes, Walcheren en de Hollandsche duinstreek, de Betuwe en Salland, zuidelijk Brabant met westelijk Luik en het Limburgsche blijken reeds toen te behooren tot de best bebouwde streken onzer gewesten, van Europa zelfs.

Laat ons zien, hoe de bevolking op het platteland toenmaals leefde.

Een schrijver van de 11de eeuw geeft aan een Bisschop van Kamerijk uit dien tijd de woorden in den mond, dat er drie standen zijn: geestelijken, krijgslieden en landbouwers [2]). Misschien hield hij zich bij die verdeeling te uitsluitend aan de woorden van het Oude Testament, maar zeker is het, dat in dien tijd deze drie standen scherp onderscheiden waren: de steden waren nog niet van veel beteekenis, zij legden nog niet door eene eigenaardige ontwikkeling gewicht in de schaal.

Hoewel in dien toestand in de 13de eeuw verandering gekomen was en geen toenmalig auteur aan de bevolking der steden eene afzonderlijke plaats in de maatschappij zou hebben ontzegd, blijft ook voor

---

[1]) Zie blz. 270.

[2]) Gesta Episc. Camerac. III, 52 bij Pertz, Mon. Germ. Script. VII.

dien tijd de plattelandsbevolking, gelijk immer, een hoofdfactor voor de maatschappij dier dagen.

Vooropgesteld dient te worden, dat ook hier het grootgrondbezit in de 13de eeuw nog altijd aan het toenemen was [1]). Daartegenover moet echter worden opgemerkt, dat in weerwil van deze voortdurende aangroeiing, alsmede van de macht der landheeren in de dorpen, toch in verschillende gewesten een vrij aanzienlijk getal persoonlijk vrije boerenfamiliën was overgebleven [2]). Wel was de landheer ook heer van den gemeenen grond geworden [3]); wel had hij elders tal van in verschillende marken verspreide hoeven in zijn bezit gekregen; wel was hij meester van „grund und boden ganz und gar", van visscherij en jacht, van mijn en woud; wel was hij meestal in het bezit van de rechtspraak gekomen, zoodat hij den rechter in de marke of het dorp aanstelde en diens bijzitters, hoe ook genaamd, deed benoemen of zelf rechtstreeks benoemde; wel moesten ook de persoonlijk vrije boeren hem lasten opbrengen, ja soms enkele heerediensten verrichten; wel dwong hij hen hun koren te malen op zijn molen, bier te brouwen in zijn brouwhuis — maar met dat al verloren zij daarom nog niet hunne persoonlijke vrijheid noch die van hun gezin: zij bleven volle recht behouden op hun eigendom, hun akker, hun vee, hun gereedschap, hun huis; zij konden onbelemmerd gaan, waarheen zij wilden; zij konden hun oogst ter markt brengen, waar zij verkozen. Zij dienen dan ook eerder afhankelijk dan onvrij te heeten.

Overal in onze gewesten — het minst misschien in Gelre en het Sticht, het meest in de Friesche landen — vinden wij in den tijd der kruistochten een dikwijls aanzienlijk getal vrije boeren, de „welgeboren lieden", waarvan de Zeeuwsche en Hollandsche landkeuren spreken, den „huesman" en „huerman" der Friesche distrikten, de „viri hereditarii" in Vlaanderen, de mannen „de libera genealogia" op de Veluwe, de vrije boeren in Drente en Overijsel, in het algemeen de *eigenerfden* te noemen.

Uit die klasse stamden de talrijke uitgewekenen, die de moerassige

---

[1]) Vgl. Inama—Sternegg II, 107 ff.

[2]) Vgl. Von Below, Die Entstehung der D. Stadtgemeinde, S. 3 ff., die echter m. i. te ver gaat, wanneer hij de „Schatzleute", onze „homines censuales", als vrijen beschouwt. Het hoofdgeld, dat zij betaalden, was wel in den regel het eenige blijk hunner onvrijheid maar het was toch een blijk.

[3]) Von Maurer, Geschichte der Fronhöfe, III, 29.

streken om Bremen en Hamburg, de door de Wenden verlaten of aan dezen ontnomen landen aan Elbe en Oder, ja het verre Zevenbergen op nieuw bevolkten, verdreven door de vreeselijke watervloeden op onze kusten of gelokt door de aanbiedingen van de vorsten en geestelijken, die hun in „Oostland", zooals het oude lied zegt, schenen te zullen schenken, wat zij „een betere steê" achtten.

Friesche, Vlaamsche, Hollandsche boeren waren het, die op de roepstem van aartsbisschop Frederik van Hamburg in 1106 de broeklanden om Bremen, van aartsbisschop Hartwig in 1149 en 1158, van hunne opvolgers Siegfried en Hartwig II andere landen aan Weser en Elbe, in dezelfde eeuw tal van moerassige streken in het Holsteinsche tot aan de Oostzee en aanzienlijke deelen van de Brandenburgsche mark bezetten en in ontginning brachten. Cisterciënser kloosters in Thüringen en de Lausitz riepen tal van vrije Nederlandsche boerenfamiliën op gunstige voorwaarden in het land: Walkenried, Dobrilugk dankten aan deze boeren hun opkomst of hunnen bloei. Later, in de 13de eeuw, vestigden zij zich ook in Silezië, in Pommeren en Mecklenburg, in Pruisen. Tot in Zevenbergen vinden wij in taal, recht, zeden en gewoonten hunne sporen terug [1]). Overal heeft de landbouw veel aan hen te danken.

Tot diezelfde klasse behoort ook de kern der bevolking van de nieuwe steden, die zich in de 12de en 13de eeuw ten onzent vormden — eene bevolking, die voor een deel uit de nakomelingen der oude koopliedengeslachten in vele van die plaatsen, voor een ander deel uit de daarheen gevluchte hoorigen of lijfeigenen van de omwonende grondbezitters moet bestaan hebben, maar wier groote massa blijkbaar behoord heeft tot den vrijen boerenstand uit den omtrek, gelokt door de meerdere veiligheid der steden en door de grootere onafhankelijkheid harer bewoners. In de steden zetten deze vrije boeren veelal het leven voort, dat zij hadden gevoerd ten platten lande. Dit kan dienen tot verklaring ook van het feit, dat in de 14de eeuw in menige stad het boerenbedrijf nog op groote schaal wordt uitgeoefend [2]).

---

[1]) Zie hierover: de Borchgrave, Histoire des Colonies Belges (Mém. Cour. de l'Acad. Royale, 1865 en 1871), die de zaak evenwel overdrijft. Beter zijn: Von Wersebe, Ueber die Niederl. Kolonien (1815—1816); later: Schröder, Die Niederl. Kolonien in Nord-Deutschland, en vooral Rudolph, Die Niederl. Kolonien der Altmark.

[2]) Verg. mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 46 vlg., 317 vlg.

Onafhankelijk echter waren deze vrije boeren niet. Zij hadden zich in den loop der tijden moeten onderwerpen aan menige geldelijke menige persoonlijke verplichting. Het kwam voor, dat zij belangrijke sommen moesten betalen aan allerlei lasten, die men in het algemeen „exactiones" placht te noemen: ploeg- en herfstbeden, herberg- en voedergeld enz. — tot afkoop in den regel van diensten, die ieder vrije den drager van het openbaar gezag, den leider der rechtspraak in zijn distrikt van ouds moest bewijzen. Het kwam zelfs voor, dat de vrije boer genoodzaakt werd een paar dagen van het jaar op de gronden van een landheer te arbeiden. Ook voor hem was zoo de gang naar den grondheerlijken hof een zware maar gewone gang geworden. Toch bleef hij, de „welgeboren" bezitter van een eigen erf, dat hij kon verkoopen of verlaten, dat hij bij erfenis aan zijne kinderen kon overdragen zonder eenige inmenging van den heer, vrij en was trotsch op die vrijheid, ook al moest hij wegens de kleinheid van zijn erf bovendien land van den grootgrondbezitter op dikwijls bezwarende voorwaarden in pacht nemen.

Van deze eigenerfden onderscheiden zich de hoorigen en lijfeigenen zeer, zoowel door hunne grootere afhankelijkheid van de landhoeve, de „curtis", des landheeren, als door hunne onvrijheid.

De lijfeigenschap, eigenlijk slavernij, zoodat dan ook het woord „servus" de gewone naam van den lijfeigene, „servitudo" die van zijn toestand is, is strijdig met den aard van het Christendom. De christelijke beginselen, sedert de 11de eeuw weder krachtig in de maatschappij op den voorgrond tredend, hebben dan ook blijkbaar een gunstigen invloed gehad op den toestand, waarin de lijfeigenen verkeerden [1]). De Kerk begon den verkoop van lijfeigenen zonder den grond, waarop zij behoorden, te verbieden; zij beloofde den lijfeigenen, die een kruistocht ondernamen, de vrijheid. Het kanonieke recht, de Saksenspiegel en andere landrechten achtten de onvrijheid een onrecht. Zeide niet het kanonieke recht: „heilzaam handelt men, als men de menschen door de weldaad der vrijlating teruggeeft aan de vrijheid, waarin zij geboren zijn"? Wees niet de Saksenspiegel op drie oorzaken van onvrijheid, strijdig met den oorspronkelijken toestand des menschen: dwang, gevangenschap en ongerecht geweld, „die

---

[1]) Poullet, l. l. I, p. 316 suiv.; Sloet, De hof te Voorst (Van Als, blz. 187); Vanderkindere, Le Siècle des Artevelde, Chap. VII, Les Campagnes.

men van outs in onrechter woente getoghen hevet ende nu voer rechte hebben wille"? [1])

Maar behalve dat zij aan deze overwegingen van godsdienstigen en van zedelijken aard gehoor gaven, begrepen de eigenaars van lijfeigenen ook in hun materiëel belang te handelen, wanneer zij den toestand dezer ongelukkigen verbeterden. Zal niet bij velen reeds spoedig de gedachte opgekomen zijn, dat de lijfeigenen beter voor de goederen en de belangen hunner meesters zouden zorgen, wanneer zij meer persoonlijk belang hadden bij de goede bebouwing van den grond? Zal niet menig landheer zorg gekend hebben bij het toenemen van het getal der onvrijen, die door een kruistocht hun harde lot voorgoed hoopten te ontkomen? Zal niet de stichting van steden, die meestal het voorrecht genoten, dat de daar een zekeren tijd gevestigde lijfeigenen na dien tijd vrij waren, de landheeren tot omzichtigheid hebben genoopt? Zal niet menig landheer ook bezweken zijn voor aanbod van geld, hem voor verlichting van dienstbaarheid geboden? Redenen van godsdienstigen, van economischen, van politieken aard hebben zoo samengewerkt om den toestand der lijfeigenen te verbeteren, om in latere eeuwen — in de 13de vooral met groote kracht — hen voort te stuwen in de richting der hoorigheid en verder die hoorigheid in de richting der vrijheid zich te doen ontwikkelen [2]). De begrippen hoorigheid en lijfeigenschap vloeien nu samen. Op de hoven ziet men geen onderscheid meer tusschen de soorten van onvrije bewoners.

Dit merken wij b.v. op te Putten op de Veluwe, waar aanzienlijke bezittingen van de rijke abdijen Werden a/d Roer en Abdinghof te Paderborn lagen [3]).

Tusschen 1277 en 1288 [4]) bevestigde abt Otto van Werden eene oorkonde van een zijner voorgangers, waarbij aan de onderhoorigen van Werden tegen eene som gelds in plaats van vroegere zwaardere lasten „keurmedigheid" en „wastinsigheid" was verleend. Iets dergelijks zien wij in de 12de eeuw met de lijfeigenen van Abdinghof ter

---

[1]) De Saksenspiegel in Nederland, ed. De Geer I, 97.

[2]) Von Maurer, l. l. II, S. 5, 88—93.

[3]) Sloet, De bezittingen van Abdinkhof in Gelderland (Versl. en Med. Kon. Akad. Afd. Letterk. VI, 206 vlg.).

[4]) Vgl. Bondam, Charterb., II, No. 81.

zelfder plaatse gebeuren [1]). Vóór het midden dier eeuw betaalden daar alle mannen jaarlijks 6, alle vrouwen 4 penningen per hoofd en, zoo zij in gebreke bleven, zelfs 2 schellingen (24 penningen); dezelfde som van 2 schellingen werd betaald, wanneer de lijfeigene wilde huwen, wat hij niet mocht dan met toestemming van zijn meester. Stierf hij, dan verviel het „beste deel" uit zijne erfenis aan het klooster, wat reeds een vooruitgang was bij vroeger, toen de gansche erfenis aan den meester diende te vervallen, aangezien de lijfeigene geen ander bezit had dan dat van zijnen heer. De abten Hamuco en Conrad (1152) nu verminderden deze zware lasten door te bepalen, dat voortaan ieder hoorige, die niet meer onder ouderlijke voogdij stond — d. i. dus in het algemeen, die meerderjarig was — 2 penningen zou betalen, terwijl de bepaling omtrent het „beste deel" werd verzacht door de beperking, dat dit alleen mocht gekozen worden uit schapen, paarden, koeien, kleederen, goud of zilver, zoodat de noodigste zaken: wapenen, de woning zelve, huisraad, niet mochten worden geëischt.

Keurmedigheid was het onderworpen zijn aan eene dergelijke bepaling omtrent afstand bij sterfgeval van het „beste deel", „dat beste, dat men vindet van oeren tilbaren have", het „beste hoofd", zooals de algemeene termen luiden. Met die keurmedigheid was de zoogenaamde cijnsbaarheid op geestelijke goederen, wastinsigheid, „cerocensualitas", d. i. de betaling van zeker hoofdgeld, geregeld verbonden [2]). In het algemeen noemde men in de 13de eeuw personen, die in een dergelijken toestand verkeerden, „keurmedigen", in sommige streken „wastinsigen", in andere „homines censuales", „schatplichtigen" [3]), „schotboortigen", „mansionarii", „litones" (de oude „liten"), wat alles ongeveer hetzelfde beteekent.

---

1) Sloet l. l., blz. 231.

2) Sloet, No. 965. Wastinsigheid is een naam ontleend aan de verplichting, bij hoorigen van geestelijke heeren gewoon, om eene zekere hoeveelheid was te leveren voor het altaar of in het algemeen voor kerkgebruik.

3) Ik kan mij met het oog op de toestanden in Holland en Gelre niet vereenigen met de beschouwingen van Müller, Die Landeshoheit in Geldern, S. 39 ff., en die van Von Below in het 3de deel zijner Landst. Verf. von Jülich und Berg, waar hij schat = bede stelt en dus onder schatplichtigen jaarbedeplichtigen verstaat, waaronder dan vrijen en hoorigen kunnen zijn. Het zou mij te ver voeren deze meening hier ter plaatse nader met bewijzen te staven. Voorloopig volsta ik in dit opzicht met te wijzen op wat ik over Hollandsche schotboortigen mededeelde in mijn boven meermalen aangehaalde studie over de Financiën in het graafschap Holland, blz. 49 vlg.

De 13de eeuw kan ook talrijke voorbeelden aanwijzen van den afkoop van dergelijke verplichtingen. De keurmede wordt soms bij sterfgevallen in de familie van den lijfeigene niet in natura maar in geld betaald, ja de geheele verplichting wordt afgekocht. De oorkonden van Egmond, de rekeningen der Graven van Holland uit de volgende eeuw spreken zeer dikwijls van afkoop van keurmede. Graaf Floris V van Holland heeft ook door talrijke vrijlatingen van dezen aard de ergernis zijner edelen gewekt. Reeds onder Willem II hoort men van vrijlating van lijfeigenen. Het was de tijd, waarin gravin Margaretha van Vlaanderen (1252), het voorbeeld harer voorgangster navolgend, allen lijfeigenen op hare domeinen toestond in plaats van de helft van hunne bezitting bij sterfgeval en van alle heerendiensten voortaan de man 3, de vrouw 1 penning jaarlijks, doch bij sterfgeval alleen het beste stuk vee of het beste sieraad op te brengen [1]). Het was de eeuw, waarin de Hertogen van Brabant op dezelfde wijze blijken gaven de teekenen des tijds te verstaan: Hendrik I ontsloeg omstreeks 1200 en later vele dorpen van de lasten der keurmede en andere verplichtingen der hoorigheid [2]) tegen uitkeering van een vast hoofdgeld; Hendrik II en zijn zoon hieven bij testament in overleg met hunne vasallen en hooge geestelijken de hoorigheid op in al hunne domeinen.

Vele edelen volgden het door de vorsten en de geestelijkheid gegeven voorbeeld en zoo bestond na de 13de eeuw de lijfeigenschap in haar volle kracht eigenlijk alleen nog maar in Henegouwen, Luxemburg, Gelre en sommige streken in de andere gewesten, waar de heer nog in het bezit van zijne rechten was gebleven. En al bleef nog in vele gevallen iets van de oude slavernij over, al bedong menig landheer zich bij vrijlating het behoud van inkomsten, die hij vroeger genoten had — de toestand van den onvrije was veel dragelijker geworden.

Want oudtijds waren de rechten op lijfeigenen en hoorigen, het „dienstludenrecht", zooals de Saksenspiegel zegt, zeer bezwarend geweest. Het is zoo moeilijk een overzicht van die rechten te geven, die overal verschilden naarmate van de heerschende gewoonten, van de wijze van ontstaan der hoorigheid, der „eygenscap" — welke twee woorden toen geheel hetzelfde beteekenden — van de veran-

---

1) Warnkönig, Flandr. Staats- und Rechtsgesch. I, Urk. XLIII.

2) Wauters, Les libertés communales, p. 738 suiv.

deringen en verbeteringen in den toestand der hoorigen gebracht, dat zelfs de Saksenspiegel, de „duutsce loy", verklaren moet: „Nu ne latet u niet verwonderen, dat dit boec seghet so luttel van dienstludenrechte, want et is so menichfout, dat des nieman te ende ghecomen en can; onder yeweliken bisscope ende abte ende abdissen hebben die dienstlude sonderlinghe recht. Daerom ne can ics niet besceiden."

In het algemeen kan men wel zeggen, dat de vroegere lijfeigenschap bestaan had in de volgende verplichtingen [1]. Een lijfeigene was verbonden, onverbrekelijk verbonden, aan den grond, waarop hij woonde; hij werd daarmede gekocht en verkocht, geruild en verpand; zijn erfenis kwam geheel of ten deele aan den landheer; hij betaalde jaarlijks een hoofdgeld; hij leverde op den hof van zijn heer een deel van de opbrengst der door hem bebouwde akkers, van zijn vee en zijn gevogelte, van zijn ooft en zijn hout; hij moest de akkers van den heer, die deze niet aan hoorigen had uitgegeven — het saalland, seliland of hoe het heeten mocht — helpen bebouwen; hij kon niet huwen zonder toestemming van den landheer; hij verdedigde diens erf en persoon; de landheer vertegenwoordigde hem in rechten. Thans was dit alles vervallen of tegen eene bepaalde jaarlijksche som afgekocht of ten minste teruggebracht tot den graad van keurmedigheid, met behoud van enkele overblijfselen uit den vroegeren toestand.

Middelpunt van het grootgrondbezit bleef nog altijd de hof van den heer, gewoonlijk „curtis", „vroonhof" geheeten, in tegenstelling van den „mansus", den dienstbaren hof, soms „meierhof" genaamd, waarover een onderhoorige was gesteld. Wel verminderden de tot den vroonhof onmiddellijk behoorende en van daar uit bewerkte landerijen — het saalland, vroonland, hofland — voortdurend door de steeds toenemende uitgifte van grond aan vrije of hoorige boeren, maar nog altijd woonde daarop òf de heer zelf òf zijn vertegenwoordiger — de „villicus", schulte, voogd, of hoe hij meer mocht heeten — die de inkomsten van het goed inde. „Meierhof" heet gewoonlijk ook de hoeve bezet door zulk een vrijen pachter. Had een landheer in eene afgelegen streek groote bezittingen, dan richtte men ook daar als middelpunt

---

[1] Von Maurer begaat in zijne beroemde Geschichte der Fronhöfe de groote fout alle in de verschillende deelen des Rijks, ja daarbuiten, voorkomende gewoonten tot een geheel van verplichtingen en rechten der hoorigen in het algemeen te verbinden.

een curtis in, een hoofdhof, met de noodige schuren om den van alle zijden ten behoeve van den landheer samenvloeienden oogst te bergen, met de noodige werktuigen om den grond te bewerken, de registers der heerlijke goederen en rechten enz. De kloosters hebben op hunne meer afgelegen landerijen zoogenaamde „voorwerken", „grangiae", aan wier hoofd een „grangiarius", een „voorwerksmeester", de kloosteroverheid vertegenwoordigt en hare belangen behartigt.

De landheer was nog altijd koning in zijn gebied maar nu meer dan vroeger constitutionneel koning [1]), beperkt thans niet alleen door de gewoonten, die op zijn goed heerschten, het „hofrecht", maar ook door contracten, met zijne onderhoorigen gesloten en door dezen veelal met grof geld betaald.

Het is een onbetwistbaar feit, dat in het algemeen de vroegere diensten en opbrengsten in natura, rechten en lasten meer en meer afgekocht werden tegen betaling van vaste jaarlijksche bijdragen, die onder allerlei namen voorkomen en in het algemeen onder de namen „census", „tributum", cijns of tijns kunnen worden samengevat. Hier en daar bleven nog enkele heerendiensten, „vroondiensten", zooals het oude woord luidt, tot in zeer laten tijd bestaan: leveringen van vroonhoenders, vroonhooi, vroonhaver, vroonpenningen, ja zelfs verplichting tot bewerking gedurende een bepaald aantal dagen van 's heeren akkers in ploeg-, zaai- en oogsttijd, tot vervoer of herberging van hem en zijn gezin, tot hulp bij jacht en visscherij. Eerst de Revolutie op het einde der 18de eeuw maakte aan dat alles voorgoed een einde.

Behouden werd bijna overal het tiendrecht van den landheer en nog eeuwen lang zag de boer in den oogsttijd den tiendheffer op zijne akkers verschijnen om het verplichte aandeel in ontvangst te nemen ten behoeve van den verafwonenden eigenaar.

Vrije boeren, schotboortigen, keurmedigen en in sommige streken nog volhoorigen of hoorigen van iets betere conditie, dat waren de factoren, waaruit de plattelandsbevolking in de 13de eeuw in onze gewesten was samengesteld. Meer en meer intusschen streefden de nog niet volkomen vrijen naar de volledige vrijheid. Soms moest dit streven natuurlijk tot ongeregeldheden aanleiding geven, tot boerenopstanden,

---

[1]) Von Maurer, l. l. III, S. 81.

zooals die in Holland en Utrecht tijdens de minderjarigheid van Floris V [1]). Woelige edelen, ontevreden vorsten konden van deze stemming van het landvolk licht gebruik maken ten einde den vorst te bemoeilijken. In de gedeeltelijk ook sociale woelingen der volgende eeuwen zouden de boerenelementen soms eene rol van beteekenis spelen. Over het geheel echter is de groote verandering op vredelievende wijze geschied. Geen plotselinge revolutie, geen ommekeer met één slag heeft deze groote sociale omwenteling teweeg gebracht. Toen de tijd er voor gekomen was, hebben vele vorsten en heeren den tijdgeest begrepen en daarnaar gehandeld — eene over het geheel vreedzame omwenteling heeft de lijfeigenschap ten onzent òf geheel doen verdwijnen òf ten minste aanmerkelijk verzacht. In onze gewesten heeft men dan ook geene groote „jacquerie" aan te wijzen als in Frankrijk, geen Peasants-Revolt als in Engeland, geen Boerenkrijg als in Duitschland, ten slotte geen Revolutie als die van 1789 op het fransche platteland, geen algemeene maatregelen tot opheffing eener drukkende lijfeigenschap als in andere streken van Europa. In onzen revolutietijd — in de Vereenigde Nederlanden zoowel als in de Zuidelijke, toen Oostenrijksche — had men alleen de laatste overblijfselen op te ruimen van een toestand, die in het algemeen sinds eeuwen reeds had opgehouden te bestaan.

Toch was het leven ten platten lande in de 13de eeuw in vele opzichten zeer bezwaarlijk.

Daar was vooreerst de onveiligheid. Nog was menig vorst niet bij machte de roovers in zijn gebied in toom te houden en had menig landheer groote moeite hun de baas te blijven. Nog belemmerden dikwijls de tallooze veeten tusschen de afzonderlijke landsheeren zoowel als tusschen de edelen onderling den boer de vruchten van zijnen arbeid te plukken. Ook waar landsheer en hooge adel ontbraken, in Friesland tusschen Flie en Eems, heerschte dikwijls volslagen verwarring.

Daar had men verder de afpersingen der grafelijke of heerlijke beambten, nog niet door eene scherpe contrôle in bedwang gehouden, vooral die der baljuwen, drosten, rentmeesters, schouten of hoe zij meer mochten heeten. Daar had men de willekeurige rechtspraak, die den boer afhankelijk maakte van den goeden luim of de gezindheid des rechters.

---

1) Zie blz. 300.

Ook in dit opzicht evenwel kwam verbetering. De groote Friesche landrechten werden in de 11de en 12de eeuw opgeschreven, verschillende gouwen in de Friesche landen om Groningen kregen in de 13de eeuw geschreven recht. Voor Holland en Zeeland werden in dezelfde eeuw in verschillende deelen des lands geschreven rechten geschonken of bevestigd. In 1190 kreeg het Vrije van Brugge eene keur; het land van Waes in 1242. De beroemde wet van Beaumont in het Luxemburgsche is in 1182 gegeven en werd overal in die streek nagevolgd. In Henegouwen kregen vele dorpen eigen charters en gaf omstreeks 1200 Boudewijn van Constantinopel landrechten. In Brabant vaardigde de ridderlijke Jan I in 1292 zijne beroemde landkeuren uit, waarin het strafrecht voor de dorpen in zijn gebied wordt vastgesteld, voorzoover het reeds niet geregeld was. In het Luiksche zien wij in de 12de eeuw de oude rechten, de „Pawilhars", in geschrifte opteekenen en met andere vermeerderen. In de Betuwe bestonden zulke rechten ook in de eerste helft der 13de eeuw. Het is duidelijk, dat deze wetten dikwijls werden geschonken in navolging van wat voor de steden reeds geschied was en dat dus de ontwikkeling der steden hierop van invloed is geweest.

Daar kwamen de mislukte oogsten met hongersnood en epidemie in hun gevolg. Daar had men de talrijke watervloeden, die onze streken teisterden. Uit de 9de, 10de en 11de eeuw zijn slechts enkele onsamenhangende berichten omtrent groote overstroomingen tot ons gekomen, die evenwel grond geven tot het vermoeden, dat het daarmede toen niet beter gestaan heeft dan in de 12de, 13de en volgende eeuwen, als ons op onze kusten een vreeselijk tafereel van verwoesting en vernieling door het water te aanschouwen wordt gegeven.

Als de Holsteinsche pastoor Helmold [1]) spreekt van de immigratie van Nederlanders in de Brandenburgsche mark omstreeks 1160, dan noemt hij „het geweld der zee" de reden, waarom de bewoners der Nederlandsche kusten hun land niet ongaarne verlieten. Voor denzelfden tijd (1170) vermeldt de Utrechtsche geschiedschrijver Beka een watervloed, die de zee tot voor de muren van Utrecht bracht [2]). De Hollandsche kroniek van Egmond voegt er bij, dat in Kennemerland het vee verdronk en mannen en vrouwen met moeite werden

---

[1]) Chron. Slavorum, I, 88.
[2]) Beka, p. 54.

gered van de balken, waarop zij ronddreven [1]). De Friesche kloosterkroniek van Wittewierum spreekt [2]) van den vreeselijken Juliaansvloed van 1163, volgende op dien naar den feestdag van St. Thomas genoemden in Zuid-Holland, waar in de streken aan de zeezijde geen woning bleef staan maar alle huizen en hooibergen werden medegesleept door het woeste water. Men heeft de statistiek van alle watervloeden op onze kust, door de kronieken vermeld, opgemaakt en met verbazing ziet men het aantal dier rampen, in onze geschiedboeken opgeteekend. Geheele gouwen werden onder het water bedolven, zeeboezems breidden zich uit, meren vormden of vergrootten zich tijdens de onbeperkte heerschappij der wateren over het land. De Marcellusvloed van 1218, door drie andere gevolgd, de overstroomingen van 1248, 1267, 1287—1290 bleven lang bij onze voorvaderen in herinnering en toonen nog hunne werking in de grillige, afwisselende vormen der Zeeuwsche en Zuid-Hollandsche eilanden, in de uitgestrekte wadden op onze noordkust, in den vreeselijken inham de Zuiderzee, in het roofzuchtige monster de Haarlemmermeer, in zoo menig voormalig water in Friesland en Noord-Holland, in de oude Lauwers en de thans onder den Dollart begraven streken, in de lage landen van Vlaanderen.

Hoe geheel anders heeft menig deel van ons land er in vroeger eeuwen uitgezien? Denkt weg de voorname polders en dijken in Friesland, Noord- en Zuid-Holland, Zeeland en Utrecht of liever — om een nog duidelijker beeld te ontvangen — ziet de kaart van Holland's Noorderkwartier in de 13de eeuw, zooals een geleerde hand ze ons schonk [3]), en gij verkrijgt gegevens om den toenmaligen toestand, ja den voormaligen te leeren beoordeelen. Dien vroegeren vooral, want juist in de 12de en 13de eeuw zien wij overal in de laaggelegen streken de bedijking en de regeling van den waterafloop met ijver ter hand genomen. Die bedijkingen en inpolderingen hebben in verschillende streken van ons vaderland, in de eerste plaats in het land van de zeeklei, eigenlijk den vasten grond geschapen. Wat eenmaal water was, is land geworden. Oude rivierloopen zijn gestopt of verlegd; nieuwe waterloozingen zijn gegraven; eilanden zijn tot vast land gemaakt; rivieren en poelen van de kaart verdwenen. In het aldus gevormde

---

1) Ann. Egm., p. 71.

2) Emo en Menco, p. 59 en passim; Ann. Egm., p. 60.

3) Mr. G. de Vries, De kaart van Hollands Noorderkwartier in 1288 (Letterk. Verh. Kon. Akad. Dl. III).

land zijn ter wille van den handel en het verkeer slooten en kanalen gedolven; soms is voor een gedeelte de bedding eener oude verstopte rivier daarbij gebruikt.

Hoe dikwijls moeten niet de oude toestanden van den bodem voor geheel nieuwe hebben plaats gemaakt en tot onherkenbaar wordens toe zijn gewijzigd?

Welk een rol de bedijking in de geschiedenis van ons vaderland speelt, blijkt reeds lang vóór de 12de eeuw. Om hier van de Romeinsche waterwerken te zwijgen, menige streek bezit nog overleveringen omtrent zeer vroege bedijkingen en landwinningen door de bewoners der oude kloosters, en hoewel ons de oorkonden en berichten [1]) meestal ontbreken, verschaft toch de beschouwing van den aard van den grond zelf voldoende zekerheid.

Dijken zijn er hier te lande sedert den Romeinschen tijd geweest, al waren zij dikwijls niet sterk genoeg om zee of rivier tegen te houden: namen van plaatsen, het feit zelf der bewoning van menige streek, die zonder dijken bepaald onbewoonbaar geweest zou zijn, leveren het bewijs. De emigranten der 12de eeuw zijn juist krachtig werkzaam geweest bij de indijking der moerassen, die zij in hun nieuw vaderland vonden en waartegen zij in het oude maatregelen hadden leeren nemen. Uit de oudste Friesche kronieken blijkt met volledige zekerheid, dat de Praemonstratensers, die zich sedert de tweede helft der 12de hier hadden gevestigd, zich groote verdiensten hebben verworven in den strijd onzer voorvaderen tegen het water. Sommige streken in het voormalige Friesland — b.v. een stuk oud ingepolderd land ten Noorden van de stad Groningen, waar men den omstreeks 900 levenden St. Walfridus noemt — wijzen op bepaalde personen, die de indijking hebben bestuurd. De omstandigheid, dat de aanwas der rivieroevers in het bisdom Utrecht bijna overal in handen der geestelijkheid was, heeft deze werkzaamheid der Kerk zeer in de hand gewerkt. Maar ook leeken hebben ijverig gearbeid en de oorkonden en berichten uit de 13de eeuw leveren daarvan menig getuigenis, ook voor hunne werkzaamheid in vroegeren tijd.

Hoogst merkwaardig en duidelijk in dit opzicht is — een voorbeeld uit vele — de geschiedenis van het hoogheemraadschap

---

[1]) Ik wijs hier op het bericht uit de Vita S. Willibrordi van den 11de-eeuwschen Theofried, dat de groote geloofsprediker dijken heeft aangelegd.

Rijnland [1]). De verstopping van den Rijn, die vermoedelijk eerst in of kort na den Norentijd een feit geworden was, had den bewoners van Rijnland de noodzakelijkheid van samenwerking tegen het rivierwater doen inzien. In het midden der 12de eeuw had graaf Floris III van Holland het water, dat van den Rijn kwam opzetten en zijn landen benadeelde, aan de grens van zijn graafschap en het Sticht, bij Bodegraven, door een dijk of dam (toen Swadenburgerdam, thans Zwammerdam) laten tegenhouden [2]). Daardoor bleef zijn land vrij maar liep nu het naburige Utrechtsche gebied deerlijk onder water. De Bisschop beklaagde zich bij keizer Frederik Barbarossa over 's Graven handelwijze en de Keizer beval dan ook den Graaf den dam op te ruimen en den Rijn zonder belemmering te laten afvloeien. Tevens echter zou het Rijnwater door den ouden dam te Wijk bij Duurstede langs de Lek en door een nieuw kanaal, dat aan de Geldersche grens zou worden gegraven, naar de Zuiderzee geleid worden, zoodat de naar Holland afvloeiende Rijntak veel minder toevoer van water zou krijgen.

Het blijkt uit latere stukken, dat in het begin der 13de eeuw de kwestie van den Swadenburgerdam in weerwil van het bevel des Keizers nog lang niet was uitgemaakt. In 1204 en 1226 is dezelfde zaak een voorwerp van geschil tusschen Utrecht en Holland; zij wordt eindelijk in dier voege beslist, dat de dam wordt opgeruimd maar daarentegen het Sticht op zich neemt mede te werken aan het onderhoud van den dijk, die het water van de meren, waarin de Rijn zich na zijne verstopping bij Katwijk tusschen Leiden en Amsterdam verdeelde, van de zuidelijker landen zou afhouden. Op dezelfde wijze was het water uit de zuidelijk van den Rijn gelegen plassen reeds vóór het midden der 13de eeuw door een dijk van beteekenis, de Zijdwinde, afgesloten. Iets later werd een dijk benoorden de eerst genoemde meren aangelegd om het groote water in het Noorden, het IJ, tegen te houden. Zoo werd een aanzienlijk stuk lands tot een door dijken omringd gebied, waarop het toezicht opgedragen was aan een college van ingelanden, „heemraden" genoemd, onder leiding van den baljuw, 's Graven vertegenwoordiger in Rijnland. Dit is toenmaals nog het land tusschen de Maas en den Haarlemer Hout; allengs beperkte

---

[1]) Fruin, Over de opkomst van het hoogheemraadschap van Rijnland (Versl. en Meded. der Kon. Akad. Afd. Letterk. 3de Reeks, Dl. V, blz. 275 vlg.).

[2]) Zie blz. 216.

zich de naam Rijnland hoofdzakelijk tot het zoo ontstane waterschap. Onder leiding van de heemraden, die de groote waterwerken: sluizen, dammen en wat dies meer zij, lieten aanleggen en onderhouden en geregeld de dijken „schouwden", waren de ingelande dijkplichtigen ieder voor zich belast met het onderhoud van een gedeelte dijk, een „hoefslag", in de omgeving hunner woonplaats.

Op eene dergelijke wijze ontstonden overal in onze streken polder- en waterschapsbesturen, „zijlvestenijen", zooals men in Groningerland zeide, hetzij door onderlinge aansluiting der ingelanden, hetzij door het initiatief van een vorst of een rijk grondbezitter. De 13de eeuw zag vele dezer inrichtingen zich in vaste vormen ontwikkelen [1]) en is ook daarom belangrijk in de geschiedenis van ons volk, dat in den eeuwigen strijd tegen het water eene energie, eene volharding heeft getoond, die de bewondering hebben opgewekt van landgenoot en vreemdeling. Onze plattelandsbevolking in de eerste plaats heeft in dit opzicht een moeilijken kamp te voeren gehad, een kamp om het bestaan, die velen ten slotte begon te verdrieten en tot emigratie bracht; die duizenden en duizenden menschenlevens heeft gekost, verloren in de watervloeden, die altijd weder het werk der menschen vernielden met onweerstaanbaar geweld; een kamp, die toch ook andere duizenden — krachtiger, volhardender of gelukkiger — in staat stelde om uit den kostbaren kleigrond de vruchten van hun noesten arbeid te winnen.

Zoo leefde de boer op de landen van de klei. Die van de hoogere streken, hoewel ook door de nabijgelegen rivieren dikwijls geteisterd, had wel een gemakkelijker leven, doch uit alles blijkt, dat het gemis van de bezwaren der lager gelegen gewesten niet kon opwegen tegen dat der meerdere welvaart, die de vruchtbare kleibodem den Frieschen, Hollandschen, Overstichtschen, Vlaamschen landbouwer verschaffen kon. Terwijl het groote hout in de lagere streken meer en meer begon te verdwijnen, bleef nog lang menige streek op het zand een „byster landt", een wildernis, zooals de Veluwe nog in de 14de eeuw kon genoemd worden, zooals in het Zuiden de woeste Ardennen nog veel later waren — uitstekende jachtvelden maar geen akkergrond.

Het blijkt overigens niet, dat in dezen tijd in den landbouw, hetzij

---

[1]) Vgl. De Vries, Het dijks- en molenbestuur in Hollands Noorderkwartier; Westerhoff, Twee hoofdstukken uit de geschiedenis van ons dijkwezen; enz.

door betere werktuigen, hetzij door andere wijze van bebouwing, hetzij door invoer van nieuwe vruchten, belangrijke verandering ontstond. Ofschoon zijn lot aanzienlijk verbeterd was, bleef de boer, bij ontstentenis van drang van buiten als in de dagen van Karel den Groote, de gewoonten zijner voorvaderen slaafs volgen.

Toch kan het niet missen, of de omstandigheid, dat de boer thans den grond, dien hij bewerkte, ook meer als zijn eigendom kon beschouwen, dat hij niet meer den willekeur van zijnen landheer of van diens beambten zoo had te vreezen als in vroeger jaren, moet op zijne werkzaamheid een gunstigen invloed gehad hebben en den landbouw intensiever gemaakt hebben dan vroeger het geval was. Inderdaad zijn hier en daar sporen te ontdekken, waaruit deze meerdere intensiviteit spreekt: het landbezit wordt meer en meer verdeeld, de waarde van den grond wordt aanzienlijk hooger [1]). In verband hiermede is zeer merkwaardig de maatregel van graaf Otto van Gelre, die vóór het midden der 13de eeuw de Betuwe op nieuw liet opmeten en in hoeven verdeelen [2]), wat bewijst voor de toenemende versnippering van het grondbezit in deze bij uitstek vruchtbare streek.

Maar nog, niettegenstaande zijn grooteren welstand, bleef de „dorper" voor de andere standen — al maakte dan volgens den dichter God „van der aerde alle die menscheit van ere waerde" [3]), al beklaagde ook de dichter zich, dat „die edele hevet al tghecri" en dat de adellijke den dorper smadelijk toevoegt: „Fi! Ganc wech, God onere di! Du bist der werelt scame!" — nog bleef de dorper voor de drie andere standen een man van minder orde. Bij den vorst moest hij bescherming zoeken zoowel tegen den overmoedigen en hebzuchtigen adel, tegen de niet minder op eigenbelang bedachte geestelijkheid als tegen de met hem nog kort geleden uit éénen stand opgekomen burgerij. Eerst veel later zou de boer zelf zich gelijk achten met den stedeling.

Zoo vormden zich de tallooze groepen van plattelandsbewoners in de 13de eeuw door de verheffing der in ongunstigen toestand geplaatsten, ook door de verlaging soms der vroeger in betere verhouding verkeerenden, tot één stand, dien der boeren, der „dorpers." Nog bleven in hun toestand kleine verschillen in graad bestaan; nog was

---

1) Vgl. ook Lamprecht, Skizzen zur Rhein. Geschichte, S. 198.
2) Sloet, Oork., No. 646; Vgl. Inama—Sternegg II, 219.
3) Maerlant, Heiml. der Heiml., vs. 1824.

de een vrijer dan de ander; de een droeg de sporen van den eeuwenlang getorschten slavenketen nog wat langer dan de ander — doch één zaak heeft de gansche stand gemeen: de noodzakelijkheid van arbeid op het land, dat hij bewoont.

Zij leefden er, de „kerels", in hunne weinig gemak aanbiedende, meestal van hout of leem opgetrokken en met riet of zoden gedekte hutten.

„Si draghen enen langen baert,
Haer cleedren die zijn al ontnait,
Een hoedekin up haer hooft ghecapt,
Tcaproen staet al verdrayt,
Haer cousen ende haer scoen ghelapt.
Wronglen, wey, broot ende caes,
Dat heit hi al den dach.
Daeromme es de kerel so daes:
Hi etes meer dan hijs mach."

Zoo zingt het spotlied op de „kerels" van iets lateren tijd. Weldra zou de boer van Vlaanderen den ridder dezen spot vergelden, bloedig vergelden en wraak nemen voor den vroegeren smaad.

HOOFDSTUK IX.

DE OPKOMST DER STEDEN IN DE NEDERLANDEN.

Sedert de herleving der historische studiën in Duitschland in het begin onzer eeuw heeft het vraagstuk van het ontstaan der steden menigen geschiedkundige beziggehouden. Men leidde de ontwikkeling der Duitsche steden af uit de privilegiën, door de Ottonen in de 10de eeuw aan sommige plaatsen verleend. Men trachtte aan te toonen, dat de stedelijke inrichtingen waren voortgekomen uit het hofrecht, dat in de vroegere dorpen heerschte. Anderen wezen op de machtige gilden der kooplieden, als degenen, die hetzij de grondslag der steden waren, hetzij een overwegenden invloed op hare ontwikkeling hadden geoefend. Von Maurer maakte opmerkzaam op de gronden, die pleiten

voor den oorsprong der steden uit de plattelandsgemeenten, een denkbeeld, dat in den jongsten tijd door Von Below weder op den voorgrond werd geplaatst. Wederom anderen schreven den oorsprong der oudste steden toe aan de oude Romeinsche vestigingen. Sommigen letten vooral op het hooge belang der bisschopsteden voor de oplossing van de kwestie.

Van waar al deze verschillende meeningen, waarbij nog gemakkelijk verscheidene andere vermeld hadden kunnen worden? Aan de eene zijde kan men vele dezer theorieën misschien verklaren door de gevaarlijke neiging om voor samengestelde sociale toestanden zooveel mogelijk één grondbeginsel aan te nemen; aan de andere uit de niet minder gevaarlijke methode om bij het onderzoek van te weinige en te eenzijdige gegevens gebruik te maken en vooral op ééne soort van ontwikkeling sterk den nadruk te leggen.

Buiten twijfel is het waar, dat bij de ontwikkeling veler steden van den lateren tijd haar vroegere toestand als landgemeenten, als markgenootschappen, een overwegenden invloed heeft gehad op de oude bestuursinrichting. Daarmede is echter niet gezegd, dat voor alle latere colleges en ambten van het meer ontwikkelde stedelijk bestuur in dien vroegeren toestand de oorsprong is te zoeken. Even onbetwijfelbaar is het feit, dat het marktverkeer een der krachtigste factoren moet geacht worden, die tot het ontstaan van steden hebben medegewerkt, en dat dan ook menige bevoegdheid der stedelijke regeeringscolleges, menige eigenaardigheid der steden uit het marktrecht moet worden afgeleid. Niet minder vast staat het, dat de kooplieden in bijna elke stad van beteekenis in de dagen harer opkomst een overwegende rol hebben gespeeld en hunne gilden menigmaal op het stadsbestuur hun stempel hebben gezet. Maar tusschen de erkenning dezer feiten en de verklaring van de ontwikkeling der steden uitsluitend uit één dezer beginselen, is een groot verschil.

Inderdaad, wat de Saksenspiegel zegt van het „menichfoude dienstludenrecht”, is ook van het stadrecht, van de stedelijke inrichtingen, van de bewoners der steden en hunne herkomst, van het ontstaan der steden zelve te zeggen.

Op allerlei wijzen kunnen steden ontstaan [1]). Er zijn er misschien,

---

[1]) Vgl. Fockema Andreae, Het wezen en de beteekenis der verleening van stadrechten in Nederland (Hand- en Meded. Maatsch. van Letterk., 1891).

die tot den Romeinschen tijd teruggaan en niet alleen namen maar ook inrichtingen hebben zien voortduren tot in veel latere eeuwen. Er zijn er, waar deze oude Romeinsche namen en gebruiken geheel zijn verloren gegaan, waar voorrechten van het koopliedengild de grondslagen voor nieuwe ontwikkeling hebben geleverd. Er zijn er, die als middelpunten van marktverkeer zijn opgekomen en de herinnering aan dezen oorsprong nooit hebben verloren. Er zijn er, die uit de vestiging van een paleis, van een klooster, uit de in en om oude kasteelen veiligheid zoekende woningen geboren zijn. Er zijn er, die hare eigenaardigheden eenvoudig aan den wil van een heerscher of aan onderlinge overeenkomsten tusschen een aantal bewoners hebben te danken. Er zijn er, die hare inrichtingen zonder meer van naburige of ook van ver verwijderde plaatsen hebben overgenomen en dus een geheel anderen oorsprong hebben dan men met het oog op die inrichtingen zou vermoeden. Er zijn er, die uit ééne landgemeente zijn ontstaan, maar er zijn er ook, die uit de samenvoeging van ettelijke dezer landgemeenten zijn gevormd.

Vandaar al die verschillen in inrichting en ontwikkeling der Middeleeuwsche steden, nieuwe bewijzen voor den onuitputtelijken rijkdom ook van het Middeleeuwsche leven, van de oneindige verscheidenheid in de toenmalige maatschappij, zoo afwijkend van het meer eenvormige in de onze. Wie één vorm voor de Middeleeuwsche steden wil vinden, begaat een fout tegen den aard der Middeleeuwen zelve [1]).

Wie de vraag stelt: hoe zijn de toenmalige steden ontstaan? dient zich vooreerst duidelijk uit te drukken omtrent datgene, wat hij onder eene stad verstaat. Een „portus", „oppidum", „civitas" van de 8ste, 9de, 10de eeuw is niet hetzelfde als eene dertiende-eeuwsche „poort", zooals men ten onzent, eene „commune", zooals men in Noord-Frankrijk placht te zeggen. En wederom die poort is niet geheel hetzelfde als de gemeente. Nu hebben wij te weinig gegevens om met kennis van zaken te kunnen spreken van de steden vóór de 12de eeuw [2]). Wij doen dus goed ons hier te bepalen tot die der 12de en 13de.

En dan zien wij, dat in die eeuwen eene plaats alleen dan als

---

[1]) Dit wordt vooral duidelijk gemaakt in het werk van Hegel, Städte und Gilden (Leipzig, 1891). Daarin over onze streken II, S. 115—317.

[2]) Zie ook Luchaire, Les communes françaises, p. 11 suiv.

eene stad wordt beschouwd, zoodra zij van den landsheer of van haren bijzonderen heer — en in het laatste geval met of zonder goedkeuring van den landsheer zelven — een „charter", eene „keur", eene „handvest" heeft ontvangen. Die keuren en handvesten zijn het criterium van eene stad in onze gewesten naar de toenmalige wijze van beschouwing. Soms worden zij dadelijk bij de oprichting der stad door den landsheer in eene oorkonde bevestigd, soms komt deze eerst geruimen tijd later tot die plechtige verklaring, doch het feit van het bezitten eener eigene keur is voldoende om de stad als zoodanig erkend te zien.

De keuren en handvesten worden afgedwongen of vrijwillig geschonken; zij zijn van ruimere of van engere strekking; zij vormen van de stad eene ware republiek of zij geven haar slechts eenige rechten. Daarop dient men in het bijzonder te letten.

Doet men dit, dan is tweeërlei beweging in de ontwikkeling der steden tot in onze gewesten duidelijk waar te nemen [1]): eene oorspronkelijk van Noord-Italië uit noordwestwaarts over Noord-Frankrijk tot in Vlaanderen, Henegouwen, Luxemburg, Brabant, Limburg, Luik, Zeeland en Holland, later in de Friesche landstreken voortgezet; eene andere uit Italië noordwaarts langs den Rijn tot in Gelre, Friesland en het Sticht. In de eerste richting vinden wij in Noord-Frankrijk de vooral in onze zuidelijke gewesten gevolgde communes en steden naar Fransch-Vlaamschen snit; aan het eindpunt der laatste de steden met het eigenaardige Duitsche stedelijke karakter. De twee elementen der latere Nederlandsche beschaving staan, hier als elders, duidelijk tegenover elkander.

De vrije bevolking der steden van dezen tijd is van vierderlei aard: krijgslieden, grondbezitters, kooplieden en handwerkslieden. De eersten worden vooral gevonden in de vestingen, door landsheeren gebouwd; zij zijn in den regel ministerialen van den landsheer en hebben eene bevoorrechte stelling in de stad. Naast hen vindt men de aanzienlijke grondbezitters, die van de stad uit hunne landerijen in den omtrek besturen en zich verheugen in de veiligheid van persoon en eigendom, die de stad hun verleent.

In de 11de eeuw vinden wij in vele plaatsen van Noord-Frankrijk

---

[1]) Vgl. mijne Holl. Stad in de Middeleeuwen, blz. 344 vlg.

en noordwestelijk Duitschland [1]) vereenigingen van kooplieden tot onderlinge bescherming, hier en daar onder den naam „gilde”, zooals te Kamerijk, „charitas”, zooals te Atrecht, Douay en Valenciennes, „amicitia”, zooals te Rijssel.

Gilde, afgeleid van den stam van gelden, beteekent oorspronkelijk: datgene, wat ter betaling, ter vergelding, wordt gegeven, vandaar geld, d. i. het ter betaling gegevene; boete, d. i. wat ter vergelding strekt; offer, d. i. wat den Goden geschonken wordt. Uit de beteekenis offer ontwikkelt zich die van plaats waar, vereeniging, door welke het offer wordt gebracht. Zoo vinden wij het in het Gotisch en Angelsaksisch nog als offer, in de Frankische wetten tijdens Karel den Groote — het eerst in den vorm „geldonia” of „gildonia” — voor „confratria”, broederschap, verbintenis, vereeniging [2]).

Deze vereenigingen zijn niet speciaal germaansch. Wij vinden ze onder andere namen ook bij Grieken en Romeinen terug als associatiën van religieuzen of wereldlijken aard, voortspruitende uit de algemeen menschelijke behoefte tot aansluiting van gelijkgezinden of in overeenkomstigen toestand verkeerenden ten einde gemeenschappelijke belangen te bevorderen. Het Christendom, bezield door een geest van broederschap, bevorderde deze aansluiting zeer en veredelde hare beteekenis voor de maatschappij. Bij de tot het Christendom bekeerde volkeren van Engeland, Frankrijk en Duitschland vinden wij dan ook talrijke vereenigingen van dien aard tot onderlinge hulp en met een kerkelijk karakter — bij de Angelsaksers misschien reeds in de 7de, zeker in de 10de eeuw, met staatsrechtelijke beteekenis [3]). Maar in onze streken was dit laatste niet het geval. Eerst nadat het eindigen der Norentochten de veiligheid aan de Noordzeekusten had hersteld en de handel zich op verschillende plaatsen weder had verheven, zien wij sedert de 11de eeuw in zulke plaatsen, de toenmalige steden, koopliedengilden, „gildae mercatoriae”, ook „hansen” („hansa” d. i. schaar, vereeniging) genaamd, opkomen. Zij stichtten uit behoefte aan onderlinge bescherming in die dagen, toen de veiligheid van den rondtrekkenden handelaar nog zooveel te wenschen overliet, vereenigingen met een gedeeltelijk godsdienstig karakter, dat zich uit in gemeen-

---

[1]) Zie boven, blz. 165.

[2]) Hegel, Städte und Gilden I, S. 4. Zie boven, blz. 89. Vgl. Franck, Etym. Wörterb. i. v.

[3]) Hegel, l. l., I, S. 24.

schappelijke godsdienstoefening, het bezit van een gemeenschappelijk altaar en eene gemeenschappelijke kapel in de kerk, maar overigens met bepaald wereldlijke bedoeling. Zij hadden eene gemeenschappelijke kas, door zelfgekozen ouderlieden, „oldermannen", beheerd; gemeenschappelijke rechten, gewoonlijk van den landsheer door geldelijke opofferingen verkregen; vaste feestelijke bijeenkomsten, b.v. op den naamdag van den Heilige, aan wien het gild gewijd was.

Zij vormden in bijna elke plaats van beteekenis binnen het „oppidum", de „villa", of hoe men de plaats meer noemde, een gesloten lichaam, waaromheen de overige bewoners, vooral handwerkslieden — soms nog in andere gilden verdeeld — zich groepeerden. Zij waren niet de eigenlijke stad maar slechts eene groep, de rijkste en machtigste groep, in de stad, die zelve in haar geheel afhankelijk was van een of meer feodale heeren.

Een goed voorbeeld van zulk een toestand levert Dinant, waarvan wij eene belangrijke oorkonde van stadsrechtelijken aard uit de 11de eeuw, misschien uit de eerste helft dier eeuw [1]), bezitten. Een deel der stad behoorde aan den Bisschop van Luik, een ander aan den Graaf van Namen als domein; in een derde gedeelte was dezelfde Graaf wereldlijk voogd van de goederen van eenige abdijen; ten vierde eindelijk was er nog een deel, waar de Graaf tegenover de vrije bevolking nog alleen de vertegenwoordiger des Konings was, der openbare macht, waaraan ten slotte in het gansche grondgebied der stad alleen de immuniteiten der geestelijke heeren onttrokken waren. Daar de Graaf ook voogd, d. i. vertegenwoordiger in wereldlijke zaken, der genoemde abdijen was, kon in werkelijkheid alleen het bisschoppelijk gebied zich vrij achten van zijn invloed. Hij was de rechter, voor wiens rechtbank de niet onder den Bisschop behoorende burgers driemaal per jaar op de „placita", de van ouds bestaande rechtdagen, moesten verschijnen. Hij bestuurde de gemeene gronden der stad. Met de uitoefening zijner rechten belastte hij zijne ministerialen, in de eerste plaats den „ministerialis comitis", die elders ook „villicus", schout, heet, met zijne schepenen. Zij inden 's Graven inkomsten uit de tollen, uit het marktrecht, uit de munt. Krachtens het marktrecht werd hem een en ander betaald — gedeeltelijk in geld, gedeeltelijk

---

[1]) Pirenne, Histoire de la constit. de la ville de Dinant, p. 3 suiv.; Wauters, Libertés communales, p. 269 suiv.

in natura — voor het wegen der metalen, den verkoop in het klein van wijn, het uitstallen ten verkoop van brood, het opslaan van kramen op de marktplaats, het brouwen van bier enz. Krachtens het marktrecht ook reed jaarlijks een man te paard met een dwarsliggende lans op den zadel van het eene einde der stad tot het andere: alles, wat hem op zijn rit belemmerde, moest worden afgekocht of weggebroken.

In het Luiksche deel had de Bisschop zijn eigen voogd; zijn vertegenwoordiger tegenover de „familia episcopalis", die uit cijnsbare lieden bestond maar omtrent wier verhouding tot den Bisschop overigens weinig blijkt.

Van de beide heeren, die te na bij elkander lagen om geen twist te krijgen, behield de geestelijke ten slotte het veld. In 1070 verkreeg de Bisschop van den Keizer ook het graafschap over Dinant. Zijn voogd nam nu ook de plaats in van den grafelijken schout. Wel vervreemdde nog vóór het einde der eeuw de Bisschop weder verscheidene zijner rechten en inkomsten door ze aan kerken en wereldlijke heeren in leen te geven of over te dragen, maar hij bleef de heer der stad, ook toen de voogdij als een burggraafschap verviel aan de aanzienlijke dynasten van Duras, een machtig Luiksch geslacht.

Dergelijke toestanden waren vroeger of later in de meeste onzer steden aanwezig. Ettelijke van die steden bezaten echter reeds vroeg belangrijke voorrechten, hetzij ten opzichte van het erfrecht der bewoners, van het rechtswezen, van het gebruik van omliggende gronden, bosschen of wateren, hetzij ten opzichte van den krijgsdienst, de belastingen enz. Dergelijke bevoorrechte plaatsen droegen den naam van „villa franca", vrije stad, „libera civitas."

Dien naam of daarmede samenhangende rechten vinden wij omstreeks 1070 te St. Omer, Ardres en Gramsbergen, later te Huy, Luik, Dinant en waarschijnlijk nog in vele andere plaatsen van het Zuiden. Utrecht en Muiden verkregen ze onder bisschop Godebald en zagen ze in 1122 door keizer Hendrik V bevestigd. Staveren bezat ze reeds omstreeks 1060, dank zij de vrijgevigheid van graaf Egbert van Meiszen en keizer Hendrik IV, wiens zoon Hendrik V ze in 1118 bevestigde [1]). Zutphen ontving in 1190 dezelfde vrijheid, „welke eene vrije stad van deze zijde van de bergen (de Alpen) tot de zee ge-

[1]) Richthofen, Untersuchungen I, 157 ff.

niet" [1]). Overal zag men dergelijke vrije steden opkomen. Aan den Beneden-Rijn en Maas volgde men waarschijnlijk het voorbeeld van Keulen en Aken: de eerste stad dankt hare groote voorrechten vooral, naar het schijnt, aan de aartsbisschoppen der 11de eeuw en aan Hendrik IV; de laatste aan Frederik Barbarossa, die hare oude rechten in 1166 zeer uitbreidde. Aangaande vele latere steden, die wij in de 13de eeuw in het bezit van de rechten der vrijheid zien, is het waarschijnlijk, dat de oude stukken verloren zijn geraakt maar dat zij reeds in de 12de zich in het bezit dier rechten mochten verheugen. Zoo Maastricht en Nijmegen, Deventer en Groningen, Brussel, Leuven en Antwerpen, Quesnoy, Bouchain en Bergen, ook de groote Vlaamsche steden. Van enkele andere, als Den Bosch, zijn duidelijke bewijzen tot ons gekomen, dat zij op het einde der 12de eeuw in het bezit van dergelijke rechten waren.

Een „vrije stad" der 12de eeuw kenmerkt zich gewoonlijk vooreerst door eene eigene rechtspraak, onderscheiden van die der omliggende dorpen en gronden; van een eigenen „stadvrede" dus, onderscheiden van den algemeenen „landvrede." Dit verschil, deze „exemtie", uitzondering van de omgeving, vindt waarschijnlijk den oorsprong in het feit, dat voor eene marktplaats zekere bijzondere regelen moeten gelden ter handhaving van den marktvrede, van de veiligheid der marktbezoekers en den geregelden loop van het verkeer. Verder heeft zij een eigen bestuur, welks verkiezing òf door den vorst uit de burgers geschiedt òf door die burgers zelve met of zonder medewerking van den landsheer, in allen gevalle onder eenige voorwaarden ten gunste der burgerij. De vrije stad krijgt bovendien enkele bijzondere bepalingen omtrent de rechtspraak, waarbij vooral de vrijstelling van het gerechtelijk duel voor de burgers op den voorgrond treedt. Eindelijk geniet zij eenige voorrechten betreffende de belastingen, die haar niet tegen haar wil kunnen worden opgelegd; betreffende de tollen in het gebied van den landsheer, de week- en jaarmarkten, die men er mag houden.

Maar deze vrije steden konden nog geene „gemeenten" heeten. Wat verstond men nu onder dit woord?

„Communiae", zooals zij in de 12de en 13de eeuw in Noord-Frankrijk

---

[1]) Sloet, Oork., No. 376.

gevonden worden, zijn eigenlijk confederaties, gevormd door de bewoners eener plaats, gewaarborgd door onderlinge eedsaflegging en opgericht met het doel om de willekeur der feodale heeren te beperken. Zij zijn ontstaan uit de behoefte van onderlinge bescherming tegen deze heeren, wier macht zij trachten te verminderen door ze aan vaste voorwaarden te binden. Zij vormen zelfstandige leden der feodale maatschappij, waarin zij met gelijk recht naast en tegenover de heeren staan [1]). Zij verzekeren zich dit door het nederleggen hunner rechten in een „charter", dat natuurlijk met de privilegiebrieven der vrije steden groote overeenkomst aanbiedt maar veel verder gaat.

Onder de regeering van Philips I, Lodewijk VI en VII van Frankrijk, in de laatste helft der 11de en de eerste der 12de eeuw dus, ontstonden in de steden van noordelijk Frankrijk zulke bewegingen onder de bevolking, waarschijnlijk van de Lombardijsche steden uitgegaan en langs Rhône en Loire opklimmend naar noordelijker streken. Tegenover de drukkende heerschappij der feodaliteit [2]), drukkender dan ergens elders in Europa, verhieven zich de hier door handel en nijverheid vermogend geworden stedelingen. Het verdroot hun aan de willekeur der heeren te zijn blootgesteld.

Snel greep de revolutie om zich heen: wat hier gelukte, bewoog ook daar de bevolking zich tegen hare heeren te verheffen. De koninklijke macht, aarzelend tegenover deze geweldige beweging, wier gevolgen haar nog slechts schemerachtig voor den geest stonden, nam eene onzekere houding aan, nu eens de stedelijke bevolkingen begunstigend, dan weder voor adel en geestelijkheid partij trekkend. Eerst Philips-August (1180—1223) heeft met kracht de ontwikkeling der gemeenten in Frankrijk bevorderd, helder inziende, dat zij een machtig wapen in de hand des Konings konden zijn tegenover de dreigend aangroeiende macht der feodale heeren.

De grondslag eener „gemeente" was dus de „conjuratio", ook „conspiratio", „confederatio" genoemd, der burgers. Men zwoer elkander te zullen helpen, zooveel men vermocht, wierp het feodale juk gezamenlijk af en dwong den heer tot de onderschrijving of de feitelijke erkenning van het communale charter, waarin de verhouding tusschen stad en heer geregeld werd. Eerst het charter bevestigde en regelde

---

1) Luchaire, p. 13 en 15.

2) Luchaire, p. 21 suiv.

het ontstaan der gemeente. Dat belangrijke stuk werd door de bevolking diensvolgens met grooten eerbied beschouwd en als goud bewaard; voor den vijand daarentegen was het een begeerlijk voorwerp. Slechts zeer enkele communale charters uit de 12de eeuw zijn in origineel tot ons gekomen. Zij werden dikwijls door latere bepalingen vermeerderd of verbeterd; soms zijn zij door den vorst vernietigd; soms ook zullen zij door ouderdom en veelvuldig gebruik onleesbaar geworden en vernieuwd zijn. Van al die oorzaken kan men voorbeelden noemen. Gewoonlijk vindt men van het oorspronkelijke latijnsche stuk alleen nog slechts de latere vertalingen in de volkstaal.

De inhoud dier charters was natuurlijk zeer verschillend. Iedere stad heeft in dit opzicht wederom hare eigene physionomie. Sommige charters zijn zeer uitvoerig, andere kort; sommige laten ons duidelijk zien, hoe de stad werd georganiseerd, andere spreken alleen in algemeene termen; sommige doen ons geheele hoofdstukken uit het oude recht kennen, andere slechts boetebepalingen; sommige zijn opzettelijk onduidelijk, andere dalen met opzet tot kleinigheden af; vooral de rechtsbetrekkingen der burgers onderling en tot den heer, de aan den heer uit te keeren financiëele baten worden in de charters gewoonlijk met de meeste zorg behandeld.

Overal is de schout, baljuw, ambtman, of hoe de vertegenwoordiger van den landsheer meer genoemd wordt, voornamelijk tot de rechtspraak beperkt: zijne bestuursrechten zijn hem ontnomen, in het militaïre is hij nog de aanvoerder van de gemeentelijke legerbenden, overigens is hij alleen de man, die de bevelen van den landsheer overbrengt. Zijn gezag beteekent weinig meer.

De gemeente — het geheel der burgers, die den gemeentelijken eed hadden afgelegd, niet der inwoners — koos haar eigen bestuur, haren eigen magistraat. Maar niet overal werkten alle burgers tot die keuze mede: er is reden om te onderstellen, dat meestal òf enkele geslachten alleen òf hoogstens ook nog de meer vermogende burgers (in Brabant vooral kooplieden) de magistraatskeuze bezaten. Dit verschilde van stad tot stad zoo goed als de bevoegdheid zelve dier magistraten. De hoofdzaak was echter, dat de heer bij de keuze niets had in te brengen. De gewone naam van deze in het begin der eeuw nog voor het leven zittende magistraten was: „schepenen", „pairs"; hun getal was in den regel 7; aan hun hoofd stond met weinig macht de reeds genoemde schout of baljuw. Naast hen vinden wij bijna overal in

de 12de eeuw „gezworenen”, „raden”, door de schepenen of onder hun invloed door de anderen burgers gekozen, een toevoegsel dus tot hun college, bijzitters bij de schepenen, soms onder leiding van „burgemeesters” [1]), die vooral toezicht hielden op de financiën [2]).

Het bestuur was belast met rechtspraak, politie, burgerlijke en militaire administratie, geldelijk beheer — alles tegelijk; sedert het einde der 12de eeuw worden voor het laatste ook commissiën uit de burgerij tot medewerking geroepen. In het midden der 13de eeuw komt er eenige verdeeling in het bestuur der Vlaamsche, Brabantsche en Luiksche gewesten. Het eerst is deze in het Luiksche te constateeren [3]). Wij zien de schepenen zich meer en meer beperken tot de rechtspraak; de burgemeesters en raden daarentegen worden belast met het financiëel beheer, straks afzonderlijk beraadslagende als een geheel op zich zelf staande college, weldra ook optredend in andere deelen van het bestuur: het toezicht op de vestingwerken, de politie enz. Deze groote verandering is natuurlijk een belangrijke verbetering: de verschillende zijden van het bestuur worden sedert beter in het oog gehouden.

Het bestuur heeft het recht om „keuren” voor de gemeente te maken, behelzende de ordonnantiën voor haar gebied volgens de oude gewoonten of naar de bevoegdheid, bij het charter verleend. Het bestuur handhaaft recht en orde; zijn rechtbank is de hoogste voor den inwoner in het algemeen, de eenige, waarvoor de burger kan gedaagd worden. Van algemeene vergaderingen der gansche burgerij blijkt vóór de tweede helft der 13de eeuw nog zeer weinig, wel van het optreden van personen, die vroeger in de regeering hadden gezeten, als raadgevers van het bestuur.

De reeds aangewezen verscheidenheid is ook op te merken in de wijze, waarop de gemeente den heer in den krijg dient. Het feit der verplichting wordt in het algemeen niet ontkend maar deze zelve wordt op allerlei manieren beperkt: door voorwaarden te stellen, waaronder alleen men behoeft op te trekken; door te eischen, dat de heer of zijn zoon het bevel voere; door grenzen te bepalen, waarbuiten men niet behoeft te dienen; door den tijd van een veldtocht

---

1) Zij komen in de 12de en 13de eeuw onder verschillende namen voor: rationales, rationarii, ook consules, raden enz.

2) Vanderkindere, Le Siècle des Artevelde, p. 73.

3) Poullet, Les Constitutions, p. 341 suiv.

te beperken, soms tot één dag. De schout leidt de gewapende bevolking ten strijde, zoodra de heerban door den heer wordt opgeroepen. De verdediging der gemeente is op de wijze, die haar goeddunkt, aan haar zelve overgelaten. Zij heeft het recht van veete tegenover iedereen, die haar lastig valt of hare burgers beleedigt.

Vrij in haar bestuur, vrij in hare rechtspraak, vrij in hare militaire organisatie, was de gemeente ook vrij in haar geldelijk beheer. Hare gewone inkomsten waren die uit het verkrijgen van burgerrecht; uit het hoofdgeld der inwoners, voorzoover deze niet, als edelen of geestelijken, vrijgesteld waren; ten slotte uit de rechten van directen en indirecten aard, die vroeger den heer toekwamen: het vischrecht in de grachten, het poortgeld, het tolrecht, het marktrecht met al zijne uitvloeisels, de boeten, de betaling voor gildekeuren, de accijnsen enz. Het is overigens waar, dat enkele dezer rechten door de gemeenten eerst in den loop der 14de eeuw langzamerhand aan de heeren worden ontwrongen, met veel moeite vooral het accijnsrecht benevens de inkomsten uit de gemeene gronden der stad met deze gronden zelve.

Zoo vormden de gemeenten zelfstandige lichamen in den feodalen staat. De gemeente stond tegenover den landsheer als gelijk gerechtigd met zijne leenmannen; zij was feitelijk zelf leenman van den landsheer. Haar leenmanschap werd gedragen door hare bestuurders als vertegenwoordigers der gansche burgerij. Zij heeft een eigen zegel, zorgvuldig bewaard; eene eigene gevangenis; een eigen klokketoren, „belfroet”, welks klok bij oproer of oorlog ten strijde roept; een eigen stadhuis, „halle”, met de gevangenis of den klokketoren meestal één gebouw.

In één woord, de gemeente is een eigen maatschappij, zich zelf besturend, eene „immuniteit”, een staat in den staat. De „villa franca”, de vrije stad, daarentegen heeft nog slechts de eerste schreden op dezen weg gedaan; zij is afhankelijk van den heer veel meer dan de gemeente, doch ook zij wordt, in navolging van deze, weldra min of meer als leenman beschouwd en gedraagt zich als zoodanig.

Tal van communes werden in den loop der 12de en 13de eeuw tijdelijk door den landsheer onderdrukt. Dan dalen zij onmiddellijk tot den rang van vrije steden: de macht van den landsheer wordt er versterkt.

Van Noord-Frankrijk uit drong de communale beweging spoedig in onze zuidelijke gewesten door.

In Kamerijk was in 1076 een hevige opstand tegen den Bisschop ontstaan. Deze had wel zijn gezag hersteld maar na zijn dood verhieven de burgers zich wederom, gebruik makende van twisten onder de geestelijkheid over de verkiezing van een nieuwen Bisschop. Zij wisten den gekozene, Walcher, aartsdiaken van Brabant, de toestemming tot de oprichting eener commune af te dwingen — de eerste in deze streken en in de 12de eeuw om hare groote rechten bekend [1]), bijna een eeuw voordat het nabijgelegen Doornik dergelijke privilegiën van koning Philips-August verkreeg. Namen kreeg dezelfde vergunning in 1121. Valenciennes bezat weldra ook een zeer vrijzinnig charter.

De grootere Vlaamsche steden, waarschijnlijk ontstaan als marktplaatsen voor het omliggende platteland, waartoe zij door hare ligging als aangewezen waren, onder de bescherming ook van grafelijke burchten, waarbij zij zich als „suburbia" aansloten, bloeiden vroeg in de 11de eeuw reeds door handel en nijverheid. Zij waren in die eeuw zeer onrustig geweest en hadden zich herhaaldelijk, vooral in de dagen van Robert den Fries, tegen het grafelijk gezag verzet. Onder graaf Karel den Goede (1119—1127) hernieuwden zich de onlusten in Vlaanderen ten gevolge van zijne twisten met eenige leden van den lageren adel, die hij verbitterd had door zijne strenge begrippen ten opzichte van het recht op adeldom. Na den gruwelijken moord op den Graaf [2]) ontstond er in het graafschap bij de onzekerheid der troonsopvolging een ware anarchie. Brugge en andere plaatsen verbonden zich door plechtige eeden om alleen een vorst te erkennen, die het land goed — d. i. naar haren wil — zou regeeren. St. Omer verkreeg in dien tijd een communaal charter. Brugge, Gent, Yperen, Rijssel zagen hunne rechten door graaf Willem van Normandië zeer uitbreiden: tollen en grondlasten werden afgeschaft, het recht om de plaatselijke wetten te wijzigen werd dezen steden toegestaan [3]). Zij spelen dan ook reeds vroeg onder leiding van hare burggraven een groote rol in de woelingen om den troon, die eindigden met de verheffing van graaf Dirk van den Elzas.

Deze vorst toonde weinig neiging om de macht der gemeenten te bevorderen. Wij bezitten uit het jaar 1150 eene oorkonde, bevattende

---

[1]) Wauters, l. l., p. 503.

[2]) Zie blz. 188.

[3]) Galbertus, ed. Pirenne, c. 55.

een verbond tusschen dezen Graaf van Vlaanderen en den Bisschop van Térouanne, waarin gesproken wordt van de rechten op tollen enz., die door de burgergemeenten en de „vrijheden, die zij zich hebben toegeëigend" verminderd waren. Zijn krachtige opvolger, graaf Philips van den Elzas, hield evenzeer de gemeenten in toom en trachtte hare vrijheid te beperken. Hij richtte wel aan de kust een aantal havensteden op, waaraan hij voorrechten en vrijheden schonk, maar liet haar verder weinig vrije beweging. Zoo ontstonden de „vrije steden" Biervliet, Hulst, Nieuwpoort, Sluis, Duinkerken, Aardenburg, Axel, Damme, Grevelingen. Vlaanderen's handel namen onder hem eene ongekende vlucht en hij bevorderde deze ontwikkeling niet alleen door de genoemde havens aan te leggen maar ook door woeste gronden te ontginnen en vrijdom van tol te schenken. Doch terwijl door deze voortreffelijke maatregelen de bloei der steden toenam, wist de machtige Graaf iedere neiging tot verzet tegen zijne macht te breken en zijne onderdanen tot gehoorzaamheid te dwingen. Het tijdperk zijner regeering wordt dan ook als een tijd van stilstand in de ontwikkeling der Vlaamsche gemeenten beschouwd [1]). Het souvereine communale karakter misten toen de meeste dezer steden; zij waren en heetten ook meer „vrije steden" dan „gemeenten", hoewel zij van deze vele inrichtingen overnamen en er daardoor veel op geleken. Hoe groot intusschen toen reeds haar glans was, blijkt uit het verhaal van Wilhelmus Brito [2]) in zijne Philippis.

Hij beschrijft er uitvoerig „de gemeente der Gentenaren, trotsch op hare getorende huizen, hare schatten en het aantal harer bevolking", die met 20000 (?) gewapenden koning Philips-August in 1184 te hulp snelde; het even trotsche Yperen, welks inwoners „ervaren zijn in het kleuren der wol"; Atrecht, „de oude stad der Atrebaten, vol rijkdommen, begeerig naar winst en voordeel"; Brugge, dat „met vele duizenden hem te hulp kwam", de veste, „die de beenen der Grooten bekleedt met broeken, zelf rijk door hare veldvruchten en omliggende weiden en de nabijgelegen haven"; Damme, „de schadelijke [3]) stad, die eenmaal (den franschen) schepen tot groot nadeel zal strekken"; Rijssel, „de behagelijke stad met hare naar winst begeerige bevolking, die, prat

---

[1]) Wauters, l. l., p. 565.

[2]) Mon. Germ. Script. XXVI, 321.

[3]) Hij brengt den naam in verband met het latijnsche „dampnum" (schade)!

op hare groote kooplieden, het buitenland met gekleurde lakens voorziet, van waar de schellingen worden teruggebracht, waar zij trotsch op is"; Grevelingen en Douay, „rijke, machtige plaatsen, vol van roemrijke burgers." Hij roemt de Vlamingen als „een volk, dat overvloed heeft van allerlei dingen, maar zich zelf in binnenlandsche twisten schaadt, matig in spijs en drank, onbekrompen in het uitgeven, op goede kleeding gesteld, schoon en forsch van lichaam, met prachtigen haardos, blank vel en gebruind gelaat, wier land vol is van vischrijke wateren, talrijke stroomen en den vijand bemoeilijkende grachten, die de veiligheid er groot maken, als er geen burgertwist is; vol ook van graanrijke velden, waardoor de zeehandel bloeit, van boter- en melkgevend vee, maar met weinig bosschen en in het geheel geen wijn, in de plaats waarvan een uit haver bereid bier den inboorlingen na hunnen arbeid tot drank strekt."

Na Philips' dood telde Vlaanderen meer dan 40 steden, van welke de meesten zich toen weder met meer of minder recht „gemeenten" noemden. Gent, Brugge, Rijssel, Douay en Yperen waren zeker de belangrijkste. Hare rechten waren in de kleinere plaatsen in hare omgeving overgenomen. Brabant kon toen niet meer dan 12, Henegouwen 7 steden aanwijzen; Luik 5 of 6, die veel minder beteekenden. In het Noorden waren op het einde der 12de eeuw slechts Zutphen en Nijmegen in Gelre; Staveren in Friesland; Utrecht, Muiden, Deventer en Groningen in het Sticht de verspreide symptomen eener dergelijke ontwikkeling.

Krachtiger organiseerde zich het stedelijk leven van Vlaanderen in de 13de eeuw, vooral tijdens de fransche oorlogen.

Al behooren de opgaven omtrent de honderdduizend en meer inwoners, door de kroniekschrijvers aan sommige steden — Gent en Brugge vooral — toegekend, tot de overdrijvingen [1]), waaraan de oude schrijvers zich plegen schuldig te maken, wanneer het getallen geldt, ontegenzeggelijk zijn op het einde der 13de eeuw de Vlaamsche gemeenten zoo machtig, dat graaf Gwy feitelijk van hen afhankelijk is. Met de magistraten der vijf groote gemeenten raadpleegt hij over belangrijke zaken; hare schepenen vormen reeds omstreeks 1240 als

---

1) Antwerpen bezat eerst op het einde der 14de eeuw ± 20 000 inwoners, Londen het dubbele.

„schepenen van Vlaanderen" een oppergerechtshof voor het graafschap; zij onderhandelen op eigen gezag met buitenlandsche steden en heeren [1]). In het kort zij vormen feitelijk kleine republieken in den staat.

In de 13de eeuw nu verandert het karakter dezer gemeenten ook in een ander opzicht. Oorspronkelijk was haar regeeringsvorm aristocratisch, geleid door de afstammelingen der oude grondbezitters en kooplieden, de eerste soms van ridderlijke geboorte, de „ledechgangers", renteniers [2]). Het zijn de „groot-burgers", de „geslachten", de „viri hereditati", zooals zij soms heeten. Zij vormen een min of meer gesloten oligarchie, de „poorterij", die door coöptatie en levenslange ambtsbekleeding het heft in handen weet te houden en de stad vooral tot haar eigen voordeel bestuurt.

Daartegenover begint zich thans de groote massa der inwoners te stellen, eerst de niet tot deze geslachten behoorende vermogende familiën, weldra ook de handwerksstand, de gilden.

Naast de gilden der kooplieden toch bestonden reeds van ouds in de steden verbindingen van beoefenaars van hetzelfde ambacht: van bakkers, slagers, schoenmakers, lederwerkers, smeden, metaalwerkers enz. Ook zij hadden hunne bijeenkomsten, hunne kerkelijke feesten en kapellen, hun gildebestuur, hunne gemeenschappelijke belangen. Met de buitengewone toeneming der Vlaamsche industrie, vooral der laken- en wolindustrie, der brouwerij enz. was ook het getal der handwerkslieden zeer toegenomen en in de 13de eeuw vormen zij de groote massa der bevolking, de kracht der Vlaamsche gemeenten. Men vindt ze daar verdeeld in tal van gilden, ieder met eigen rechten en bepalingen en onder een eigen bestuur: spinners, vollers, verwers, wevers, visschers, schippers, slagers, bakkers, smeden enz. Zij hebben hunne eigene overlieden of „dekens", hunne eigene „hallen" of gildehuizen, altaren en kapellen, later hunne eigene kerken zelfs. Zij staan, vooral wat de keuze hunner overlieden betreft, hier meer daar minder, onder contrôle der stedelijke overheid. In het begin der 13de eeuw zal wel overal nog de keuze der dekens aan de stadsregeeringen voorbehouden geweest zijn; hunne gildekeuren of gilderollen, waarin hunne rechten en reglementen, ook betreffende den arbeid, waren opgeteekend, waren van de stedelijke overheden uitgegaan en moesten door

---

[1]) Warnkönig, Flandr. Staats- und Rechtsg. I, S. 280, 319 ff.

[2]) Vanderkindere, Le Siècle des Artevelde, p. 69.

deze goedgekeurd worden. Het talrijkst waren de eigenlijke industriëele gilden, die der wevers, vollers, brouwers enz.; het aanzienlijkst bijna overal in onze streken de lakenkoopers.

Die gildebroeders werden zich thans bewust van hunne kracht, van hunne beteekenis in de gemeenten. Zij eischten invloed op het bestuur. De poorterijen trachtten zoo lang mogelijk dezen eisch te weêrstaan en door steeds strenger bepalingen de gilden te binden. Verschillende gemeenten sloten zich onder den invloed der dikwijls onderling verwante geslachten bij elkander aan om de aanspraken der wevers en wolwerkers af te weren. Zoo verbond zich Gent in 1274 met de Brabantsche steden en Huy. Maar de gilden hielden stand. Hevige oproeren ontstonden in 1280 en 1281 te Brugge, den zetel van den toenmaligen wereldhandel, en te Yperen, dien van de lakenfabricage. De gildebroeders eischten allereerst beter financiëel beheer der gemeente en in verband daarmede invloed op de keuze der regeering.

Maar zij werden nog met hulp des Graven na bloedigen weerstand tot rust gebracht. De onderdrukking der „Moerlemaye" van Brugge en der „Cokerulle" van Yperen, zooals men die opstanden noemt, kwam echter meer graaf Gwy dan den geslachten ten goede, die van de gelegenheid gebruik maakte om de schepenen der gemeenten meer aan zijn toezicht te onderwerpen: daarvoor beschermt hij de poorterijen tegenover den woeligen handwerksstand. Zoo ging het terzelfder tijd ook in Gent, waar de 39 leden der poorterij, die hier sedert 1228 het bewind in handen hadden, zich eveneens beperkingen moesten laten welgevallen ten gunste van het grafelijk gezag om daardoor hunne eigene heerschappij te redden.

Doch de Graaf bleef niet op dat standpunt staan. Zijne tusschenkomst had immers niet plaats gehad ter wille der handwerkslieden noch ter wille der geslachten maar alleen om zijne eigene macht te vergrooten en welhaast begon de onderdrukking van het mindere volk door de stadsregeeringen weder, tegelijk met het verzet der oude geslachten tegen de toegenomen grafelijke macht. Van dezen toestand wist Philips de Schoone van Frankrijk handig gebruik te maken. Hij beloofde den poorterijen zijn steun tegenover den Graaf, knoopte overal betrekkingen met hen aan en zoo geschiedde het, dat hij met hunne hulp meester werd in Vlaanderen [1]). Die hulp, den Koning verleend,

---

[1]) Zie blz. 202.

werd beloond door herstel en versterking der oude aristocratische regeeringsvormen.

Daartegenover stelden zich nu de Vlaamsche handwerkslieden op de zijde van graaf Gwy. Zij werden de verdedigers van den Graaf, neen, van de Vlaamsche vrijheid tegen de aanvallen, de lagen van Frankrijk's Koning. Terwijl de oude geslachten, de Vlaamsche adel in het algemeen, als *Leliaerts* bij uitnemendheid optraden, waren de Vlaamsche handwerkslieden de *Clauwaerts*, die den Franschen hun kracht deden gevoelen.

De zoo ontbrandende strijd van Vlaanderen tegen den Franschen overheerscher was dus tegelijk een sociale strijd en een onafhankelijkheidsoorlog, een burger- en een nationale krijg. Het was te denken, dat de volgende eeuw nog gansch andere dingen in Vlaanderen te zien zou geven dan de opkomende gemeenten nu reeds hadden getoond.

In Luik had men eene niet geheel analoge ontwikkeling beleefd. Ook de Luiksche steden zijn meerendeels als handels- en fabrieksplaatsen, St. Truyen waarschijnlijk door het daar gevestigde klooster, Luik bovendien als zetel van den Bisschop opgekomen. Ook hier waren het de vermogende leden van het koopliedengilde, de groote grondbezitters in de stad, die de regeerende klasse uitmaakten en zich het recht verzekerden, dat uit hen de schepenen werden gekozen. In het Luiksche echter bemerkt men het groote verschil, dat hier de schepenen, meestal ten getale van 7 (in Luik en St. Truyen 14) door den Bisschop voor het leven aangewezen en hem den eed van trouw aflleggend [1]), niet ophielden ambtenaren des Bisschops te zijn. Ook de burgemeester, hier de voorzitter der schepenen, was er een bisschoppelijk ambtenaar, door dezen begiftigd met den „ban", het recht om de schepenen bijeen te roepen en hun vonnis uit te voeren. In het Luiksche werden de steden niet vroeg met een eigen stedelijk recht begiftigd, zooals in Vlaanderen het geval was; zij bezaten er lang eenvoudig het gewone landrecht.

Eerst na den dood van Albert van Leuven in 1192, toen er in het bisdom een tijdperk van anarchie heerschte gedurende den strijd om de bisschoppelijke waardigheid [2]), verschaften de Luiksche steden: Luik,

---

[1]) Pirenne, Dinant, l. l., p. 21.

[2]) Zie blz. 251.

Huy en Dinant, evenals de Vlaamsche zeventig jaren vroeger onder gelijksoortige omstandigheden, zich meerdere vrijheid. Luik kreeg van den overwinnaar, bisschop Albert van Kuik (dus vóór 1200), een charter, waarin de burgers werden vrijgesteld van het hoofdgeld, van den krijgsdienst (behalve in geval een vijand het bisdom aanviel), van godsoordeel en gerechtelijk duel; waarin verder het geestelijk recht werd omschreven en den burgers werd vergund om alleen voor de bank der schepenen te verschijnen; waarin waarschijnlijk ook aan gezworenen, door de burgers zonder medewerking van den Bisschop gekozen, invloed op het bestuur werd toegekend [1]. Wat te Luik gebeurde, geschiedde ook te Dinant, Huy, Maastricht, St. Truyen.

Vooral door het laatste college, dat der gezworenen, verheffen zich deze steden min of meer tot den rang der groote Vlaamsche. Van dien tijd af is er dan ook sprake van Luiksche *gemeenten*, vooral omstreeks 1230, toen de rijksvorsten den Bisschop steunden in diens pogingen om zijnen onderdanen hunne vrijheden te ontnemen. Onder den beruchten Hendrik van Gelre, in 1254 en 1255, stonden de Luiksche gemeenten op ter handhaving harer rechten. Wel werden zij overwonnen, maar de gezworenen — de vertegenwoordiging der poorterij in het stadsbestuur — bleven, ja, in 1288 ziet men zelfs den Bisschop aan St. Truyen een gemeentelijk charter schenken.

De scheiding tusschen rechters en eigenlijke bestuurders valt hier tamelijk vroeg aan te wijzen.

Ook hier komen in de tweede helft der 13de eeuw de gilden tegenover de oude geslachten, de „lignages", op. Deze laatsten zochten steun bij den nabuur, den Hertog van Brabant, gelijk hunne Vlaamsche standgenooten bij den Franschen Koning; zij verbonden zich met de geslachten in de Brabantsche en Vlaamsche steden, door dezelfde beweging bedreigd. Daartegenover ziet men den landsheer zich aansluiten bij de handwerkslieden, vooral tegenover de 12 machtige lignages van Luik. Maar de metaalwerkers van de Maassteden, de brouwers en wevers ook hier, zouden later dezelfde houding aannemen als hunne Vlaamsche broeders, zouden deelen in hunne overwinning en .... in hunne nederlaag.

Blijkt het gemeentewezen zich in het Luiksche minder sterk en

[1]) Pirenne, l. l., p. 27.

aanmerkelijk later geopenbaard te hebben dan in Vlaanderen, in Brabant ziet men van de Vlaamsche toestanden een niet veel krachtiger weerschijn.

Antwerpen was er als handelsplaats aan de Schelde, Brussel en Leuven waren als zetels van Graven en Hertogen, Mechelen en Leeuw vermoedelijk als marktplaatsen voor den omtrek ontstaan. Leuven en Antwerpen vooral waren gunstig gelegen aan den grooten handelsweg tusschen Rijn en Schelde [1]). Men vindt er van den Hertog afhankelijke geslachten — soms enkele uitsluitend — tot het schependom gerechtigd [2]).

In Brabant zijn de regeerende personen intusschen minder kooplieden en industriëelen dan wel grondbezitters, misschien rijk geworden vroegere kooplieden en industriëelen; zoowel te Brussel als te Leuven en te Mechelen, te Leeuw en te Antwerpen. De macht der geslachten is er grooter dan in Luik: de zeven van Brussel en de zeven van Leuven weten zelfs het schepenambt tot hun erfelijk bezit te maken. Te Leuven zijn het de leden der „familie van St. Pieter", d. i. de oude ministerialen dezer kerk, die den boventoon voeren.

Overal weder wordt het schepenambt onder goedkeuring van of onmiddellijk door den Hertog verleend, ja, in de kleinere steden benoemt hij geregeld de schepenen zonder medewerking der poorterij. In het algemeen zijn de Hertogen der 13de eeuw hier krachtig genoeg geweest om de gemeentebeweging in toom te houden en, al zijn enkele gemeentelijke voorrechten ook hier toegekend, de Brabantsche steden zijn in macht en aanzien op verre na niet met de groote Vlaamsche te vergelijken [3]). Hertog Hendrik I is de vorst, die voor de ontwikkeling der stedelijke inrichtingen in Brabant veel heeft gedaan: Vilvoorde, Leuven, Brussel, Wavre, Jaucourt danken hem stedelijke privilegiën uit het laatst der 12de en het begin der 13de eeuw.

Ook de gilden waren hier veel minder machtig dan in de groote Vlaamsche fabriekssteden. Maar toch deden zij zich gelden. Er ontstonden wel eens twisten tusschen de regeerende geslachten, zooals te Leuven tusschen de Colveren en Blankaerden, en dan speelden de gilden eene rol, maar over het geheel bleven toch de patriciërs

---

1) Voor Leuven zie men: Van der Linden, La révolution démocratique à Louvain.
2) Wauters, l. l., p. 223.
3) Vanderkindere, Le siècle des Artevelde, p. 67 suiv.

meester. In 1249 sloten de Brabantsche steden een verbond tegen de gilden, de kern van eene omvangrijke alliantie, waarbij ook Gent en Huy zich voegden. Het verbond sloot iederen handwerksman, schuldig aan oproer, buiten deze steden en schijnt werkelijk zijn doel, beteugeling der gilden, tijdelijk bereikt te hebben.

Inderdaad, de Vlaamsche gemeenten dragen een sterker karakter van zelfbestuur dan die in eenig ander gewest in Zuid en Noord. Zij zijn ten onzent de eenige gemeenten in de beteekenis, die dit woord in de 12de, 13de en 14de eeuw had. Hare ruime hallen, hare hooge belfroeds vinden geene gelijken in de overige Nederlandsche gewesten evenmin als hare machtige poorterijen zelve; niet in Brabant, niet in Luik, en evenmin in Henegouwen, Namen, Luxemburg, Loon of het Limburgsche. Het Luiksche recht ging over op Hasselt (1232) in Loon; Limburg en Herve werden omstreeks 1280 steden; Luxemburg in 1243, Echternach in 1236. In het Namensche vindt men stedenstichtingen in het begin der 13de eeuw, waarbij de rechten der hoofdstad in het algemeen tot voorbeeld strekten, evenals die van Kamerijk in het bisdom van dien naam. Maar hier en in Henegouwen, waar de meeste steden door heeren werden gesticht, beteekenden zij met eene enkele uitzondering ook al weinig. In Henegouwen speelden sedert de 12de eeuw echter Valenciennes, Mons en Quesnoy een eenigszins aanzienlijke rol, vooral Valenciennes, dat reeds vroeg voorrechten bezat, overeenkomende met die der groote Vlaamsche en Artesische steden.

Het opkomen dier oudere Henegouwsche steden moet verklaard worden uit den nauwen samenhang van het graafschap met Vlaanderen. Valenciennes b.v. dankt zijne oudste gildebepalingen aan Boudewijn en Richildis (omstreeks 1060), zijn oudste stadsrecht (1114) aan graaf Boudewijn III uit de Vlaamsche dynastie [1]). Merkwaardig is de strijd van Valenciennes — van 1290 tot 1297 — tegen graaf Jan II van Henegouwen [2]), die de ook hier bestaande oligarchie tegenover de minder vermogende klassen een drukkende heerschappij zag uitoefenen en met het opheffen van dien druk tevens zijne eigene macht tegenover de stad hoopte te vergrooten. De burgers zochten hulp bij Gwy

[1]) Hegel, Städte und Gilden, II, S. 140 ff.

[2]) Franke, Joh. II von Hennegau-Holland, S. 10 ff.

van Vlaanderen, den ouden vijand van hunnen Graaf, terwijl ook de Fransche Koning zich met de zaak bemoeide. Na een hevigen strijd van zeven jaren moest de Graaf wel toegeven en de oude rechten der poorterij erkennen, maar met den bloei der stad was het gedaan: de lange oorlog had hare welvaart voor goed geknakt.

Ook in het Noorden deed zich de communale beweging gevoelen. In Holland en Zeeland namelijk is de 13de eeuw rijk aan stedelijke charters. De hier voorkomende steden danken hare opkomst hetzij aan een daar gevestigden belangrijken tol, zooals Dordrecht; hetzij aan hare geschiktheid als marktplaats, zooals Alkmaar en Middelburg; soms ook aan een grafelijk kasteel, als Leiden, Haarlem en Delft, of aan hare voor den handel of de visscherij geschikte ligging aan eene rivier, als Vlaardingen en Rotterdam.

Het eerst zien wij de beweging, in aansluiting aan wat in Vlaanderen en Brabant in de vorige eeuw gebeurd was, zich in het Zuiden krachtig vertoonen en wel voornamelijk in Zeeland, dat, sedert het begin der 11de eeuw met Vlaanderen nauw samenhangend, tijdens graaf Willem I nog in gemeenschap met dit graafschap bestuurd werd. Daar verkreeg Middelburg in 1217 van de Vlaamsche gravin Johanna en den Hollandschen graaf Willem I samen eene „kora”, die met de charters der kleine Vlaamsche steden groote overeenkomst aanbiedt. West-Kapelle en Domburg volgden naar hetzelfde model zes jaren later; ook Zierikzee [1]). De Vlaamsche Graven erkenden evenwel slechts Middelburg als eene villa, „die van ouds eene villa francha was” [2]).

Veel minder beteekenden de voorrechten in het eigenlijke Holland, in 1213 aan Geertruidenberg, in 1220 aan Dordrecht [3]) toegekend. Eerst met Willem II begint in Holland eene krachtige werking in dezen geest: Haarlem, Delft, Leiden [4]), 's Gravesande, Alkmaar krijgen stedelijke keuren. Onder Floris V neemt Dordrecht vooral eene groote vlucht door de toekenning van steeds grootere privilegiën, maar het feit, dat ook deze stad — de belangrijkste in Holland —

---

[1]) Vgl. Oork. v. H. en Z. I, No. 261, 279, 284, 451.

[2]) Ibid. I, No. 514.

[3]) Het voorkomen van schepenen te Dordrecht in 1200 is nog geen bewijs.

[4]) Dit misschien reeds vroeger, vgl. mijne Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 24. Ik geef toe, dat men de uitdrukking „predecessores” in het Leidsche charter niet al te letterlijk mag opvatten. Zie overigens Oork. I, No. 235, 271, 412, 418 enz.

eerst in 1271 het recht kreeg om eene gracht ter harer bescherming te graven en eerst in 1284 eene houten stedelijke „halla” met steenen gevangenis, „steen”, daarnaast mocht oprichten [1]), bewijst voldoende, dat de Hollandsche steden niet zoo machtig en niet zoo vrij waren als de groote Vlaamsche. Het verst in dit opzicht weder kwam Dordrecht, dat in 1296 het recht ontving zijn eigen bestuur te kiezen. Floris begiftigde ook Brouwershaven, Arnemuiden en Medemblik met privilegiën, terwijl Schiedam en Gorkum deze van hare eigene heeren verwierven. Onder den laatsten Graaf uit het Hollandsche Huis volgden ten slotte Beverwijk en Rotterdam.

Al die plaatsen krijgen een afzonderlijk bestuur, bestaande uit door den Graaf aangestelde magistraten, n.l. „schout en schepenen”, omstreeks 1250, evenals in het Zuiden, ook uit „gezworen raden” of „burgemeesters”, die den schepenen voor het financiëel beheer werden toegevoegd [2]). Zij krijgen vaste regelen voor de rechtspraak, waarbij wederom het verbod van gerechtelijk duel op den voorgrond treedt; hare geldelijke en militaire verplichtingen tegenover den Graaf worden binnen bepaalde grenzen omschreven; vrijheden op commerciëel gebied, in de eerste plaats tolvrijdom in het graafschap, worden haar verleend.

Vooral Dordrecht, met zijn belangrijken rivierhandel in zout, wijn, riviervisch, haring, steen, metaal en hout [3]), ontwikkelde zich krachtig en verschafte zich reeds in 1298 de eerste stapelrechten. Doch ook de andere plaatsen, aan de rivieren gelegen, blijken een levendigen handel te voeren. Welhaast treden de Hollandsche steden op als borgen voor den Graaf, hare schepenen bezegelen, als mannen van vertrouwen, oorkonden, tusschen aanzienlijke heeren gewisseld; bij de woelingen om den Hollandschen troon in de laatste jaren der eeuw steunt Jan van Henegouwen vooral op de rijke burgerijen.

Eene gansch andere, veel meer Duitsche, ontwikkeling vertoont zich in het Sticht, in de hoofdstad vooral, aanzienlijker en bloeiender toen nog dan eenige andere stad in het Noorden, reeds belangrijk in den Merovingischen tijd, ja misschien onder Rome. Den ouden naam der stad, Trajectum, vinden wij het eerst in het bekende

---

[1]) Oork. v. H. en Z. II, No. 217 en 519; Dozy, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, blz. 13 vlg.

[2]) Ibid. II, No. 447, 450, 485, 503, 679, 859, 863.

[3]) Ibid. II, No. 564 en 857.

reisboek uit de 4de eeuw na Christus, een naam, die wijst op een punt van overgang over de rivier, een veer waarschijnlijk. Het is duidelijk, dat zulk een veer, door een kasteel beschermd en uit een tol onderhouden, een geschikt punt van vestiging moest aanbieden voor eene handeldrijvende bevolking. De oprichting van een bisschoppelijken zetel, en daarbij van kloosters en kerken, moet ook tot de ontwikkeling der plaats hebben medegewerkt [1]). Zij werd het hoofdpunt van het verkeer met de Friesche streken, nadat het naburige Dorestad in den Norentijd was ondergegaan. In de 12de eeuw voeren hare kooplieden den Rijn op tot voorbij Coblenz; vier groote jaarmarkten werden er gehouden; zij was de zetel eener bisschoppelijke munt en had vroeg in de 12de eeuw muren en grachten; hare burgers, in dien tijd door keizer Hendrik V en bisschop Godebald met enkele rechten begiftigd, behoefden in de 13de eeuw den Bisschop niet buiten de stad te dienen [2]).

Diezelfde eeuw levert bewijzen van de onafhankelijkheid, die de burgers dezer bisschopsstad, evenals dat in andere Duitsche bisschopssteden het geval was, zich allengs wisten te verwerven.

De Vlaamsche steden waren in de tweede helft der 13de eeuw tegenover haren Graaf niet zoo onafhankelijk als die in het Sticht, de stad Utrecht in de eerste plaats, tegenover den Bisschop. Toch bezat deze er nog belangrijke rechten. De Graaf, de vertegenwoordiger des Konings in het distrikt, waartoe de stad behoorde, had reeds in 1220, toen hij zijne laatste rechten verloor, weing meer te beteekenen; de Bisschop had zijn eigen ambtenaar, den Burggraaf, met een deel van des Graven voormalige rechten bekleed, terwijl een ander deel aan den schout, reeds lang een bisschoppelijk ambtenaar, was vervallen [3]). Schout en schepenen, ambtenaren van den Bisschop, vormden de lagere rechtbank in de stad; de schepenen met den maarschalk van het omliggende platteland maakten het bestuur uit en waren misschien ook de hoogere rechtbank. In 1252 werd de schepenbank de eenige rechtbank voor de stad, die daarmede op rechterlijk gebied van hare omgeving werd gescheiden.

Men ziet hier overigens de gewone verschijnselen der ontwikkeling

---

1) De Geer, Het oude Trecht, blz. 4 vlg.

2) l. l., blz. 135 vlg., 169 vlg. Vgl. boven, blz. 162.

3) Muller, Inleiding op de Middel. rechtsbr. der stad Utrecht, blz. 9 vlg.

van het stadsbestuur zich vertoonen. Eerst vindt men schout en schepenen, gekozen oorspronkelijk door den landsheer, later wellicht door coöptatie uit de oude geslachten der stad. Dan komt (te Utrecht op het einde der 12de eeuw) de Raad als aanzetsel bij de schepenen om hen te helpen in het stadsbestuur; spoedig overvleugelt hij het schepencollege en beperkt het tot een min of meer zuiver rechterlijk lichaam. Vervolgens verschijnen „jurati", misschien vertegenwoordigers van het machtige koopliedengild, dat hier in het begin der 13de eeuw bestond [1]). De patriciërs leiden het stadsbestuur, totdat ook de lagere gilden invloed eischen, vooral op financiëel beheer, wat te Utrecht in 1267 is geschied. Er volgt eene worsteling tusschen poorterij en gilden, waarin de laatsten, hoewel tijdelijk overwonnen, ten slotte de zege behalen (1304). Ook de strijd tegen den Bisschop is aanvaard: zijn schout treedt meer en meer op den achtergrond tegenover den Raad, de vertegenwoordiging der burgerij. Toch bestaat er nog een herhaaldelijk sterk uitgesproken recht van den Bisschop, den heer, al heeft de stad eene belangrijke mate van zelfstandigheid verkregen. De tweede helft der 13de eeuw met hare aanhoudende woelingen tegen de Bisschoppen nu bracht ook hierin verandering [2]). Met hulp van den Graaf van Holland verzet de stad zich tegen bisschop Jan van Nassau en zijn opvolger Jan van Zyrik: over de heffing van accijnsen, de rechtspraak en andere zaken ontstaan hevige twisten, waarin de stad meermalen de overhand behoudt. Bisschop Willem van Mechelen werd zelfs een jaar lang binnen de stad gevangen gehouden en het werd steeds duidelijker, dat deze haren heer te machtig werd — een voorteeken van de belangrijke toekomst, die haar in het Sticht wachtte.

Volkomen in overeenstemming hiermede is wat over den IJsel gebeurt: groote analogie met de naburige Saksische streken is hier evenzoo onmiskenbaar.

In het Oversticht had het oude Deventer in de 12de eeuw zeker nog de meeste beteekenis, de belangrijke handelsstad aan den IJsel, wier munt reeds vroeg in het gansche Oosten en Noordoosten van het Sticht en de aangrenzende landen gangbaar was. Keizer Hendrik V had hier in 1123 weinig beteekenende rechten geschonken [3]), welke,

[1]) Cod. Dipl. Neerl. I, No. 15.

[2]) Muller, l. l., blz. 30 vlg.

[3]) Dumbar, Kerkelijk en wereldlijk Deventer, blz. 446.

door de Bisschoppen der 12de eeuw vermeerderd, de grondslag werden der rechten van de overige plaatsen in deze streek: de landstad Zwolle in 1230; Kampen, als handelsplaats gunstig gelegen, iets later, omstreeks het midden der eeuw. De kleine landsteden Oldenzaal, Ommen, Hasselt, Genemuiden, Enschede — als marktplaatsen opgekomen — verkregen van de opeenvolgende Bisschoppen het Deventer recht, hetzij geheel hetzij met kleine wijziging [1]). In al deze plaatsen, waarvan de drie grootste als belangrijke handelssteden in de tweede helft der eeuw alom aan de Oost- en Noordzeekusten bekend zijn, komen als stadsbestuur „rechter, schepenen en raden" voor, ongetwijfeld behoorende tot de vermogende grondbezitters of den invloedrijken stand der kooplieden. Schepenen en raden zijn en blijven hier tot één machtig college vereenigd en dringen den bisschoppelijken rechter op zijde. Van invloed der mindere bevolking blijkt nog weinig of niets. Evenwel, bij het gebrek aan oorkonden en andere stukken voor deze steden uit de 13de eeuw, is hij mogelijk grooter geweest dan wij kunnen weten.

Groningen maakte zich in den loop der eeuw meer en meer los van den bisschoppelijken „praefectus" [2]). Herhaalde opstanden tegen diens gezag hadden hier plaats en daarmede tegen het gezag van den Bisschop, dat op dezen afstand niet krachtig gehandhaafd kon worden. Het stadsbestuur wordt geleid door den prefect en den uit de koopliedenfamiliën gekozen Raad, wier leden „consules", „seniores" of „aldermanni" heeten. Behalve dezen vinden wij hier ook vier „rationales" (burgemeesters) genoemd [3]).

In de Friesche streken worden in de enkele oorkonden, die uit de 13de eeuw tot ons gekomen zijn, naast het oude handeldrijvende Staveren, ook Leeuwarden en Dokkum genoemd. „Olderman, schepenen en raden" vormen hier het bestuur; in Staveren in plaats van den eerste de „schout", wiens invloed meer uitkomt in de jaren, waarin de Graaf van Holland werkelijk gezag in Friesland uitoefent. Blijkbaar heeft in Friesland de „gemeene meente", de „universitas" der burgerij — hetzij deze zelve, hetzij hare vertegenwoordiging, waarin

---

[1]) Vgl. Dozy, Het stadrecht van Zwolle, Inleiding.

[2]) Zie boven, blz. 219 vlg.

[3]) Gratama, Het ontstaan en de ontwikkeling van het eig. stadsbestuur te Groningen (Nijhoff's Bijdr. 3de R. VI, blz. 188 vlg.).

de kooplieden en rijke boeren op den voorgrond getreden zullen zijn — in het beheer der zaken veel in te brengen [1]).

Bij het gemis van een landsheer is het zeer waarschijnlijk, dat de friesche burgerijen — behalve wederom in het meestal van den Graaf van Holland afhankelijke Staveren — zelve hare bestuurslieden verkozen zonder eenige belemmering, tenzij door den invloed van machtige en rijke adellijke familiën, in de steden gevestigd. Te Staveren werden de oude voorrechten, door graaf Egbert geschonken [2]), in 1290 door koning Rudolf bevestigd en vermeerderd; twee jaren later echter gaf graaf Floris V aan deze stad een voorrechtsbrief, geheel op den voet van die der Hollandsche steden geschoeid.

Wat Leeuwarden en Dokkum betreft, blijkt van zulke geschonken voorrechten niets: vermoedelijk hebben de burgers zich hier bij de inrichting van hun zelfbestuur naar het voorbeeld van eene naburige stad, hetzij Staveren, hetzij Groningen, gedragen.

Uit latere toestanden blijkt duidelijk, dat deze steden, als marktplaatsen van het omliggende land ook voor den uitvoer uiterst gunstig gelegen, zich daardoor van gewone dorpen tot steden hebben ontwikkeld. In verband daarmede verdient het opmerking, dat in het Munstersche Friesland, tusschen Lauwers en Eems, reeds in 1057 te Winsum en Garreweer markten bestonden met het recht van muntslag, zoo goed als te Dokkum, Bolsward en Leeuwarden [3]). In de Friesche streken om Groningen evenwel konden tengevolge van de gunstige ligging en de snelle opkomst dezer stad geene andere steden naast haar zich uit de genoemde marktplaatsen vormen: de beteekenis dezer plaatsen als markten bleef lang van ondergeschikten aard en ten slotte ging haar marktverkeer op Groningen over.

In het graafschap Gelre is de ontwikkeling der steden in de 13de eeuw begonnen. Rivierhandel en marktverkeer waren hier wederom de oorzaken der opkomst van belangrijke vestigingen. Zutphen, met zijn echt Duitsch recht eener „vrije stad”, werd het voorbeeld voor de andere: Harderwijk ontving in 1231 [4]), Emmerik, Lochem en Arn-

---

[1]) Telting, Het Oud-Friesche Stadrecht, blz. 53, 73, 115 vlg., 131 vlg.

[2]) Zie boven, blz. 163 vlg. en 325.

[3]) Lappenberg, Hamb. Urk. I, 78; vgl. Hooft, Friesland en de Friezen, blz. 24.

[4]) Zie Sloet, Oork. op deze jaren en het meer aangehaalde werkje van Muller, S. 47 ff.

hem in 1233, Wageningen in 1268, Groenloo in 1277 Zutphensch recht; Doesburg in 1237, Doetinchem, Gent, Borkeloo, vermoedelijk ook Roermond en Gelder in denzelfden tijd eenigszins gewijzigde rechten. Nijmegen, de oude Romeinsche vesting en Karolingische koningsburcht, zal al vroeger de rechten van Aken en andere rijkssteden hebben genoten. Frederik II en zijn zoon immers bevestigden haar deze in 1230. De verpanding der stad door koning Willem aan graaf Otto van Gelre, zeventien jaar later, kan, wat zelfbestuur aangaat, niet tot haar voordeel gestrekt hebben: zij belette de ontwikkeling van Nijmegen tot eene vrije rijksstad, als de Duitsche der 14de eeuw. Het oude Tiel had in de 13de eeuw zijne vroegere beteekenis als handelsplaats verloren: Dordrecht heeft het blijkbaar overvleugeld, de tol was door keizer Frederik Barbarossa omstreeks 1170 naar Keizersweerd overgebracht en nam tegenover dien van Arnhem en Lobith steeds in beteekenis af. Tiel bleef eene landstad, eene markt voor den vruchtbaren omtrek en alleen als zoodanig belangrijk.

Overal in het Geldersche vinden wij „rechter en schepenen", de laatsten in de steden met Zutphensch recht 12 in getal, met rechtspraak en bestuur belast; dikwijls zelfs werd er het schepencollege buiten medewerking des Graven door de burgerij, d. i. de grootburgers, gekozen; overal evenwel zijn kleine verschillen met de moederstad op te merken.

Evenmin als in Holland en het Sticht kon zich in dat tijdperk ook in Gelre eenige stad tot de beteekenis der groote Vlaamsche gemeenten verheffen; de Geldersche steden kunnen zelfs niet met de grootere in Holland en het Sticht op ééne lijn gesteld worden. Eerst later zouden enkele van haar meer op den voorgrond treden tegenover het grafelijk gezag, dat zij thans nog meer naar de oogen moesten zien dan hare Hollandsche zusters, die op hare beurt weder veel afhankelijker waren van den landsheer dan die in het Sticht — vooral het verafgelegen Groningen en de hoofdstad — van de zwakke kerkvorsten in dat gebied. Geheel onafhankelijk waren alleen de Friesche landsteden, die geen landsheer kenden, ten minste erkenden.

Onze steden der 13de eeuw moeten in vele opzichten nog een zeer bescheiden aanblik hebben opgeleverd. Van grachten er om heen is

nog lang niet overal sprake, evenmin als van stevige steenen muren. Meestal zullen de stedelingen zich tevreden hebben moeten stellen met aarden wallen, van buiten beschermd door houten staketsels, van planken opgetimmerd en door houten palen in den grond bevestigd. In verscheidene oorkonden en kronieken worden deze „planken muren" vermeld, die natuurlijk tegenover een met vuurwerptuigen gewapenden vijand slechts eene schamele bedekking verschaften, al boden zij krachtigen weerstand aan de zware werpkogels en de stormrammen, die het nog zeer kunsteloos opgemetselde baksteenen muurwerk gemakkelijker konden vernielen dan de door dikke planken beschutte aarden wallen. Blijden en katten, waarvan de eersten zware steenen slingerden en de laatsten dienden om den vijand gelegenheid te geven den stadsmuur van eene hoogere plaats dan den beganen grond met pijlen en steenen te beschieten, hadden tegen deze houten verdedigingswerken menigmaal gemakkelijk spel. Een enkele steenen toren zal zich wel als middelpunt van verdediging tusschen de houten staketsels verheven hebben.

Evenmin als voor den stadsmuur was ook voor den huizenbouw het gebruik van steen in de 13de eeuw nog algemeen. Alleen kerken werden gewoonlijk van steen gebouwd, in den half-romaanschen stijl, die den overgang tot de Gothiek vormde. In het midden der eeuw zien wij overal, ook in het verre Friesland, de baksteen aangewend in plaats van de vroeger gebruikte moeilijk verkrijgbare, immers van den Rijn bij Andernach aan te voeren tufsteen, waarvan Utrecht en Deventer de markten waren [1]).

In het Zuiden leverde de omgeving van Doornik en Namen de voor den bouw van kasteelen en kerken noodige steensoort maar ook hier begon deze voor baksteen te wijken.

Het toenemend gebruik van baksteen, welk materiaal zooveel gemakkelijker te verkrijgen was, bevorderde den bouw der steenen woningen zeer, maar zelfs in eene belangrijke stad als Dordrecht was — gelijk wij zagen — het stadhuis omstreeks 1300 nog grootendeels van hout opgetrokken evenals bijna alle woonhuizen: steen als bouwmateriaal behoorde nog tot de hooge uitzonderingen, voornamelijk ten behoeve van de verblijven der vorsten en edelen, weldra ook der

---

1) Vgl. mijne studie over de Middel. bouwkunst in Friesland, in den Gron. Volksalmanak 1891.

aanzienlijke burgers gemaakt. Lage houten huizen met riet gedekt, ziedaar het type der stadswoningen in de 13de eeuw. En wie weet in hoedanige hutten van klei de mindere bevolking opgepakt werd?

Ook van bestrating was toen zeker nog weinig sprake. Was niet Parijs, de hoofdstad des machtigen Konings van Frankrijk, eerst op het einde der 12de eeuw gedeeltelijk van straten voorzien? Waar bij ons van „straten" gesproken wordt, dient men in den regel nog te denken aan wegen tusschen de huizen door, niet al te recht, niet al te regelmatig, niet al te zindelijk, met afval en mest verontreinigd, door gaten en poelen soms nauwelijks te herkennen, door planken en stroo hier en daar begaanbaar gemaakt. Vooral in de nog altijd in beschaving achterlijke noordelijke gewesten moet, wanneer wij dergelijke toestanden nog eene eeuw later daar aanwezig vinden, in de dagen van de opkomst der steden de gesteldheid naar onze denkbeelden zeer veel te wenschen hebben overgelaten. In het Zuiden daarentegen [1]), welks stadhuizen en belfroeds voor een deel, te Yperen en Brugge b.v., reeds uit deze eeuw dagteekenen, was men reeds iets verder gekomen, ook in dit opzicht: in Brugge en Gent vindt men reeds in de 13de eeuw in de stadsrekeningen vaste posten voor het plaveisel in de voornaamste straten, waarvoor de steengroeven in de Maasstreken het materiaal leverden. Wel zal ook dit plaveisel nog niet aan onze eischen voldaan hebben, maar het was er ten minste. Van steenen woonhuizen wordt daar herhaaldelijk melding gemaakt, zelfs van pleinen, die echter waarschijnlijk nog niet geplaveid waren doch eenvoudig uit open gras- of zandplekken bestonden, waarop waterpompen en waterbakken voor het door de straten loopende kleine vee waren geplaatst.

Denkt men nu hierbij aan de omstandigheid, dat de straatverlichting nog eeuwen lang eene onbekende weelde was, zoodat ieder, die des avonds zich buiten zijne woning begaf, zich van een lantaarn diende te voorzien ten einde op de slechte wegen en straten geen ongeluk te krijgen of aanvallers te kunnen afslaan — dan schijnt ons eene dertiende-eeuwsche stad zeker geen aanlokkelijke woonplaats.

Bovendien, hoe licht kon niet in eene zoo ingerichte stad brand ontstaan? Dit gebeurde werkelijk ontelbare malen en had zeer dikwijls

---

[1]) Vanderkindere, l. l., p. 370 suiv. Vergelijk daarbij mijne Holl. stad in de Middeleeuwen, blz. 69 vlg.

ten gevolge, dat, bij den slechten toestand der bluschmiddelen en de brandbaarheid van het materiaal, het grootste gedeelte eener stad, zoo niet het geheel, in zeer korten tijd door het vuur werd verteerd. Tallooze malen hooren wij dan ook van branden, die gansche steden verdelgen; in het Noorden nog meer dan twee eeuwen later, totdat ook daar de houten huizen voor de steenen beginnen te verdwijnen, de rieten daken voor pannen dakbedekkingen moeten wijken en de brandweer op beteren voet wordt ingericht.

In deze steden woonde eene zeer gemengde bevolking. Men vond er naast de vrije burgers hoorigen van allerlei graad, die zich evenwel in de meeste plaatsen volgens de bepalingen der handvesten na zekeren tijd van onbetwiste inwoning — meestal een jaar en een dag — als vrij konden beschouwen. Vele hoorigen zullen zich met toestemming van den landheer in eene stad hebben gevestigd maar dan ook nog altijd zekeren graad van onvrijheid hebben behouden; daarom leest men in bijna elk stedelijk keurboek van dezen en lateren tijd ook van onvrije stedelingen. Men vond er toen reeds zeer talrijke soorten van handwerkslieden, meestal in bepaalde wijken bij elkander wonende en die daarom aan de door hen bewoonde wijk of straat den naam gaven. Men vond er kooplieden, die zich nog meestal zelf op hunne schepen naar de binnen- of buitenlandsche handelsplaatsen begaven of hun eigendom op de nog minder veilige landwegen vervoerden. Men vond er boeren, die binnen de stad zelve hunne boerenerven hadden en onmiddellijk buiten de muren de landerijen, waar zij hunne veldvruchten verbouwden of hun vee weidden. Men vond er edelen, die voornamelijk ter wille van de veiligheid hunne woonplaats in de stad hadden gekozen, soms, als de voorname kooplieden, zich onderscheidende door de sterkte der grachten en muren om hunne steenen woning, door de fraaiheid dier woning zelve.

Onder die allen werden als burgers alleen zij erkend, die het burgerrecht, hetzij door geboorte uit burgers, hetzij door huwelijk, hetzij door koop hadden verworven, den burgereed hadden afgelegd en het geld voor hunne aanneming hadden betaald. Zij konden als de eenige rechthebbenden in de stad beschouwd worden; hunne namen stonden in het burgerboek opgeschreven. Men kon het burgerrecht verbeuren door een vonnis of verliezen door vrijwillig vertrek; gewoonlijk verloor men het ook door het aannemen van het burgerrecht eener

andere stad. Wie de stad op een der beide laatste wijzen verliet, betaalde het recht van „uitgang", van „exue", als schadeloosstelling voor het verlies, dat de stad in zijn persoon en vermogen leed. Sommige steden sloten overeenkomsten, waarbij dit recht van exue ten opzichte van verhuizing bij onderlinge schikking werd opgeheven.

De andere bewoners stonden tegenover de burgers als halve vreemdelingen, wier aanwezigheid in de stad dezen wel wilden toelaten en die tijdens hun verblijf aldaar zich onder het stadsbestuur moesten schikken en bescherming genoten maar alle rechten daarop verloren, zoodra zij buiten de stad kwamen.

De burgers, grootburgers, zooals men soms zeide, die uitsluitend recht hadden op eenig aandeel in het stadsbestuur, die de schutterij vormden, aan welke de verdediging der stad werd toevertrouwd, vormden een derden stand, die pas begon op te komen maar in de maatschappij weldra de beide eerste standen in macht zou overtreffen.

Hoewel voortgekomen, voor het grootste deel ten minste, uit dezelfde klassen, die het platteland bewoonden, zagen de stedelingen met minachting neder op de boeren en toonden weinig eerbied jegens adel en geestelijkheid, wier voorrechten zij begonnen te betwisten.

Meer en meer lieten de burgers zich gelden. Zij dwongen door het stapelrecht de boeren van den omtrek hunne goederen uitsluitend in de stad ter markt te brengen; zij trachtten door deze en andere voorrechten het platteland van zich afhankelijk te maken en zich het monopolie van handel en nijverheid te verschaffen. Herhaaldelijk reeds vinden wij in de Vlaamsche steden der 13de eeuw melding gemaakt van „buitenpoorters", die, in den onmiddellijken omtrek gevestigd, de voorrechten van een burger ook buiten de stadsmuren wenschten te genieten en zich tevens ontrekken aan de lasten van het platteland. De burgers treden op tegen de aanspraken van de geestelijkheid op vrijdom van stedelijke lasten, zelfs reeds tegen de buitensporige aangroeiing van het grondbezit der geestelijkheid in de stad. Zij doen den trotschen adel in den omtrek gevoelen, dat de tijd voorbij is, waarin deze den reizenden koopman ongestraft kon plunderen of hem ongewettigde lasten kon opleggen. Zij durven zelfs den machtigen landsheer het hoofd bieden, hem noodzaken zich van willekeur tegenover hen te onthouden; zij maken hem door geldleeningen van zich afhankelijk.

Het handelsbelang, het belang der groothandelaars vooral, staat bij de steden, waarin dezen de hoofdrol spelen, dan ook op den voorgrond.

De steden beginnen zich aaneen te sluiten in het belang van den handel. Zij vormen „hanzen", verbonden van ettelijke koopsteden, weldra in de groote Duitsche Hanze tot één geheel vereenigd — een geheel, waarin de mededinging tusschen de zeer heterogene bestanddeelen op den duur evenwel krachtige samenwerking belette.

Een aantal steden van Noord-Frankrijk en de Nederlanden, waaronder Kamerijk, Rijssel, Yperen, Douay, Doornik, Gent, Brugge, Dixmuiden, Bailleul en Poperinge in Vlaanderen, Huy, Valenciennes, Orchies en Escouvins daarbuiten, zeventien tot vier en twintig steden in het geheel, waarvan dus verreweg het grootste getal tot Vlaanderen behoorde, vormden in de 13de eeuw eene Londensche Hanze [1]). Haar handelsgebied strekte zich uit van Troyes tot Londen; Brugge en Yperen waren hare hoofdplaatsen. Alleen groothandelaars konden lid dezer Hanze zijn en hare voorrechten genieten. Met de Oost- en Noordzeesteden stond zij in druk verkeer.

In het Noorden waren de handelsbetrekkingen met deze laatsten levendiger. Groningen, Staveren, Leeuwarden, Dokkum, Kampen, Zwolle, Deventer, Zutphen, Utrecht, Dordrecht, Middelburg sloten zich in het laatst der eeuw aan bij de groote Hanze, die onder Hamburg's en Lübeck's leiding weldra Oost- en Noordzee beheerschte. Van Smolensk, waar wij Groninger kooplieden reeds in 1229 vinden [2]), tot in Engeland, ja, in Biscaye, vinden wij zoo onze steden werkzaam.

Inderdaad de Nederlandsche koopman der 13de eeuw beteekende iets in de wereld: niet alleen in zijne eigene stad was hij heer en meester maar, met zijne standgenooten elders verbonden, werd hij het ook op de naburige zeeën en rivieren, op de kusten zelfs van afgelegen landen. De zeerechten van Wisby in de Oostzee en Oléron in Frankrijk ontmoetten elkander in de handelsplaatsen aan de zeekust van Vlaanderen, Holland en Friesland en vormden er den grondslag van het handelsverkeer. Koningen van Engeland en Frankrijk, Zweden, Noorwegen, Denemarken en Rusland schonken den handelaars voorrechten, vrijdom van tol en lasten, recht van stapel en verkeer; zij schonken hun vergunning om ook in het vreemde land bij onderlinge twisten het eigen stadrecht te gebruiken, zich door eigen gekozen voogden te laten richten; zij maakten hun ten gevalle een einde aan het oude

---

[1]) Warnkönig I, S. 328 ff.

[2]) Schepers, Groningen als Hanzestad, blz. 20.

strandrecht, dat den landsheer de gestrande goederen toekende, of bonden het ten minste aan vaste regelen; zij beschermden hen met al hunne macht.

Het behoeft dan ook geen verwondering te baren, wanneer wij den geest der burgerij krachtig zien werken ook op de letteren van het tijdperk. Nieuwe gedachten doortrokken de gansche maatschappij. De ridderroman, die de idealen van den ridderstand weerkaatst, die in de schildering der avonturen van Karel's Paladijnen en Arthur's Tafelronde, van Griekenlands helden uit den voortijd zich vermeidt, is niet meer, zooals in de eerste helft der eeuw, de uitdrukking van de richting, die in de maatschappij heerscht. Tegenover de „valsche, walsche" vertelsels eischt de nuchtere in het praktische leven optredende burger eene nieuwe letterkunde, eene, die gericht is op het praktische, op de verspreiding van nuttige kennis.

Het leerdicht draagt zijn stempel. Maerlant, de burgerdichter, „de vader der Dietschen dichtren algader", geeft den toon aan. Niet om vermaak alleen, om leering vooral is het te doen. Scholen verrijzen overal. Tegenover den „minstreel", den bode der liefde, den vleier van den adel, treedt de „klerk", de verkondiger der wijsheid, de man van de burgerij, zelf uit de burgerij gesproten, in het krijt. De „Dietsche Catoen", het boek der wijze zedespreuken uit ouden tijd, verjoeg het dartele minnelied des „hoveschen" zangers. Tegenover het brutale geweld en de zinnelijke strekking van het ridderdicht, stellen zich de godsdienstzin en de zedelijke toon der burgerpoëzie. De Martijnsdichten van Maerlant, zoo ernstig van strekking en vorm; zijne godsdienstige strophen „Van Ons Heren wonden"; zijn leerzame „der Naturen Bloeme"; zijn „Rijmbijbel", zijn „Spiegel Historiaal", zijn den dichter zelf zijn ware arbeid: hij schaamt zich over de ridderdichten zijner jeugd, den „Merlijn", de „Historie van Troyen", waarin hij aan de „fabel", aan de onwaarheid had geofferd.

Ook hierin wijst Vlaanderen den weg: Maerlant was Vlaming, hoewel met Holland in nauwe betrekking; Philips Utenbroeke, die zijn werk voortzette, evenzoo. Brabant daarentegen heeft in zijn Lodewijk van Velthem, die Maerlant's werk verder vervolgde, een dichter, die den nieuwen geest nog niet in zijne volle beteekenis vat [1]), een vijand der „onselege comenscap." Evenmin is Jan van Heelu, de Brabantsche

---

[1]) Te Winkel, Gesch. der Nederl. letterk. I, blz. 362 vlg.

dichter van den „Slag van Woeronc", een geestverwant van den grooten Vlaming. Leefde niet nog hertog Jan I, de hoofsche minnedichter, in Brabant tegelijk met Maerlant? Krachtiger vertegenwoordiger van den nieuwen geest heeft Holland in zijn Melis Stoke, den geschiedschrijver van Holland's verleden.

Het is geen toeval, dat Vlaanderen en Holland in dit opzicht aan de spits staan. Vandaar zou de grootste kracht der burgerijen eenmaal uitgaan.

Den burger behoorde de toekomst.

AANHANGSEL.

DE BRONNEN ONZER GESCHIEDENIS VÓÓR 1300.

Met omstreeks 1300 begint de taak van den beschrijver der geschiedenis van het Nederlandsche volk zoo niet gemakkelijker dan toch aangenamer te worden. Wel draagt ook nog verder zijn verhaal het karakter eener inleiding op die geschiedenis, die immers eerst een aanvang neemt met het ontstaan van den Nederlandschen staat op het einde der 16de eeuw, maar hij heeft niet te kampen met de ernstige bezwaren van historiographischen aard, die zijn arbeid met betrekking tot de geschiedenis van vóór 1300 bemoeilijken.

Wat wij van de geschiedenis dezer streken vóór 1300 weten, is stukwerk. Van enkele jaren is ons vrij wat, dan weder van eene gansche reeks volgende zoo goed als niets bekend; hièr steunen wij op een vertrouwbaar berichtgever, onmiddellijk daarop ontzinkt ons die vaste grond geheel; bij uitzondering slechts hebben wij een uitvoerig verhaal, gewoonlijk niets dan eenige korte aanteekeningen tot onze beschikking; een enkele maal zien wij een toestand zich langzaam en geregeld ontwikkelen, meestal komt hij als het ware kant en klaar uit de lucht vallen. Met eene enkele uitzondering zijn de ten tooneele gevoerde personen voor ons marionetten, wier dikwijls verrassende evolutiën worden beheerscht door ons onbekende beweegredenen. Zelfs van mannen als graaf Willem I en graaf Floris V van Holland, die toch reeds uit later tijd dagteekenen, als Otto II van Gelre, als Gwy van Dampierre, als de drie Brabantsche Hendrikken, kunnen wij ons geen heldere voorstelling vormen: hunne daden zijn grootendeels onverklaarbaar, hunne leidende gedachten niet te grijpen.

En zoo is het mutatis mutandis dikwijls ook met de toestanden. Het is denkbaar, dat menig lezer der voorgaande bladzijden zich herhaaldelijk

de vraag heeft gesteld: hoe kwam dit? wat was de oorzaak daarvan? waarom deed deze of gene die of dat? Ja, het is aan te nemen, dat hij nu en dan den auteur in gedachte een verwijtenden blik heeft toegeworpen, waarin de vraag lag opgesloten: waarom hebt ge ons niet meer daarvan gezegd? In vele gevallen evenwel zal de auteur zich kunnen verdedigen met te wijzen op den toestand der bronnen, waaruit hij moest putten. Tot verklaring van de omstandigheid, dat ons historisch weten aangaande onze geschiedenis vóór 1300 stukwerk is, moet gewezen worden op die andere, dat onze bronnen voor dien tijd niet anders zijn dan zij zijn, d. i. fragmentarisch op hare beurt.

CAESAR EN TACITUS.

Neemt men onze geschiedenis in de dagen van Rome's heerschappij. Zij lijdt aan het algemeene euvel der zoogenaamde „oude" geschiedenis: onzekerheid.

Maar men heeft toch Caesar! Ja, men heeft Caesar. Maar wie contrôleert Caesar in zijne berichten over zijne Gallische veldtochten? Hij was voor onze streken als een Stanley in het land der Nijlmeren, maar geen anderen hebben met of na hem die streken bereisd en zijne daden daar beschreven. En dat zulk eene contrôle wenschelijk zou geweest zijn, wordt door de beoefenaars van de geschiedenis der oudheid algemeen erkend: Caesar's boek is — evenals dat van Stanley — niet maar een verhaal van tochten, doch zeer zeker ook een pleidooi voor zijne handelwijze. Al mag men in het algemeen zijne beschrijving van de toestanden in Gallië wel overeenkomstig de waarheid achten — waarom zou hij hier hebben vervalscht? — omtrent het verhaal zijner militaire en politieke daden en overwegingen is twijfel geoorloofd. Daarom kan men slechts de als het ware toevallig in zijn verhaal gevlochten beschrijvingen van de toestanden, die hij in Gallië en Germanië aantrof, gerust als bron voor een geschiedverhaal gebruiken; met dit voorbehoud altijd, dat hij vrij wat niet op eigen onderzoek doch op hooren zeggen heeft moeten gronden en dat dus niet alle mededeelingen, b.v. geographische, zonder meer kunnen worden vertrouwd.

Met Tacitus, zeker den voor onze geschiedenis belangrijkste der klassieke auteurs, is het niet beter gesteld. Wat zijne „Germania" aangaat, het is een feit, dat daarin een en ander — konden wij maar altijd weten, wat! — voorkomt, wat de Germanen, zijn ideaal van een

onbedorven volk tegenover de ontzenuwde Romeinen van zijn tijd, beter en aantrekkelijker doet schijnen dan zij inderdaad geweest zijn. Wat zijne „Historiae" en „Annales" betreft, daarvoor zijn in zijne schildering der Germaansche veldtochten de geheel verloren boeken van Plinius „de bellis Germaniae libri XX" zeker de hoofdbron geweest en, kenden wij deze laatste, wij zouden kunnen nagaan, wat Tacitus volgens zijne gewoonte, kunstenaar met het woord als hij was, heeft opgesierd en wat onopgesmukt gelaten. Nu zijn wij in dit opzicht genoodzaakt ons te behelpen met de enkele aanteekeningen van Suetonius, Plinius zelf in zijne Historia Naturalis, Dio Cassius, Pomponius Mela, Zonaras en andere Romeinsche en Grieksche schrijvers. En dat blijft niet anders dan behelpen, afgezien nog van de ongelukkige omstandigheid, dat Tacitus voor ons juist bij een zeer interessant punt in het verhaal van den Bataafschen opstand afbreekt, daar de rest van zijn werk verloren is.

Er blijft dus voor den geschiedschrijver hier niet anders over dan met de uiterste voorzichtigheid op deze auteurs inwendige kritiek te oefenen en overigens de inscriptiën, munten en andere in den grond teruggevonden overblijfselen der Romeinsche tijden aan te wenden tot aanvulling van het geschreven verhaal. Zoo kan alsnog een en ander worden gered uit de schipbreuk van ons weten omtrent de oudheid.

Van de enkele verspreide berichten der „Scriptores historiae augustae", de geschiedschrijvers der latere Keizers, van Ammianus Marcellinus e. a. kunnen wij gevoegelijk zwijgen; evenzoo van de enkele andere toevallige berichten, tot ons gekomen over de dingen, die hier gebeurden in de dagen van Rome's overheersching.

WETTEN EN HEILIGENLEVENS.

Met het einde der Romeinsche heerschappij in het begin der 8ste eeuw treden twee andere belangrijke klassen van historische bronnen voor ons op: de „leges barbarorum", de wetten der Germaansche veroveraars, en de „vitae sanctorum" de levensbeschrijvingen der heilige predikers van het Christendom in den eersten tijd, der oudste Bisschoppen van Utrecht en de nabijgelegen diocesen.

Deze bronnen zijn voor de politieke geschiedenis minder belangrijk

dan de dorre droge aanteekeningen der oudste kloosterannalen, maar daarentegen van veel gewicht voor de kennis der sociale toestanden in die dagen. Zij zijn ook in hoogere mate dan deze annalen en de berichten der eigenlijke geschiedschrijvers betrouwbaar als bronnen voor onze geschiedenis. Waarom? Omdat die annalenschrijvers dikwijls onvoldoende ingelicht, die auteurs dikwijls partijdig zijn of de waarheid opofferen aan sierlijkheid van taal en stijl. De wetten daarentegen geven ons omtrent de sociale toestanden, men zou haast zeggen zonder het zelf te weten, zonder eenige bijbedoeling in allen gevalle, gegevens in de hand, waarop zij zelve gebaseerd zijn. Ten opzichte daarvan is dus alle onzekerheid buitengesloten, behalve die, welke ontstaat uit bij de weinige verspreiding van letterkundige kennis verklaarbare onzuiverheid van uitdrukking of uit onduidelijkheid voor ons van termen, die den tijdgenooten volkomen helder waren. De genoemde levensbeschrijvingen schetsen evenzoo zonder bijbedoeling het milieu, waarin de beschreven personen optreden; als bijzaak, ter loops, toevallig dikwijls deelen zij ons een en ander mede, wat voor ons van veel belang is.

De Salische, Ripuarische, Chamavische, Friesche wetten uit den Frankischen tijd [1]) zijn daarom onwaardeerbare bronnen voor de kennis onzer sociale geschiedenis van Rome's ondergang tot omstreeks de dagen van Karel den Groote. Voor hetzelfde tijdvak (500 tot 800) is hetzelfde te zeggen van de levens der godsdienstpredikers, voorzoover zij ten minste door tijdgenooten of bijna-tijdgenooten zijn samengesteld. In de eerste plaats noemen wij de levens van St. Eligius door Audoënus, van St. Amand door Baudemundus, van St. Lambert door Godescalcus, van St. Hubert, van Willibrord door Karel's vriend Alcuïn, van Bonifacius door Willibald, van Gregorius van Utrecht door Liudger, van Liudger zelf door Altfried enz. Andere, latere, heiligenlevens hebben voor ons doel veel minder waarde, tenzij zij, gelijk dat van Lebuinus door Hucbald, blijkbaar op authentieke gegevens berusten [2]).

---

[1]) Uitgegeven in de Monumenta Germaniae, afdeeling Leges.

[2]) Die levens zijn grootendeels uitgegeven in de Monumenta Germaniae, afdeeling Scriptores; verder in de belangrijke verzameling der Acta Sanctorum, uitgegeven sedert 1643 door den Antwerpschen Jezuiet Jan Bolland en zijne opvolgers tot in onzen tijd, de Bollandisten.

KLOOSTERANNALEN EN KLOOSTERKRONIEKEN.

Sedert de 8ste eeuw [1]) treden naast deze heiligenlevens de kloosterannalen op den voorgrond. Zij zijn ontstaan uit de oude gewoonte in de kloosters om, gelijk in Rome's dagen op de consulslijsten werd gedaan, op den rand der overal verspreide Paaschtafels, op de kalenders, waarin de feestdagen waren aangeteekend, ook enkele voorname gebeurtenissen van het jaar te vermelden.

Droog en dor noemden wij reeds die aanteekeningen, in karige woorden de belangrijkste feiten vermeldende, die in de omgeving of op verren afstand waren voorgevallen. Als reizende kooplieden het afgelegen klooster bezoeken, als krijgstochten er langs voeren, als bereisde mannen of menschen van ondervinding na een woelig leven het klooster betrekken, als hooggeplaatste verwanten hunne kloosterlijke familieleden komen zien, dringen berichten van wat er in de wereld omgaat, binnen de stille muren en worden opgeteekend in de annalen. De kloosteroverste zelf houdt er toezicht op, dat het geregeld gebeurt. Maar hoeveel viel er niet voor, waarvan de kloosterling niets of weinig hoorde? Hoevele berichten kwamen niet dan na een langen weg, na allerlei verminking of opsiering tot hem? Hoeveel moest er vallen buiten den intellectueelen horizon van den der wereld afgestorven monnik? Aan den anderen kant, veel schreef hij gedachteloos over uit een of ander slecht handschrift van vroegere kloosteraanteekeningen, hem onder het oog gekomen. Het „argumentum ex silentio", dat een bericht er niet in voorkomt, past dus niet voor de gewone annalen; evenmin mag men de verschillen in de opgaven dier geschriften te zwaar doen wegen.

Een ander geval is het, wanneer men te doen heeft met min of meer officiëele annalen, die op koninklijk bevel worden bijgehouden, als de zoogenaamde Annales Laurissenses [2]) majores, afkomstig uit de omgeving van Karel den Groote zelven en, volgens Ranke, door

---

[1]) Vgl. in het algemeen over dit punt: Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter (5te Ausg. 1885—1886) I, S. 130 ff.

[2]) Men noemt de annalen naar de kloosters, waar men ze vond of waarmede men ze in verband bracht, dikwijls op zeer losse gronden. Men vindt ze allen bijeen in de Monumenta Germaniae, meestal in voortreffelijke uitgaven. Eene beoordeeling van de waarde hunner berichten in het algemeen is gegeven in het bovengenoemde uitstekende werk van Wattenbach.

Einhard voortgezet; die van St. Bertin, voortgezet door Prudentius, Bisschop van Troyes, en Hincmar, Aartsbisschop van Rheims; die van Fulda (9de eeuw). Men kan hier aan de eene zijde meer nauwkeurigheid, aan de andere echter meer partijdigheid verwachten dan in de overigens voor onze streken zeer belangrijke oude annalen van St. Amand in Henegouwen en de Annales Mosellani (uit de streek van Metz) uit de 8ste eeuw, de van den Beneden-Rijn afkomstige Annales Xantenses, de wereldkroniek van Regino van Prüm aan de Moezel, die van St. Vaast bij Arras, de uitvoerige Vedastini, allen uit de 9de eeuw; die van den Rheimschen geleerde Flodoard en zijn opvolger Richer de St. Rémy (10de eeuw); de oude kloosterannalen van Egmond en St. Marie te Utrecht en van zoo menig ander klooster, vooral in de zuidelijke gewesten, enz.

Langzamerhand worden die annalen, wier tijdperk van de 10de tot de 12de, ja voor sommige tot in de 14de eeuw reikt, tot kronieken, samenhangende verhalen van het gebeurde, hetzij in de omgeving van het klooster, hetzij in de den kloosterlingen bekende wereld. Vastknoopende aan de oude, korte, droge kronieken van den Romeinsch-Griekschen tijd, aan die van Eusebius, den beroemden Bisschop van Caesarea (325 n. C.) vooral, wiens Chronicon in de latijnsche vertaling van den kerkvader Hieronymus (378) algemeene verspreiding door gansch christelijk Europa mocht genieten, hadden Isidorus van Sevilla (600) en later de geleerde Orosius (700) in zijn groot geschiedwerk „Historiarum libri VII” de algemeene geschiedenis in vaste tijdperken samengevat. Orosius verdeelt op het voetspoor van Hieronymus, volgens de droomuitlegging in het tweede hoofdstuk van Daniël, de wereldgeschiedenis in vier tijdperken, die der vier wereldmonarchieën, die hij tot op zijn tijd kende: de babylonische, macedonische, karthaagsche en romeinsche. Hij beheerscht de opvatting van geschiedenis in de Middeleeuwen. Later nam men ook op het voetspoor van Isidorus, overeenkomstig de indeeling in zes scheppingsdagen, den aanvang van het boek Genesis als eene profetie opvattende, zes wereldeeuwen aan.

In navolging van hen schreef Sigebert van Gembloux (1100) in onze streken na Regino de eerste groote wereldkroniek, die aan menigen lateren kloosterbroeder de algemeene kennis verschafte, waarop hij bij het samenstellen der kroniek van zijn klooster voortbouwde.

Lang had Sigebert de beroemde school van Sint-Vincent te Metz

bestuurd, als een „altijd vloeiende bron van wijsheid", en er werken geschreven van Europeesche vermaardheid. Omstreeks 1070 te Gembloux teruggekeerd, leefde hij er nog tot 1112 als een der eerste geleerden van zijn tijd, geloovig en nederig, de vraagbaak van Lotharingen, door zijne tijdgenooten geëerd en geprezen. Hij schreef er heiligenlevens en theologische traktaten, eene kloostergeschiedenis van Gembloux, een kerkhistorisch overzicht van bibliographischen aard, ten slotte zijne groote wereldkroniek; deze hoofdzakelijk ten einde de chronologie der christelijke legendenwereld vast te stellen. Het laatste werk is met groote belezenheid maar met minder zorgvuldigheid geschreven, steeds zeer voorzichtig bij de beoordeeling der behandelde gebeurtenissen behalve alleen, waar het den hem zoo ter harte gaanden strijd tegen de Pausen betrof. Het loopt van het einde der 4de eeuw tot kort voor zijn eigen dood.

Eene halve eeuw vóór hem schreef domheer Anselmus van Luik de geschiedenis der Luiksche Kerk als voortzetting van de in het eind der 10de eeuw samengestelde gelijksoortige kroniek van abt Heriger van Lobbes en op grond van de annalen der Luiksche kloosters. Ongeveer tegelijk met Sigebert leefde abt Rudolf van St. Truyen, die de geschiedenis van zijn eigen klooster opschreef, een werk, dat later in de 12de eeuw werd voortgezet. Zoo had ook Kamerijk in de 11de en 12de eeuw zijne voortreffelijke Gesta abbatum Cameracensium, vol van in originali overgenomen oorkonden, vooral sedert de eerste helft der 11de eeuw. Ook te Doornik leefde in het begin der 12de eeuw in het St. Maartensklooster een vermaard geschiedschrijver, abt Herman van Doornik. In het klooster St. Bertin bij St. Omer arbeidde later in die eeuw een monnik, die op grondslag van oude aanteekeningen en annalen de belangrijke kroniek „Flandria generosa" (— 1164) samenstelde. Uit Gent hebben wij daarentegen voor dit tijdperk niets aan te wijzen, wat met de kronieken van het Luiksche in beteekenis kan vergeleken worden, tenzij de Annales Blandiniani uit de 11de eeuw, voortgezet tot 1292.

De belangrijkste kronieken der noordelijke kloosters [1]) zijn de in de 12de en 13de eeuw opgestelde Annales Egmundani benevens het daaruit voortgekomen Chronicon Egmundanum, die eindigen met de

---

[1]) Vgl. Muller, Lijst van Noord-Nederlandsche kronieken (blz. 76 vlg.), waarvan een tweede verbeterde uitgave kan verwacht worden.

uitvoerige beschrijving der Hollandsche twisten in 1204; de voortzetting er van tot 1332 door Wilhelmus Procurator; de kronieken van Wittewierum, in de 13de eeuw opgesteld door de abten Emo en Menco (voortgezet tot 1273); de overblijfselen van die van Mariëngaarde en Lidlum (sedert het einde der 12de eeuw), bewerkt door den 16de-eeuwschen Frieschen monnik Sibrandus Leo, van die van Aduard, in het laatst der 15de evenzoo uit de oude aanteekeningen samengesteld, van die van Bloemkamp, op dezelfde wijze in het laatst der 16de eeuw bewerkt; enkele aanteekeningen omtrent Bethlehem bij Zwolle en Mariënweerd; voor het Limburgsche vooral de uiterst belangrijke Annales Rodenses, uit het midden der 12de eeuw, geschreven in het klooster bij Rolduc en belangrijk vooral hierom, omdat wij overigens uit zoo ouden tijd voor die streken weinig anders hebben dan de weinig beteekenende wonderverhalen van Jocundus (1088) in zijne Translatio Scti Servatii.

Aan de eene zijde merkwaardig, aan de andere misschien licht verklaarbaar is het, dat uit Utrecht, het aan kloosters rijke middelpunt der Noord-Nederlandsche geestbeschaving in die dagen, zoo weinig van dezen aard tot ons is gekomen: de weinig beteekenende 12de-eeuwsche Annalen van St. Marie [1]) zijn zoo ongeveer het eenige, wat wij bezitten, als wij ten minste de oude bisschopslijsten een oogenblik buiten beschouwing laten. Dit verschijnsel wordt evenwel eenigermate verklaard, als men aanneemt — wat op zichzelf ook niet vreemd zou zijn — dat de groote bisschopskroniek van Beka [2]), door dezen in het midden der 14de eeuw o. a. uit oude Utrechtsche papieren en aanteekeningen samengesteld, vele bronnen van zijn verhaal zelve op den achtergrond heeft doen schuiven, ja, ze aan de vergeteldheid, ten slotte aan de vernietiging heeft prijsgegeven. Beka is dan voor ons de stem, waardoor die oude Utrechtsche aanteekeningen nog tot ons spreken; van die aanteekeningen zelve zijn die van St. Marie en de oude bisschopslijsten de overblijfselen.

Uit den aard der zaak leveren de meer uitvoerige kronieken voor de kennis onzer sociale geschiedenis meer op dan de korte annalen,

---

[1]) Uitgegeven in de Mon. Germ. Scriptores en, door S. Muller, in de Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen. XI, blz. 465 vlg.

[2]) Ed. Buchelius 1643. Eene nieuwe uitgave van dit werk is reeds veel te lang uitgesteld.

die meestal slechts kunnen dienen om de politieke geschiedenis van den door hen behandelden tijd vast te stellen. Bovenaan staan in dit opzicht de onwaardeerbare kloosterkronieken van Wittewierum, rijk aan treffende bijzonderheden over het leven onzer voorvaderen in het hooge Noorden van ons land in de 13de eeuw.

Over het algemeen is de historische waarde van de berichten dezer geschriften zeer groot. Het is reeds met een enkel woord aangeroerd, dat misvattingen ten opzichte van den samenhang der politieke dingen bij de kloosterlingen alleszins verklaarbaar mogen heeten; dat zekere scherpe toon tegen de „zondige wereld” buiten het klooster in de kronieken en annalen niet te miskennen valt; dat de invloed van beschermers en superieuren van het klooster nu en dan duidelijk merkbaar is. Daartegenover staat, dat de kroniekschrijver, steunende op de weinige openbaarheid van zijn geschrift, dat zelden buiten het klooster bekend raakte, zich dikwijls veroorloven kon dingen aan het licht te brengen, die een wereldsch auteur zich toen wel wachten zou te zeggen. Maar deze bezwaren en voordeelen gelden minder op sociaal gebied, waar dergelijke overwegingen weinig gewicht in de schaal legden, dan op dat der politieke geschiedenis, waar twisten als die tusschen Paus en Keizer natuurlijk grooten invloed moesten hebben op de beschouwingen van den dikwijls bij die twisten zeer veel belang hebbenden kloosterling. Sigebert van Gembloux b.v., de heftige bestrijder der pauselijke politiek, de schrijver van verweerschriften tegen de leerstellingen van Gregorius VII en de zijnen, moet voor deze dingen met omzichtigheid gebruikt worden.

Uit den aard der zaak zijn de berichten van tijdgenooten voor ons doel van het meeste gewicht: zij schilderen ons soms ongevoelig den kring, waarin zij leven, en maken in het voorbijgaan menige losse opmerking over toestanden, die in hunne omgeving voorkomen.

GESCHIEDSCHRIJVERS.

Er zijn kloosterannalen — deze vooral in hunne droge kortheid — en kloosterkronieken, waarin de auteur geheel en al op den achtergrond treedt, zoodat het uiterst moeilijk is zich van zijne persoonlijkheid zelfs in de verte een denkbeeld te vormen: de eene monnik zet het werk van den ander voort, waar deze de pen heeft nedergelegd. Het is dikwijls bijna onmogelijk — zelfs wanneer men het

oorspronkelijk handschrift vóór zich heeft, wat zelden voorkomt — den arbeid van den voorganger van dien des opvolgers te onderscheiden: taal, stijl, in het genoemde geval schrift zelfs, zijn eenvormig in zoo hooge mate, dat het dikwijls moeilijk valt na te gaan, wat van den opsteller der annalen zelf is en wat hij uit andere gelijksoortige geschriften heeft overgenomen. Dit laatste deden de annalenschrijvers geregeld. Zoo is het b.v. zeer moeilijk in de voortzetting der zoogenaamde rijksannalen van Lorsch de hand van den geschiedschrijver Einhard te herkennen en hebben velen zelfs het aandeel van dezen daarin hardnekkig ontkend.

Er zijn andere kronieken, waarin de persoonlijkheid van den schrijver zich duidelijk uitspreekt. Zijn de eerste auteurs in dezen zin meer objectief, de laatste kunnen meer subjectief worden genoemd. Zij beginnen geschiedschrijvers te worden. Vooral de bovengenoemde Wittewierumer kroniekschrijvers en die der Annales Rodenses kunnen tot de laatste categorie worden gebracht; maar ook personen als de laatste auteur der Annales Egmundani beginnen hiertoe te naderen. Men ziet tusschen Emo en Menco een groot verschil van opvatting en ontwikkeling [1]); de schrijver der Annales Rodenses heeft eene duidelijk uitgesproken meening over de zaken, die hij beschrijft; die der gebeurtenissen van 1203 en 1204 in Holland spreekt met sympathie van de partij van graaf Willem I; de hand van Sigebert van Gembloux verraadt zich duidelijk in de Gesta abbatum Gemblacensium.

Maar toch staat bij al die kroniekschrijvers het klooster boven den persoon; niet alleen in zooverre, dat zij vooral kloostergeschiedenis schrijven, maar ook omdat zij zich als het ware oplossen in het geheel der kloosterbevolking. Vandaar dan ook, dat een eerste persoon slechts bij hooge uitzondering in hun stijl te pas komt.

Gansch anders staat het met andere historische geschriften, die uit de oude tijden tot ons gekomen zijn. De van onze streken slechts zeer in het voorbijgaan sprekende Gregorius van Tours (580) en Fredegarius, zijn opvolger in de Frankische geschiedschrijving, diens voortzetters, de onbekende auteur der uit legenden en liederen samengestelde Gesta Francorum (8ste eeuw) — deze allen geven hun eigen persoonlijkheid in hun werk, dat zonder kennis van hunne levensomstandigheden slechts ten deele tot zijn recht kan komen. Zoo is het in mindere

---

[1]) Vgl. hierover Wybrands, De abdij Bloemhof.

mate met de straks genoemde levensbeschrijvers der evangeliepredikers; zoo is het met Einhard, den beroemden vriend van keizer Karel, wiens leven hij in zijne Vita Caroli Magni beschreef in een aan Suetonius herinnerenden stijl. Zoo is het met Theganus, den biograaf van Lodewijk den Vrome; met Nithard, den held en staatsman uit de dagen van Karel den Kale; ook met Prudentius en Hincmar, de voortzetters der Annales Bertiniani; met latere auteurs, als Hermannus Contractus van Reichenau (1050), die eene wereldkroniek samenstelde, als zijn jongeren tijdgenoot, Adam van Bremen, die met behulp der rijke Bremensche archieven en der op zijne Scandinavische reizen opgedane berichten de geschiedenis der noordelijke streken beschreef; met den door bloedverwantschap ook aan de Hollandsche gravendynastie verwanten Thietmar van Merseburg (— 1019); met den eveneens door eenige berichten over Hollandsche geschiedenis merkwaardigen Lambert van Hersfeld; met den Luikschen domheer Anselmus; met den Henegouwer proost Giselbertus, den kanselier van graaf Boudewijn V van Vlaanderen, Namen en Henegouwen, belangrijk vooral voor de tweede der 12de eeuw en wegens zijne hooge betrekking dikwijls zeer goed ingelicht; met den voortreffelijken Brugschen auteur Galbertus en een anderen beschrijver van het leven van Karel den Goede van Vlaanderen, Walter van Térouanne, beiden tijdgenooten van den schrijver der kolossale rijksgeschiedenis, dien wij kennen onder den naam van Annalista Saxo (eerste helft der 12de eeuw); met bisschop Otto van Freisingen (1150), den roemrijken auteur van de boeken „De duabus civitatibus” en „Gesta Friderici” (n.l. Barbarossa).

Bij al deze schrijvers vinden wij een en ander, wat als eene belangrijke bijdrage tot de kennis der politieke geschiedenis van deze streken kan beschouwd worden, hoewel men zich wachten moet voor de fout om alles, wat zij mededeelen, als zuivere waarheid op te vatten [1]. Met Albert van Stade in de 13de eeuw sluit zich de reeks dezer geschiedkundigen, wier veelomvattende kennis en aanzienlijke positie in kerk of staat hunne boeken tot onwaardeerbare bronnen maakt voor de kennis van de toenmalige geschiedenis.

---

[1]) Eene verzameling van al deze fragmenten, op onze streken betrekking hebbende, zou met niet al te veel moeite kunnen worden bijeengebracht, vooral met behulp van de voortreffelijke registers der Monumenta Germaniae; men zou daardoor een nuttig geregeld overzicht kunnen verkrijgen van datgene, wat er over de geschiedenis der Middeleeuwsche staten in onze streken bekend is geworden.

Ook in onze streken zelve vindt men dergelijke geschriften van eigenlijke geschiedschrijvers. Of het leven van Hendrik II, dat wij bezitten [1]), dat van bisschop Adelbold van Utrecht is, blijft nog onzeker, maar diens tijdgenoot Alpertus schreef in het Utrechtsche, misschien wel te Amersfoort in het klooster Hohorst of te Tiel, het uiterst belangrijke boek „De diversitate temporum" [2]), dat in betrekkelijk goeden stijl en met den blik van een goed onderricht ooggetuige de wandaden van Balderik en Adela en de gebeurtenissen aan Rijn en Maas schildert. Uit de 13de eeuw bezitten wij zoo het kostbare verhaal „Quedam Narracio de Groninghe, de Trente, de Covordia et diversis aliis", omstreeks 1230 door een Frieschen geestelijke opgesteld over de gebeurtenissen van zijn tijd in die streken [3]), waaraan hij zelf deel had; verder de niet minder kostelijke „Gesta abbatum" van Mariëngaarde [4]), waarin eenige biografieën van de eerste abten, geschreven door opvolgers en leerlingen, verhalen, vol van bijzonderheden over het leven in Friesland in de 12de en 13de eeuw, over het toenmalige doen en denken.

Wij wezen reeds op dergelijke geschiedschrijvers ook in het Zuiden. Maar ook deze geschiedschrijvers verstommen in het midden der 13de eeuw. Het tijdperk der kloostergeschiedschrijving eindigt met den nieuwen geest, die zich in de wereld voelbaar maakt [5]).

Den overgang tot den nieuwen tijd vormen de „Koningskronieken" van Keulen uit de 12de eeuw, later in de Annalen van het Keulsche klooster S. Pantaleon tot het midden der 13de voortgezet. Vooral echter de Saksische wereldkroniek uit het midden der 13de eeuw, de eerste prozakroniek in de volkstaal, is ook in onze streken zeer veel gelezen, zooals b.v. uit de Friesche kronieken der 15de eeuw blijkt. Zij is wel nog altijd door een geestelijke samengesteld, maar staat op een veel vrijer standpunt dan de oudere geschiedverhalen en houdt geenerlei verband met eenig klooster. Men heeft lang den beroemden Saksische rechtsgeleerde Eike van Repgouwe voor den schrijver gehouden; misschien is

---

1) Mon. Germ. Script. IV, 679 vlg.

2) Ibid., 700 vlg.

3) Uitg. Hist. Gen., Ed. Pijnacker Hordijk.

4) Uitg. Friesch Gen., Ed. Wybrands.

5) Vgl. Lorenz, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, seit der Mitte des 13 Jahrh., 3 Aufl., Einleitung.

hij inderdaad de man geweest, die den schrijver aanzette tot het bewerken van de geschiedenis der Duitsche Keizers en Koningen, vooral met het oog op het Noorden van Duitschland.

De oude ridderwereld verdwijnt, de burgerstand treedt met steeds grooter aanspraken op: de „walsche" ridderpoëzie met hare romantische schilderingen, haren schoonheidsdienst maakt plaats voor de beschrijving der werkelijkheid, voor het verhaal van het waarlijk gebeurde. Met stijgende verbittering verheft de poëzie van Maerlant zich tegen het „vele valsch", dat hij „gevonden" heeft „in dat Walsch". De dichter van den Grimbergschen oorlog spreekt nog heftiger in zijne uiting over de Fransche dichters:

„dat si fabelen bringen voort,
die noyent gescien noch gehoort
en waren no en geschieden niet."

Vooral de Dominicanen en Franciscanen, de eersten het meest door hunne prediking, doen hun best om het volk afkeer in te boezemen jegens de hoofsche ridderwereld, jegens de daarmede samenhangende denkbeelden, jegens de wereldsche ridderdichten [1]. Daartegenover stellen zij hunne wondervolle heiligenlevens, hunne evangelische verhalen, hunne op waarheid gegronde wetenschap. Ten behoeve van hunne prediking leggen zij zich ijverig toe op de historie om daarmede hunne kanselredevoeringen te stoffeeren, waar zij ketterij en oneerbaar leven bestrijden, waar zij wijzen op het leven en sterven der Heiligen. Daartoe, ook tot verspreiding van kennis in het algemeen, dienen de compendia, bekend onder den naam van Chronica Martiniana, waarin de geschiedenis kortelijk werd samengevat. Zij dragen dezen naam naar Martinus Polonus, van Troppau geboortig, een Dominicaan, die in 1278 stierf en de geschiedenis van Pausen en Keizers samenstelde in zeer korten vorm ten nutte der theologen, die aan chronologische gegevens behoefte hadden. Zijn geschrift is herhaaldelijk voortgezet en het groote leerboek der geschiedenis in de latere Middeleeuwen geworden.

Van denzelfden aard zijn de grootere historische encyclopaedieën,

---

[1] Scherer, Gesch. der Deutschen Literatur, S. 230—241.

de beroemde „Specula", Spiegels, vooraan het „Speculum historiale" van den beroemden Dominicaan Vincentius van Beauvais (1250), den leermeester der zonen van Lodewijk den Heilige, die ten behoeve zijner orde de gansche toenmalige wetenschap behandelde in een „Speculum Majus", de groote encyclopaedie, waarvan het genoemde werk een der onderdeelen was.

Nog een andere factor doet zich gelden: de behoefte om met de riddergedichten als het ware in concurrentie te treden, door in denzelfden vorm als deze en niet meer in het voor het volk zoo goed als onverstaanbare Latijn de nieuwe stof nieuwen hoorders en lezers voor te zetten.

Zoo ontstonden de rijmkronieken in de volkstaal, de „Spieghel Historiael" van Maerlant, waarin het Speculum van Vincentius om het geschikter te maken voor de Vlaamsche burgers verkort werd weergegeven en te hunnen behoeve hier en daar met locale berichten aangevuld [1]). De dood verhinderde hem het werk af te maken, dat door Philip Utenbroeke, later door Lodewijk van Velthem werd voortgezet.

De oplossing van het Duitsche Rijk in een aantal kleine bijna onafhankelijke staten doet zich ook op het gebied der historiographie gevoelen: de schrijvers wenden zich bij hunne beschouwingen meer tot het kleinere gebied, waarin zij leven, dan, gelijk hunne voorgangers uit de dagen van het bloeiende Rijk, tot het geheel van Duitschland zelf, ja tot de wereld. Als Lodewijk van Velthem de „vierde partie" van Maerlants geschiedwerk weder opvat, richt hij het oog vooral op de geschiedenis van zijn eigen land, het meest in de „vijfde partie", die zich door hare locale dikwijls aan ooggetuigen ontleende verhalen sterk onderscheidt van de vorige deelen maar juist daarom voor onze volksgeschiedenis tot 1316 zoo leerzaam is. Ook Maerlant is met zijne aanvullingen ten behoeve zijner Vlaamsche lezers dien weg opgegaan.

Niet minder merkwaardig dan de schrijvers van den Spieghel Historiael, en als getrouw verhaler hooger staande dan zij, is de brave Melis Stoke, de auteur der merkwaardige Rijmkroniek, die als dichtwerk

---

[1]) Vgl. De Vries en Verwijs, Inleiding op den Spieghel Historiael, vooral blz. IX en XXXIX. Vgl. over dit en het volgende: Jonckbloet, Gesch. der Nederl. Letterk., Middeleeuwen, II, passim; Te Winkel, Gesch. der Nederl. Letterk. I, 354 vlg.

zeker vrij laag maar als bron voor de Hollandsche geschiedenis zijner dagen — de laatste jaren der 13de en het begin der 14de eeuw — niet hoog genoeg kan worden geschat.

Tijdgenoot van Floris V, Jan I, Jan II en Willem III, zeer waarschijnlijk levende aan het grafelijk hof, hartelijk bewonderaar van den eerste zoowel als van den laatste, beiden mannen van groote gaven — eene bewondering, die evenwel slechts zelden in den toon van vleierij overgaat — geeft hij ons een beeld van de politieke geschiedenis zijner dagen, zooals wij gaarne ook van eenig ander tijdperk der „grafelijke tijden” zouden bezitten. Voor den vroegeren tijd vertaalt hij eenvoudig, wat de Egmondsche kroniek en de oude oorkonden van het klooster hem konden leveren, en hij doet dat zeer getrouw.

Zijn zin voor waarheid is veel grooter dan die van den als dichter hooger staanden Jan van Heelu, den schrijver van den „Slag van Woeronc”, die dit verhaal van de dingen, die hij bijwoonde, op dichterlijke wijze opsiert en daarom met voorzichtigheid als bron moet worden behandeld. Nog meer is dit het geval ten opzichte van den soms aan denzelfden Heelu toegekenden „Grimbergschen oorlog”, waar eene scheiding tusschen fantasie en werkelijkheid zoo moeilijk wordt, dat men naar waarheid met Jonckbloet [1]) mag zeggen, dat „het werk het midden houdt tusschen kroniek en heldendicht.” Zoowel tegenover den „Slag van Woeronc” als tegenover het laatstgenoemde werk kan de historische kritiek evenwel met weinig zekerheid optreden, daar ons, het meest wat den Grimbergschen oorlog aangaat, de gegevens ontbreken om de waarheid of onwaarheid der medegedeelde zaken te kunnen onderscheiden. In mindere mate is dit in het midden der 14de eeuw, het geval met de „Brabantsche Yeesten” van Jan van Boendale, die evenwel eerst voor zijn eigen levenstijd van meer gewicht wordt.

Zeer belangrijk, ook voor de oudere Brabantsche geschiedenis, is de „Chronica nobilissimorum ducum Lotharingiae et Brabantiae ac regum Francorum” van Edmund de Dynter uit Den Bosch [2]), die sedert het begin der 15de eeuw een belangrijken post aan het hof te Brussel bekleedde en in 1448 stierf. Hij schreef zijn werk op last van hertog Philips van Bourgondië, tusschen 1445 en 1447, en maakte

1) l. l. II, 152.

2) Ed. De Ram in de Collection des Chroniques Belges.

daarbij, ook voor den ouderen tijd, gebruik van het Brusselsche archief, dat hem verschillende belangrijke dokumenten leverde, die hij voor een deel volledig in zijn werk opnam. Het boek is dikwijls weinig meer dan eene aaneenrijging dier dokumenten. Voor de algemeene geschiedenis houdt hij zich meestal aan den beroemden gelijktijdigen auteur Sylvius (later paus Pius II) en aan Vincentius van Beauvais.

Voor Henegouwen heeft men hoofdzakelijk de groote kroniek van Jacques de Guise (gest. 1399), die tot 1253 loopt [1]), voorzoover wij het werk nog bezitten, benevens de Annales monasterii Viconiensis (1217—1308), de „Historia" van dat bij Valenciennes gelegen klooster (— 1301) [2]) en de „Genealogia ex chronicis Hannoniensibus collecta [3])", zeer belangrijk voor de geschiedenis van het huis Avesnes. Van Giselbert van Mons spraken wij reeds vroeger.

In het Luiksche komt na de tot in de 13de eeuw reikende kloosterkronieken Gillis van Orval [4]), een groot compilator, wiens origineelen arbeid (— 1247) wij bezitten. Hij kon over een ontzaggelijk materiaal beschikken en verwerkte het op eene weinig kritische wijze tot eene voortzetting der oude kronieken van Heriger en Anselmus. Veel bekwamer is zijn voortzetter Johannes Hocsem, die in het midden der 14de eeuw de geschiedenis der Luiksche Kerk in de laatste eeuw vóór hem beschreef in zijne „Historiae et res gestae pontificum Leodiensium [5])." Hij was kanunnik en scholaster te Luik en zeer thuis in de politiek en het staatsrecht dier dagen; vooral voor het tijdvak na 1325, waarin hij zelf meermalen optrad, maar ook voor het vroegere zijn zijne nauwkeurige berichten van belang.

Rijk is de Vlaamsche geschiedschrijving, die, evenzoo in aansluiting aan de oude, hier zoo talrijke kloosterkronieken, de 13de eeuw behandelt.

Op de „Flandria generosa" van den monnik van St Bertin (— 1164), met hare voortzettingen tot het begin der 13de eeuw de groote bron der Vlaamsche geschiedschrijvers, voorzoover de oude tijden betreft,

---

[1]) Annales Hannoniae.

[2]) Het eerste bij Martene, Amplissime Coll. VI, 296—312; het laatste Mon. Germ. Script. XXIV, 304—313.

[3]) D'Achéry, Spicilegium III, 286.

[4]) Mon. Germ. Script. XXV, 1 vlg.

[5]) Ed. Chapeauville, Gesta Leod. pont. II, 272.

volgden de schrijvers Jan van Thielrode en Hendrik van Gent, die in uitgebreide werken naast theologie en philosophie ook de geschiedenis der eeuw behandelden; vooral voor Gent en omgeving zijn zij van veel belang. Beiden leefden in de tweede helft der 13de eeuw.

Naast hen is Philippe Mouskès te noemen, de Doorniksche burgergeschiedschrijver [1]), die de geschiedenis der Fransche Koningen tot ongeveer het midden der 13de eeuw in eene groote rijmkroniek beschreef en omtrent zijn eigen tijd menige belangrijke bijzonderheid mededeelde. Vooral de groote Vlaamsche rijmkroniek in de landstaal, eene compilatie van ongeveer 11000 versregels, door een onbekenden dichter omstreeks 1300 samengesteld en alleen voor het laatste gedeelte van zijn verhaal zelfstandig bewerkt, is zeer uitvoerig. Deze en de op hen gevolgde schrijvers der heldeneeuw van Vlaanderen's burgerijen hebben over de oudere geschiedenis van Vlaanderen tal van belangrijke berichten voor ons bewaard [2]), dikwijls uit thans verloren geschriften geput. Merkwaardig vooral is Gilles Li Muisis (Aegidius Mucidus), abt van St. Maarten te Doornik, die omstreeks 1350 o. a. het „Chronicon Majus" schreef, een zeer goed samengesteld excerpt uit oudere bronnen.

Wat ons de Geldersche, Overijselsche en Groningsche kronieken der 15de eeuw over deze tijden mededeelen, is van zeer weinig beteekenis; evenzoo de mythische Friesche geschiedschrijving dier zelfde dagen: wij hebben bovendien bijna zonder uitzondering nog de bronnen, waaruit zij voor die oudere tijden hebben geput.

Onder die bronnen neemt de reeds genoemde Beka-kroniek eene aanzienlijke plaats in.

De belangrijkste der latere Noord-Nederlandsche kronieken is dit boek van den Utrechtschen „clericus" Beka, volgens overlevering Domkanunnik, den geschiedschrijver der Bisschoppen van Utrecht en der Graven van Holland (1350).

Onder zijne bronnen neemt naast de bisschopslijsten en de Annalen van St. Marie ook het werkje „Bella Campestria" [3]) eene belangrijke

---

[1]) Ed. Reiffenberg.

[2]) Zie al deze kronieken in de overigens weinig kritische verzameling van De Smet, Recueil des Chroniques de Flandre.

[3]) Het laatst uitgegeven door Mr. S. Muller in de Bijdr. en Meded. van het Hist. Gen., XI, blz. 497 vlg.

plaats in. Zelf zich grondende op oudere „annales” en op overlevering, te Utrecht bestaande, beschrijft de omstreeks 1300 levende auteur van dit laatste kleine geschrift de oude rivaliteit tusschen Holland en Utrecht in de zeven oorlogen, waarvan hij spreekt.

Dit boekje mèt Stoke, mèt de in zijn tijd te Egmond aanwezige handschriften [1]), die Beka zeven jaren lang raadpleegde, mèt enkele andere, hem blijkbaar te Utrecht ten dienste staande gegevens verwerkte deze. Hij deed het zekerlijk ook met een politiek doel n.l. — de aanwijzing van den innerlijken samenhang van Holland en Utrecht. „Sub breviori leviorique stylo” dan oudere geschriften schreef hij eene beknopte geschiedenis der beide staten. Voorzoover wij dit uit de thans nog alleen bestaande verouderde uitgave kunnen zien, is zijn werk in het algemeen alleszins vertrouwbaar: waar wij hem kunnen contrôleeren, valt hij gewoonlijk niet tegen. Het boek liep oorspronkelijk tot 1347 [2]) en heeft in latere vervolgen en bewerkingen door anderen tot diep in de 15de eeuw menige wijziging en toevoeging ondervonden. Het oorspronkelijke werk moet blijkens de voorrede dagteekenen uit een tijd, waarin vrede heerschte tusschen Holland en Utrecht. Zulk een vrede nu is wel gesloten op 13 Mei 1351 [3]), maar hij is herhaaldelijk verbroken tot den definitieven zoen van 30 Juni 1356 [4]). Wil men niet aannemen, dat het in een dier tijdelijke, zeer korte vredesperioden is ontstaan, dan moet men dus komen tot het tijdperk van Juli 1356 tot het einde van 1357, toen Willem V krankzinnig werd. In dat tijdperk vooral kwam een wijzen op de historische verbinding tusschen graafschap en bisdom te pas. Dat in de voorrede Willem eenvoudig „princeps Hollandiae” en niet ook Graaf van Henegouwen heet, wat hij na 1356 toch was, is geen argument hiertegen:

---

[1]) „Diversis historiis, annalibus, chronicis, codicibus, privilegiis, dictaminibus et epistolis” zegt hij in zijn inleidenden brief aan bisschop Jan van Arkel en hertog Willem V.

[2]) Laatste woorden dan: „Wilhelmo Duci Palatino suo filio commendavit” (p. 119). Het daaropvolgende zou in den mond van een auteur, die het werk aan hertog Willem aanbiedt, weinig passen. De laatste zin draagt dan een voor het slot van het geheele werk zeer goed passend karakter: het vat in enkele woorden de aanleiding tot het optreden der Hertogs samen. Vgl. ook Bolhuis van Zeeburgh in Nijhoff's Bijdr. Nieuwe Reeks VIII, blz. 364.

[3]) Van Mieris II, 791.

[4]) Ibid. III, 1 vlg., en Holl. Beka bij Matthaeus III, 250.

hij was vroeger ook Graaf van Zeeland en Heer van Friesland, wat er evenmin bijstaat.

Beka's werk is de grondslag geweest van bijna alle latere Noord-Nederlandsche kronieken. Het is herhaaldelijk vertaald en ook die vertalingen zijn op hare beurt weder dikwijls geïnterpoleerd, wat haar op zich zelf belang schenkt als bronnen voor de oude geschiedenis van deze streken.

Met Beka verwant is het geschrift van den „ongenoemden clerc uten lagen landen bi der zee" (tot 1316 [1])), dat evenwel „mitter heylicheyt der vaderen ende bisscopen niet te scicken en wil hebben, dan alleen mitten historien der vorsten van Hollant." Het werk is bovendien niet maar eene bewerking van Beka doch op zelfstandige wijze uit dezen en andere „yeesten ende croniken der edelre graven (vooral uit Melis Stoke en uit geïnterpoleerde Bekavertalingen) uut den anderen getogen." De „wercman van desen gescrifte" is niet, zooals eene aanteekening van den 17de-eeuwschen bezitter van het oudste handschrift — Van der Burch — zegt, Beka zelf; die aanteekening is blijkbaar ontstaan uit de oppervlakkige opmerking van Van der Burch, dat verscheidene stukken woordelijk uit Beka vertaald zijn. Evenmin bestaat er grond voor het geopperde vermoeden, dat Philippus à Leydis, de beroemde rechtsgeleerde tijdgenoot van Willem V, de auteur zou zijn. Het boek is niet aan Willem V opgedragen, veeleer aan Willem VI. Dit wordt weder betwijfeld, op grond dat in de opdracht staat: „Willem . . . . grave ende heer der lande van Hollant, van Zeelant ende van Vrieslant", terwijl Willem VI toch ook Graaf van Henegouwen was. Dit argument gaat ook hier niet op, daar Willem VI zich herhaaldelijk in officiëele stukken op dezelfde wijze betitelt [2]). Het noemen van het boek „De proprietatibus rerum" van Bartholomaeus Anglicus, die eerst circa 1360 schreef, wijst misschien reeds dadelijk op een lateren tijd dan de dagen van Willem V.

Bovendien, de auteur gebruikt de Holl. Bekavertaling van omstreeks 1400 [3]), in allen gevalle eene Bekavertaling, die toch moeilijk in den zelfden tijd als Beka binnen het nauwe tijdsgewricht 1351—1358, als

---

[1]) Ed. De Geer in Werken Hist. Gen., Nieuwe Serie, No. 6.

[2]) Van Mieris, IV, 39, 92, 94, 357.

[3]) Vgl. Bolhuis v. Zeeburgh in Nijhoff's Bijdr., Nieuwe Reeks VIII, blz. 365 vlg.

men dan wil, kan geplaatst worden. De taal wijst verder volgens deskundigen [1]), evenmin als die der Bekavertalingen op het midden der 14de, maar op de 15de eeuw. Is het boek van de dagen van Willem VI, dan valt het na 1404, daar diens voorganger Albrecht in December 1404 stierf. De „Heraut", die in 1409 zijne kroniek schreef, gebruikte het [2]). Het is dus te stellen in de jaren 1405—1408.

Overigens zijn de latere schrijvers in Holland en Utrecht voor den ouden tijd niet belangrijk genoeg om ze hier nader te bespreken: Beka en zijne vertalingen zijn hunne groote bron voor de geschiedenis der vroegere tijden, voorzoover onze gewesten aangaat. Soms zelfs schrijven zij eenvoudig elkander na.

Eene uitzondering dient gemaakt te worden voor het voortreffelijke geschrift van Wilhelmus Heda [3]), proost van Arnhem, kanunnik van Utrecht, die op bevel van de Utrechtsche Kerk in 1521, na met hulp van eenige anderen alle onder zijn bereik staande archieven onderzocht te hebben, een geschiedverhaal samenstelde van de lotgevallen der Utrechtsche Bisschoppen. Deze geleerde schrijver heeft zijn verhaal verrijkt met een aantal origineele oorkonden en andere stukken, die hij in de archieven vond en die aan zijn arbeid, op zich zelf reeds boven Beka's werk uitstekende en dezen dikwijls aanvullende, eene hooge waarde verzekeren. Ook eene nieuwe uitgave van dit werk is zeer gewenscht.

Van de onechte kroniek van den zoogenaamden Egmondschen monnik Klaas Kolijn [4]), die in het begin der vorige eeuw zooveel beweging veroorzaakte, evenals van de voor dezen tijd evenzoo onbruikbare en zeker onechte friesche kroniek van den zoogenaamden Occo Scarlensis [5]), behoeft hier wel niet nader gesproken te worden. Nog minder van het fameuze Oeralinda-bôk.

OORKONDEN, REGISTERS, REKENINGEN EN BRIEVEN.

Ongeveer tegelijk met de kloosterannalen treedt eene andere soort van bronnen voor onze geschiedenis te voorschijn, de oorkonden.

---

[1]) O. a. de heeren Proff. Van Helten en Te Winkel (vgl. Gesch. Ned. Letterk. I, 572).

[2]) Muller in Nijhoff's Bijdr. 3de Reeks II, blz. 76 vlg.

[3]) Ed. Buchelius 1642.

[4]) Vgl. hierover Van Wijn, Huisz. Leven I, blz. 130 vlg.

[5]) Vgl. Bolhuis van Zeeburgh, Kritiek der friesche geschiedschrijving, blz. 148 vlg.

Diplomata of oorkonden zijn geschriften van juridischen aard, in een vasten vorm opgesteld [1]): staatsrechtelijke of private overeenkomsten, schenkingen, testamenten, getuigenissen enz. Voor ons land bezitten wij er sedert de 7de en 8ste eeuw, in het begin bijna uitsluitend schenkingen van goederen aan geestelijke stichtingen of personen door de Merovingische en Karolingische Koningen. Dergelijke schenkingen zijn in de eerste eeuwen in onze oorkonden de hoofdzaak, in de 12de en 13de eeuw daarentegen komen ook oorkonden van anderen aard in steeds grooter getal voor.

Het springt in het oog, van hoeveel belang deze stukken zijn. De staatsrechtelijke hebben vooral beteekenis voor onze politieke geschiedenis, de private leveren echter een groot aantal belangrijke gegevens voor de sociale geschiedenis; beide soorten van oorkonden zijn als bronnen daarom weder zoo belangrijk, omdat ook zij oorspronkelijk niet geschreven zijn ten einde als bron voor historische kennis te dienen maar die kennis als het ware op toevallige wijze, zijdelings vermeerderen.

Het is evenwel duidelijk, dat dikwijls vervalschingen met die oorkonden zijn gepleegd. Hoeveel malen niet bestond er aanleiding om zulke geschriften te vervalschen, hetzij met het doel om aan betwiste rechten een grondslag van zekerheid te verschaffen [2]), hetzij om quaestieuze familiebetrekkingen te constateeren, hetzij om andere redenen! Het is dan ook veel waard echte van valsche oorkonden te kunnen onderscheiden. Oudtijds placht men daartoe, zoodra de uitwendige kenteekenen niet duidelijk van vervalsching spraken, de hulp in te roepen van de ambtenaren der kanselarijen, die krachtens hun ambt geacht konden worden eenige bekwaamheid in dit opzicht te bezitten. In de 16de en 17de eeuw ontstond uit de behoefte aan meerdere kennis in deze richting de wetenschap der diplomatiek, die zich bezighoudt met de nauwkeurige studie der oorkondenleer van vroegeren en lateren tijd. De grondlegger dier studiën was in Frankrijk de geleerde Mabillon, ten onzent de beroemde Leidsche hoogleeraar Kluit (1735—1807), na wiens dood evenwel hier weinig meer aan dat vak

---

[1]) Bepaling van Wattenbach.

[2]) Zoo b.v. het valsche privilegie van Karel den Groote, waarop de Friezen zich sedert het midden der 13de eeuw plachten te beroepen.

is gedaan, hoewel Fransche en Duitsche geleerden het sedert tot groote ontwikkeling hebben gebracht [1]).

De taal onzer oorkonden is voor het tijdvak, dat wij hier bespreken, bijna uitsluitend het Latijn. Eerst op het laatst der 13de eeuw begint in Holland en Zeeland (elders nog niet) de volkstaal in deze stukken gebruikt te worden. Zij zijn verzameld: voor Holland en Zeeland in het verouderde Charterboek van Van Mieris en het nieuwe maar dikwijls, wat den tekst betreft, even slordig bewerkte Oorkondenboek voor Holland en Zeeland (— 1299) van den vroegeren rijksarchivaris Van den Bergh; voor Gelre in het Oorkondenboek van baron Sloet (— 1288); voor Friesland in het verouderde Charterboek van baron van Schwartzenberg, waarbij de lijst van daarin ontbrekende oorkonden, door Colmjon samengesteld, behoort geraadpleegd te worden; voor Groningen in de verouderde Monumenta Groningana van Driessen, terwijl een nieuw Oorkondenboek in bewerking is; voor Drente zijn een aantal stukken uitgegeven in de werken van den voormaligen archivaris Magnin, maar wordt thans evenzoo een Oorkondenboek bewerkt; voor het bisdom Utrecht is door den heer Mr. S. Muller de uitgave ter hand genomen van een Oorkondenboek op breede schaal. Overigens zijn voor verschillende deelen van onze gewesten kleinere oorkondenboeken uitgegeven. Voor Vlaanderen vindt men er zeer vele achter Warnkönig's Flandrische Staats- und Rechtsgeschichte; voor Brabant in Dynter's kroniek; voor Henegouwen enz. in de verzameling van Reiffenberg: Monuments pour servir à l'histoire de Namur, Hainaut, Luxembourg etc.; voor het Luxemburgsche in het Cartulaire d'Orval, ed. Goffinet; in het algemeen voor het Zuiden in de Table Chronologique des Chartes et Diplômes imprimés, van Wauters. In het algemeen kan men zeggen, dat onze oorkonden van vóór 1300, zij het dan in verouderde of niet aan hooge wetenschappelijke eischen voldoende uitgaven, binnen het bereik van den onderzoeker zijn.

Vooral de cartularia, waarin de bestuurders van kloosters en kerken de oorkonden, op hunne rijke bezittingen betrekkelijk, lieten copieëren, kunnen als bronnen voor de sociale geschiedenis van dit tijdvak

---

1) Bresslau, Handbuch der Urkundenlehre. Vgl. den belangrijken strijd tusschen de heeren Fruin, Pols en Kappeyne van de Coppello over de echtheid van het charter van graaf Dirk V van 1083, Oork. v. Holl. en Z. I, No. 89 (Nijhoff's Bijdragen, N. R. IV en V). Dit is ongeveer het eenige, wat hier te lande sedert Kluit over kritiek van oorkonden is uitgegeven.

dienen: men kan zeggen, dat daarin de sociale geschiedenis van het platteland — en dat is tot 1200 ten minste in onze streken, waar men nog slechts zeer weinig steden kon aanwijzen, *de* sociale geschiedenis — ligt opgesloten, voorzoover wij hopen mogen haar te leeren kennen. Voor onze geschiedenis vóór 1300 zijn vooral belangrijk de cartularia van Egmond, den Dom te Utrecht, Dikninge in Drente, Mariënweerd in de Betuwe, Aduard bij Groningen, St. Odulf te Staveren, Orval, Dunes, Thorn enz.

Behalve die oorkonden teekende men in vele kloosters en kerken reeds vroeg de bezittingen zelve op en legde registers van inkomsten aan. Die lijsten en registers kunnen ons als bronnen voor de sociale geschiedenis groote diensten bewijzen. Wij bezitten b.v. oude goederen- en inkomstenlijsten van de beroemde abdijen van Fulda en Werden [1]), die hier te lande reeds sedert de 8ste en 9de eeuw uitgestrekte bezittingen hadden.

Ook met zulke lijsten evenwel dient men voorzichtig te zijn. Zoo is er een goederenregister der abdij Corvey, een „Codex Traditionum Corbeiensium", waarbij een „Registrum van abt Saracho", volgens den uitgever Falke dagteekenend uit de 11de eeuw. Dit „Registrum Sarachonis" vooral, door onze vaderlandsche auteurs herhaaldelijk gebruikt, o. a. door Van den Bergh voor zijne Middel-Nederlandsche Geographie, is reeds lang geleden gebleken eene mystificatie te zijn evenals de „Codex" zelf [2]). Onecht, in allen gevalle niet zoo oud als beweerd wordt, is ook het Utrechtsche leenregister, dat aan bisschop Adelbold wordt toegeschreven [3]). Uiterst belangrijk daarentegen moet het leenregister van Floris V worden genoemd [4]) en enkele, die in Sloet's Oorkondenboek voorkomen.

Rekeningen van vóór 1300 zijn ten onzent, behalve in enkele steden van Vlaanderen, zeldzaam. In het Noorden bezitten wij voor zoo ouden tijd tot nog toe alleen eenige stedelijke rekeningen van

---

[1]) Het best, voorzoover ons land betreft, uitgegeven als Aanhangsel achter Friedlaender's Ostfriesisches Urkundenbuch II.

[2]) Vgl. Wigand, die Korveischen Geschichtsquellen; Wilmans, Kaiserurkunden Westfalens, S. 56 u. 107.

[3]) Heda, Ed. Buchelius, p. 111,

[4]) Zie boven, blz. 267.

de stad Dordrecht sedert 1284 [1]). Zij zijn uiterst merkwaardig en eene zeer vertrouwbare bron van historische kennis, wederom omdat zij ons toevallig en niet met opzet historische gegevens leveren, wier nauwkeurigheid bovendien door de ten opzichte van rekeningen bestaande contrôle vrij wel wordt gewaarborgd.

Van weinig beteekenis mag heeten, wat wij uit de eeuwen vóór 1300 voor onze geschiedenis aan brieven van historische personen bezitten. Een enkele brief van Bonifacius, den grooten godsdienstprediker, en van zijne tijdgenooten over hem [2]); brieven van Olivier van Keulen [3]); die, welke in de kronieken van Emo en Menco voorkomen — ziedaar bijna alles! Deze soort van voor de kennis van de historische personen van lateren tijd zoo belangrijke gegevens staat ons dus voor dit tijdvak zoo goed als niet ten dienste, met welk feit samenhangt de boven uitgesproken meening, dat die personen voor ons in den regel niet meer dan poppen zijn.

MUNTEN, BOUWWERKEN EN OUDHEDEN.

Een groot aantal munten is in onzen bodem gevonden, tot de eerste dagen van Rome's overheersching terugreikende. Onze musea bevatten tal van Romeinsche consulaire en keizersmunten, Frankische, Saksische, Friesche, in het algemeen Duitsche en vreemde munten, voor onze sociale geschiedenis belangrijk zoowel ten opzichte van den omvang als van de plaats harer verspreiding, voor den tijd, waarop zij wijzen, als voor de handelsbetrekkingen onzer voorvaderen. Nog telkens opent zich de grond van ons vaderland om te spreken van vijandelijke invallen, die aanleiding gaven tot het begraven van geld; om te getuigen van handelsverbintenissen met Engeland en Scandinavië, Rusland en Byzantium, Spanje en de Levant of van den handelsweg, langs welken artikelen tot ons kwamen of onze voorvaderen hunne verre handelstochten deden. Zij spreken ons van de oudste bewoonde plaatsen, van de toenemende beteekenis van het

---

[1]) Dozy, De oudste stadsrekeningen van Dordrecht, Werken Hist. Gen., 3de Serie, No. 2.

[2]) In Jaffé's Bibl. Rerum Germ. Bd. II.

[3]) Op nieuw uitgegeven door Röhricht in Westd. Zeitschr., X, Heft II.

geld als ruilmiddel, van economische afhankelijkheid van naburige streken, van de middelpunten van binnenlandsch verkeer, van de richting der oude wegen.

Zij nemen ook als voorwerpen van kunst een voorname plaats in onder die talrijke oudheden in het algemeen, die de gulzige bodem heeft ingeslikt en tot op onze dagen bewaard: die tallooze urnen, waarin de asch van de verbrande lijken onzer vaderen werd bewaard; die nog talrijker vazen en potten, bestemd voor huiselijk gebruik; die Romeinsche en Middeleeuwsche aarden tegels en pannen; die reusachtige massa beenen schaatsen, netverzwaringen en spinsteentjes, werpsteenen en kralen, bronzen zwaarden en dolken, houten, beenen en hoornen werktuigen, oude steenen doopvonten, steenen beitels en hamers, later heiligenbeelden en andere kerksieraden, antiek glas, zegels — in het kort al die voorwerpen van huiselijk en kerkelijk gebruik, in onze musea opgestapeld, die het leven onzer voorvaderen doen *her*leven.

Middeleeuwsche inscriptiën bezitten wij slechts weinig, nog minder haast dan uit Rome's tijd — te Leiden, Utrecht en Nijmegen vooral — bewaard worden. Kunnen die uit Rome's dagen dienen om de berichten der geschiedschrijvers te steunen of belangrijk aan te vullen, die uit later eeuwen — gelijk deze bijna zonder uitzondering grafschriften — bestaan grootendeels alleen nog maar in afschrift en zijn van weinig gewicht.

Van meer beteekenis zijn in dat opzicht de uit die dagen nog overgebleven bouwwerken of sporen daarvan. Al zijn de Romeinsche wachttorens van onzen bodem verdwenen, al heeft de zee sinds lange jaren de overblijfselen van het oude Lugdunum Batavorum (Brittenburg), dat in de 16de eeuw herhaaldelijk, het laatst nog in de 18de, zich aan het verbaasde oog vertoonde, niet meer te voorschijn doen komen — het vinden van de sporen van den Nehalennia-tempel bij Domburg, van de Romeinsche villa's in het Limburgsche, van Forum Hadriani, van het oude Fectio, van de Romeinsche vestigingen bij Nijmegen en Aken wees duidelijk op den toestand van onze streken in Rome's dagen. Maar dat alles haalt niet bij wat het niet zoo veraf gelegen Trier in dit opzicht oplevert. Noordelijk van den Rijn vond men niets van dien aard, wat ook strookt met de begrenzing van Rome's gebied in onze gewesten.

In Middeleeuwsche bouwwerken vóór 1300 is ook het Noorden vrij rijk, ten minste wat de 13de, misschien ook nog de 12de eeuw betreft. Vóór dien tijd is het in Barbarossa's dagen gerestaureerde paleis op het Valkenhof eigenlijk het eenige, wat wij van dien aard bezitten. Maar van de 12de en 13de eeuw — niet vroeger — dagteekent menige kerk op het platteland, vooral in de oude dorpen van Groningen en Friesland; een enkel oud kerkgebouw ook in de toen opkomende voorname steden, te Utrecht, Maastricht enz. Tuf- en baksteen zijn de voornaamste materialen, die men bij den bouw dier kerken gebruikte.

Tuf- en baksteen zijn ook de materialen, gebruikt bij den bouw dier enkele nog geheel of gedeeltelijk aanwezige kasteelen, wier geboorte in die eeuwen is gevallen: den Leidschen burcht, tijdgenoot van dien der Vlaamsche Graven te Gent (12de eeuw), de 13de-eeuwsche Loterijzaal op het Haagsche Binnenhof, tijdgenoot van „Radboud's" kasteel te Medemblik, een enkele krypt of toren in de weinige kasteelen, die nog ten platten lande aan den ondergang zijn ontkomen. Burgerlijke gebouwen uit zoo oude tijden, gelijk het antieke Schippershuis te Gent, zijn in onze gewesten zoo goed als niet te vinden.

LITTERARISCHE MONUMENTEN.

Een zeer eigenaardige plaats nemen onder de bronnen voor geschiedkundige kennis de zuiver litterarische monumenten in. Zij kunnen uitteraard meer dienen om den geest des tijds te leeren kennen, om zich van de zeden en gewoonten een denkbeeld te vormen, om enkele feiten, deze of gene zijde van het volksleven nader te illustreeren.

Zoo het Lodewijkslied met zijn van nog levenden haat en grenzenlooze verbittering tegen de Noorsche onderdrukkers getuigenden klank; Maerlants „Kercken claghe", de zwanenzang der kruistochten; zijn felle uitvallen tegen de geestelijkheid zijner dagen; de minneliederen van hertog Jan van Brabant. Naast deze lyrische ontboezemingen staat het Reinaert-epos als eene onovertroffen zedeschildering.

De romans in dichtmaat nemen daartegenover weder eene gansch andere plaats in, vooral tengevolge van de omstandigheid, dat zij vertaald, meestal slaafs vertaald zijn. Wat zij geven, is het Noord-Fransche ridderleven, dat weliswaar van het onze niet zoo heel ver af zal hebben gestaan maar toch ver genoeg om niet maar klakkeloos

de schildering er van op onze toestanden van toepassing te achten. Afgezien nog van het feit, dat de vertaling soms geruimen tijd van het origineel verschilt, is het dus reeds gevaarlijk uit onze vertaalde romans besluiten te trekken ten opzichte van hier heerschende zeden en gewoonten. Slechts zeer zelden mogen wij er op roemen, dat onze auteurs hunne fantasie op eigen wieken hebben laten drijven, en ook dan nog is juist deze fantasie een waas, waaronder de werkelijkheid moeilijk valt te raden.

Van het historische lied is in dezen tijd eigenlijk geen sprake.

WETTEN EN KEUREN.

Zuiverder bron van historische kennis leveren ons, gelijk in het Frankische tijdperk, ook voor lateren tijd de wetten, vooral de Friesche wetgeving [1]), die wij van de 11de eeuw af bezitten. De XVII Keuren, die in hare samenstelling wijzen op de dagen der Brunonen; de Landrechten, uit iets later dagen; de 13de-eeuwsche Hunsingooër en Fivelgooër keuren en die van Langewold en Vredewold in Groningen's Westerkwartier; vervolgens de Hollandsche en Zeeuwsche land- en stadskeuren der 13de eeuw [2]), de overeenkomstige wetten van deelen van het Sticht, de Geldersche en Brabantsche van iets lateren datum — dat alles levert ons een geheel, dat ons den wettelijken toestand in de 13de eeuw ten minste vrij duidelijk voor den geest brengt en allerlei herinnering bevat aan overigens lang vervlogen dagen.

Wat deze laatste herinneringen aangaat, men wachte zich voor te stoute conclusiën in dit opzicht: niet alles is oudgermaansch, wat in die wetten blijkbaar van ouderen datum is dan het overige, daarin voorkomende. Het is er mede als met het „antiquitus", dat de veertiende en vijftiende eeuwen zoo dikwijls gebruiken en dat slaat op een „oudheid", wier grenzen nog binnen de eeuw vallen. Deze opmerking is vooral van toepassing op rechten als de oude, alleen in latere bewerking tot ons gekomen markerechten van het Geldersche en

[1]) Uitgegeven bij Richthofen, Friesische Rechtsquellen.

[2]) Deze en de volgende zijn in de oorkondenboeken dier gewesten, de Werken der Vereeniging voor de uitg. der bronnen van het oudvaderl. recht enz. uitgegeven.

Overijselsche [1]), op de Limburgsche „wijsdommen" [2]), waarvan vele blijkbaar tot een veel ouder tijdperk behooren dan die van de rechten, waarmede zij tot een geheel zijn verbonden of waarbij zij zijn opgenomen, doch tot een tijdperk, welks oudheid meestal zelfs bij benadering niet kan worden aangegeven.

Zoo is er in de gedateerde wetten ook veel, wat tot een vroegeren tijd moet worden teruggebracht, daar deze wetten meestal de codificatie zijn van overoude gewoonten, sinds eeuwen mondeling van geslacht tot geslacht overgeleverd — een feit, dat het gebruik dezer bronnen voor de sociale geschiedenis van een bepaalden tijd dikwijls zeer bedenkelijk en moeilijk maakt.

De „Coutumes" der zuidelijke gewesten zijn grootendeels uitgegeven in de groote verzameling „Recueil des anciennes coutumes de la Belgique".

---

[1]) De eerste bewerkt door Sloet, Pleyte e. a. en in verschillende uitgaven verspreid, de laatste in de Werken der Vereeniging voor Overijselsch recht en geschiedenis.

[2]) Habets, Limburgsche Wijsdommen, in de Werken der Vereeniging voor de uitgave der bronnen van het oudvaderl. recht.

ALPHABETISCH REGISTER.

(BUITEN HET AANHANGSEL).

A.

Aardenburg, 332.
Aalst, 66.
Abdinghof, 150, 307.
Achterhoek, 239, 270.
Acre, 177, 189.
Ada, Gravin van Holland, 187, 217, 222, 225, 226, 252, 291.
Adalbert, Aartsbisschop van Bremen, 142.
Adela, 130, 132, 149, 166, 169.
St. Adelbert, 72, 111, 131.
Adelbold, Bisschop van Utrecht, 128, 136, 168, 171, 274.
Adgild, 69.
Adolf, Graaf van Berg, 247, 248.
Adolf, Aartsbisschop van Keulen, 243.
Adrianopel, 44.
Aduard, 271, 273.
Aduatuken, 17, 19, 24, 26, 28.
Aedui, 19.
Aelmere, zie Almeri.
Aerschot, 155.
Aerts, Jan, 182.
Agrippa, 28.
Agrippina, 32.
Aire, 189.
Aisne, 24, 102.
Aken, 46, 67, 94, 96, 103, 108, 112 vgl., 346.
Alberik, 74.
Albero, Bisschop van Luik, 54.
Albert van Brabant, Bisschop van Luik, 251.
Albert van Kuik, Bisschop van Luik, 251, 336, 337.
Albert van Leuven, Bisschop van Luik, 336.
Albert, Bisschop van Luik, 242.
Albigenzen, 295.
Albrecht van Oostenrijk, Koning van Duitschland, 201, 259, 260.
Alcacer, 177.
Alcuin, 75, 99.
Aldgisl, zie Adgild.
Aleidis, Gravin van Holland, 224, 225, 245.
Aleidis van Holland, Gravin van Henegouwen, 194.
Alemannen, 51, 53, 61, 112.
Alexander, 16, 154.
Alexander IV, Paus, 258.
Alfoer, 20.
Alfred de Groote, 125.
Aliso, 31.
Alkmaar, 209, 210, 225, 340.
Almeloo, 230.
Almeri, 73, 83, 96, 111, 129, 136, 150, 213.
Alpertus, 163, 168.
Alphonsus, Koning van Castilië, 245, 246, 259.
Altena, 222, 248.
Altfried, 75.
Alubert, 73.
Alva, 6.
Alzette, 97.
Amandus, 66.
St. Amand, 270, 273.
Ambiorix, 26.
Ambachten, de Vier, 126.
Ameland, 168.
Ameide, 216.
Amerika, 21.
Amerongen, 217.
Amersfoort, 168, 169, 231, 233.
Amstel, 224, 231 vlg., 289, 291, 300.
Amstel, Gijsbrecht van, 200, 231.
Amuda, zie Muiden.
Ancona, 140.
Andernach, 28, 117, 118, 346.
Andreas, Koning van Hongarije, 177.
Andries van Kuik, Bisschop van Utrecht, 214.
Anen, 228.

Angelsaksen, 69, 99, 323.
Angilbert, 99.
Anjou, Karel van, 180, 197, 251.
Anselmus, 168.
Ansfried, Graaf, Bisschop van Utrecht, 130, 136, 167, 169.
St. Antimond, 66.
Antiochië, 173, 218.
Antoing, 133.
Antwerpen, 7, 67, 77, 96, 109 vgl., 338.
Apollo, 18.
Appingedam, 179.
Aquilius, 39.
Aquitanië, 95.
Aquitaniërs, 104.
Arabieren, 70.
Arbogast, 60.
Ardennen, 3, 14, 19, 26, 35, 77, 97, 124, 141 vlg.
Ardres, 325.
Are, Dirk van der, Bisschop van Utrecht, 221 vlg.
Arenacum, 43.
Arkel, 136, 223.
Arminius, 31, 32, 33.
Arnemuiden, 341.
Arnhem, 238, 345, 346.
Arnold, 173.
Arnolfingen, 68, 69.
Arnulf, Graaf, 149.
Arnulf, Graaf van Holland, 127.
Arnulf van Karinthië, Koning van Duitschland, 101, 114, 116.
Arnulf, Graaf van Loon, 226.
Arnulf I, Graaf van Vlaanderen, 125, 169.
Arnulf II, Graaf van Vlaanderen, 126.
Arras, zie Atrecht.
Arthur, 186, 297.
Artois, 5, 77, 114, 189, 191, 198, 287, 339.
Artois, Robert van, 203.
Arvernen, 18.
Asen, 22.
Assyrië, 16.
Atrebaten, 17, 66, 332.
Atrecht, 7, 17, 47, 60, 66, 67, 74, 112, 150, 163, 279, 323.
Attuaria, 130.
Augsburg, 5, 259.
Augustus, 27, 28, 29, 37.
Aurich, 148.
Austrasië, 62, 63, 64, 68, 116.
Avaren, 78, 82.
Averbode, 271.
Avesnes, 155, 192, 194, 196, 199. Zie verder Bouchard en Jan.
Axel, 332.

B.

Babylonië, 16.
Baduhenna, 36.
Bailleul, 350.
Bakkeveen, 228.
Balderik, Bisschop van Utrecht, 115.
Balderik, Graaf, 129 vlg.
Banjaard, Albrecht, 223 vlg.
Bar, 117, 137, 252.
Barcelona, 176.
Basken, 13.
Bataven, 2, 17, 20, 27, 30, 51, 77.
Batavia, 51, 52.
Batavodurum, 17, 43.
Batenburg, 155, 404.
Bavay, 46.
St. Bavo, 66, 77, 169, 270.
Beatrix van Toscane, 141.
Beatrix van Vlaanderen, Gravin van Holland, 197, 199.
Beaumont, 313.
Bedriacum, 37.
Bedum, 174, 179.
Begga, 68.
Bègue, Lambert Le, 276.
Beieren, 104, 112.
Beka, 230, 231, 300.
België, 1, 8, 14, 19 vlg., 24 vlg., 53, 64, 67, 117.
Bellovacen, 19, 24.
Bennebroek, 169.
Bentheim, 4, 214 vlg., 227 vlg., 239.
Berg, 4, 236, 242 vlg., 248.
Bergen, 159, 163, 196, 197, 206, 326, 339.
Bern, 271.
Bernard van Clairvaux, 173, 271.
Bernhard, Graaf van Lippe, 179.
Bernlef, 76.
Bernulf, Bisschop van Utrecht, 136 vlg.
Betuwe, 72, 83, 96, 110, 134.
Beveland, 186.
Beverwijk, 341.
Bierum, 219.
Biervliet, 332.
Bilderdijk, 194.
Billung, 148.
Biscaye, 351.
Blandigny, 169.
Blankaerden, 338.
Blerik, 2, 6, 81, 96.
Bloemkamp, 271.
Bodegraven, 128, 315.
Boechorst, 227, 230.
Boëthius, 167.
Boheme, 293, 295.

Bologna, 271.
Bolsward, 345.
Bommel, 136, 162, 240.
Bonifacius, 72, 76.
Bonn, 40, 41, 83, 112, 114, 249.
Boornzee, 70, 73.
Borkeloo, 239, 245.
Borkum, 29, 30.
Borluut, Jan, 203.
Bornisse, 186.
Borselen, 186, 300.
Borselen, Wolfert van, 200 vlg.
Bosch, Den, 326.
Bouchain, 326.
Bouchard van Avesnes, 192.
Boudewijn, Graaf van Bentheim, 226 vlg.
Boudewijn van Holland, Bisschop van Utrecht, 217 vlg.
Boudewijn van Boulogne, Koning van Edessa, 173.
Boudewijn I, met den IJzeren Arm, Graaf van Vlaanderen, 124 vlg., 189.
Boudewijn III, Graaf van Vlaanderen, 339.
Boudewijn IV, Graaf van Vlaanderen, 126, 186.
Boudewijn V, Graaf van Vlaanderen, 137 vlg., 339.
Boudewijn VI, van Mons, Graaf van Vlaanderen, 144.
Boudewijn VII, Graaf van Vlaanderen, 18).
Boudewijn VIII, Graaf van Vlaanderen, 189.
Boudewijn IX, Graaf van Vlaanderen, Keizer van Byzantium, 190 vlg., 241 vlg., 251 vlg., 313.
Bouillon, 124, 141 vlg.
Boulogne, 108, 173.
Bourgondië, 5, 61, 63, 143, 248.
Bouvines, 191, 244.
Boxtel, 155.
Brabant, 4, 6, 17, 52, 66 vlg., 96 vlg. enz
St. Brandaan, 170, 288.
Brandenburg, 305.
Breda, 155.
Brederode, 70, 223.
Bredevoort, 155.
Breidenbach, 182.
Bremen, 74, 77, 82, 147, 164, 304 vlg.
Bretagne, 61.
Breukelen, 224.
Breydel, Jan, 203.
Brinno, 39.
Brito, Wilhelmus, 330.
Brittannië, 17, 25, 29, 34, 51, 65, 76 vlg.
Brogne, 143, 169.
Brouwershaven, 341.
Bructeren, 17, 30, 31, 72.
Brugge, 125, 158, 163 vlg., 188, 201, 303, 331 vlg., 348, 351.
Brugge, Vrije van, 312.
Brunhilde, 62, 63.
Bruno, Aartsbisschop van Keulen, 117, 123, 130 vlg., 139, 142, 167.
Brunonen, 133 vlg., 138, 147 vlg., 156.
Brunswijk, 133, 147.
Brussel, 5, 77, 123, 159, 165, 196, 197, 326, 337.
Bulgaren, 174, 190.
Burdo, zie Boornzee.

C.

Cadix, 175.
Caecina, 32.
Caeroesen, 17.
Caesar, 17 vlg., 48, 301.
Caesarius, abt van Heisterbach, 171, 288.
Calais, 206.
Calcar, 131.
Caledoniërs, 44.
Cambre, La, 271.
Caninefaten, 17, 29 vlg., 37, 39, 43.
Capets, 208.
Carausius, 51.
Cardoel, 297.
Carnuten, 18.
Cassel, 46, 145, 159.
Castra Vetera, 31, 40 vlg.
Catuvolcus, 26.
Cerialis, 42 vlg.
Cernunnos, 18.
Chamaven, 17, 52, 83 vlg.
Champagne, 4, 137.
Chariëtto, 52.
Chariovalda, 34.
Chateau Cambresis, 152.
Chattuariërs, 83.
Chauken, 17, 23, 30 vlg.
Cherusken, 30 vlg.
Childerich, 61, 77.
Chilperich, 62 vlg.
Chiny, 154.
Chlogio, 60.
Chlotarius II, Koning der Franken, 62, 65, 68.
Cicero, 26.
Cimbren, 17, 25.
Cisterciënsers, 271.
Civilis, 37, 38, vlg., 301.
Civita Vecchia, 176.
Clairvaux, 173, 273.
Classicus, 41.
Claudius, 28, 36.
Clauwaerts, 203, 336.
Clermont, 152, 171, 194.
Clotildis, 61.
Clovis, Koning der Franken, 61 vlg., 85.
Cluny, 143, 169, 270.
Coblenz, 161, 342.

Cokerullen, 333.
Colveren, 318.
Compiègne, 205.
Condrusen, 17.
Constantinus de Groote, Keizer, 52, 93.
Constantinopel, 174.
Constantius Chlorus, Keizer, 51.
Conync, Pieter de, 203.
Corbulo, 36 vlg., 216.
Corbië, 194, 202.
Corneto, 176.
Corvey, 150.
Courtenay, 198.
Creta, 176.
Cruptorix, 36.
Culemborg, 239.

D.

Daelhem, 247.
Dagobert I, Koning der Franken, 62, 65, 66, 67, 68, 69, 71.
Dalen, 230, 268.
Dalmatië, 177.
Damiate, 174, 177, 178, 226.
Damme, 203, 332.
Dampierres, 196, 207, 208.
Dampierre, Willem van, Graaf van Vlaanderen, 193, 296.
Dartmouth, 175.
Delft, 146, 200, 271, 340.
Dender, 239.
Denemarken, 16, 108, 111, 139, 351.
Denen, 64, 65, 71, 107, 108, 110.
St. Denis, 77, 81.
Deutz, 150, 239.
Deventer, 74, 96, 113, 115, 134, 136, 162, 163, 343.
Diana, 66.
Diemen, 232.
Diepenheim, 230, 268.
Dieren, 239.
Dietrich, Graaf, 131.
Dietwin, Bisschop van Luik, 153.
Dinant, 152, 155, 161, 165, 324, 325, 336, 337.
Dinant, Hendrik van, 251.
Dintel, 212.
Diocletianus, 52, 53.
Dirk van den Elzas, Graaf van Vlaanderen, 173, 184, 188, 331.
Dirk, Graaf van Kleef, 196, 200.
Dirk I, Graaf in Friesland, 126.
Dirk II, Graaf in Friesland, 127, 168.
Dirk II, Bisschop van Utrecht, 226.
Dirk III, Graaf van Holland, 127, 130, 132, 136, 166, 172, 212.
Dirk IV, Graaf van Holland, 136, 138, 142.
Dirk V, Graaf van Holland, 142, 148.
Dirk VI, Graaf van Holland, 188, 209, 215, 300.
Dirk VII, Graaf van Holland, 186, 209, 212, 221, 222, 226.
Dispargum, 60.
Dixmuiden, 350.
Dobrilugk, 305.
Doesburg, 345.
Doetinchem, 345.
Dokkum, 74, 76, 174, 179, 344, 345, 351.
Dollart, 314.
Domburg, 47, 340.
St. Dominicus, 276.
St. Donaat, 188.
Donar, 22.
Donau, 29, 61, 82, 95.
Doornik, 46, 47, 60, 66, 67, 74 vlg., 163, 331.
Dordrecht, 139, 205, 212, 222, 224, 225, 267, 277, 340, 341, 346, 347, 351.
Dorestad. Zie Duurstede.
Dortmund, 132, 161.
Douay, 207, 287, 323, 333, 350.
Drente, 15, 31, 74, 76, 96, 129, 133, 136, 211, 215 vlg.
Drenten, 180, 227 vlg.
Druïden, 18, 71.
Drusus, 28, 30, 31, 33, 37.
Duffel, 96, 149.
Duinkerken, 332.
Duisburg, 113, 162.
Duitschland, 7, 16, 65, 72, 95, 103 vlg.
Duiveland, 205.
Dunes, 271.
Duras, 155, 325.
Durfos, 116.
Duurstede, 69, 76, 77, 109, 110 vlg., 341.
Dyle, 67, 96.
Dyon, 271.

E.

Ebrachar, Bisschop van Luik, 167.
Ebro, 101.
Eburonen, 17, 26, 28.
Echternach, 72, 116, 339.
Edessa, 173.
Eduard I, Koning van Engeland, 199, 200.
Eems, 2, 4, 14, 30, 32, 33, 51, 65, 74, 75 vlg.
Egbert, Aartsbisschop van Trier, 127, 168.
Egbert, Burggraaf van Groningen, 227.
Egbert I, Graaf van Friesland, 142, 147.
Egbert II, Graaf van Friesland, 147, 345.
Eginold, Abt van Gorze, 169.
Egmond, 72, 126, 168, 169, 209, 223, 224, 270, 271, 288, 289 vlg.
Egmond, Wouter van, 224.
Egypte, 16, 177.
Eider, 108.

Eifel, 3, 243.
Eifelland, 35.
Eikenduinen, 267.
Einhard, 83, 99, 100.
Elbe, 3, 29, 31, 51, 61, 65, 82 vlg.
Elegast, 100.
St. Eleutherius, 66.
St. Eligius (St. Eloy), 66.
Elizabeth, Landgravin van Thüringen, 225.
Elizabeth van Brunswijk, Gravin van Holland, 196, 258.
Elsloo, 103, 112.
Elst, 72, 134, 168.
Elte van Middelstum, 291.
Elten, 129, 130, 131, 150, 169, 232, 270.
Elzas, 35, 218.
Emanuel, abt van Aduard, 271.
Emmerik, 71, 83, 96, 168, 239, 345.
Emo, abt van Wittewierum, 180.
Engeland, 65, 74, 94, 125, 128, 141, 198, 199, 223, 248, 323.
Engelbert II, Aartsbisschop van Keulen, 232, 237, 255, 256, 285.
Engeren, 84.
Enschede, 343.
Eobanus, 72, 73.
Ermesinde, Gravin van Luxemburg, 190, 252.
Escouvins, 351.
Essen, 218.
Esus, 18.
Eumenius, 51.
Europa, 5, 7, 18, 74.
Eustache, Graaf van Boulogne, 172.
Everhard, Graaf, 149.
Eylard, van Bentheim, 229.

F.

Faro, 175.
Ferdinand van Portugal, Graaf van Vlaanderen, 190 vlg.
Ferguut, 296, 297, 298.
Fivelgoo, 96, 138, 142, 147, 211, 227.
Flaccus, 40.
Flehite, 96, 136.
Fletheti. Zie Flehite.
Fléron, 155.
Flevo, 73, 213.
Flevum, 35.
Flie, 82, 84, 127, 142, 148, 150, 211, 263, 274, 291.
Florbertus, 66.
Floreffe, 271.
Floris van Holland, 224.
Floris de Zwarte, van Holland, 207, 210, 214, 300.
Floris I, Graaf van Holland, 139, 142.
Floris III, Graaf van Holland, 174, 186, 215, 217, 315.
Floris IV, Graaf van Holland, 179, 194, 196, 210, 212, 227.
Floris V, Graaf van Holland, 197, 198, 199, 200, 209, 210, 212, 231, 232, 234, 235 vlg.
Fortuna, 2.
Foseti, 71, 72.
Foswerd, 168, 270.
Francië, O. en W., 3, 102, 111, 113.
St. Franciscus, 276.
Franco van Keulen, 274.
Franco, Bisschop van Luik, 167.
Franken, 2, 51, 53, 59, 69 vlg.
Frankenrijk, 3, 68, 103.
Frankrijk, 2, 5, 7, 53, 64, 94, 121, 321, 323, 351.
Fredegonde, 62.
Frederik Barbarossa, Keizer, 151, 171, 174, 180, 210, 215, 216, 217, 218, 237, 241 vlg.
Frederik II, Keizer, 178, 195, 196, 226 vlg., 345.
Frederik, Aartsbisschop van Hamburg, 305.
Frederik van Luxemburg, Hertog van Lotharingen, 138, 140, 141, 150.
Frederik van Verdun, 169.
Freya, 22, 64.
Friesland, 3, 4, 14, 69, 70, 82 vlg., 263, 271, 293, 304, 344.
Friezen, 2, 3, 5, 6, 17, 22, 23, 29, 51 vlg., 300.
Frisia. Zie Friesland.
Frisionum, Lex, 83.
Friso, 99, 147.
Fro, 22.
Fulda, 72, 73, 89, 150, 162.
Fumay, 97.

G.

Gaasbeek, Hendrik van, 245.
Gaëta, 176.
Galba, 37.
Galbert, 257.
Galiene, 296 vlg.
Gallië, 2, 3, 17 vlg., 51, 71.
Gangulf, 72.
Gannascus, 36.
Garreweer, 345.
Gawein, 298.
Gebehard, Hertog van Lotharingen, 116.
Geertruidenberg, 205, 212, 340.
Geervliet, 186.
Gein, 216.
Gelder, 345.
Gelderland, Gelre, 4, 5, 14, 129, 133, 135, 149, 215, 241, 322, 345.
Gelduba, 40.
Gelkingen, 227.
Gembloux, 169, 271.
Genemuiden, 343.

Generaliteitslanden, 7.
Genève, 19.
Gennep, 06, 131, 149.
Gent, 6, 66, 77, 108, 110, 112, 126 vlg., 331 vlg.
Gerard, abt van Brogne, 143, 169.
Gerbert, Aartsbisschop van Rheims, 167.
Gerhard I, Graaf van Gelre, 133.
Gerhard II, Graaf van Gelre, 149.
Gerhard III, Graaf van Gelre, 227, 236 vlg.
Gerhard, Hertog van Lotharingen, 140.
Germanen, 2, 16 vlg.
Germaniae, 32 vlg.
Germepi, 135.
Gerolf, Graaf in Friesland, 126.
St. Gertrudis, 66 vlg., 270.
Gertrudis, Gravin van Holland, 142.
Geule, 114.
Geyko, abt van Aduard, 271.
St. Ghislain, 270.
Ghistele, Joos van, 182.
Gibraltar, 176.
Gisela, Keizerin, 113.
Giselbert, Hertog van Lotharingen, 117, 122, 139.
Givet, 155.
Godebald, Bisschop van Utrecht, 163, 170, 325, 342.
Godfried, Graaf van Leuven, 50.
Godfried III, Hertog van Lotharingen, 123, 126 vlg.
Godfried IV, Hertog van Lotharingen, 137 vlg., 151 vlg., 286.
Godfried V, Hertog van Lotharingen, 141 vlg., 212.
Godfried van Bouillon, 146, 172, 177, 188, 292.
Godfried de Noorman, 110 vlg.
Godfried, Bisschop van Utrecht, 215, 219, 310.
Gooi, 217.
Goor, 230.
Gorkum, 341.
Gorze, 169.
Göttrik, 108.
Gouwe, 206.
Gozelo I, Hertog van Lotharingen, 137.
Gozelo II, Hertog van Lotharingen, 137 vlg.
Gozewijn van Randenrode (Amstel?), 231.
's-Gravesande, 277, 340.
Grebbe, 216.
Gregorius de Groote, Paus, 274.
Gregorius VII, Paus, 141 vlg., 166 vlg.
Gregorius IX, Paus, 287.
Gregorius X, Paus, 252.
Grenoble, 271.
Grevelingen, 332 vlg.
Grieken, Griekenland, 2, 16, 174, 323.
Grimaldi, 206.
Grimbergen, 151, 155.
Grimoald, 68 vlg.
Grinnes, 43.
Groeninghe, 203.
Groenloo, 239, 345.
Groningen, 4, 14, 136 vlg., 218 vlg., 344, 345.
Gulik, 4, 46, 96, 232, 236, 248.
Gwy van Dampierre, Graaf van Vlaanderen, 180, 196 vlg., 252, 333 vlg.
Gwy van Henegouwen, 205 vlg., 236.
Gwy van Namen, 203 vlg.

H.

Haarlem, 127, 205, 209, 223, 224, 277, 340.
Haarlemmermeer, 314.
Haagsche Schouw, 267.
Hadrianus, 44.
Haemstede, Witte van, 205.
Hagen, 76.
Hainau. Zie Henegouwen.
Hamalant, 96, 129 vlg., 149.
Hamburg, 77, 304, 305, 351.
Hardenberg, 229.
Hanno, Aartsbisschop van Keulen, 141.
Hanze, 258, 350, 351.
Harderwijk, 345.
Hariulph, abt van Oudenburg, 171.
Hartgar, Bisschop van Luik, 167.
Hatskamp, 267.
Hartwig I, Aartsbisschop van Hamburg, 305.
Hartwig II, Aartsbisschop van Hamburg, 305.
Hasbania, 96, 116, 123, 124, 152.
Hasselt, 339, 343.
Hastings, 141.
Hatto, Graaf, 149.
Hattuarië, 196.
Havel, 82.
Hedensee, 186, 194.
Heelu, Jan van, 352.
Heerlen, 46, 247.
Heiligerlee, 285.
Heiloo, 71.
Heimbach, 132.
Heinsberg, 155, 247, 250.
Helgoland, 72.
Helmond, 313.
Hemert, 142, 214.
Hendrik, Markgraaf, 114.
Hendrik I, Koning van Duitschland, 117, 134, 167.
Hendrik II, Keizer, 124 vlg., 169.
Hendrik III, Keizer, 136 vlg., 153.
Hendrik IV, Keizer, 136, 140 vlg., 169, 209.
Hendrik V, Keizer, 136, 148 vlg., 210, 325, 342 vlg.
Hendrik VI, Keizer, 189, 220 vlg., 242, 251 vlg.
Hendrik VII, Keizer, 255 vlg.
Hendrik I, Hertog van Brabant, 114, 226, 242 vlg., 256, 287, 309, 330.
Hendrik II, Hertog van Brabant, 194, 245, 309.

Hendrik III, Hertog van Brabant, 195, 245 vlg.
Hendrik II, Koning van Engeland, 291.
Hendrik I, Graaf van Gelre en Zutphen, 148, 237 vlg., 250.
Hendrik I, Koning van Frankrijk, 140.
Hendrik, Graaf van Hessen, 248.
Hendrik I, Hertog van Limburg, 150 vlg.
Hendrik II, Hertog van Limburg, 252.
Hendrik III, Hertog van Limburg, 253.
Hendrik IV, Hertog van Limburg, 180, 189, 247, 253 vlg.
Hendrik van Gelre, Bisschop van Luik, 215, 237 vlg., 251 vlg., 284 vlg., 337.
Hendrik de Leeuw, Hertog van Saksen, 242, 255.
Hendrik van Vianden, Bisschop van Utrecht, 231.
Henegouwen, 4, 17, 67, 97, 111, 116, 122, 140, 339.
Herbert, Bisschop van Utrecht, 213, 219, 219.
Herderic, 284.
Herewaarden, 162.
Heribert, 132.
Heriger, 107.
Heriold, 108 vlg.
Herispich, 114.
Herman van Hoorn, Bisschop van Utrecht, 25.
Herman van Henegouwen, 138.
Herminonen, 23.
Herodes, 294.
Herstal, 81, 94, 116, 155.
Herve, 247, 339.
Hesdin, 189.
Heusden, 212, 271.
Hildebrand, 140, 143.
Hildesheim, 150.
Hilvarenbeek, 168.
Hispanië, 52.
Hludana, 22.
Hohenstaufen, 237 vlg.
Hohorst, 168, 169.
Holda, 64.
Holland, 4, 6, 14, 71, 83, 129, 135 vlg.
Holstein, 108.
Holwierde, 76.
Hondsrug, 218, 219.
Hongaren, 101, 114, 117.
Honorius, Keizer, 53.
Honorius III, Paus, 176 vlg., 284.
Hoogewoerd, 235.
Hoogwoude, 210, 259.
Horik, 109, 110.
Horne, 155, 200, 247.
Horst, 216, 222, 232, 267.
Horstmar, Bernhard van, 228.
Houberg, 131.
Houten, 214.
St. Hubert, 66, 141, 155, 270.
Hucbald, 279.
Hugmerchi, 76.
Hugo van Lotharingen, 113.
Hugo Capet, 123 vlg.
Hugo van Pierrepont, Bisschop van Luik, 251.
Hulst, 332.
Humsterland, 96.
Hunerik, 149.
Hunnen, 60, 114.
Hunsingoo, 96, 138 vlg., 211, 229.
Huy, 24, 130, 152, 161, 165, 251, 325, 335 vlg., 351

I.

St. Ida, 168.
Ieren, 99.
Ierland, 64.
Illyrië, 29.
Imed, 130, 131.
Indië, 16.
Indianen, 21.
Ingaevonen, 23.
Ingelheim, 94.
Innocentius, 175.
Innocentius III, Paus, 193, 275.
Irinfrid, Graaf, 149.
Irmingarde, Gravin van Zutphen, 149.
Irmingardis, Hertogin van Limburg, 241, 247.
Isabella, Gravin van Henegouwen, 189.
Isegrim, 170.
Iselgoo, 133, 142.
Isenburg, Graaf van, 245.
Israël, 16.
Istaevonen, 23.
Italië, 2, 3, 19, 37, 40, 50, 95, 112, 138 vgl.

J.

St. Jacob, 169, 175.
Jan van Chatillon, 202.
Jan Zonder Land, Koning van Engeland, 191, 243.
Jan van Vlaanderen, 252.
Jan van Zyrick, Bisschop van Utrecht, 234, 235, 343.
Jan I, Hertog van Brabant, 248, 252, 253, 268, 296.
Jan I, Graaf van Holland, 212, 241, 246, 352.
Jan I van Avesnes, 193, 194, 196.
Jan II van Avesnes, Graaf van Holland en Henegouwen, 197, 200, 204, 206, 235, 248, 336, 339, 341.
Jaucourt, 338.
Javaan, 20.
St. Jeroen, 111.
Jeruzalem, 173.
Jocundus, 169.
Joden, 84.
Johanna, Gravin van Vlaanderen, 187, 190, 193, 237, 340.
Johannes, abt van St. Truyen, 179.

Johannieters, 185, 276.
Joinville, 295.
Judith, Keizerin, 125.
Juliaansvloed, 313.
Julianus, Keizer, 52.
Jupille, 81, 116.
Jupiter, 18, 66.
Jura, 3, 17.

K.

Kamerijk, 4, 47, 60, 67, 74, 96, 114, 124, 152, 331.
Kampen, 213, 230, 343, 351.
Karel V, Keizer, 5, 6.
Karel, zoon van Karel den Groote, 95.
Karel de Dikke, Koning der Franken, 101, 112.
Karel de Eenvoudige, Koning der W. Franken, 102, 117, 124, 127.
Karel de Groote, 70, 75, 77, 81, 83, 89, 91, 92 vlg.
Karel de Kale, Koning der Franken, 101, 109, 111, 125, 166.
Karel de Goede, Graaf van Vlaanderen, 188, 331.
Karel Martel, 69, 90, 92, 105, 134, 278.
Karel de Schoone, Koning van Frankrijk, 208.
Karloman, Koning der Franken, 134.
Karolingen, 68, 81, 94, 102, 103, 104 vlg.
Karthuizers, 276.
Katharen, 286, 287.
Katwijk, 267, 316.
Keizersweerd, 346.
Kelten, 14, 15, 16, 17, 18, 50.
Kempen, de, 240, 303.
Kennemerland, 72, 96, 110, 126, 127, 205, 209, 222, 224 vlg.
Kennemers, 225.
Kerkwerve, 71.
Kessel, 155, 239.
Ketel, de, 267.
Keulen, 4, 28, 31, 35, 42, 46, 52, 67, 69 vlg.
Keulen, Olivier van, zie Olivier.
Keye, 298.
Kinheim, 129.
Klaarkamp, 271.
Kleef, 22, 46, 81, 96, 133, 162, 215, 217, 227.
Knut IV, Koning van Denemarken, 188.
Koenraad van Hochstaden, Aartsbisschop van Keulen, 238, 257, 259.
Koenraad, Hertog van Lotharingen, 114.
Koenraad van Marburg, 179.
Koenraad, Bisschop van Utrecht, 146, 148, 167.
Koenraad I, Koning van Duitschland, 117.
Koenraad II, Keizer, 133, 136, 137.
Koenraad III, Keizer, 151, 173, 209, 215, 237.
Koenraad IV, Keizer, 196, 257, 258.
Koevorden, 159, 218 vlg., 262, 291.
Königswerth, 96.
Koningsveld, 271.
Konradijn van Hohenstaufen, 258.
Kortrijk, 203, 207.
Kranenburg, 260.
Kreyt, Jacob, 182.
Kriekenbeek, 239.
Krimpen, 216.
Kudrunsage, 99.
Kuik, 46, 155, 214.
Kuik, Herman van, 214.
Kunigonde, Keizerin, 124.
Kuynre, 222, 228.

L.

Labeo, 41.
Labienus, 26.
Lake, 135.
Lambert, Graaf, 123.
St. Lambertus, 66, 77, 167.
Langobarden, 78, 99, 104.
Laroche, 189.
Laubach, zie Lauwers.
St. Laurens, 169.
Lausitz, 305.
Lauwers, 73 vlg., 84, 129, 133, 148 vlg., 168, 314.
Lebuïnus, 74, 167, 168.
Lech, 61, 118.
Leeuw, 337 vlg.
Leeuwarden, 344 vlg., 351.
Leiden, 46, 158, 224 vlg., 262, 267, 340.
Leipzig, 7.
Lek, 96, 129, 131, 134, 206, 212, 216, 316.
Leliaerts, 202, 336.
Leon, San, 176.
Lesse, 13.
Leusden, 134.
Leuven, 113 vlg., 123, 151, 163 vlg., 241, 246, 270, 277, 326, 337 vlg.
Liafburg, 75.
Liafwin, zie Lebuïnus.
Lichtenberg, Jacob van, 235.
St. Lieven, 66, 77.
Limburg, 4, 13, 14, 67, 124, 135, 150 vlg., 241 vlg., 339.
Linge, 239.
Linger, Graaf, 149.
Lingonen, 41.
Lippe, 31, 42, 51.
Lissabon, 173 vlg.
Lithauen, 181, 295.
Liudgardis, Gravin van Holland, 127.
Liudger, 74 vlg., 168.
Liutgardis, abdis van Elten, 130.
Lobith, 238, 346.
Lochem, 345.
Lodewijk, de Vrome, Keizer, 70, 95, 101 vlg., 161.

Lodewijk II, Keizer, 101.
Lodewijk de Duitscher, Koning van Oostfrancië, 103, 110 vlg.
Lodewijk III, Koning van Oostfrancië, 111.
Lodewijk IV, het Kind, Koning van Oostfrancië, 116.
Lodewijk III, Koning van Westfrancië, 111 vlg.
Lodewijk VI, Koning van Frankrijk, 327.
Lodewijk VII, Koning van Frankrijk, 173, 327.
Lodewijk IX, Koning van Frankrijk, 179 vlg., 193, 197, 246, 295.
Lodewijk X, Koning van Frankrijk, 207.
Lodewijk, Graaf van Loon, 137, 223 vlg., 252, 291, 300.
Lodewijkslied, 274.
Lofen, 136.
Loire, 18, 61, 327.
Lollius, 28.
Lomacensis, 94.
Lombardije, 112, 255.
Lomme, 191.
Londen, 351.
Loon, 124, 154, 155, 239, 250, 339.
Looz, zie Loon.
Lorreinen, 170.
Lorsch, 77, 100.
Lotharingen, 3, 102, 113 vlg., 150, 183.
Lotharius I, Keizer, 3, 101 vlg.
Lotharius II, Keizer, 104 vlg.
Lotharius III, Keizer, 209.
Lotharius, Koning van Westfrancië, 123.
Lübeck, 351.
Lucar, San, 176.
Ludger, zie Liudger.
Lug, 17 vlg.
Lugdunum Batavorum, 17, 31, 46.
Luik, 4, 14, 17, 66 vlg., 74, 250 vlg., 336 vlg.
Luxemburg, 4, 67, 112, 124, 151, 189, 250 vlg., 339.
Lijfland, 229.
Lijs, 97.

M.

St. Maarten, 71, 77, 134, 135, 167 vlg.
Maartveld, 95.
Maas, 3, 5, 13 vlg., 24, 32, 55, 59, 67 enz.
Maaseyk, 71.
Maasland, 96, 129.
Maastricht, 17, 37, 46 vlg., 53 vlg., 66 vlg., 152, 337.
Machteld, Hertogin van Brabant, 194.
Macon, 278.
Maerlant, Jacob van, 181, 272, 282, 288, 296, 352.
Main, 116.
Maintz, 35, 41, 72, 94, 108, 113, 182, 220.
Malmédy, 66, 77, 116, 270.
Malorix, 36.
Malta, 176.
Manichaeërs, 286.
Marcellinus, 74.
Marcellusvloed, 314.
Margaretha van Constantinopel, Gravin van Vlaanderen, 190 vlg., 276, 287, 309.
Maria, Santa, 176.
Maria, Hertogin van Brabant, 243.
Marialegenden, 288.
St. Marie, 149, 169, 239, 271.
Mariëngaarde, 271, 284, 288.
Mariënweerd, 204, 271.
Mark, 4, 236, 239, 243, 249.
Marne, 102, 117.
Mars, 18.
Massilia, 16.
Mathilde, Markgravin van Tusciё, 141, 146.
Maxentius, Keizer, 52.
Mechelen, 151, 182, 338.
Mecklenburg, 305.
Medemblik, 130, 210, 341.
Meerhem, Rutger van, 226.
Meersen, 102, 103, 110, 114, 116.
Megen, 240.
Megingoz, 149.
Meinwerk, Bisschop van Paderborn, 131 vlg.
Meiszen, 147.
Mempiscus, 97.
Menapiërs, 17, 19, 25 vlg., 48, 51, 67.
Menco, abt van Wittewierum, 278.
Merobaudes, 60.
Meroveus, 60.
Merovingen, 62, 81, 94, 107.
Merwede, 128, 212.
Metz, 67, 68, 112, 117.
Mexico, 16.
St. Michiel, 168.
Middagsterland, 96.
Middelburg, 168, 204, 210, 271, 277, 340, 351.
Middelstum, 291.
Milaan, 255.
Moerlemaye, 355.
Moezel, 17, 68, 102, 117.
Mogontiacum, zie Maintz.
Moha, 251.
Mohamed, 183.
Moïlla, 96.
Molengouw, 149.
Mons, zie Bergen.
Montenaken, 251.
Montfoort, 159, 216, 232.
Montfoort, Zweder van, 235.
Montfort, 239.
Montjoye, 247 vlg.
Monulfus, 66.
Mooren, 175 vlg.

Morinen, 17, 25, 27, 66, 67, 301.
Mosau, 96.
Muiden, 136, 163, 165, 200, 232, 235, 325, 333.
Munna, 131, 132.
Munster, 2, 4, 67, 74, 75, 132 vlg.
Mijdrecht, 244.

N.

Naarden, 129.
Naarderland, 232.
Nabalia, 43.
Nagel, 148.
Namen, 4, 14, 26, 67, 124, 140, 151, 152, 189, vlg., 339.
Nassau, 239, 248.
Adolf van Nassau, Roomsch Koning, 199, 259.
Jan van Nassau, Bisschop van Utrecht, 231, 232, 234, 281.
Neckar, 61.
Nederlanden, 1 vlg., 115, 150.
Nedersticht, 214, 227, 231, 232.
Nehalennia, 22, 47.
Neptunus, 66.
Nero, 36, 37.
Nerthus, 22.
Nerviërs, 17, 19, 24, 26, 43, 66, 67, 301.
Neuss, 41, 111.
Neustrië, 62, 63, 64.
Neustriërs, 104, 112.
Nevers, Lodewijk van, Graaf van Vlaanderen, 207.
Nibelungen, 99.
Nicaea, 173.
Nieuwenaar, 248.
Nieuwpoort, 332.
Niftarlake, 96, 136.
Ninove, 271.
Nivelles, 66.
Node, 216, 232.
Noordbrabant, 17, 25, 96.
Noordwijk, 111.
Noordzee, 3, 14, 15, 30, 102, 107.
Noorwegen, 351.
St. Norbert, 271, 286.
Noren, 64, 65, 101 vlg.
Normandië, 114.
Notker, 153, 167, 168.
Novaesium, 41.
Noyon, 66, 279.
Nijl, 178.
Nijmegen, 17, 35, 46, 47, 55, 67, 81, 94, 96 vlg., 346.

O.

Oceaan, 5.
Oder, 85, 305.
Odilo, abt van Cluny, 143, 169.
Odiliënberg, 111, 134, 168.
Odo, abt van Cluny, 143.
St. Odulf, 168, 270.
St. Oedenrode, 168.
Oesselinge, 249.
Ogmius, 18.
Oise, 102.
Oldeberkoop, 228.
Oldenburg, 228.
Oldenzaal, 168, 343.
Olennius, 35.
Oléron, 351.
Olivier van Keulen, 174, 175, 177, 178, 179, 291.
Olympus, 47.
St. Omer, 159, 189, 204, 325, 331.
Ommen, 228, 229, 343.
Oostbroek, 270.
Oostergoo, 73, 96, 110, 111, 133, 142, 147, 209, 210, 211 vlg.
Oostervant, 155.
Oostervant, Willem van, 204, 207.
Oosterzee, 222.
Oostfalen, 84.
Oostland, 305.
Oostzee, 16, 183.
Ootmarsum, 215.
Oppidum Batavorum, 43.
Oranje, Willem van, 6.
Oranje, Prins van, 7.
Orchies, 207, 351.
Orleans, 192, 271.
Orval, 271.
Osnabrück, 67, 75, 226.
Otbert, 153, 154.
Otger, 72.
Otho, Keizer, 37.
Otto, Graaf van Bentheim, 220, 224.
Otto I, Graaf van Gelre, 220, 221, 222, 226, 240.
Otto II, Graaf van Gelre, 179, 231, 237, 238, 245, 318, 345.
Otto I, de Groote, Keizer, 117, 122, 125, 126, 130, 135, 174.
Otto II, Keizer, 123, 224.
Otto III, Keizer, 123, 136, 143.
Otto IV, Keizer, 191, 215, 217, 226, 238, 242, 243, 244, 247, 255.
Otto I, Bisschop van Utrecht, 237, 238.
Otto II, Bisschop van Utrecht, 177, 179, 180, 227, 238, 239, 245.
Otto III, Bisschop van Utrecht, 210, 230, 281.
Otto, abt van Werden, 307.
Otto, Graaf van Zutphen, 149.
Ottonen, 127, 153.
Ouddorp, 210, 225.
Oudenaarde, 66.
Oudenburg, 271.

Oudewater, 232.
Oudwijk, 270.
Ourthe, 102.
Oversticht, 227.
Overijsel, 14, 129, 230.
Oxford, 271.

P.

Paderborn, 132, 179, 228, 307.
Paemanen, 17.
Palestina, 217.
Pannonië, 29, 44.
Parma, 6, 7.
Parijs, 61, 124, 202, 208, 271, 347.
Passau, 44.
Paullinus, 37.
Paulus Diaconus, 99.
Pawilhars, 313.
Peize, 219.
Perchevale, 298.
Péronne, 204.
Peter van Amiens, 172.
Petronella, Gravin van Holland, 188, 214.
Petten, 71.
Philips van Zwaben, Roomsch-Koning, 238, 255.
Philips I, Koning van Frankrijk, 141, 145, 327.
Philips II, August, Koning van Frankrijk, 174, 189 vlg., 327, 331 vlg.
Philips III, Koning van Frankrijk, 246.
Philips IV, de Schoone, Koning van Frankrijk, 199, 201 vlg., 250, 335.
Philips V, Koning van Frankrijk, 207.
Philips II, Koning van Spanje, 5 vlg.
Philips van den Elzas, Graaf van Vlaanderen, 134 vlg., 203, 218, 287, 332.
Philips, Graaf van Namen, 190.
Picardië, 4, 53.
St. Pieter, 66, 77, 133, 270, 338.
Piphili, zie Populicani.
Pippijn de Korte, Koning der Franken, 70, 81, 105, 134.
Pippijn van Herstal, 68, 69, 81, 134, 169.
Pippijn van Landen, 68, 69.
Pippijn, Koning, 95.
Pippijnen, 68.
Pitiussen, 176.
Pisa, 140.
Pisa, Petrus van, 99.
Plechelmus, 72.
Plectrudis, 169.
Plinius, 117.
Poitiers, 90.
Polen, 2.
Pommeren, 305.
Poperinge, 350.
Populicani, 286.
Portugal, 174, 177.
Pottelberg, 203.
Praemonstratensers, 271, 273, 315.
Praetorium Agrippinae, 46.
Prémontré, 271, 273, 284.
Priamus, 147.
Probus, Keizer, 51.
Provence, 132.
Prudentius, 167.
Pruisen, 181, 183, 295, 305.
Prüm, 114.
Puelle, 206.
Putten, 307.
Pytheas, 16.

Q.

St. Quentin, 35, 68.
Quaden, 52.
Quedlinburg, 147.
Quesnoy, 197, 326, 339.

R.

Raab, 101.
Radbod, Radboud, 69, 70, 72, 75, 115, 129, 166.
Raspe, Heinrich, 245, 257.
Ratbod, 149.
Rather, 124.
Rauching, 62.
Ravestein, 155.
Reeuwijck, Erhart van, 182.
Regge, 220.
Reginar Langhals, Graaf, 116, 122.
Reginar II, Graaf, 123.
Reginar III, Graaf, 123.
Reinaert, 170, 274.
Reinald I, Graaf van Gelre, 239, 241, 247 vlg., 268.
St. Remaclus, 66.
Remagen, 35.
Remi, 24.
St. Remigius, 61.
Renesse, Jan van, 199, 203, 204, 206.
Rethel, 207.
Requesens, 6.
Rheims, 27, 61, 67, 68, 167, 251.
Rheineck, Otto van, 215.
Rhenen, 216, 219, 221, 232.
Rhône, 61, 327.
Richard van Cornwallis, Koning van Duitschland, 197, 248, 258.
Richard Leeuwenhart, 174, 189, 192, 243, 297.
Richard, abt van St. Vannes, 169.
Richildis, Gravin van Vlaanderen, 139, 144, 145, 339.
Ripuaria, Lex, 83.
Ripuarië, 116.
Ripuariërs, 83, 84.

Riustri, 108.
Robert, abt van Citeaux, 271.
Robert (Dominicaan), 287.
Robert, de Fries, Graaf van Vlaanderen, 142 vlg., 148, 153, 172, 188, 331.
Robert I, Koning van Frankrijk, 37.
Robert II, Graaf van Vlaanderen, 173.
Robert van Bethune, Graaf van Vlaanderen, 201, 207.
Rode, 247.
Rodenses, Annales, 166, 169.
Roeland, 100, 170.
Roer, 51, 74, 132, 218, 307.
Roermond, 17, 72, 111, 134, 168, 238, 239, 345.
Rolde, 220.
Rollo, 111.
Rome, 2, 17, 27, 50, 71, 78, 81 vlg.
Romeinen, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 61, 65, 323.
Roomburg, 46.
Roruk, 110, 111, 113.
Rota, 175.
Rotterdam, 340, 341.
Rudolf, 111.
Rudolf, heer van Koevorden, 227 vlg.
Rudolf, Roomsch-Koning, 108, 233, 247, 259, 344.
Rudolf van Zäringen, Bisschop van Luik, 250.
Ruinen, 228.
Rupelmonde, 194.
Rusland, 351.
Rutger van Kleef, 133.
Rijkswald, 162.
Rijn, 2, 3, 14, 17, 18, 19, 20, 24, 31, 51 vlg.
Rijnland, 96, 129.
Rijnsburg, 138, 270.
Rijssel, 192, 206, 207, 323, 331, 332, 333, 350.

S.

Saale, 31, 137.
Saarbrück, 177.
Saksen, 3, 51, 53, 59, 64, 65, 74 vlg.
Saksenspiegel, 306.
Saksers, 145.
Salica, Lex, 83.
Saliërs, 52, 53, 83, 84, 137.
Salland, 96, 149, 214, 218, 227, 230, 240, 268, 303.
Salm, 248.
St. Salvator, 74, 77, 134, 270.
Sambre, 24, 46, 97, 124.
Santiago de Compostella, 175.
Saracenen, 78, 90, 142, 172, 175, 177, 181, 255.
Saucourt, 112.
Saxo, 147.
Saxonië, 116.
Saxonum, Lex, 83.
Sayn, 248.
Scandinavië, 15, 107, 113, 164.
Schelde, 3, 5, 14, 17, 26, 32, 35, 46, 59, 66 vlg.
Scheveningen, 267.
Schiedam, 341.
Schildwolde, 284.
Schouwen, 71, 128, 186.
Sédan, 118.
Sedulius, 167.
Seine, 17, 109.
Semoy, 97, 154.
Senlis, 125.
Sepperothen, 219.
Sequani, 19.
St. Servaas, 54, 170, 288.
Sicilië, 176.
Siegfried, 76, 112.
Siegfried, Aartsbisschop van Keulen, 232, 250, 257.
Siegfried, Graaf van Luxemburg, 124.
Siegfriedsage, 99.
Sigebert van Gembloux, 62, 169, 271.
Silezië, 305.
Silvanus, 52.
Sinaï, 181.
Sivaert, 170.
Slaven, 85.
Sleeswijk, 77.
Sluis, 332.
Smolensk, 351.
Soest, 161.
Soissons, 61.
Solms, 248.
Somme, 17, 60, 61, 83, 202.
Sophia, Hertogin van Brabant, 245.
Spa, 46.
Spanje, 6, 7, 94, 142, 176, 181, 183.
Spiers, 154.
Spoleto, 140.
Spremont, 247.
Stablo, 66, 77, 116, 169, 278.
Stadtlohn, 239.
Staveren, 133, 142, 147, 148, 162, 165 vlg.
Stedingers, 179, 295.
Steenderen, 239.
Steenwijk, 219, 228, 229.
Stellingwervers, 282.
Stephanus IX, Paus, 141.
Steven, abt van Egmond, 168.
Sticht, Het 148, 213, 215 vlg., 227, 231, 232, 240, vlg. 341.
Stilicho, 53.
Stoke, Melis, 69, 196, 199, 272, 352.
Straatsburg, 35.
Strijen, 155.
Sturiërs, 17, 30.
Sueven, 66.

Surhuizum, 175.
Susteren, 71, 169.
Swadenburg, 216, 224.
Swen, Koning van Denemarken, 139.
St. Switbert, 72, 167.
Syagrius, 61.
Sygambren, 17, 28, 30, 31, 53.
Sylvester II, Paus, 167.
Syracuse, 176.

T.

Tacitus, 17, 32, 34, 38, 48, 51.
Tanchelinus, 286.
Tarsus, 173.
Taunus, 31.
Teilingen, 223.
Teisterbant, 96, 129, 132, 136, 149.
Tempeliers, 184, 185.
Tencteren, 17, 20, 25, 28.
Térouanne, 47, 60, 66, 67, 74, 233, 332.
Testri, 68.
Teutoburgerwoud, 32.
Texel, 96, 129, 223.
Theodorich, Koning der Franken, 62, 65.
Thietmar van Merseburg, 115, 128.
St. Thomas, 68.
Thomas van Savoye, Graaf van Vlaanderen, 192.
Thor, 64.
Thorn, 130, 169.
Thüringen, 44, 61, 112, 116, 245, 257, 292, 305.
Tiber, 101.
Tiberius, 28, 31, 36.
Tiel, 109, 128, 130, 131, 136, 161, 165, 168, 240, 346.
Tienen, 165, 277.
Tithard, 291.
Tius, 22.
Tongerlo, 271.
Tornacensis, Pagus, 97.
Tortosa, 176.
Toscane, 140.
Toul, 67, 235.
Toulouse, 19.
Tours, 62.
Tours, Gregorius van, 60.
Toxandren, 28.
Toxandrië, 52, 77, 96, 116.
Trajanus, Keizer, 45, 53.
Trajectum, Trecht. Zie Utrecht.
Treuga Dei, 185.
Treviren, 17, 19, 26, 41, 42, 44.
Trier, 4, 17, 19, 28, 35, 42, 43, 67, 83 vlg.
Troje, 147, 249.
Troyes, 351.
St. Truyen, 150, 169, 179, 250, 251, 270, 336, 337.
Tulpijn, Bisschop, 250.
Tungri, Tungeren, 28, 41, 46, 54, 67, 277.
Tunis, 180.
Tuisco, 22.
Twente, 72, 96, 133, 136, 150, 215, 227, 268, 301.

U.

Ubiërs, 42.
Uffing, 168.
Ulsen, 229.
Ulvinga, Poptetus, 175.
Umbalaha, 136.
Unroch, 129, 131.
Uplade, 131, 132.
Upstalboom, 148, 284.
Urbanus II, Paus, 171.
Usipeten, 17, 20, 25, 28.
Uskwerd, 76.
Utenbroeke, Philip, 352.
Utrecht, 4, 6, 14, 67, 72, 74 vlg., 213 vlg., 342.

V.

St. Vaast, 66, 150.
Vada, 43.
Vagdavercust, 22.
Valenciennes, 97, 124, 126, 158, 163 vlg., 339.
Valentinianus, 53.
Valkenburg, 154, 155, 247, 248.
Valkenhof, 94, 99.
Valois, Jeanne van, Gravin van Henegouwen en Holland, 207.
Vandaal, 53.
St. Vannes, 169.
Varus, 31, 32, 35.
Vecht, 9, 16, 129, 136, 217, 220, 224.
Vechten, 134, 217.
Veen, 267.
Veenhuizen, 267.
Veere, 204.
Veldeke, Hendrik van, 292, 296.
Veleda, 42, 44.
Velthem, Lodewijk van, 352.
Veluwe, 74, 83, 96, 132, 149 vlg.
Velzen, 71.
Velzen, Gerard van, 200.
Venantius Fortunatus, 63.
Verdun, 67, 102, 117, 124, 140.
Vermandois, 189, 198.
Verritus, 36.
Vespasianus, Keizer, 38, 40.
Veurne, 67.
Vilvoorde, 338.
Vindex, 37.
Vitellius, Keizer, 32, 33, 37, 38, 40.
Viterbo, 176.

St. Victricius, 66.
Vlaanderen, 4, 5, 14, 17, 25, 66, 77 vlg.
Vlaanderen, Staats- 71, 74.
Vlaanderen, Rijks, 142 vlg.
Vlaardingen, 71, 128, 138, 267, 340.
Vlamingen, 5, 139, 140, 145, 151, 162 vgl.
Vocula, 40, 41.
Vogeezen, 118.
Vogel, Dirk, 182.
Vollenhove, 136, 214, 216, 219, 227, 229.
Voorburg, 46, 47.
Voorne, 158, 268.
Voorne, Albrecht van, 292.
Voorne, Hugo van, 223, 225.
Voorschoten, 225, 267.
Voorst, 227, 230.
Vouglé, 61.
Vredeland, 231, 232.

W.

Waal, 27, 43, 46, 67, 96, 129, 131, 133, 149 enz.
Wabrensis, 97.
Waes, 126, 303, 312.
Wageningen, 216, 345.
St. Walburg, 168.
Walcher, Bisschop van Kamerijk, 315.
Walcheren, 71, 72, 96, 109 vlg., 186, 196, 225, 301 vlg.
Waldeck, Adolf van, 236.
St. Walfridus, 315.
Walkenried, 365.
Walram II, Hertog van Limburg, 243 vlg.
Walram III, Hertog van Limburg, 247.
Walram, Graaf van Laroche, 250.
Waltger, Graaf, 129, 135, 149.
Wando, 72.
Warfum, 76.
Wassenaar, 267, 289.
Wassenaar, Philips van, 223 vlg.
Wassenberg, 132, 149, 250.
Wateringe, 267.
Waterland, 209.
Waterloo, 7.
Wavre, 96, 97.
Wazo, Bisschop van Luik, 153, 168.
Weesp, 232, 235.
Welfen, 237, 241.
Wenden, 78, 82, 305.
Weranfried, 72.
Werden, 74, 150, 162, 168, 304.
Westergoo, 73, 96, 110, 133, 142, 147, 179, 209 vlg.
Westerwolde, 76.
Westfalen, 74, 84, 255.
Westfriesland, 96, 209 vlg.
West-Kapelle, 196, 340.
Weser, 30, 33, 51, 61, 65, 68 vlg., 82 vlg.
Wichman, Graaf van Hamalant, 129 vlg., 149, 169.
Wied, Graaf van, 175.
Wieringen, 210.
Wigbert, 71.
Wiggerik, Graaf, 124.
Wight, 174.
Wigmodia, 82.
Wilbrand, Bisschop van Utrecht, 228 vlg.
Wilfried, 69 vlg.
Willehad, 74 vlg.
Willem I, Koning der Nederlanden, 8.
Willem I, Graaf van Holland, 175 vlg., 187, 209 vlg., 221 vlg., 261, 291, 300, 340.
Willem II, Graaf van Holland, Roomsch-Koning, 179, 194, 210, 230, 238 vlg., 293, 309, 340, 345.
Willem III, Graaf van Holland, 206 vlg., 250 vlg., 268.
Willem IV, Graaf van Holland, 181.
Willem I, Bisschop van Utrecht, 142 vlg, 153, 167, 170, 181, 200.
Willem II, Bisschop van Utrecht, 235, 343.
Willem van Normandië, Graaf van Vlaanderen, 141, 188, 331.
Willem, Graaf van Gulik, 326.
Willibrord, 71 vlg., 134, 166.
Wilp, 74.
Windisch, 35.
Winfried. Zie Bonifacius.
Winsum, 179, 345.
St. Wiro, 72.
Wisby, 351.
Witlam, 109.
Wittewierum, 180, 284, 313.
Wittuchint, 70, 74, 82.
Woerden, 135, 216, 231 vgl., 291, 300.
Woeringen, 249 vlg.
St. Wolbodo, 167, 168.
Wolfaartsdijk, 186.
Workum, 168.
Worm, 77, 112, 144 vlg., 150, 161, 170, 256, 261, 281, 290.
Woudrichem, 267.
Wulfran, 12.
Wijdenes, 210.
Wijk bij Duurstede, 216, 316.

X.

Xanten, 25, 31, 46, 148, 179.

Y.

Y, 316.
York, 69, 75, 77.
Yperen, 67, 165, 202, 331, 332, 333, 335, 348, 350, 351.
Ysel, 2, 43, 74 vgl., 129, 135 vgl.

Yselmonde, 148.
Ysenburg, Arnold van, 221.
Yszee, 13.

Z.

Zaanden, 223.
Zacharias, Paus, 81.
Zeeland, 4, 6, 14, 22, 66, 74, 77, 83 vlg., 186 vlg., 340.
Zevenbergen, 212, 305.
Zierikzee, 182, 204, 205, 340.
Zipe, 214.
Zoetermeer, 267.
Zonnemaire, 129.
Zülpich, 61.
Zutphen, 149, 168, 182, 325, 345, 351.
Zutphen, Graaf van, 237.
Zwaanridder, 170.
Zwaben, 118.
Zwammerdam, 150, 216, 315, 316.
Zweden, 351.
Zwentibold, Koning, 103, 104, 116.
Zwin, 84, 186, 214, 217.
Zwolle, 230, 343, 351.
Zyflich, 133, 169.

BIJ DE KAARTEN.

De drie kaarten, bij dit deel gevoegd, vereischen eenige toelichting.

Wat men ook moge beweren, het staat vast, dat wij van de geologische gedaante van onze streken in de tijden vóór de 13de eeuw slechts zeer weinig weten, zoo weinig, dat alle kaarten van den toestand onzer gewesten vóór die eeuw gezegd kunnen worden op louter fantasie te berusten. Sedert den oudsten tijd, waaromtrent berichten tot ons gekomen zijn — de dagen van Rome's heerschappij — heeft de bodem van ons land zooveel en zoo velerlei veranderingen ondergaan, voornamelijk aan de zeekust, dat het niet mogelijk is daarvan een zelfs bij benadering juist kartographisch beeld te geven.

En toch meende ik een paar kaarten van deze gewesten vóór de 13de eeuw te moeten opnemen met het doel een blik te doen werpen op den vroegeren *politieken* toestand der streken, die later de Nederlanden zouden uitmaken. Bij de onmogelijkheid om den vorm van den bodem in dien ouden tijd naar waarheid af te beelden, deed ik niet — gelijk b.v. de heer Van den Bergh op de kaart bij zijne Middelnederlandsche Geographie — eene poging om aan te wijzen, wat misschien eenmaal nog in historischen tijd land geweest is, maar ik nam eenvoudig den vorm in de 13de eeuw, waaromtrent wij iets meer weten, als basis voor de bepaling van de zeegrenzen.

No. 1 geeft dus een beeld van den *politieken* toestand van noordelijk Gallië en noordwestelijk Germanië, van de streken aan de monden van Rijn, Maas en Schelde, in de eerste eeuw onzer jaartelling. Ook dit beeld kan slechts bij benadering worden gegeven: de berichten der Romeinsche en Grieksche schrijvers — van Caesar, Tacitus, Plinius en Strabo voornamelijk dus — zijn dikwijls verward en zelfs tegenstrijdig, zoodat ook in dit opzicht een eenigszins hooge graad van nauwkeurigheid te veel geëischt is. Maar tot goed begrip van het in den tekst verhaalde is het wenschelijk *bij benadering* de woonplaats

der toenmalige stammen, waarvan sprake is, en de ligging der voornaamste daar genoemde plaatsen aan te duiden.

In No. 2 trachtte ik een beeld te geven van de gouwverdeeling onzer streken in de 9de en 10de eeuw, zonder dat ik mij liet verleiden, eene wanhopige poging te wagen om de juiste grenzen der gouwen aan te wijzen (vgl. het gezegde op blz. 97). Men zal eenig verschil vinden van de meest in gebruik zijnde Duitsche historische atlassen bij de aanwijzing der grenzen van Friesland en Lotharingen: zoowel Spruner—Menke als Droysen en anderen breiden het eerste veel te ver uit (vgl. hierover mijne studie over de oudste Friesche geschiedenis in Nijhoffs Bijdragen 3de Reeks VI, blz. 1 vlg.).

De grenzen der gouwen zijn niet aangegeven, vooreerst omdat dit in vele gevallen niet met de noodige zekerheid zou kunnen geschieden en vervolgens omdat de kleine schaal het niet toeliet.

No. 3 eindelijk wijst den toestand in de 13de eeuw aan.

Op de kleine schaal, die hier kon aangenomen worden, was het natuurlijk wederom niet mogelijk de grenzen der graafschappen volkomen juist aan te geven, ook al waren zij volkomen zuiver bekend geweest. Wie zal de eerst veel later nauwkeurig bepaalde veengrenzen van Holland en Utrecht, van Drente en de omliggende landen, van zoo menige andere streek willen aanwijzen? Evenmin kon de vorm der eilanden in de monden van Schelde en Maas en in West-Friesland enz. *nauwkeurig* worden afgebeeld. Zelfs op de voortreffelijke kaart, door den Staatsraad De Vries van Holland's Noorderkwartier in 1288 gegeven, is nog vrij wat onzekers. Nog meer onzekerheid heerscht ten opzichte van den steeds wisselenden vorm der Zeeuwsche eilanden (vgl. de kaart van Dresselhuis), hoewel men met volle recht kan zeggen dat hij niet veel geleek op dien van den tegenwoordigen tijd. Zoo moest ook met de Middelzee in Friesland, de Lauwerzee enz. eenigszins geschipperd worden. Ware er eene grootere schaal gebruikt, ook de loop der hoofdrivieren, na de 13de eeuw zoo herhaaldelijk gewijzigd, had tot dergelijke moeilijkheden aanleiding gegeven.

Ook hier dus wederom veel *bij benadering*. Toch zal men met behulp van deze kaart zich een vrij juist denkbeeld kunnen vormen van de politieke verdeeling onzer streken in de latere Middeleeuwen en de voornaamste plaatsen, in dit deel genoemd, kunnen terugvinden.

Nº 1.

DE GALLISCH-GERMAANSCHE GRENSLANDEN AAN
DEN BENEDEN-RIJN
c. 100 n. Chr.
Schaal 1:3.700.000.
Burchanis
Flevum
Frisii
Chauci
Flevo
Tubantes
Bructeri
Lugdunum Batavorum
Cannenefates
Chamavi
GERMANIA
Cherusci
Fectio
Tencteri
Sygambri
Teutoburgiensis Saltus
Batavi
Usipii
Noviomagus
Toxandri
Aliso
Blariacum
Castra Vetera
Eburones
Menapii
GERMANIA
Gelduba
Trajectum
Novaesium
Morini
Aquae
Tungri
Colonia Agrippina
Nervii
Aduatuca
INFERIOR
Bonna
Aduatuci
Turnacum
Condrusi
Bavacum
Confluentes
Atrebates
Atrebatum
Paemani
Mogontiacum
Treviri
BELGICA
Augusta Trevirorum
GERMANIA
Bellovaci
Remi
Durocortorum
SUPERIOR
Virodunum
Divodurum
Argentoratum

DE LANDEN AAN DEN
BENEDEN-RIJN
in de 10de eeuw.

Schaal 1: 3.700.000.

DE NEDERLANDEN
in de 13de eeuw.
Schaal 1:2000.000.
Geestelijke landen.
TERSCHELLING
AMELAND
SCHIERMONNIKOOG
BORKUM
BANT
TEXEL
EEMSGOO
HUNSINGOO
FIVELGOO
REIDERLAND
WESTERWOLDE
OOSTERGOO
WESTERGOO
STELLINGWERF
DRENTE
VOLLENHOVE
SALLAND
TWENTE
BENTHEIM
RAVENSBERG
WESTFRIESLAND
KENNEMERLAND
HOLLAND
VELUWE
ZUTPHEN
VOORNE
PUTTEN
STRIJEN
ARKEL
BETUWE
LIJMERS
MUNSTER
KLEEF
KUIK
GELRE
KESSEL
BRABANT
HORNE
GULIK
ZEELAND
WAES
VLAANDEREN
AALST
ENGHIEN
ARTOIS
HENEGOUWEN
KAMERIJK
NAMEN
LUIK
LIMBURG
VALKENBURG
MONTJOYE
BLANKENHEIM
STABLO
LUXEMBURG
VIANDEN
CHINY
BOUILLON
ARLON
TRIER
KEULEN
BERG
Groningen
Leeuwarden
Dokkum
Harlingen
Staveren
Kampen
Zwolle
Deventer
Zutphen
Arnhem
Nijmegen
Utrecht
Amersfoort
Haarlem
Leiden
Delft
Dordrecht
Breda
's Hertogenbosch
Middelburg
Brugge
Gent
Antwerpen
Mechelen
Leuven
Brussel
Kortrijk
Ijperen
Rijssel
Doornik
Bergen
Valenciennes
Namen
Luik
Maastricht
Tongeren
Hasselt
Roermond
Venloo
Aken
Keulen
Trier
Luxemburg
Arlon
Dinant
Montmédy
Diedenhofen

TOEVOEGSEL EN VERBETERINGEN.

Tot mijn leedwezen zie ik, dat ik verzuimd heb in eene noot melding te maken van het voortreffelijke werk van den heer Léon Vanderkindere: Introduction à l'histoire des institutions de la Belgique au moyen-âge jusqu'au traité de Verdun, waaraan ik enkele opmerkingen betreffende de oude geschiedenis der zuidelijke gewesten ontleende. Ik wil dit werk echter hier noemen. Dat ik dit niet ook met kleinere geschriften doe, worde toegeschreven aan de moeilijkheid om de titels van alle boeken, die ik gebruikt heb, aan te halen: op de voornaamste wees ik in de noten, die toch reeds talrijk genoeg zijn uitgevallen. Trouwens, wat dit laatste betreft, een geschiedschrijver moet eigenlijk bij elken zin een noot *kunnen* plaatsen, verwijzende naar de bron, waaruit hij putte, of de redeneering, waaraan hij het recht ontleende om deze of gene uitspraak te doen.

Enkele fouten in namen of jaartallen zullen in een omvangrijk werk als dit wel hier of daar schuilen; de welwillende lezer gelieve ze c.q. te verbeteren. Op blz. 43 worde vooraan in noot [1]) geplaatst: „Batenburg? Deze naam is eene letterlijke vertaling." Op blz. 214 leze men voor „Hemert", „Utrecht." Op blz. 247 voor „Herle", „Herve."

Op het eerste kaartje is „Trajectum" (Maastricht) wat te hoog geplaatst, op het tweede „Bruxella" wat te veel westelijk; voor „Braebant" op het tweede leze men: „Bracbant."

DATE DUE

OCT 06 2015

THE LIBRARY STORE #47-0207

DJ109 .B65 v.1
Geschiedenis van het nederlandsche
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00002 0679